

**МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ПОЛАЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»**

На правах рукапісу
УДК 94(476.5)(043.3)"8/17"

Дук Дзяніс Уладзіміравіч

**ПОЛАЦК ІХ – ХVІІІ СТСТ.:
УЗНІКНЕННЕ, ФАРМІРАВАННЕ І РАЗВІЦЦЁ
(ПА АРХЕАЛАГІЧНЫХ І ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦАХ)**

Дысертацыя на суісканне вучонай ступені
доктара гістарычных наук

па спецыяльнасці 07.00.06 – археалогія

Навуковы кансультант
доктар гістарычных навук
Штыхаў Г.В.

Наваполацк, 2011

ЗМЕСТ

ПЕРАЛІК УМОЎНЫХ ПАЗНАЧЭННЯЎ	4
УВОДЗІНЫ	5
АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ	8
ГЛАВА 1. ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ	15
1.1 Гісторыя і гістарыяграфія археалагічнага вывучэння Полацка. Археалагічныя крыніцы.....	15
1.2 Пісьмовыя, картаграфічныя і выяўленчыя крыніцы.....	34
1.3 Культурны пласт і бытавая кераміка.....	38
ГЛАВА 2. ПОЛАЦК У СІСТЭМЕ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦА САЦЫЯТАПАГРАФІЧНАЙ СТРУКТУРЫ СТАРАЖЫТНАРУСКІХ ГАРАДОЎ ІХ – ХІІІ СТСТ	57
ГЛАВА 3. “ДЗЯЦІНЕЦ”, “ПАСАД” І “ЗАМАК” У САЦЫЯЛЬНАЙ ТАПАГРАФІІ ПОЛАЦКА ІХ – ХVІІІ СТСТ	79
3.1 Функцыі і статус замкаў у сацыятапаграфічнай структуры горада.....	79
3.2 Дэтэрмінацыя паняцця “пасад” і этапы тэрытарыяльнага пашырэння полацкіх пасадаў.....	87
ГЛАВА 4. САЦЫЯЛЬНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ, СКЛАД І КІРАВАННЕ ПАСАДСКАГА НАСЕЛЬНІЦТВА	102
ГЛАВА 5. ДЫНАМІКА ГАРАДСКІХ ПАСАДАЎ ПОЛАЦКА Ў ІХ – ХVІІІ СТСТ	117
5.1 Асаблівасці раннегарадской забудовы Полацка ў ІХ – Х стст....	117
5.2 Развіццё полацкіх пасадаў у ХІ – ХV стст.....	121
5.3 Полацкія пасады ў ХVІ – ХVІІІ стст.....	129
5.3.1 Вялікі пасад.....	139
5.3.2 Запалоцкі пасад.....	153
5.3.3 Экіманскі пасад.....	158
5.3.4 Крыўцоў пасад.....	162
5.4 Абарончыя ўмацаванні полацкіх пасадаў ХІ – ХVІІІ стст.....	169
5.5 Гарадскія могількі.....	175
5.5.1 Могільнік Х – ХІ стст.....	175
5.5.2 Могількі ХІІ – ХІІІ стст.....	180
5.5.3 Могількі ХІV – ХVІІІ стст.....	182

ГЛАВА 6. РАМЕСНЫЯ ЗАНЯТКІ І ГАНДЛЁВЫЯ СУВЯЗІ ПАЛАЧАН.....	190
6.1 Рамесныя заняткі.....	190
6.2 Гандлёвыя сувязі.....	205
ЗАКЛЮЧЭННЕ.....	212
БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС.....	219
ДАДАТАК А. Тапаграфічныя апісанні.....	249
Табліца I. Апісанне археалагічных аб'ектаў, адкрытых па вул. Ф. Міронавай і Кастрычніцкай у г. Полацку ў 2005 – 2007 гг.....	250
Табліца II. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1656 – 1657 гг.....	254
Табліца III. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1704 г.....	276
Табліца IV. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1721 г.....	280
Табліца V. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага гарадавога магістрата за 1779 г.....	281
Табліца VI. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага гарадавога магістрата за 1782 г.....	284
Табліца VII. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў полацкай рэвізіі 1552 г.....	284
Табліца VIII. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавых кнігах полацкага магістрата 1650 і 1656 – 1657 гг.....	285
Табліца IX. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата 1704 г.....	286
Табліца X. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата 1721 г.....	286
Табліца XI. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага гарадавога магістрата 1779 г.....	287
ДАДАТАК Б. Ілюстрацыі.....	288

ПЕРАЛІК УМОЎНЫХ ПАЗНАЧЭННЯЎ

- АіНБ – Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя
АН БССР – Акадэмія навук Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі
- АСД – Археографічны зборнік дакументаў, адносяцца да гісторыі Северо-Западнай Русі, выдаваны пры управленні Віленскага ўчебнага ўкруза
- БАН – Беларуская акадэмія навук
БГА – Беларускі гістарычны агляд
БГЧ – Беларускі гістарычны часопіс
ГАЗ – Гісторыка-археалагічны зборнік
ГАППЗ – Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі
ИАППЗ – Гісторыя і археалогія Полоцка і Полоцкай зямлі
ИЮМ – Гісторыка-юрыдычныя матэрыялы, вылучаныя з актовак кніг губернскай Вітэбскай і Могілёўскай, захоўваюцца ў Цэнтральным архіве ў Вітэбску і выданыя пад рэдакцыяй архівараў сёга архіва Сазонава
- ІГНАНБ – Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
МАБ – Матэрыялы па археалогіі Беларусі
МИА – Матэрыялы і даследаванні па археалогіі СССР
НГАБ – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
НМГКБ – Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі
НПГКМЗ – Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-заааведнік
НПІКМЗ – Нацыянальны Полоцкі гісторыка-культурны музей-заааведнік
- НТДП – Навукова-тэхнічнае дзяржаўнае прадпрыемства
ПГКБ – Помнікі гісторыі і культуры Беларусі
ПГУ – Полоцкі дзяржаўны ўніверсітэт
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
РГАДА – Російскі дзяржаўны архіў дрэвніх актаў
СА – Советская археалогія
САИ – Свод археалагічных крыніц
СРН – Commentarii Polocenses Historici (Полоцкія гістарычныя запіскі)
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

УВОДЗІНЫ

Фарміраванне беларускай нацыі, працэсы яе генезісу, развіцця і ўмацавання беларускай дзяржаўнасці з'яўляюцца прыярытэтнымі накірункамі комплекснай дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў Рэспублікі Беларусь.

Полацк – сталіца першай дзяржавы на беларускіх землях. Гістарычнае развіццё Полацка абумовіла фарміраванне сучаснай мадэлі нацыянальнай дзяржаўнасці, прадвызначыла своеасаблівасць працэсаў генезісу беларускай нацыі. Полацк займаў выключна важнае месца ў дзяржаўнай сістэме Старажытнай Русі, Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай з IX па XVIII ст. Зварот да гісторыі Полацка з'яўляецца неабходным падмуркам у рэалізацыі прыярытэтных накірункаў сучаснай дзяржаўнай палітыкі, культуры і ідэалогіі Рэспублікі Беларусь. Комплекснае вывучэнне гісторыі Полацка напярэдадні 1150-гадовага юбілею горада ў 2012 г. з'яўляецца вельмі актуальным, запатрабаваным і неабходным. Адкрыццё новых археалагічных помнікаў, выяўленне новых заканамернасцяў гістарычнага развіцця Полацка пакладзена ў аснову дадзенага дысертацыйнага даследавання.

Гістарычная навука мае магчымасць пастаянна ўзбагачаць веды пра мінулае Полацка дзякуючы археалагічным крыніцам. Для значнай часткі гісторыі Полацка з IX па XIV ст. археалагічныя даныя з'яўляюцца прыярытэтнымі, а нярэдка – адзінымі. Па перыядзе XV – XVIII стст. прыярытэт археалагічных крыніц у галіне вывучэння рамёстваў, гарадской інфраструктуры, лакалізацыі аб'ектаў нерухомасці і іх храналогіі з'яўляецца безумоўным.

Дысертацыйнае даследаванне пабудавана ў першую чаргу на вывучэнні археалагічных даных, атрыманых у выніку шматгадовых комплексных і мэтанакіраваных археалагічных раскопак. Аднак рэканструкцыя гісторыі Полацка можа быць максімальна аб'ектыўнай пры выкарыстанні ўсяго корпуса крыніц – археалагічных, пісьмовых, выяўленчых і інш., што рэалізавана ў раскрыцці прадмета дадзенага даследавання.

Сляды дзейнасці многіх пакаленняў палачан, сотняў тысяч жыхароў старажытнага горада захаваліся ў культурным пласце Полацка ў выглядзе матэрыяльных рэшткаў. Рухомыя і нерухомыя артэфакты, а таксама ўласна культурны пласт з'яўляюцца важнейшымі гістарычнымі крыніцамі, аб'ектам вывучэння не аднаго пакалення археолагаў. Дзякуючы археалагічнай навуцы многія аспекты гісторыі Полацка IX – XVIII стст. сталі вядомы шырокай грамадскасці, а шэраг стэрэатыпных уяўленняў перагледжаны. Археалагічнае вывучэнне Полацка дазваляе раскрыць механізм пераўтварэння горада з

летапіснага “града” ў развіты сацыяльна-эканамічны цэнтр Старажытнай Русі, Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Праблема вывучэння гісторыі Полацка не новая ў айчыннай археалогіі. Прадметам даследаванняў археолагаў, у першую чаргу А.М. Ляўданскага, Л.В. Аляксеева, Г.В. Штыхава, С.В. Тарасава, з’яўляліся асобныя пытанні палітычнага і сацыятаграфічнага развіцця, забудовы і планавання Полацка, а таксама рамесных заняткаў і гандлёвых сувязяў яго насельніцтва. Аднак комплексна пытанні ўзнікнення, фарміравання і развіцця Полацка IX – XVIII стст. у кантэксце ўрбаністычнай структуры сярэднявечных і новачасных гарадоў не даследаваліся. Пры гэтым навуковае вывучэнне гісторыі ўсходнеславянскіх гарадоў на сучасным этапе мае шырокія магчымасці дзякуючы пастаянна папаўняемай крынічнай базе і метадам археалагічнага даследавання.

З шэрага пытанняў па тэме дысертацыі найбольш даследаваным можна лічыць тапаграфічнае развіццё Полацка і полацкае рамяство. Аднак пашырэнне крынічнай базы (увядзенне ў навуковы зварот пісьмовых крыніц і новых артэфактаў, здабытых падчас археалагічных раскопак) дазволіла ўвесці ў айчынную гістарыяграфію новыя палажэнні, а таксама істотным чынам перагледзець многія ўжо існуючыя.

У адрозненне ад даследаванняў А.М. Ляўданскага, Л.В. Аляксеева, Г.В. Штыхава, С.В. Тарасава ў прадстаўленай дысертацыі *ўпершыню* поўна і з прыцягненнем вялікага корпуса гістарычных крыніц разгледжаны наступныя пытанні:

– дынаміка сацыяльнай тапаграфіі і развіцця тэрытарыяльнай структуры Полацка ў шырокім храналагічным кантэксце і па стагоддзях на працягу IX – XVIII стст.;

– параўнальная характарыстыка сацыяльнай і тэрытарыяльнай структуры Полацка з іншымі дзяржаватворчымі цэнтрамі Усходняй Еўропы IX–XIII стст.;

– эвалюцыя форм і тэхналогіі вытворчасці бытавой керамікі (ляпной і ганчарнай), яе распаўсюджванне ў культурным пласце Полацка;

– вызначэнне асаблівасцяў размяшчэння і назваў полацкіх вуліц, лакалізацыя ратушы, шэрага буйнейшых культурных аб’ектаў (бернардзінскага кляштара 1498 – 1563 гг., Барысаглебскай і Пятніцкай цэркваў і інш.);

– разгорнутая характарыстыка асноўных рысаў пасадскай забудовы і матэрыяльнай культуры насельніцтва Полацка ў IX – XVIII стст.;

– паходжанне і антрапалагічны склад насельніцтва Полацка ў XVI – XVIII стст.;

– дынаміка развіцця полацкіх рамёстваў паводле археалагічных комплексаў асноўных горадаўтваральных пасадаў Полацка – Вялікага і Запалоцкага;

– лакалізацыя, археалага-антрапалагічнае вывучэнне і картаграфія полацкіх могільнікаў IX – XVIII стст.;

– вызначэнне статусу Барысаглебскага манастыра на падставе археалагічнага вывучэння.

У дысертацыі таксама прадстаўлена гістарыяграфія і гісторыя вывучэння Полацка з улікам найноўшых даных; прыведзены новыя звесткі аб стратыграфіі культурных напластаванняў старажытнейшых частак Полацка – гарадзішча і паселішчаў; прадстаўлена дынаміка развіцця і трансфармацый полацкага дзяцінца ў рэтраспектыве часу і эвалюцыя парканаў гарадскіх пасадаў; удакладнена колькасць і размяшчэнне культавых аб’ектаў, гарадскіх фальваркаў у XV – XVIII стст.; вызначана дынаміка колькасці насельніцтва на працягу IX – XVIII стст.; прыведзены новыя археалагічныя даныя аб гандлёвых сувязях палачан, іх этнасацыяльным статусе і прынцыпах самакіравання.

Дысертацыйнае даследаванне з’яўляецца неабходнай асновай для далейшага вывучэння пытанняў функцыянавання інстытутаў свецкай і духоўнай улады, вызначэння накірункаў далейшага археалагічнага вывучэння і аховы гістарычнага ландшафту, правядзення гістарычных рэканструкцый, выяўлення новых гістарычных помнікаў Полацка і дэталізацыі пытанняў развіцця вытворчай і гандлёвай дзейнасці палачан.

Магчымасці археалогіі ў спасціжэнні гістарычнай спадчыны самага старажытнага горада Беларусі практычна бязмежныя, але малаэфектыўныя без уліку вопыту археалагічнага вывучэння такіх найстаражытнейшых усходнеславянскіх цэнтраў, як Ладага, Ноўгарад, Кіеў, Ізборск, Віцебск, Тураў і інш. У дысертацыйным даследаванні выкарыстаны грунтоўныя метадалагічныя і гістарыяграфічныя работы айчынных археолагаў (Э.М. Загарульскага, П.Ф. Лысенкі, А.М. Ляўданскага, В.М. Ляўко, І.А. Марзалюка, Г.В. Штыхава і інш.), а таксама археолагаў і гісторыкаў блізкага і далёкага замежжа (В.В. Сядова, П.П. Талочкі, В.Л. Яніна, С. Рогдэвальда (S. Rohdewald) і інш.).

Такім чынам, вывучэнне гісторыі ўзнікнення, фарміравання і развіцця Полацка ў IX – XVIII стст. з’яўляецца актуальнай задачай, і вялікую ролю ў вырашэнні гэтай праблемы адыгрываюць магчымасці археалагічнай навукі.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Дысертацыйнае даследаванне выканана ў адпаведнасці з дзяржбюджэтнай тэмай ГБ-0726 УА “Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт” (далей – ПДУ) “Гісторыя краянаўства на Віцебшчыне ў XIX – XX стст.” (2005 – 2010 гг.).

Тэма даследавання адпавядае прыярытэтным накірункам фундаментальных навуковых даследаванняў па заданні Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў (БРФФД) і Расійскага гуманітарнага навуковага фонду Г08 Р014 “Станаўленне і развіццё сістэмы беларуска-расійскіх міжрэгіянальных кантактаў: сацыякультурны і эканамічны аспекты (Полацк, Віцебск, Ноўгарад, Пскоў; IX – XX стст.” (2008 – 2010 гг.); заданні фундаментальных навуковых даследаванняў па праблемах гісторыі і культуры, экалогіі і прыродакарыстання Прыдзвінскага краю БРФФД, Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь і Полацкага гарадскога выканаўчага камітэта ГБ-0629 “Полацк 2009”, тэма “Пасадская структура Полацка IX – XVIII стст. (археалага-антрапалагічная характарыстыка)” (2009 – 2011 гг.).

Мэта і задачы даследавання

Мэтай даследавання з’яўляецца вывучэнне гісторыі ўзнікнення, дынамікі фарміравання і развіцця Полацка, яго сацыяльнай структуры і тапаграфіі, гарадскіх рамёстваў і гандлю ў шырокім храналагічным кантэксце (IX – XVIII стст.).

Задачи:

- вылучыць і ахарактарызаваць этапы археалагічнага вывучэння Полацка;
- даць характарыстыку культурнага пласта і бытавой керамікі Полацка як асноўнай катэгорыі археалагічных знаходак;
- вызначыць генезіс, агульныя і адметныя рысы сацыяльна-гістарычнай тапаграфіі Полацка ў кантэксце развіцця асноўных дзяржаватворчых цэнтраў Старажытнай Русі IX – XIII стст.;
- вызначыць статус і ролю замкаў у развіцці сацыяльнай тапаграфіі Полацка, вылучыць дынаміку развіцця полацкіх пасадаў, колькасці, этнічнага складу, сацыяльнай арганізацыі, гандлёва-рамесных заняткаў гарадскога насельніцтва ў IX – XVIII стст.;
- даць характарыстыку асноўных элементаў гарадской інфраструктуры і жыццёвай прасторы насельніцтва Полацка ў рэтрэспектыве часу.

Аб’ект даследавання – археалагічныя помнікі Полацка IX – XVIII стст.: гарадзішча, паселішчы і вакольны горад, Верхні і Ніжні замкі, пасады, могільнікі, культавыя аб’екты. Выбар аб’екта даследавання абумоўлены выключна важным значэннем матэрыяльнай гісторыка-культурнай спадчыны

Полацка ў станаўленні і развіцці нацыянальнай культуры і дзяржаўнасці. Полацк як сталіца першага дзяржаўнага ўтварэння на беларускіх землях на працягу разглядаемага перыяду меў адметны статус у дзяржаўнай сістэме Старажытнай Русі і Вялікага княства Літоўскага.

Прадмет даследавання – узнікненне, дынаміка фарміравання і развіцця Полацка, сацыяльнага, этнічнага і дэмаграфічнага складу гарадскога насельніцтва, сацыяльна-гістарычнай тапаграфіі і асобных аспектаў матэрыяльнай культуры, рамёстваў і гандлю ў IX – XVIII стст.

Палажэнні, якія выносяцца на абарону:

1. Існаванне Полацка паводле летапісаў у 862 г. цалкам пацвярджаецца археалагічным матэрыялам. На раннім этапе (канец VIII – X стст.) Полацк з’яўляўся племянным цэнтрам насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў – летапісных крывічоў. Выяўлены і даследаваны культурны пласт і артэфакты апошняй чвэрці I тыс. н. ч. на полацкім гарадзішчы і паселішчах каля яго. У адрозненне ад ранніх пасяленчых структур Ладагі і Ноўгарада (Рурыкава гарадзішча), насельніцтва са Скандынавіі не аказала істотнага ўздзеяння на працэс фарміравання сацыяльнай і тапаграфічнай структуры пачатковага Полацка (канец VIII – X стст.). Полацк з’яўляўся горадам у сацыяльна-эканамічным разуменні гэтага тэрміна з сярэдзіны XI ст. – значна раней за іншыя гарады Беларусі. На аснове паселішча каля падножжа гарадзішча ў першай палове XI ст. утварыўся вакольны горад – прадцеца Вялікага пасада. У сярэдзіне XI ст. у Полацку склаліся неабходныя атрыбуты сярэдневяковага горада – наяўнасць разгалінаваных рамёстваў і гандлю, пражыванне на пасадах вялікай колькасці гарадскога насельніцтва, складаная гарадская інфраструктура з лініяй абарончых умацаванняў, наяўнасць мураваных культурных пабудов.

2. Дынаміка тэрытарыяльнага развіцця Полацка ў сярэдзіне XI – XV стст. адпавядала схеме “дзяцінец – вакольны горад - пасад”. Дзяцінец Полацка размяшчаўся на гарадзішчы з IX да пачатку XIV ст. У гэты час гарадзішча выкарыстоўвалася як жылая і добра ўмацаваная рэзідэнцыя полацкіх князёў. Вакольны горад існаваў на працягу канца X – першай паловы XI ст. (тэрыторыя будучага Ніжняга замка, часткі будучых Верхняга замка і Вялікага пасада). Чорная гара (тэрыторыя будучага Верхняга замка) з моманту ўзвядзення Сафійскага сабора (сярэдзіна XI ст.) і комплексу мураваных цэркваў (XII ст.) да пачатку XIV ст. мела сакральны і адміністрацыйна-цырыманіяльны статус. На большай частцы Чорнай (Замкавай) гары пражывала пасадскае насельніцтва. Ролю дзяцінца Верхні замак пачаў выконваць пасля спынення існавання княжацкай рэзідэнцыі на старажытным гарадзішчы, перапланіроўкі замкавай тэрыторыі і пабудовы на ёй крапасных умацаванняў у першай палове XIV ст.

3. Генезіс полацкіх пасадаў адбыўся ў першай палове XI ст. і быў звязаны з існаваннем вакольнага горада. Першае значнае тэрытарыяльнае пашырэнне

полацкіх пасадаў адбываецца ў другой палове XI ст. У гэты час за кошт утварэння Вялікага і Запалоцкага пасадаў плошча Полацка дасягае 180 га. Абодва пасады былі ўмацаваны парканамі, якія выконвалі фартыфікацыйныя функцыі да пачатку XVIII ст. На левым беразе Дзвіны з XI ст. існавалі мясцовасці Слабада і Востраў. У XIII ст. плошча пасадаў, а адпаведна і тэрыторыя горада, значна скарачаюцца. Уваходжанне Полацка ў склад ВКЛ (пасля 1307 г.) абумовіла змены ў яго адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры (спыненне існавання княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы, набыццё Верхнім замкам функцый дзяцінца і адміністрацыйнага цэнтра Полацка). Пасля надання Полацку магдэбургскага права ў 1498 г. адбываецца чарговая змена статусу асобных частак пасяленчай структуры горада. Верхні замак паступова губляе статус адміністрацыйнага цэнтра горада. З 1530-х гг. адміністрацыйнае кіраванне Полацкам ажыццяўляецца праз магістрат, размешчаны на Вялікім пасадзе ў будынку ратушы.

4. Напрыканцы XV ст. і ў першай палове XVI ст. скарацілася плошча асноўных гарадскіх пасадаў – Вялікага і Запалоцкага. Гэта адбылося ў выніку ваенных паходаў на Полацк маскоўскіх войск і канфрантацыі паміж часткай залежнага ад свецкіх і духоўных феодалаў насельніцтва, з аднаго боку, і магістратам – з другога. Частка залежнага ад баяр і духавенства пасадскага насельніцтва была вымушана перасяліцца на левы бераг р. Дзвіны, дзе ўтварыліся пасады з разгалінавай гарадской інфраструктурай – Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі. Сумарная плошча левабярэжных пасадаў у XVI ст. дасягала 40 га. Крыўцоў і Экіманскія пасады з’яўляліся новымі тэрытарыяльнымі адзінкамі ў структуры Полацка.

5. Значнае пашырэнне тэрыторыі горада адбываецца пасля Інфлянцкай вайны. У XVII ст. на левым беразе Дзвіны існавалі Экіманскі і Крыўцоў пасады з мясцовасцямі Востраў, Старая і Новая Слабоды. На працягу XVII – XVIII стст. плошча Полацка дасягнула максімальных памераў (каля 250 га). З часоў вызвалення Полацка ў 1579 г. аднаўляецца пасадская забудова ў межах былых парканаў і з’яўляюцца новыя пасяленчыя структуры па-за іх межамі. Полацк меў развітую гарадскую інфраструктуру з разгалінавай вулічнай сеткай, пераважна драўлянай грамадзянскай забудовай і абарончымі ўмацаваннямі замкаў і пасадаў. Прычынай тэрытарыяльнага пашырэння Полацка з’яўлялася ўзрастанне колькасці пасадскага насельніцтва, якое мела выключна спрыяльныя ўмовы для развіцця рамёстваў і гандлю. У XVIII ст. у Полацку ствараецца ансамбль мураваных каталіцкіх кляштароў (базыліянскі, бернардзінскі, дамініканскі, французсканскі), узводзяцца мураваныя карпусы езуіцкага калегіума з касцёламі Св. Стэфана і праваслаўны Багаяўленскі манастыр.

6. Сацыяльная арганізацыя насельніцтва Полацка і яго тэрытарыяльнае развіццё ў IX – XV стст. маюць істотныя адрозненні ад большасці гарадоў

гэтага часу на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Канчанская сацыяльная арганізацыя і адпаведны тэрытарыяльны падзел у Полацку не склаліся. Апошняя акалічнасць істотным чынам адрознівае Полацк ад большасці гарадоў Старажытнай Русі (Ноўгарада, Пскова, Ладагі, Смаленска і інш.), у якіх соценная сістэма як вызначальная рыса сацыяльнай арганізацыі гарадскіх канцоў існавала з XII ст. Абсалютная большасць насельніцтва Полацка жыла на гарадскіх пасадах. У Полацку з XI ст. галоўную ролю адыгрывалі вольныя гарадскія абшчыннікі, аб'яднаныя ў гандлёва-рамесныя карпарацыі накшталт “братчын”. Пасля 1498 г. (прыняцце магдэбургскага права) асноўнае насельніцтва горада, за выключэннем духавенства і баяраў, стала называцца мяшчанамі. Юрыдычная перавага полацкага баярства над мяшчанамі зафіксавана ў пісьмовых крыніцах не раней за 80-я – 90-я гг. XV ст. Адносна позна – у першай палове XVI ст. – у Полацку склалася соценная сістэма сацыяльнай арганізацыі пасадакага насельніцтва. У канцы XV ст. з’яўляюцца асобныя юрыдыкі на левабярэжных пасадах (Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі). Пасля Інфлянцкай вайны ў 1580 г. насельніцтва Экіманскага пасада становіцца падначаленым полацкім езуітам і надалей утварае буйнейшую юрыдыку. У XVII ст. жыхары Крыўцовага і Слабадскога пасадаў арганізацыйна аб’ядноўваюцца ў “сотню зарачанскую” Крыўцовага пасада. Частка насельніцтва Крыўцовага пасада, якая займалася рамёствамі і гандлем, становіцца падуднай полацкаму магістрату толькі ў 1622 – 1623 гг.

7. На раннім этапе (канец VIII – X стст.) насельніцтва Полацка з’яўлялася поліэтнічным у выніку працэсу славянізацыі балтаў у Полацку і яго акрузе. Аб гэтым сведчаць знаходкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (летапісных крывічоў) на полацкім гарадзішчы і паселішчах каля яго. У XI ст. у Полацку пераважала ўсходнеславянскае насельніцтва, якое з’яўлялася заснавальнікам і стваральнікам горада ў сацыяльна-эканамічным значэнні гэтага тэрміна. Вынікі антрапалагічнага вывучэння астэалагічнага матэрыялу, здабытага падчас археалагічных раскопак, і даныя пісьмовых крыніц сведчаць, што ў XVI – XVIII стст. насельніцтва Полацка пераважна паходзіла з яго акругі. Рэтранспектыўна тое ж можна адзначыць і для папярэдняга перыяду. Прозвішчы некаторых дынастый палачан тоесныя з назвамі населеных пунктаў павета і ваяводства (Заскаркі, Кубліцкія, Палупяты, Росіцы, Сялявы і інш.). У XVI – XVIII стст. у Полацку пражывалі рускія (выхадцы з маскоўскай дзяр-жавы), яўрэі, татары, немцы, вугорцы, палякі і іншыя са складу гандляроў, ваенных і рамеснікаў, якія на пэўны час траплялі ў Полацк.

8. Сляды разгалінаванай рамеснай вытворчасці фіксуюцца ў Полацку ў XI – XVIII стст. Археалагічна даследаваны і найбольш поўна прадстаўлены ювелірныя, кавальскія і касцярэзныя комплексы, зафіксаваны сляды ўсіх асноўных сярэдневяковых і новачасных рамёстваў, якія характарызуюць вытворчую дзейнасць гарадскога насельніцтва Беларусі. Полацк у XI – XVIII

стст. з'яўляўся буйным гандлёвым цэнтрам. Значная частка насельніцтва Вялікага і Запалоцкага пасадаў у XI – XIII стст. была задзейнічана ў арганізацыі гандлю. Выразныя сляды гандлёвай дзейнасці пасадакага насельніцтва фіксуюцца па матэрыяльных рэштках у культурных напластаваннях XVI – XVIII стст. У сукупнасці з данымі пісьмовых крыніц магчыма вызначыць ролю Полацка як аднаго з найбуйнейшых гандлёвых цэнтраў на тэрыторыі Беларусі ў XI – XVIII стст.

Асабісты ўклад суіскальніка. У дысертацыі выкладзены вынікі даследавання аўтара, атрыманыя на падставе абагульнення вынікаў уласных археалагічных раскопак, а таксама аналізу самастойна апрацаванага археалагічнага матэрыялу з фондаў НППКМЗ, Інстытута гісторыі НАН Беларусі, архіва археалагічнай навуковай дакументацыі Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Агульная колькасць апрацаваных артэфактаў перавышае 200 000 адзінак. У выніку археалагічных раскопак аўтара ўпершыню знойдзена серыя астэалагічных рэшткаў людзей, якія былі пахаваны ў XV – XVIII стст., прыведзены даныя антрапалагічнай экспертызы больш за 100 індывідаў.

На аснове вывучэння шырокага кола гістарычных крыніц і гістарыяграфіі вызначана, што генезіс пасяленчай структуры, сацыяльны і этнічны склад насельніцтва Полацка ў IX – XIII стст. мелі найбольшыя падабенствы з гарадамі Беларускага Падзвіння (Віцебск, Лукомль).

Распаўсюджаная ў гістарыяграфіі думка аб канчанскай структуры Полацка і падабенствах сацыяльнай арганізацыі пасадакага насельніцтва Полацка і Ноўгарада не знайшла пацвярджэння. Даказана, што соценная структура арганізацыі насельніцтва склалася ў Полацку не раней за XVI ст. і гэта было звязана з увядзеннем магдэбургскага права. Аб'яднанні рамеснікаў (брацтвы) дзейнічалі ў Полацку не пазней за XII ст., у XVII ст. яны былі трансфармаваны ў цэхі. Насуперак усталяванаму ў гістарыяграфіі меркаванню аб пераносе дзяцінца з гарадзішча на Верхні замак у сярэдзіне XI ст., прыводзяцца археалагічныя даныя аб захаванні гарадзішчам функцый дзяцінца да пачатку XIV ст. Адмаўляецца распаўсюджаны ў гістарыяграфіі тэзіс пра існаванне княжацкай рэзідэнцыі на тэрыторыі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. Даказана, што статус развітага рамеснага цэнтра Полацк захоўваў на працягу XI – XVIII стст.

На працягу 2000 – 2010 гг. аўтар праводзіў самастойныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі г. Полацка. Было адкрыта і археалагічна даследавана старажытнае пасадакае пасяленне XI – XII стст. на вялікай тэрыторыі (больш за 21 га), вызначаны гандлёва-рамесны статус насельніцтва, упершыню праведзена комплекснае археалагічнае вывучэнне левабярэжных пасадаў. Археалагічныя раскопкі праведзены на ўсіх гістарычных помніках Полацка. Раскапаная пад кіраўніцтвам аўтара плошча складае 1020 м² пры магутнасці культурных напластаванняў у сярэднім 2,5 – 3 м, падчас археалагічнага нагляду

за будаўнічымі работамі на пасадскай тэрыторыі Полацка быў даследаваны культурны пласт на плошчы больш за 3000 м².

Аўтарам упершыню быў выкарыстаны метада радыёвугляроднага датавання для разгорнутай характарыстыкі найстаражытнейшых археалагічных комплексаў на полацкіх гарадзішчы і паселішчы. Упершыню археалагічна выяўлены культурны пласт банцараўска-тушамлінскай культуры ў г. Полацку на тэрыторыі будучага вакольнага горада. Археалагічна пацверджана наяўнасць стратыграфічнага пласта культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (крывічоў) другой паловы VIII – X стст. на полацкім гарадзішчы і паселішчах каля яго. Пры дапамозе археалагічных метадаў пацверджана існаванне летапіснага “града” Полацка ў IX ст. Упершыню археалагічна даказана існаванне вакольнага горада канца X – першай паловы XI ст., яго памеры і размяшчэнне. Пацверджана гістарыяграфічная канцэпцыя аб вядучай палітычнай і, як вынік, сацыяльна-эканамічнай ролі Полацка ў Беларускай Падзвінні ў IX – X стст.

Аўтарам самастойна апрацаваны архіўныя матэрыялы: актавыя кнігі полацкага магістрата, пісцовыя кнігі маскоўскай дзяржавы, інвентары маёмасці з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў. Абсалютная большасць навуковых публікацый падрыхтавана аўтарам без удзелу сааўтараў.

Апрацацыя вынікаў дысертацыі. Матэрыялы і вынікі даследаванняў па тэме дысертацыі былі пакладзены ў аснову 22 дакладаў на наступных навуковых семінарах, канферэнцыях і кангрэсах: Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Архитектура и археология Древней Руси”, прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння М.К. Каргера (1903 – 1976) (Санкт-Пецярбург, 2003); II Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць” (Полацк, 2004); Рэспубліканскай археалагічнай канферэнцыі “Вынікі палявых археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2005 годзе” (Мінск, 2006); Рэспубліканскай канферэнцыі “Археалогія і матэрыяльная культура: інтэрпрэтацыя археалагічных даных” (Мінск, 2006); навуковай канферэнцыі “Археалагічны прадмет у музейным зборы: тыпалогія, храналогія, атрыбуцыя” (Мінск, 2006); Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гістарычная спадчына шляху “з варагаў у грэкі” (Вісбі, 2007); Рэспубліканскай археалагічнай канферэнцыі “Вынікі палявых археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2006 годзе” (Мінск, 2007); V Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі” (Полацк, 2007); Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Матэрыяльная культура насельніцтва Беларусі і сумежных рэгіёнаў у дагістарычную эпоху і сярэднявеччы” (Мінск, 2007); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Вынікі палявых

археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2007 годзе” (Мінск, 2008); Рэспубліканскім навукова-практычным семінары “Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў” (Полацк, 2008); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Археалагічная навука: стан, метадалогія, перспектывы” (Мінск, 2008); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Вынікі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2008 годзе” (Мінск, 2009); III Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 380-годдзю Сімяона Полацкага (Полацк, 2009); навуковай канферэнцыі “Віцебскія старажытнасці” (Віцебск, 2009); III Міжнародным кангрэсе гісторыкаў Беларусі “Гістарычная навука на пераломе эпох: дыялог з часам (да 80-годдзя Інстытута гісторыі НАН Беларусі) (Мінск, 2009); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Вынікі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2009 годзе” (Мінск, 2010); Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Скарынаўскія чытанні” (Полацк, 2010).

Апублікаванасць вынікаў дысертацыі. Асноўныя вынікі даследавання апублікаваны ў выглядзе 2 манаграфій: “Полацк XVI – XVIII стст.: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада” (Наваполацк, 2007), “Полацк і палачане (IX – XVIII стст.)” (Наваполацк, 2010) – 28,3 аўтарскіх аркушаў; 2 вучэбна-метадычных комплексы: “Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў (Наваполацк, 2006), “Археалогія” (Наваполацк, 2009) – 14,05 аўтарскіх аркушаў, 28 артыкулаў у выданнях, уключаных у Пералік навуковых выданняў Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў (агульны аб’ём 28,6 аўтарскіх аркушаў), 10 артыкулаў у зборніках матэрыялаў канферэнцый, 4 артыкулы ў навуковых зборніках (аб’ём 17,2 аўтарскіх аркушаў). Агульная колькасць публікацый па тэме даследавання складае 45 найменняў (усяго 88,15 аўтарскіх аркушаў).

Структура і аб’ём дысертацыі. Структура і аб’ём дысертацыі адпавядае мэце і задачам навуковага даследавання і патрабаванням ВАК Рэспублікі Беларусь. Дысертацыя складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі работы, шасці глаў, якія ахопліваюць 19 раздзелаў і падраздзелаў, заключэння, бібліяграфічнага спіса і двух дадаткаў з тапаграфічнымі апісаннямі і ілюстрацыямі. Агульны аб’ём дысертацыі – 410 старонак, з якіх: бібліяграфічны спіс – 31 старонка (397 назваў, з іх 17 замежных і 46 публікацый суіскальніка), дадатак А – 39 старонак (11 табліц з тапаграфічнымі апісаннямі), дадатак Б – 122 старонкі (ілюстрацыі).

ГЛАВА 1

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ

1.1 Гісторыя і гістарыяграфія археалагічнага вывучэння Полацка. Археалагічныя крыніцы

Гістарычныя часткі Полацка складаюцца са старажытнага гарадзішча, паселішча-перадграддзя, паселішчаў за р. Палатой, Ніжняга і Верхняга замкаў, былых Вялікага, Запалоцкага і Крыўцовага пасадаў са слабодамі, Вострава, Экімані, а таксама Бельчыцкага Барысаглебскага і Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыроў (мал. 1.1). Сацыятапаграфічная структура Полацка IX – XVIII стст. – з’ява зменлівая, і ў розныя гістарычныя эпохі яна мела адрозныя характарыстыкі.

Фарміраванне сучасных уяўленняў пра дынаміку развіцця археалагічных помнікаў Полацка адбывалася на працягу значнага прамежку часу.

Гісторыя археалагічнага вывучэння Полацка пачынаецца з 1928 г., калі ў горадзе пачала працаваць экспедыцыя Інбелкульта пад кіраўніцтвам А.М. Ляўданскага. На той час уяўленне пра Полацк як пра горад са шматвяковай гісторыяй ніяк не было падмацавана археалагічнымі крыніцамі. Што сабой уяўляў Полацк у часы Рагвалода і Усяслава Брачыслававіча? Якім стаў Полацк у гады змагання за яго цара Івана IV і караля Стэфана Баторыя? Адказ на гэтыя пытанні ўпершыню было наканавана адшукаць таленавітаму беларускаму археолагу А.М. Ляўданскаму.

А.М. Ляўданскі ўпершыню вызначыў месцапалажэнне старажытнага дзяцінца на полацкім гарадзішчы (мал. 1.2) і правёў археалагічную разведку на тэрыторыі Запалоцкага пасада (“стараго горада”). На тэрыторыі Запалоцця была знойдзена кераміка, якая датавалася XI – XII стст. [170, с. 169]. Зроблена выснова аб тым, што Запалоцце разам з Верхнім замкам з’яўлялася паселішчам з XI ст., а магчыма і з X ст. Старажытныя паселішчы былі вызначаны на поўдзень ад гарадзішча ў нізоўях р. Палаты, а таксама на Ніжнім замку. А.М. Ляўданскі выказаў гіпотэзу, што вал Ніжняга замка насыпаны не раней за XV ст. [170, с. 172].

Працяг археалагічнага вывучэння Полацка пачынаецца ў пасляваенны час. Пачатак гэтай падзеі паклала маштабнае будаўніцтва, распачатае гарадскімі ўладамі ў 1957 г. ва ўсходняй частцы Верхняга замка, якое выклікала шырокі грамадскі рэзананс. Як вынік, у зоне будаўніцтва пачаліся выратавальныя раскопкі (мал. 1.3). У 1957 г. М.К. Каргер праводзіць археалагічныя даследаванні на месцы будаўніцтва аднаго з карпусоў гарадской бальніцы на Верхнім замку (катлаван меў плошчу каля 900 м, у ім разбіты

раскоп 112 м²). Гэтыя раскопкі на тэрыторыі *сучаснага* Верхняга замка фактычна адлюстроўвалі забудову і стратыграфію культурнага пласта *пасадак* тэрыторыі, да якой яна і належала да пашырэння замкавай тэрыторыі (гл. ніжэй) [271, с. 64; 277, с. 36].

Гісторыя археалагічнага даследавання на тэрыторыі *ўласна* Верхняга замка працягнулася ў 1958 г. і ў наступныя гады (мал. 1.4). Яна ставіла мэту найперш археалагічна-архітэктурнага даследавання помнікаў мураванага дойлідства.

У чэрвені-ліпені 1959 г. у Полацку пачала працаваць экспедыцыя АН БССР на чале з А.Р. Мітрафанавым. Яе мэтай было вывучэнне тапаграфіі старажытнага Полацка, этапаў яго забудовы, а таксама характарыстыка заняткаў і гандлёвых сувязяў насельніцтва горада.

У 1959 г. на тэрыторыі Верхняга замка і Вялікага пасада было закладзена 17 шурфоў з мэтай вызначэння стратыграфіі абодвух помнікаў [305]. Тэрыторыя даследавання ахоплівала ўсю пляцоўку Верхняга замка, у тым ліку яго ўсходнюю частку, якая надалей (1959 – 1963 гг.) стала месцам асноўных археалагічных раскопаў. Навуковым кансультантам з'яўляўся Л.Д. Побаль.

Акрамя кіраўніцтва раскопкамі ў г. Полацку, Л.Д. Побаль збіраў звесткі пра месцапалажэнне старажытных полацкіх манастыроў. Ім праведзены археалагічныя разведкі ў ваколіцах Полацка, вынікі якіх маюць неацэннае значэнне сёння, калі многія тэрыторыі ўжо забудаваны. На адной з ваколіц, якая мела назву “Пагіршчына” і была размешчана ўздоўж правага берага р. Палаты на поўнач ад Запалоцкага пасада, размяшчаліся ворыўныя палі (мал. 1.5). Тут сярод пад'ёмнага матэрыялу былі знойдзены рэшткі гаршкоў XV – XVI стст., а таксама кавалкі амфары XI ст. [220, с. 2]. Пазней, падчас археалагічных даследаванняў тут сапраўды будзе выяўлены культурны пласт з рэшткамі паселішча сярэдневяковага Полацка.

На Ніжнім замку Полацка ў раёне сучаснай вул. Стралецкай Л.Д. Побалем было закладзена 5 шурфоў на адлегласці 50 м ад Верхняга замка. Зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 1,5 м. У шурфе № 3 выяўлены кавалак шклянога пярсцёнка XI – XII стст., які дазволіў Л.Д. Побалю выказаць меркаванне пра размяшчэнне на Ніжнім замку *пасада* старажытнага Полацка. У астатніх шурфах зафіксавана кераміка, не ранейшая за XV ст.

Важнае адкрыццё было зроблена ва ўсходняй унутранай частцы г. зв. вала Івана Грознага. Прарэзка падножжа вала шурфом 2 x 3 м дазволіла вызначыць, што пад двухмятровым пластом гліны, з якой складаецца вал, размешчаны пласт зямлі магутнасцю 1 м, у якім зафіксаваны драўляныя канструкцыі. У пласце гліны знойдзена шыфернае праселка, жалезнае крэсіва і іншыя рэчы, а ў пласце зямлі пад валам знойдзена венца керамічнага начыння, старэйшага за

XV ст. [220, с. 8]. Л.Д. Побаль пацвердзіў думку А.М. Ляўданскага аб тым, што вал Ніжняга замка насыпаны не раней за XV ст.

Археалагічныя разведкі былі праведзены Л.Д. Побалем на Востраве (левы бераг р. Дзвіны насупраць Верхняга замка) і мясцовасці, якая ў старажылаў мела назву “Французская батарэя” ці проста “Батарэя”.

Л.Д. Побалем было закладзена 5 шурфоў з мэтай даследавання рэшткаў манастыра Іаана Прадцечы, які згадваецца ў пісьмовых крыніцах XV – XVI стст. Шурфы былі размешчаны ва ўсходняй частцы Вострава, якая не затапляецца падчас вяснавых павадкаў (мал. 1.6). Зафіксавана магутнасць культурнага пласта 1,5 м. У ніжняй перадамацерыковай частцы раскапаны шкілетныя рэшткі людзей, якія былі пакладзены галавой на захад.

На адлегласці 450 м на захад ад месца шурфоўкі была даследавана мясцовасць пад назвай “Французская батарэя” ці проста “Батарэя”. Гэтая мясцовасць размешчана на левым беразе старога русла р. Дзвіны, якое ўтварала Востраў. “Батарэя” размешчана на правым высокім беразе ручая Свінец. Са слоў старажылаў, каля “Батарэі” ў даваенны час былі курганы, якія да 1959 г. былі цалкам разараны [220, с. 12]. У справаздачы ўтрымліваецца каштоўнае апісанне гэтага помніка. “Батарэя” ўяўляла сабой пляцоўку 50 x 60 м (выцягнута па восі ўсход-захад), якая з паўднёвага і заходняга боку была акружана дугападобным валам, з усходу амывалася безыменнай рэчкай, з паўночнага боку – Дзвіной. Раскопак на помніку не праводзілася.

На тэрыторыі былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра Л.Д. Побалем была зроблена спроба адшукаць сляды селішчаў, выяўленых А.М. Ляўданскім. На агародах у раёне размяшчэння бельчыцкіх храмаў XII ст. быў сабраны нешматлікі пад’ёмны матэрыял, у т. л. манета XVI ст.

На ўсход ад Чорнага ручая і Верхняга замка ў раёне тагачаснай СШ № 8 (зараз – другі Замкавы завулак) праведзена шурфоўка з мэтай вызначэння часу засялення дадзенай тэрыторыі. Рэчаў, ранейшых за XVII ст., знойдзена не было.

На адлегласці каля 450 м на паўночны ўсход ад будынкаў былога кадэцкага корпуса (езуіцкага калегіума) гарадскімі ўладамі у тым жа 1959 г. было распачата будаўніцтва інтэрната. Па вул. Савецкай быў вырыты катлан памерам 38 x 18 м (сёння гэта будынак інтэрната па пр. Ф.Скарыны, 3). На месцы будаўніцтва былі закладзены шурфы, пасля чаго праведзена даследаванне траншэй пад падмурак. Інфармацыя пра раскопкі змешчана ў палявым дзённіку В.Е. Шламкова, які захоўваецца ў архіве Інстытута гісторыі НАН Беларусі (справаздача Л.Д. Побалы ўтрымлівае кароткія звесткі пра вынікі вывучэння тэрыторыі). Гэтыя даследаванні раней не згадваліся ў навуковых публікацыях, аднак іх вынікі ўяўляюць вялікую навуковую каштоўнасць.

Глыбіня культурнага пласта ў зоне будаўніцтва складала каля 3,6 м [305, с. 19 – 57]. На глыбіні каля 3 м было зафіксавана шмат драўляных канструкцый,

праслойкі гною. Мацярык складаўся з вільготнага дробназярністага пяску-“пльвуну” шэрага колеру. Было выяўлены 2 зрубныя пабудовы, памерамі 1,6 x 1,6 м, зробленыя пры дапамозе сякеры з бярвенняў дыяметрам 0,15 – 0,2 м. Адзін зруб меў падлогу з дошак. Шчыльнасць забудовы была вялікай, паколькі ў дзённіку адзначаецца наяўнасць у траншэі “аналагічных пабудоў”. Нагляд працягваўся з 29.06 да 01.07.1959 г., пасля чаго быў прыпынены А.Р. Мітрафанавым, які лічыў, што “эти работы дают очень мало пользы, т. к. находки все поздние” [305, с. 19 – 57]. Большасць апісаных у дзённіку рэчаў датуюцца XVII – XIX стст., сярод іх паліваная кафля, фарфоравы посуд, паліваная і непаліваная кераміка, фрагменты люлек, нешматлікія жалезныя вырабы. Класіфікацыя керамікі зроблена па катэгорыях “паліўная / непаліўная”, таму вызначыць колькасць венцаў ранніх форм немагчыма.

Актыўнае будаўніцтва карпусоў гарадской бальніцы вымушала праводзіць выратавальныя археалагічныя раскопкі на Верхнім замку. Тут у 1959 г. А.Р. Мітрафанавым было закладзена 8 шурфоў. На большасці з іх выяўлена невялікая глыбіня культурнага пласта, мацярык зафіксаваны на ўзроўні “восьмага штыка” (1,6 м). Толькі ва ўсходняй частцы Верхняга замка магутнасць культурнага пласта дасягала 2,4 м (шурфы 5 і 6). У адрозненне ад заходняй часткі Замчышча, тут быў выяўлены вялікі культурны пласт з праслойкамі дрэва і драўлянымі канструкцыямі.

10 чэрвеня А.Р. Мітрафанавым было прынята рашэнне закласці раскоп II плошчай 320 м² у паўднёва-ўсходняй частцы Верхняга замку (раскоп I плошчай 400 м² быў разбіты на захад ад заходняй апсіды Верхняга замка не на пасадскай тэрыторыі [275, с. 16]). Выбар месца раскопа быў абумоўлены тым, што культурны пласт тут меў значную магутнасць [183]. Закладзены раскоп распрацоўваўся ў 1959 – 1960 гг., яго працягам з’яўляўся раскоп III (1961 – 1962 гг., кіраўнік В.Р. Тарасенка), плошча якога складала таксама 320 м². Абодва раскопы атрымалі назву “ўсходні раскоп”. У 1967 г. на адлегласці каля 80 м на поўнач ад усходняга раскопа Г.В. Штыхавым быў разбіты раскоп плошчай 162 м². Магутнасць культурнага пласта ў раскопах вагалася ад 4,3 да 5,5 м.

Атрыманыя падчас раскопак археалагічныя даныя патрабавалі належнага асэнсавання. Першая рэканструкцыя тапаграфічнай структуры полацкіх пасадаў і сацыяльнага складу насельніцтва Полацка ў IX – XIII стст. па даных пісьмовых і археалагічных крыніц была прадстаўлена ў манаграфічных працах Л.В. Аляксеева [4; 6, рис. 22]. Л.В. Аляксееў зрабіў грунтоўны аналіз пісьмовых крыніц, аднак вынікі археалагічных даследаванняў на момант падрыхтоўкі працы да друку былі яшчэ вельмі абмежаваныя. Так, напрыклад, археалагічныя крыніцы пра развіццё Запалоцкага пасада практычна адсутнічалі, тое ж тычылася і Вялікага пасада. Па гэтай прычыне многія палажэнні вызначаліся гіпатэтычна, напрыклад, вакольны горад памылкова атаясамліваўся з Ніжнім

замкам, Запалоцкі пасад лічыўся малазаселеным у XI – XIII стст. (мал. 1.7) [6, с. 136 – 137].

Увядзенне ў навуковае абарачэнне вынікаў палявых даследаванняў 1950 – 1960 гг. было ўпершыню зроблена Г.В. Штыхавым [315, с. 37 – 55]. Асноўная колькасць археалагічных даных была атрымана пад час раскопак усходняй часткі Верхняга замка. Усе яны маюць прамое дачыненне да характарыстыкі пасадскай тэрыторыі, паколькі асноўная колькасць будаўнічых гарызонтаў “усходняга раскопа” ўтварылася ў XI – XIII стст., г. зн. у той час, калі гэтая тэрыторыя яшчэ не ўваходзіла ў склад Верхняга замка.

З 1961 па 1964 гг. і ў 1967 – 1968 гг. археалагічныя даследаванні ў Полацку праводзіліся Г.В. Штыхавым [319, с. 18 – 19; 320, с. 18 – 29; 321, с. 1 – 4; 323, с. 2 – 9].

У 1961 г. недалёка ад вусця р. Палаты Г.В. Штыхавым было раскапана 36 м культурнага пласта пры магутнасці 1,8 м. Пласт папсаваны познімі пахаваннямі, прасочваецца пласт пажарышча XVI ст. Выяўлены кавалкі кругавой керамікі X – XIII стст. [309, с. 355 – 356].

У 1962 г. быў праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем траншэй пад закладку сада на тэрыторыі цэнтральнай і паўднёвай частак Ніжняга замка [323, с. 2]. Вызначана магутнасць культурнага пласта да 1 м. Пласт не ўтрымліваў керамікі, ранейшай за XVI ст. Аднак кераміка X – XIII стст. была выяўлена на г. зв. стрэлцы Ніжняга замка ў 30 м ад р. Палаты разам з развалам плінфы са слядамі рошчыны [323, с. 9]. У гэтым жа годзе былі праведзены археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы, дзе быў выяўлены культурны пласт з ляпной керамікай.

Фрагменты сценак ляпной керамікі і раннеганчарныя венцы гаршкоў былі знойдзены падчас шурфоўкі мысаў правага берага р. Палаты насупраць гарадзішча [323, с. 6]. У перадмацерыковым пласце пажарышча зафіксавана гладкасценная ляпная кераміка з адагнутым вонкі венцам. Агульная магутнасць пласта складала 1,3 м. Зроблена выснова, што тут з часоў ранняга жалезнага веку размяшчалася паселішча.

У тым жа годзе быў даследаваны катлаван на месцы будаўніцтва дзіцячага садка (сёння ён размешчаны па вул. Ф. Скарыны). Гэты катлаван размяшчаўся ў паўночнай частцы Вялікага пасада на адлегласці каля 0,5 км ад старажытнага полацкага гарадзішча [323, с. 7]. На месцы катлавана магутнасць культурных напластаванняў складала 2,8 м. На глыбіні 1,9 м залягаў пласт з матэрыяламі “дамангольскага часу”. Былі знойдзены венцы керамічных гаршкоў XI – XII стст., арнаментаваны касцяны грэбень, праселкі з ружовага сланца. Паводле Г.В. Штыхава, абодва берагі р. Палаты былі заселены на працягу X – XIII стст. паласой шырынёй 200 – 250 м [323, с. 8]. Пры гэтым асабліва падкрэсліваўся той факт, што матэрыялаў “дамангольскага часу” ў

наглядзе за будаўнічым катлаванам у 1959 г. па вул. Савецкай знойдзена не было.

У 1962 г. Г.В. Штыхаў даследаваў таксама культурны пласт пад цаглянай грабніцай непадалёк ад г. зв. храма на рове (царквы Ражаства Хрыстова). Гэты пласт утрымліваў кераміку “дамангольскага часу” [315, рис. 16: 20]. Сабраны пад’ёмны матэрыял на левым беразе р. Дзвіны ў раёне “Батарэі” – гэта была кераміка, не ранейшая за XVI ст.

У 1963 г. праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем дзвюх будаўнічых траншэй. Адна з траншэй перасякала культурны пласт уздоўж правага берага р. Дзвіны ад Верхняга замка на ўсход да маста праз Дзвіну, другая пракладалася ад былога кадэцкага корпуса да праспекта Ф.Скарыны (былы праспект К. Маркса). Напластаванні старажытнарускага часу ў першай траншэй былі зафіксаваны толькі на адлегласці каля 500 м ад Верхняга замка. Далей заўважана толькі падсыпка берага р. Дзвіны цагляным друзам і будаўнічым смеццем [321, с. 1]. Магутнасць культурнага пласта ў другой траншэй складала 1,5 м каля будынка былога кадэцкага корпуса і павялічвалася ў бок плошчы Леніна (цяпер плошча Свабоды) да 2 – 3 м [321, с. 2]. Насупраць усходняй сцяны Мікалаеўскага сабора (узарваны ў 1964 г.) на адлегласці 50 – 70 м быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 3,5 м. Знойдзены кавалкі кафлі, паліваны посуд. Канстатавана поўная адсутнасць напластаванняў, ранейшых за XVII ст.

У Запалоцці падчас земляных работ на адлегласці каля 600 м ад Верхняга замка была знойдзена жалезная сякера X – XI стст. [315, рис. 9: 3] і дзве бронзавыя прывескі гэтага ж часу [321, с. 2].

На Верхнім замку Г.В. Штыхамым было зроблена некалькі шурфоў. У раёне Машны (паўночна-заходні выступ да р. Палаты) зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 0,8 м. Знойдзена кераміка “дамангольскага часу”. На адлегласці каля 60 м на паўночны ўсход ад апсіды Сафійскага сабора культурны пласт меў магутнасць 1,6 м. У ім знойдзена кераміка старажытнарускага часу і касцяная шахматная фігура [321, с. 3]. У выніку шурфоўкі была пацверджана адсутнасць вялікага культурнага пласта на тэрыторыі Верхняга замка па-за межамі яго ўсходняй часткі.

На ўсходняй частцы Вострава на беразе р. Дзвіны быў закладзены шурф. Магутнасць культурнага пласта (“шэрай зямлі”) складала 1,4 м. У пласце знойдзена кераміка XIV – XV стст. [321, с. 4].

У 1964 г. былі закладзены шурфы ў цэнтральнай частцы Ніжняга замка. Магутнасць пласта склала 1,5 м. Ніжня яго частка з глыбіні 1 м утрымлівала кераміку і пацеркі “дамангольскага часу”, датаваныя XIII ст. [319, с. 18 – 19]. Сярод знойдзеных венцаў гаршкоў ёсць выразныя формы, характэрныя для раннекругавой керамікі X – XI стст. (мал. 1.8: 5, 6, 8). Такім чынам, з’явіўся

дадатковы аргумент на карысць меркавання Л.Д. Побала аб размяшчэнні на Ніжнім замку старажытнага пасада.

Зроблены археалагічны нагляд за пракладаннем будаўнічай траншэі па вул. Камуністычнай (300 м на поўдзень ад воданпорнай вежы). У раёне будынка па вул. Камуністычнай, 11 быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 2,85 м. Знойдзеная кераміка датавана XI – XIII стст. Зроблена выснова аб існаванні ў XI – XIII стст. на гэтай частцы горада пасадскай тэрыторыі. У тым жа годзе працягнуты раскопкі на правым беразе р. Палаты ў раёне Чырвонага маста [320, с. 18]. Тут, побач з шурфамі 1962 г., быў разбіты раскоп, у якім адкрыты культурныя напластаванні XI – XIII стст. Былі атрыманы доказы, што гэтая частка горада ў выгіне правага берага р. Палаты ўваходзіла ў межы старажытнай пасадскай тэрыторыі (мал. 1.9).

У 1968 г. праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі цеплатрасы ў раёне вул. Энгельса (цэнтральная частка Вялікага пасада). Культурны пласт дасягаў магутнасці 2 м. У ніжнім чорным перадмацерыковым пласце знойдзена кераміка, якая датавалася XI – XII стст. [320, с. 29].

Сістэматызацыя назапашанага ў 1920-я – 1960-я гг. археалагічнага матэрыялу прадстаўлена Г.В. Штыхавым у першай фундаментальнай працы па гісторыі Полацка [315]. Было вызначана, што старажытным дзяцінцам Полацка з’яўлялася гарадзішча IX ст. На правым беразе р. Палаты каля гарадзішча было размешчана паселішча-перадграддзе плошчай 0,25 га. Верхні замак пачаў засяляцца напрыканцы X ст. [320, с. 9; 322, с. 54]. Асноўным матэрыялам для такога датавання з’яўляецца раннекругавая кераміка з раскопаў II – IV, візантыйская манета і куфіцкі дырхам, пацеркі-лімонкі, аднабаковыя касцяныя грабяні. У той жа час адбывалася станаўленне пасадаў Полацка (Запалоцкі і Вялікі пасады). У першай палове XI ст. Верхні замак становіцца адміністрацыйным цэнтрам горада. Г.В. Штыхавым праведзены аналіз развіцця рамёстваў і гандлёвых сувязяў насельніцтва старажытнага Полацка.

Такім чынам, у выніку палявых археалагічных даследаванняў 1928, 1957, 1959 – 1964 гг. і 1967 – 1968 гг. былі атрыманы першыя даныя аб развіцці тапаграфічнай структуры Полацка, узроўні развіцця гарадскіх рамёстваў і гандлёвых сувязяў пасадскага насельніцтва. Маштабы археалагічных раскопак тых часоў былі вельмі значнымі (усяго вывучана больш за 964 м плошчы¹). На жаль, большасць справаздач па выніках раскопак утрымлівае толькі агульныя звесткі пра характар культурнага пласта і колькасць знаходак у ім. Графічнае суправаджэнне справаздач (планы раскопаў, гарызантальная і вертыкальная стратыграфія, планіграфія і гарызонты размяшчэння асобных знаходак) не заўсёды адлюстравана дастаткова поўна.

---

¹ Памеры многіх шурфоў у справаздачах не пазначаліся, што не дазваляе вызначыць іх дакладную плошчу.

Адносна тапаграфічнага развіцця пасада было вызначана, што «посад был по меньшей мере в трёх местах, причём главная его часть (великий посад) занимала пространство между Полотой и Западной Двиной, включая Нижний замок» [314, с. 76]. Г.В. Штыхаў выказаў меркаванне аб канчанскай структуры Полацка XI – XIII стст., агульныя памеры гарадской тэрыторыі, на думку даследчыка, складалі не менш за 80 га, насельніцтва – каля 8 тыс. чал. [313, с. 123].

У 1970-я гг. увага археолагаў была засяроджана пераважна на вывучэнні помнікаў полацкай школы дойлідства на Верхнім і Ніжнім замках і на тэрыторыі Бельчыцкага і Спаса-Еўфрасінеўскага манастыроў. Падчас гэтых даследаванняў вывучэнне абмяжоўвалася фіксацыяй толькі архітэктурных аб'ектаў, апісанне культурнага пласта ў справаздачах, за рэдкім выключэннем, адсутнічае.

Так, падчас археалагічнай разведкі П.А. Рапапорта ў Экімані ў 1976 г. знойдзены фрагменты цэгля, якія даследчык вызначыў як слабаабпаленую плінфу і на падставе гэтага выказаў меркаванне аб размяшчэнні ў Экімані печы для абпалу плінфы [232, с. 24 – 25].

У 1976 – 1977 гг. П.А. Рапапортам быў даследаваны комплекс княжацкага церама на Верхнім замку. Церам быў узведзены пасля таго, як утварыўся культурны пласт магутнасцю больш за 1 м са знаходкамі XII – XIII стст. [232; 233]. Такі значны па магутнасці культурны пласт азначае вялікую інтэнсіўнасць жыцця на дадзеным тэрыторыі, што дазваляе вызначыць яе пасадскі характар у той час.

Наступны этап вывучэння пасадскай тэрыторыі прыпадае на 1980-я – 1990-я гг.

У 1979 – 1980 гг. Г.В. Штыхаў правёў вялікія па плошчы і навуковай значнасці раскопкі старажытнага паселішча каля Чырвонага маста і ў Запалоцці. У 1979 г. было ўскрыта 140 м², у 1980 – 136 м². Знойдзены пласт з ляпной керамікай і рэчамі, датаванымі Г.В. Штыхам VIII – X стст. [317; 318]. Пацверджана думка, што Запалоцкі пасады пачаў засяляцца з канца X ст.

У Запалоцці ў 1980 г. былі праведзены раскопкі на перакрыжаванні вуліц Краснова і Міхайлаўскага завулка (148 м²), канстатавана наяўнасць сучасных перакопаў. На перакрыжаванні вуліц Краснова і Я.Коласа (раскоп 2, 104 м²) глыбіня культурнага пласта склала каля 0,8 м. Працэнтнае размеркаванне керамікі з пласта выглядае наступным чынам: кераміка X ст. – 3%, XI ст. – 4%, XII – XIII стст. – 30 %, XIV – XVI стст. – 58% (5% керамікі не вызначана) [318, с. 4]. Пацверджана думка, што Запалоцкі пасады пачаў засяляцца з канца X ст.

У 1986 г. у Полацку пачынаюць працаваць экспедыцыі Інстытута гісторыі АН БССР пад кіраўніцтвам С.В. Тарасава. На працягу 1986 – 1993 гг. раскопкі праводзіліся штогадова. Асноўнай мэтай экспедыцый з'яўлялася

рэканструкцыя тапаграфіі Полацка IX – XVII стст. і вызначэнне стану захаванасці абарончых збудаванняў гарадскіх пасадаў і Верхняга замка.

Раскопкі былі распчаты ў Запалоцці [282]. На паўночна-заходняй ускраіне сучаснага Запалоцця, на мяжы забудовы і ворыўных палей, захаваліся сляды старажытных абарончых умацаванняў. Тут яшчэ да Вялікай Айчыннай вайны праходзіў глыбокі роў, які, па словах мясцовых жыхароў, быў “у рост каня”. Гэты роў быў амаль цалкам засыпаны падчас добраўпарадкавання тэрыторыі ў пасляваенны час [282, с. 4]. Усяго ў 1986 г. былі зроблены два раскопы: адзін каля раскопа Г.В. Штыхава 1980 г. (раскоп I, 60 м²), другі фактычна з’яўляўся прарэзкай старажытнага рова Запалоцця (раскоп II, 170 м²). Зроблена выснова аб трох этапах у развіцці абарончых збудаванняў (XI – XII стст., XIII – пач. XIV стст. і XIV – XVI стст.) [271, с. 60].

У 1986 г. была праведзена шурфоўка ў той жа паўночна-заходняй частцы Запалоцця з мэтай вызначэння мяжы пасялення. Было высветлена, што ў XII – XIII стст. пасяленні палачан не абмяжоўваліся ўмацаваннямі, але і размяшчаліся па-за яго сценамі. Рэшткі культурнага пласта старажытнарускага часу былі выяўлены на адлегласці 0,5 км на захад ад мяжы сучаснай забудовы ў т. зв. урочышчы “Копанкі”. Выказана думка аб наяўнасці тут сельскагаспадарчых селішчаў-прадмесцяў Полацка. На мысах правага берага р. Палаты насупраць гарадзішча і Верхняга замка быў выяўлены культурны пласт магутнасцю 1,1 м з керамікай XI – XIII стст. Аналагічны культурны пласт зафіксаваны на поўнач ад былога рэчышча р. Палаты (сучасная назва старыцы – “Палацішча”), тут знойдзены пад’ёмны матэрыял – кераміка і жалезныя рэчы XII – XIII стст. [282, с. 13, 18, 21].

У тым жа годзе пачалося планамернае вывучэнне Ніжняга замка на тэрыторыі стадыёна “Спартак”. У раскопе III (60 м²) быў адкрыты пласт з ляпной керамікай, які, на думку С.В. Тарасава, належаў “селішчу-пасадзе” старажытнага Полацка VIII – IX стст. [282, с. 18]. Праведзена шурфоўка з мэтай вызначэння плошчы адкрытага паселішча. У выніку была вызначана новая дыспрапорцыя плошчаў старажытных гарадзішча і паселішча: адпаведна замест 1: 0,25 – 1: 6.

Праведзена даследаванне культурнага пласта траншэі пад вадаправод па вул. Я. Коласа на адлегласці каля 100 м ад вул. Краснова ў Запалоцці. Мацярык зафіксаваны на глыбіні каля 0,55 – 1,15 м, месцамі – адразу пад дзірваном [282, с. 19]. Знойдзена кераміка XII – XVIII стст.

У выніку археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на тэрыторыі Вялікага пасада быў выяўлены культурны пласт з керамікай XI – XIII стст. у раёне Доміка Пятра I, на перакрываванні вул. Леніна (сучасная Ніжнепакроўская) з вуліцай Свядлова [282, с. 20].

У 1987 г. былі распачаты маштабныя раскопкі па вывучэнні культурнага пласта на тэрыторыі пл. Свабоды. Раскопкі насілі выратавальны характар і размяшчаліся ў зоне, адведзенай пад будаўніцтва шматпавярховага жылога дома. Раскопкі працягваліся ў 1988 г. Агульная плошча раскопа склала 1100 м². У выніку былі атрыманы каштоўныя даныя па характару забудовы гэтай часткі пасада на працягу XI – XVIII стст., адкрыты рэшткі старажытнай пасадак сцяны, сядзіба ювеліра XII ст. Сабрана вялікая калекцыя рэчавага матэрыялу [283; 284].

Археалагічны нагляд праводзіўся ў раёне перакрываўвання вул. Сака і Ванцэці з вул. Энгельса, на поўнач ад гасцініцы “Дзвіна” (пр. Ф. Скарыны, 13) [283, с. 15 – 16].

Праводзіўся нагляд за пракладаннем будаўнічай траншэі ў раёне перакрываўвання вул. Сака і Ванцэці з вул. Энгельса [283, с. 15]. Тут быў выяўлены магутны – да 3,5 м – культурны пласт з матэрыяламі XII – XVIII стст.

На поўнач ад гасцініцы “Дзвіна” (пр. Ф. Скарыны, 13) праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі. Культурны пласт меў магутнасць 2,2 м. Зафіксаваны пераважна рэчы XVI – XVIII стст. [283, с. 16]. У перадмацерыковым пласце знойдзена венца гаршка, характэрнае для XII – XIII стст. Зроблена выснова, што пачатак засялення ўсходняй часткі Вялікага пасада адпавядае гэтаму часу.

Археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі ў раёне плошчы Ф. Скарыны (ад праспекта Ф. Скарыны ніжэй па схілу да р. Дзвіны) вызначыў адсутнасць культурнага пласта, ранейшага за XVIII стст. Такім чынам, упершыню археалагічна была акрэслена ўсходняя мяжа Вялікага пасада, якая пралягала ў раёне сучаснай плошчы Ф. Скарыны.

На правым беразе р. Палаты на паўночны-ўсход ад Чырвонага маста ў будаўнічых траншэях быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 1,8 – 1,9 м. У пласце знойдзена кераміка XI – XII стст., атрыманы звесткі аб размяшчэнні сядзібаў палачан на перыферыйнай тэрыторыі, значна аддаленай ад гарадзішча і размежаванай з ім ракой [283, с. 18].

Важныя даныя па вывучэнні тапаграфіі старажытнага Полацка далі вынікі шурфоўкі, праведзенай на знешнім баку ад г. зв. вала Івана Грознага – паміж валам і вул. Стралецкай (паўднёвая частка Ніжняга замка). Тут зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 3,8 м. Плошча шурфа – 4 м². У ніжняй часткі гэтага пласта знойдзены раннеганчарны посуд XI ст. і 2 сценкі ляпнога гаршка [283, с. 19]. Пры гэтым на вертыкальнай стратыграфіі напластаванняў быў выразна вылучаны гарызонт залягання падножжа вала, які размяшчаўся вышэй за напластаванні XIII ст. Ніжні пласт шурфа нагадваў рачныя адкладанні (чаргаванне праслоек пяску і зямлі). На думку С.В. Тарасава, у старажытнасці тут працякаў ручай, які пачынаўся ад г. зв. “Паповага балота” на Верхнім замку

і з'яўляўся натуральным прыродным маркерам паўднёвай мяжы пачатковага паселішча.

Аналагічныя вынікі былі атрыманы ў 1991 г. у шурфе каля заходняй часткі вала, побач з сучасным праездам на Ніжні замак [277, с. 13]. Агульная магутнасць культурнага пласта склала каля 3,4 м. У перадмацерыковым пласце знойдзены кавалкі ляпнога посуду, загладжанага на ганчарным крузе, і крамянёвы адшчэп. Ускрыты магутны культурны пласт, які датуецца XI – XVI стст., г. зн. ён утварыўся да часу ўзвядзення насыпу вала 1563 г.

У выніку шурфоўкі ва ўсходняй частцы Вострава была знойдзена кераміка XI ст., якая дазваляе меркаваць пра час засялення гэтай левабярэжнай тэрыторыі Полацка.

У 1987 г. праводзіўся археалагічны нагляд за катлаванам у зоне будаўніцтва аўтамабільнага маста праз р. Дзвіну ў раёне Экімані. Знойдзены кавалкі керамікі, якія датуюцца не пазней за XII ст., аднак асноўная колькасць керамікі датуецца XV – XVIII стст. Кераміка XI – XIII стст. у вялікай колькасці была знойдзена як пад'ёмны матэрыял на ворыўных палях паміж тагачаснай Экіманню і Востравам, на поўдзень ад кургана Бессмяротнасці. Аднак вызначыць магутнасць і характар культурнага пласта Экіманскага пасада ў той час не ўдалося [283, с. 21].

Даследаванне будаўнічай траншэі на перакрываванні вул. Замкавай і Горкава (сёння – другі Замкавы завулак) у 1988 г. дазволіла выявіць магутныя чатырохмятровыя культурныя напластаванні [283, с. 19]. У перадмацерыковым пласце знойдзены раннекругавы посуд і посуд, загладжаны на ганчарным крузе. Траншэя пракладалася ад перакрывавання згаданых вуліц і далей на ўсход уздоўж вул. Замкавай. Ніжні пласт меў магутнасць 0,2 м. Ляпной керамікі зафіксавана не было, аднак трапіліся сценкі архаічнага начыння X – XI стст., загладжанага на ганчарным крузе. Пласт XII – XIII стст. меў магутнасць каля 0,5 м. Паказальна, што магутнасць культурнага пласта паменшылася толькі ў раёне былога Мікалаеўскага сабора, тут яна складала каля 2,5 м.

Назіранні за пракладаннем траншэі ў раёне дома № 3 па вул. Ф. Скарыны дазволілі выявіць кераміку XII ст. Агульная магутнасць напластаванняў у гэтай цэнтральнай частцы Вялікага пасада склала каля 2,5 м [284, с. 21].

У 1989 – 1990 гг. былі праведзены раскопкі на тэрыторыі Ніжняга замка (раскоп плошчай 400 м² і 8,7 м²). У выніку былі атрыманы доказы, што тэрыторыя Ніжняга замка з'яўлялася прадцечай гарадскога пасада ў VIII – X стст. [276, с. 3; 285, с. 12]. Пры гэтым якіх-небудзь слядоў абарончых умацаванняў на г. зв. стрэлцы Ніжняга замка ў раёне дома № 23 па вул. Горкага (сёння – вул. Стралецкая) знойдзена не было. У выніку раскопак былі адкрыты сляды дзейнасці рамеснікаў, у першую чаргу ювеліраў, вызначаны характар забудовы ранняга этапу існавання пасада, прасочана стратыграфія пласта.

Раскоп плошчай 80 м² быў закладзены каля ўсходняга схілу пагорка да г. зв. Чорнага ручая, непадалёк ад храма Ражаства Хрыстова XII ст. Мэта раскопак была верыфікацыя гіпотэзы аб размяшчэнні ў дадзенай частцы колішняга Вялікага пасада старажытнай гандлёвай плошчы [276, с. 5 – 6]. Быў адкрыты стратыграфічна аднародны культурны пласт магутнасцю 1,6 м, які ўтварыўся не раней за XVI – XVII стст. У гэтым пласце былі знойдзены асобныя фрагменты керамікі XII ст. Аўтар раскопак не прыводзіць пэўных высноў адносна размяшчэння плошчы. Аднак адступнасць стратыграфічнага пласта, ранейшага за XVI ст., на беразе Чорнага ручая сведчыць пра магчымасць яе размяшчэння менавіта тут. У раёне плошчы, якая прадугледжвала незабудаванае месца для грамадскіх сходаў, інтэнсіўнасць будаўнічай дзейнасці, а адпаведна, і хуткасць утварэння культурных напластаванняў, не магла быць вялікай.

У 1991 г. былі праведзены раскопкі на будаўнічай тэрыторыі насупраць дамоў №№ 4, 6 па вул. Камуністычнай (былы Вялікі пасада) [277, с. 6]. Былі закладзены два шурфы памерамі 2 x 2 м. Агульная магутнасць культурных напластаванняў склала каля 2,2 м. Ніжні пласт магутнасцю 0,3 м утрымліваў кераміку XI – XIII стст. Пласты, якія залягалі вышэй за яго, утварыліся ў XVI – XIX стст.

У тым жа годзе былі распачаты работы па даследаванні паўночнай часткі абарончага рова Вялікага пасада XVI – XVII стст. Каля воданпорнай вежы (вул. Ф. Скарыны) быў закладзены шурф 2 x 2 м, агульная магутнасць пласта склала 1,2 м. У ніжняй часткі пласта былі знойдзены кавалкі посуду XI – XII стст. Зафіксавана гаспадарчая яма з развалам печы-каменкі. Раскопкі былі працягнуты ў 1992 г. на плошчы 80 м² [278, с. 3 – 16]. Магутнасць культурнага пласта склала ад 1 да 2 м. Перадмацерыковы пласт утварыўся ў XI ст., але быў значна папсаваны падчас узвядзення абарончых умацаванняў у XVII ст. У раскоп трапіла частка абарончай сцяны пасада разам з фрагментам Кутняй (Наўгольнай) вежы, што ўпершыню дазволіла ў агульных рысах вызначыць характар абарончай сцяны Вялікага пасада XVII ст.

Вялікую цікавасць уяўляюць вынікі раскопак на г. зв. Батарэі на левым беразе р. Дзвіны. Помнік упершыню апісаны Л.Д. Побалем у 1959 г., аднак археалагічныя раскопкі на ім былі праведзены менавіта ў 1992 г. [278, с. 19 – 20]. Паводле стану на 1992 г. большая частка помніка была занята могілкамі. З заходняга і паўднёвага боку захаваўся вал вышыняй 1,5 м. Была зроблена прарэзка вала (даўжыня 7,5 м). Мацерык зафіксаваны на глыбіні 1,3 м ад паверхні вала. Была раскапана глінабітная аснова печы XVII ст. з багатым наборам кафлі. Зроблена выснова аб узвядзенні абарончых умацаванняў Батарэі не раней за XVI – XVII стст.

У 1993 г. была праведзена шурфоўка на Ніжнім замку Полацка па вул. Стралецкай у раёне дамоў №№ 14, 15 (побач з раскопам 1989 – 1990 гг.) [279, с. 14]. Раскоп каля дома № 8 па вул. Стралецкай быў размешчаны на беразе Чорнага ручая, насупраць Верхняга замка. Пачатковая плошча раскопа складала 180 м², аднак выхад на мацярык зроблены ў некалькіх шурфах на месцы раскопа. Выяўлены культурны пласт XIX – XX стст., які фактычна ўяўляў сабой развал будаўнічых канструкцый некалі існаваўшага дома. Работы былі спынены.

Такім чынам, у выніку праведзеных археалагічных даследаванняў С.В. Тарасава 1980-х – першай паловы 1990-х гг. былі зроблены высновы адносна развіцця тапаграфіі Полацка IX – XVII стст., зоны распаўсюджвання культурнага пласта гістарычнага цэнтра, характару асноўных абарончых збудаванняў гарадскіх пасадаў (мал. 1.10). Вызначаны чатыры этапы тэрытарыяльнага пашырэння горада. Падагульненне гісторыка-археалагічнага даследавання адлюстравана ў артыкулах і навуковай манаграфіі, дзе прадстаўлена і значная частка матэрыялаў са справаздач аб раскопках [268; 269; 270; 271; 272; 273; 274; 281; 286; 287].

У 1986, 1989 – 1992, 1996 – 1997 гг. археолага-архітэктурныя даследаванні на тэрыторыі Вялікага пасада ў г. Полацку праводзілі Н.І. Здановіч [100; 101; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110], П.А. Русаў [238; 239], Г.М. Сагановіч [245]. Экспедыцыі ставілі мэтай вызначэнне ступені захаванасці помнікаў архітэктурны, якія трапілі ў зону новабудоўлі. У выніку гэтых даследаванняў стала магчымым вызначыць стратыграфію асобных частак пасадак тэрыторыі і ўдакладніць этапы яе пашырэння. Агульная даследаваная плошча склала 1364 м² [3-А, табл. 1].

У 1989 г. праводзіліся раскопкі па вул. Фрунзэ (сёння вул. Еўфрасінні Полацкай) паміж дамамі №№ 1 – 3. Выяўлена глыбіня культурнага пласта каля 1,85 м з керамікай XI – XVIII стст. [101, с. 9 – 10].

У 1989 – 1991 гг. раскопкі праводзіліся на месцы размяшчэння эканамічнага дома Багаяўленскага манастыра XVIII – XIX стст. Першыя археолага-архітэктурныя даследаванні на месцы былога эканамічнага дома былі праведзены яшчэ ў 1986 г. (кіраўнік – Г.М. Сагановіч) [245]. Акрамя ўласна падмуркаў, вывучаўся і культурны пласт. Было вызначана, што пачатак засялення дадзенай часткі Вялікага пасада пачаўся не раней за канец XI – XII стст. (па наяўнасці археалагічных знаходак з культурнага пласта гэтага часу) [100, с. 18; 110, с. 13, 19].

Н.І. Здановіч на месцы будучай карціннай галерэі мастацкай школы (пр. Ф. Скарыны), каля 100 м на ўсход ад плошчы, у 1990 г. быў закладзены раскоп плошчай 550 м² [108, с. 3]. У раскопе былі даследаваны рэшткі двух розначасовых цагляных дамоў. Першы быў пабудаваны не пазней за сярэдзіну

XVII ст. і меў падлогу з керамічных плітак, багата аздобленую кафляную печ і сцены, складзеныя з цэглы-пальчаткі. Пазней на яго месцы быў пабудаваны другі дом, які паўтараў абрысы першага. Плошча абодвух дамоў была не меншай за 48 м².

З 1995 г. пачынаецца археалагічнае вывучэнне Полацка на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (у гэты год былі праведзены раскопкі М.В. Клімава і С.В. Тарасова на Верхнім замку) [130].

У 1996 г. М.В. Клімаў правёў археалагічныя раскопкі ва ўсходняй частцы Вострава на мяркуемым месцы размяшчэння манастыра Іаана Прадцечы і ў Экімані [129; 133]. Плошча раскопа 24 м². У розных частках Вострава былі зроблены 4 шурфы. З найбольш ранніх матэрыялаў на Востраве знойдзены 2 шыферныя праселкі, кераміка XI – XII стст. У паўднёвай частцы Вострава культурны пласт адсутнічаў (знішчаны падчас будаўніцтва зоны адпачынку ў 1960-я гг.), толькі ў заходняй частцы Вострава былі зафіксаваны рэшткі пласта магутнасцю 0,25 м².

У Экімані зроблены шурф плошчай 2 м² (300 м на захад ад маста праз Дзвіну на першай надпоплаўнай тэрасе). Глыбіня культурнага пласта дасягала 2 м. Знойдзена кераміка XIV – XV стст. [133, с. 9].

З 2000 г. на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта сталі праводзіцца штогадовыя раскопкі (кіраўнік – Д.У. Дук), іх асноўнай мэтай з’яўляецца ўдакладненне этапаў існавання пасадскай і замкавых тэрыторый, вызначэнне характару і заняткаў іх насельніцтва. Усяго было археалагічна даследавана 1020 м², з іх 44 м² – на полацкім гарадзішчы [65; 66; 68; 70; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78]. З 2000 г. падчас археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на пасадскай і замкавых тэрыторыях Полацка быў вызначаны характар культурнага пласта на плошчы каля 3000 м².

У 2000 – 2003 гг. археалагічныя раскопкі былі праведзены ў паўднёвым дворыку былога езуіцкага калегіума (акадэміі). У ракопах 1 – 4 даследавана 276 м² плошчы пры сярэдняй магутнасці культурнага пласта каля 2 м. Вызначана працягласць засялення пасадскай тэрыторыі на месцы раскопа з XI ст. У 2002 г. адкрыта частка абарончай сцяны вакольнага горада, якая з’яўлялася працягам фартыфікацыйнай сістэмы, выяўленай С.В. Тарасавым у раскопе на плошчы Свабоды. Адкрыты сляды дзейнасці дзвюх касцярэзных майстэрняў: XIII ст. і XV – XVI стст.

У 2004 і 2006 гг. праводзіліся раскопкі на тэрыторыі заходняй часткі Запалоцкага пасада (раскопы 1, 2 на плошчы 322 м²). Тут быў выяўлены культурны пласт XI – пачатку XIII стст. магутнасцю 0,8 – 1,6 м, які пачынаецца ад сучаснай мяжы Запалоцця і тэрытарыяльна ахоплівае раён т. зв. “Копанак” (500 – 600 м на захад уздоўж р. Дзвіны).

У 2005 г. праводзіліся выратавальныя раскопкі на месцы ўзвядзення офіснага будынка па вул. Камуністычнай, 4. Раскоп плошчай 168 м² разбіты на адлегласці каля 10 м ад раскопаў 1987 – 1988 гг. на плошчы Свабоды. Культурны пласт меў магутнасць каля 4 – 5 м. Былі знойдзены сляды існавання ювелірнага майстэрні XVII ст. Ніжні культурны пласт утрымліваў рэчы XI – XII стст. У тым жа годзе быў праведзены археалагічны нагляд за ўзвядзеннем жылога будынка па вул. Леніна, 29 (сёння – вул. Ніжнепакроўская). Будаўнічы катлаван меў плошчу 625 м². Культурны пласт моцна пашкоджаны ў XIX – XX стст. У траншэях інжынерных камунікацый па вул. Ніжнепакроўскай былі выяўлены сляды забудовы XVI ст. непасрэдна на месцы сучаснай вуліцы насупраць Багаяўленскага сабора.

Падчас раскопак 2007 г. на полацкім гарадзішчы быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 3 м, плошча раскопа складала 44 м². Археалагічна даследаваны могілкі XVII – XVIII стст., на якіх былі пахаваны прадстаўнікі каталіцкай канфесіі, верагодна, полацкая шляхта. Быў вызначаны час існавання славянскага пасялення і княжацкай рэзідэнцыі на помніку – другая палова VIII ст. – пачатак XIV стст. Зафіксаваны культурны пласт днепра-дзвінскай культуры, сабрана калекцыя ляпнога посуду банцараўска-тушамлінскай культуры. Адкрыты сляды ювелірнага і зброевага майстэрняў, знойдзена прадстаўнічая колькасць артэфактаў, якія сведчыць пра размяшчэнне на гарадзішчы мураванай царквы.

На месцы былой сядзібы па вул. Стралецкай, 23 на г. зв. стрэлцы Ніжняга замка ў 2008 г. былі праведзены археалагічныя раскопкі з мэтай вызначэння суадносін культурных напластаванняў гарадзішча і паселішча. Раскоп меў плошчу 40 м². Магутнасць пласта складала 2 м. Зафіксаваны перадмацерыковы пласт з матэрыяламі банцараўска-тушамлінскай культуры і смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Адкрыта касцярэзная майстэрня XV – пачатку XVI стст.

Быў праведзены археалагічны нагляд і раскопкі на месцы будаўніцтва офіснага будынка ў раёне вул. Ніжнепакроўскай, 26. Плошча катлавана склала 506 м², глыбіня культурнага пласта – 1,8 – 3,4 м. Катлаван быў зроблены ў непасрэднай блізкасці ад былога эканамічнага дома Багаяўленскага манастыра. Пласт значна пашкоджаны падмуркамі пабудовы і керамічным дрэнажом XIX ст. Непашкоджаны культурны пласт захаваўся фрагментарна, яго вывучэнне засведчыла наяўнасць керамікі XI – XII ст., што пацвярджае выказанае Н.І. Здановіч меркаванне пра засяленне разглядаемай часткі пасады ў гэты час.

У 2009 г. праведзены выратавальныя раскопкі на плошчы Свабоды ў г. Полацку (100 м²). Раскопкі пацвердзілі гандлёва-рамесны статус пачатковага насельніцтва дадзенай тэрыторыі, гаспадарчае засваенне якой датуецца XI ст.

Археалагічныя даследаванні на левабярэжнай частцы Полацка ў 2009 г. ставілі мэтай вывучэння часу ўтварэння культурнага пласта, зоны яго

распаўсюджвання і яго сутнасных характарыстык на тэрыторыі левабярэжных Крыўцова і Экіманскага пасадаў Полацка. Дзеля гэтага ў розных частках Экіманскага і Крыўцовага пасадаў былі закладзены шурфы агульнай плошчай 42 м² (Экіманскі) і 24 м² (Крыўцоў). Гэтыя раскопкі былі абумоўлены тым, што надзейных археалагічных даных аб плошчы былога Экіманскага пасада, ні тым больш пра стратыграфію і час утварэння культурнага пласта да сённяшняга дня практычна не існавала.

На тэрыторыі сучаснай в. Экімань Полацкага раёна было зроблена 7 шурфоў і зачышчана сценка межавой траншэі пад водаадвод. Выяўлены артэфакты XV – XVIII стст., у т. л. раскапаны падмурак адной з цэркваў XVI ст., складзены з шырокафарматнай цэглы на вапнавай рошчыне. На тэрыторыі Крыўцовага пасада даследаваны напластаванні, сінхронныя па часе ўтварэння экіманскім. Выключэннем з’яўляецца тэрыторыя Слабады пры вусці правабярэжнай часткі р. Бельчыцы. Тут культурны пласт утвараўся на працягу XI – XVIII стст., аднак нідзе ён не перавышаў глыбіні 1,5 м пры сярэдняй магутнасці каля 1 м.

На тэрыторыі Запалоцкага пасада ў 2010 г. па вул. Краснова, 7 быў закладзены раскоп 70 м². Падчас раскопак былі ўскрыты падмуркі бернардзінскага кляштара першай паловы XVI ст. Даследаваны старажытныя культурныя напластаванні XI – XII стст.

У 2001 была даследавана стратыграфія культурных напластаванняў паўночна-заходняй частцы Верхняга замка падчас археалагічнага нагляду [66]. Стратыграфія і магутнасць культурнага пласта аналагічная для “ўсходніх” раскопаў. Самыя раннія перадмацерыковыя пласты датуюцца XI ст.

У 2003 і 2007 гг. быў праведзены нагляд за пракладаннем траншэі на тэрыторыі былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра XII – XIX стст. і г. зв. Старой Слабады. У выніку даследавання ўдалося вызначыць характарыстыку культурных напластаванняў Бельчыцкага манастыра і яго плошчу. Адкрыты культурны пласт магутнасцю каля 1 м, які ўтварыўся ў XIV – XIX стст. У гэтым пласце былі размешчаны адзінкавыя фрагменты керамікі і плінфа XII ст.

У 2000 і 2007 гг. быў праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем інжынерных сетак у раёне плошчы Ф.Скарыны і па вул. Камуністычнай, 15. Удакладнена ўсходняя мяжа Вялікага пасада, на пазначанай тэрыторыі культурных напластаванняў ранейшых за канец XVII ст. не выяўлена. У выніку археалагічнага нагляду за пракладаннем траншэі цеплатрасы ў 2000 г. праз в. Экімань былі адкрыты падмуркі і пахаванні каля былой царквы. У 2002 г. падчас пракладання дзюкера па дне р. Дзвіны і рыцця траншэі на левым беразе ў раёне Багаяўленскай царквы былі зафіксаваны драўляныя канструкцыі XVII – XVIII стст. былога перавоза.

З 2008 г. у г. Полацку пачала дзейнічаць комплексная археалагічная экспедыцыя Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (кіраўнік – В.М. Ляўко). У справе археалагічнага вывучэння Полацка прымаюць актыўны ўдзел супрацоўнікі Інстытута гісторыі М.В. Клімаў (2008 г. – раскопкі ў Запалоцці, 2009 г. – на Вялікім пасадзе і на гарадзішчы) [134] і С.Д. Дзярновіч (археалагічны нагляд на вул. Ніжнепакроўскай).

У 2008 г. М.В. Клімавым былі праведзены раскопкі на тэрыторыі Запалоцкага пасада. Было вывучана 72 м². Сярэдняя глыбіня культурных напластаванняў складала 1,2 м, пераважная большасць артэфактаў датуецца XI – XIII стст. Матэрыялы XVI – XVIII стст. знойдзены ў верхнім перамяшаным культурным пласце [134].

У 2009 г. М.В. Клімаў праводзіў выратавальныя раскопкі на аб’екце ўзвядзення офіснага будынка па вул. Ф. Скарыны, 10. Пад раскоп трапіла тэрыторыя сумарнай плошчай 1045 м², з іх раскопвалася 180 м². Атрыманы даныя пра развіццё дадзенай часткі пасада з XI ст. Зафіксаваны сляды металургіі жалеза ў культурным пласце XI – XII стст.

На старажытным полацкім гарадзішчы ў тым жа годзе ўскрыта 8 м² культурных напластаванняў.

Павелічэнне тэмпаў будаўніцтва ў першае дзесяцігоддзе XXI ст. выклікала патрэбы ў больш пільным выкананні заканадаўства аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны. Так, падчас археалагічнага нагляду С.В. Тарасава і Д.У. Дука за пракладаннем інжэнерных камунікацый да дома па вул. Фрунзэ, 1 (сёння – вул. Еўфрасінні Полацкай) былі адкрыты культурныя напластаванні 3,5 м з рэшткамі драўляных пабудоў XVI – XVII стст.

Археалагічны нагляд ажыццяўляўся С.В. Тарасавым, Д.У. Дукам і А.А. Салаўёвым ў 2000 і 2002 гг. на тэрыторыі, якая з паўночна-ўсходняга боку прымыкала да абарончых умацаванняў Вялікага пасада XVII ст. [17-А]. Падчас пракладання інжэнерных камунікацый быў выяўлены культурны пласт XVII – XIX стст. на ўчастку паміж вуліцамі Гоголя, Ф. Скарыны, Свярдлова і праспектам Ф. Скарыны. Сярод знаходак знойдзена шмат вырабаў са скуры, у т. л. прылады рамесніка. Зроблена выснова аб лакалізацыі ў гэтых частках гарбарных майстэрняў у XVII – XVIII стст.

Актыўныя работы па ажыццяўленні археалагічнага нагляду на тэрыторыі ахоўнай зоны культурнага пласта Полацка праводзіць навуковы супрацоўнік НПГКМЗ А.А. Салаўёў [258]. У 2004 г. А.А. Салаўёвым праведзены археалагічна-архітэктурныя даследаванні ў падвальным памяшканні дома № 15 па вул. Талстога. Тэрытарыяльна гэты будынак размешчаны на перыферыі паўночнай часткі Вялікага пасаду, на вянцы схіла да вул. Еўфрасінні Полацкай.

Зафіксавана магутнасць пласта 1,4 м. Самыя раннія матэрыялы сведчаць аб пачатку засялення дадзенай тэрыторыі ў XII ст. У пласце гэтага часу выяўлены сляды заняткаў смолакурэннем [258].

У 2005 г. па заданні НППГКМЗ праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі вадаправода ў в. Экімань. Зафіксаваны рэшткі драўлянай маставой і культурны пласт XVII – XVIII стст. Інфармацыя занатавана ў палявым дзённіку.

У 2006 – 2007 гг. праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем інжынерных сетак на тэрыторыі сектара прыватнай забудовы па вул. Ф. Міронавай і вул. Кастрычніцкай, у раёне перакрывавання з вул. Еўфрасінні Полацкай. Быў выяўлены культурны пласт з артэфактамі XI – XII стст. і XVIII стст. Зафіксаваны сляды гаспадарчых мацерыковых ям і пабудоў, жылых і вытворчых комплексаў.

Вынікі праведзенага археалагічнага нагляду у раёне вул. Ф. Міронавай і Кастрычніцкай маюць неацэннае значэнне, паколькі сведчаць пра невядомыя раней старонкі гісторыі Полацка, а менавіта – гандлёва-рамесныя заняткі *пасадакага* насельніцтва XI – XII стст. на тэрыторыі на захад і паўночны ўсход ад старажытнага гарадзішча і на поўнач ад асноўнай тэрыторыі Запалоцкага пасада. На жаль, вынікі раскопак дагэтуль не апублікаваны. Інфармацыя аб наглядзе занатавана ў палявым дзённіку і трох справаздачах, якія захоўваюцца ў НППГКМЗ. Улічваючы вялікае значэнне атрыманых падчас археалагічнага нагляду вынікаў, з дазволу А.А. Салаўёва неабходная для раскрыцця прадмета даследавання інфармацыя размешчана ў дадатку (Табл. I).

У 2006 г. А.А. Салаўёвым праведзены археалагічны нагляд у сучасным мікрараёне Запалоцце, атрыманы даныя аб размяшчэнні сядзібы XVII ст. [30-А]. У 2007 г. праведзены археалагічны нагляд за рамонтам цеплатрасы па вул. Войкава, 1 – 5 [260]. Магутнасць культурнага пласта 1,25 – 2 м. Раннія матэрыялы датуюцца XI – XII стст. Сярод іх выяўлена вялікая колькасць плінфы, якая не мела слядоў рошчыны, і паліваная плітка падлогі. Сярод плінфы пераважаюць дэфармаваныя ў агні вырабы таўшчынёй 2,7 – 3,5 см, шырынёй 15 – 20 см. Зроблена выснова аб размяшчэнні ў гэтай паўночна-заходняй частцы Вялікага пасада печы для абпалу плінфы і архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі XII ст.

Такім чынам, найбольш значныя археалагічныя адкрыцці пачатку XXI ст. у кантэксце вывучэння Полацка – гэта даследаванне паўднёвай часткі абарончай сцяны вакольнага горада XI ст., вызначэнне плошчы Запалоцкага пасада XI – пачатку XIII стст. і пасяленняў за р. Палатой, удакладненне этапаў існавання і характарыстыкі заняткаў насельніцтва старажытных гарадзішча і паселішча, адкрыццё шэрага рамесных майстэрняў XII – XVIII стст., вызначэнне этапаў існавання і плошчы левабярэжных пасадаў Полацка.

Агульная плошча культурных напластаванняў, якія былі стацыянарна даследаваны археолагамі на тэрыторыі полацкіх пасадаў, складала 5780 м². Найбольш даследаванай з'яўляецца тэрыторыя Вялікага пасада (ускрыта 5044 м² плошчы), на тэрыторыі Запалоцкага пасада раскапана плошча 772 м², на тэрыторыі Востраўскага і Экіманскага пасадаў раскапаная археолагамі плошча складае больш за 80 м², селішча каля Чырвонага маста раскапана на плошчы 276 м². Крыўцоў пасада археалагічна даследаваўся непасрэдна на тэрыторыі Барысаглебскага манастыра (зафіксавана стратыграфія дзвюх скразных будаўнічых траншэй) і падчас раскопак у 2009 г. (плошча 24 м²). Падчас пракладання інжынерных сетак была зроблена фіксацыя культурных напластаванняў гэтага помніка, акрэслены межы манастыра. Сумарна пад археалагічны нагляд на тэрыторыі ўсіх пасадаў Полацка трапіла плошча каля 20000 м².

Абагульненне накопленых археолагамі даных дазваляе скласці комплексную карціну ўзнікнення, развіцця і фарміравання Полацка (забудова і планаванне горада, развіццё гарадскіх рамёстваў, дынаміка распаўсюджвання культурнага пласта і інтэнсіўнасці жыцця, вызначэнне сацыяльнага статусу насельніцтва асобных тэрыторый, розныя аспекты сацыяльна-эканамічнага развіцця горада). Дыспрапорцыя ў ступені археалагічнага вывучэння левабярэжных і правабярэжных пасадаў Полацка ў значнай ступені кампенсуецца данымі пісьмовых крыніц, якія на час іх існавання (XVI – XVIII стст.) прадстаўлены дастаткова поўна.

Падагульняючы адзначым, што гісторыя археалагічнага вывучэння Полацка налічвае некалькі асноўных этапаў. Гісторыя комплекснага археалагічнага вывучэння Полацка пачынаецца з 1928 г. (А.М. Ляўданскі). У выніку даследаванняў А.М. Ляўданскага былі ўпершыню вызначаны размяшчэнне і гісторыя развіцця асноўных ўтвараючых элементаў урбаністычнай структуры старажытнага Полацка (дзяцінец, пасада, прадмесці). Другі этап археалагічнага вывучэння Полацка адбываецца ў пасляваенны час (1957 – першая палова 1980-х гг., Вал. А. Булкін, Вас. А. Булкін, М.К. Каргер, А.Р. Мітрафанаў, В.Р. Тарасенка, Л.Д. Побаль, Г.В. Штыхаў, П.А. Рапапорт). У выніку даследаванняў былі атрыманы археалагічныя даныя аб развіцці тапаграфічнай структуры Полацка, узроўні развіцця гарадскіх рамёстваў і гандлёвых сувязяў пасадакага насельніцтва. Найбольш поўна развіццё пасяленчай структуры Полацка IX – XIII стст. было сістэматызавана і навукова абгрунтавана Г.В. Штыхавым. Трэці этап археалагічнага вывучэння Полацка – сярэдзіна 1980-х – сярэдзіна 1990-х гг. (С.В. Тарасаў, Н.І. Здановіч, Г.М. Сагановіч). Прыярытэтным накірункам з'яўлялася тапаграфічнае развіццё Полацка ў IX – XVIII стст. (С.В. Тарасаў). На чацвёртым этапе (з сярэдзіны 1990-х гг.) археалагічныя даследаванні на тэрыторыі полацкіх пасадаў

праводзілі С.В. Тарасаў, П.А. Русаў, М.В. Клімаў, Д.У. Дук, А.А. Салаўёў, С.Д. Дзярновіч. З 2008 г. у г. Полацку пачала дзейнічаць комплексная археалагічная экспедыцыя Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (кіраўнік – В.М. Ляўко). Праца экспедыцыі паклала пачатак скаардынавай дзейнасці вядучых рэспубліканскіх навуковых, адукацыйных і культурных арганізацый у археалагічным вывучэнні Полацка.

1.2 Письмовыя, картаграфічныя і выяўленчыя крыніцы

Письмовыя крыніцы даюць цікавыя звесткі па гарадской тапаграфіі, арганізацыі жыццёвай прасторы і сацыяльнага складу насельніцтва.

Старажытнарускія летапісы з’яўляюцца важнай крыніцай па пачатковай гісторыі Полацка, ролю якіх у асэнсаванні палітычнай гісторыі Полацка цяжка пераацаніць. Аднак паведамленні летапісаў аб сацыятапаграфічнай структуры Полацка XII – XIII стст. вельмі фрагментарныя [115; 154]. Найбольш інфарматыўным у гэтым плане з’яўляецца позні Лебедзеўскі летапіс, у якім падаецца апісанне пахода Івана IV на Полацк [157].

Звесткі пра сацыяльны склад насельніцтва, гарадскую тапаграфію і аб’екты нерухомасці Полацка XV – пачатку XVI стст. змяшчаюцца ў полацкіх граматах, выданых А.Л. Харашкевіч [224; 225; 226; 227].

Матэрыялы бягучага справаводства з полацкіх магістрацкіх кніг XVI – XVIII стст., апублікаваныя А.П. Сапуновым [37; 38] і змешчаныя ў зборніках: “Гісторыка-юрыдычныя матэрыялы...” [117; 118; 119; 120; 121; 122; 123]; “Археаграфічны зборнік дакументаў...” [9], “Беларускі архіў” [261], “Актовая кніга полацкага магістрата 1650 г.” [1], “Апісанне дакументаў і папер, якія захоўваюцца ў Маскоўскім архіве Міністэрства юстыцыі” [207] даюць прадстаўленне пра размяшчэнне гарадскіх пляцаў, вуліц, аб’ектаў нерухомасці, інвентары асобных двароў, сацыяльнай арганізацыі насельніцтва і г. д. Найбольшую цікавасць прадстаўляе апублікаваны змест дзвюх актавых кніг за 1533 г. і 1650 гг. [1; 261]. З гэтых крыніц можна даведацца пра выгляд інтэр’ераў жылых памяшканняў, асаблівасці карыстання асобнымі рэчамі, гарадскую тапаграфію, сацыяльную арганізацыю пасадскага насельніцтва.

У тэкстах прывілеяў вялікіх князёў Аляксандра і Жыгімонта I Полацку на магдэбургскае права 1498 г. [225, с. 153 – 157], 1529 гг. [2, с. 217], і прывілеі Аляксандра манахам-бернардынцам 1498 г. на заснаванне кляштара 1498 г.

[338, s. 538 – 539] пазначаюцца некаторыя катэгорыі нерухомых аб'ектаў гарадской інфраструктуры, грамадскія абавязкі асноўных сацыяльных груп.

Важнай крыніцай па характарыстыцы сацыяльна-эканамічнага і тапаграфічнага развіцця Экіманскага пасада Полацка другой паловы XVIII ст. з'яўляецца “Люстратар Полацкі езуіцкіх маёмасцей, у архіў ясна асвечанага князя, ягамосці Радзівіла, маршалка генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага. С.Д.” [342]. Люстрацыя была складзена да сакавіка 1774 г. і знаходзілася ў архіве Міхала Гераніма Радзівіла. Дакумент уяўляе сабой першы вопіс езуіцкіх фальваркаў, размешчаных на левым беразе р. Дзвіны, з мэтай вызначэння прыбытковасці былых езуіцкіх уладанняў (на гэты час маёмасць езуітаў перайшла ў распараджэнне Адукацыйнай камісіі) [265, с. 51]. Люстрацыя з'яўляецца каштоўнай крыніцай па апісанні маёмасці езуітаў у фальварку Экімань разам з Востравам.

Полацкая рэвізія 1552 года ўтрымлівае даныя пра баярскае, мяшчанскае і духоўнае землеўладанне, колькасць мяшчанскіх двароў, цэркваў у г. Полацку, сацыяльны склад насельніцтва. Рэвізія ілюструе стан пасадскіх умацаванняў, назвы асобных вуліц, размяшчэнне гарадскіх пляцаў [223, с. 14 – 15].

Асаблівасці сацыятапаграфічнай структуры Полацка падчас панавання ў горадзе расійскіх войскаў у 1563 – 1579 гг. можна знайсці ў разрадных кнігах, надрукаваных А.П. Сапуновым [37] і Кнізе полацкага пахода 1563 г. [136].

Каштоўнейшымі нарматыўнымі крыніцамі з'яўляюцца творы Паўля Одэборна “Праўдзівы і грунтоўны аповед пра русаў, іх шлюбныя і пахавальныя абрады, побыт, адзенне і г.д., а таксама пра веру і звычаі татар” [244] і Р. Гейдэнштэйна “Запіскі аб Маскоўскай вайне” [48]. “Аповед” быў скончаны ў 1581 г., пабудаваны на матэрыяле Полацка-Дзісенскага Падзвіння, у ім прадстаўлены звесткі пра побыт, матэрыяльную культуру і норавы мясцовага гарадскога і сельскага насельніцтва часоў вызвалення Полаччыны ў 1579 г. У “Запісках” Р. Гейдэнштэйна прадстаўлена панарамная карціна ўзяцця Полацка ў 1579 г.

В.А. Вароніным апублікаваны тэкст тэстаменту полацкага лаўніка Д. Панкова за 1559 г., які ўтрымлівае каштоўную інфармацыю аб рухомай і нерухомай маёмасці заможнага палачаніна [31].

Тэкст інвентара нерухомай уласнасці – сядзібы на Запалоцкім пасадзе – Людвікі Караліны Радзівіл за 1685 г. з Радзівілаўскага архіва быў апублікаваны А.І. Дзярновічам, ім жа быў зроблены аналіз зместу дакумента [63].

Падрабязную характарыстыку выяўленчых крыніц, а гэта пераважна гісторыка-картаграфічныя дакументы, прадставіў у сваёй манаграфічнай працы С.В. Тарасаў [271, с. 10 – 17]. Так, самай старажытнай выявай горада з'яўляюцца два планы, складзеныя асабістым сакратаром Стэфана Баторыя Станіславам Пахалавіцкім, якія адлюстроўваюць Полацк 1579 года (гэтыя планы пазначаны П 1 і П 2 паводле часу стварэння) [271, с. 10; 334]. Трэці план

– гэта расфарбаваная гравюра з нюрнбергскага лятучага лістка 1579 г. [17]. Найбольш інфарматыўнымі ў плане рэканструкцыі тапаграфіі Полацка з’яўляюцца планы С. Пахалавіцкага.

Другі план выкананы ў 1707 г. З гэтага плана знята копія і, паводле крыніцазнаўчага аналізу А. Беллага, дзесьці ў 1720-х гг. дапоўнена пэўнымі зменамі гарадской тапаграфіі [16, с. 13]. Вядомы план 1779 года, план рэгенерацыі горада 1778 года і два планы канца XVIII ст. (адзін з іх выкананы, на думку С.В. Тарасава, паміж 1779 і 1786 гг.). Шэраг планаў Полацка датуюцца XIX – XX стст. З гэтых планаў для раскрыцця прадмета сапраўднага даследавання найбольш інфармацыйнымі з’яўляюцца планы 1579 і 1707 гг. Астатнія планы Полацка XVIII – пачатку XX ст. прадстаўляюць цікавасць пры рэтраспектыўным разглядзе сацыятапаграфічнай структуры Полацка XVI – XVIII стст. Уяўляе цікавасць план-рэканструкцыя Полацка XVI – XVII стст., выкананы А.К. Марэлем [114, с. 8].

З новых выяўленчых крыніц адзначым адкрытыя ў апошнія гады выявы фрэскавага роспісу Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. у г. Полацку [247] і фрэскі з выявай Полацка сярэдзіны XVI ст. Віленскага касцёла святых Францішка і Бернардзіна [54].

У жывапісе Спаса-Праабражэнскай царквы візантыйскі канон перадаецца грэчаскімі і мясцовымі мастакамі. Дэталі адзення, выгляд будынкаў, змешчаных на асобных фрэсках, былі характэрны для мясцовага замознага насельніцтва і мураванага дойлідства таго часу.

Сюжэт фрэскі касцёла святых Францішка і Бернардзіна прысвечаны змаганню св. Георгія з цмокам на фоне катаванняў полацкіх айцоў-бернардзінцаў маскоўскімі татарамі ў 1563 г. На фрэсцы змешчаны ўмоўныя выявы бернардзінскага касцёла, саборнай царквы св. Сафіі, умацаванняў Верхняга замка і абарончых вежаў Запалоцця. Размяшчэнне тапаграфічных аб’ектаў не выклікае пярэчанняў і сведчыць пра знаёмства мастака з Полацкам.

Важнай выяўленчай крыніцай, якая дае ўяўленне пра знешні выгляд барокавай забудовы Полацка, з’яўляецца абраз св. Мікалая з фондаў НППКМЗ. Абраз датуецца сярэдзінай XVIII ст. [332, с. 19], і ёсць падставы меркаваць аб яго стварэнні полацкім майстрам.

Сярод архіўных пісьмовых крыніц важнае месца займаюць матэрыялы бягучага справаводства, змешчаныя ў складзе актавых кніг полацкага магістрата 1650 – 1772 гг. (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, фонд 1823 “Полацкі магістрат”). Захавалася 5 актавых кніг за другую палову XVII ст. і 45 актавых кніг XVIII ст. [1, с. 10]. Акрамя таго, у фондзе 2424 “Полацкі гарадавы магістрат” захоўваюцца 3 актавыя кнігі за 1779, 1781 і 1782 гг.

Магістрацкія кнігі ўтрымліваюць каштоўныя даныя па тапаграфіі полацкіх пасадаў, размяшчэнні аб’ектаў нерухомасці, назвах вуліц. Знаёмства з матэрыяламі дазваляе вызначыць знешні выгляд і інтэр’ер жылля палачан,

сацыяльны склад і арганізацыю насельніцтва, маёмасны стан розных сацыяльных груп XVII – XVIII стст.

Паводле аналізу дакументаў пазначаных актавых кніг полацкага магістрата стала магчымым параўнаць дынаміку змен гарадской тапаграфіі за 1650 – 1782 гг. Тапаграфічныя звесткі пра аб’екты нерухомасці большай часткі актавай кнігі за 1650 г. былі апублікаваны М.Ю. Гардзеевым [1, с. 239 – 244]. Поўныя тапаграфічныя звесткі паводле аналіза актавых кніг за 1656 – 1657 гг., 1704 г., 1721 г., 1779 г., 1781 г., 1782 г. прадстаўлены ў сапраўдным даследаванні (Табл. II, III, IV, V, VI). З актавых кніг полацкага гарадавога магістрата найбольш інфарматыўнай у плане вызначэння аб’ектаў нерухомасці з’яўляецца кніга за 1779 г. Аднак звесткі пра элементы гарадской тапаграфіі і аб’екты нерухомасці захоўваюцца практычна ў кожнай з пералічаных актавых кніг, некаторыя з іх маюць неацэннае значэнне [193, арк. 51-51 адв.; 198, арк. 29 адв.].

Інфармацыю пра элементы гарадской інфраструктуры можна сустрэць і сярод архіўных матэрыялаў каптуровага суда полацкага ваяводства (“Дэкрэт аб справе паноў Буйніцкіх з Корсакамі”, 01.08.1733 г.) [199].

Фонд Мянціцкіх, які захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, утрымлівае шматлікія дакументы (арыгіналы і копіі) XV – пачатку XX стст., якія найперш тычацца гісторыі Полаччыны і прылягаючых тэрыторый (Ушаччына, Лепельшчына і інш.). Найбольшую каштоўнасць для раскрыцця прадмета даследавання ўяўляюць копіі інвентарных дакументаў, выпісаў з актавых кніг, зробленыя Вікенціем Мянціцкім, якія тычацца тапаграфіі, сацыяльна-эканамічнага развіцця Полацка XVI – XIX стст. і ўтрымліваюць апісанні аб’ектаў нерухомасці, у т. л. абарончых умацаванняў, касцёлаў і цэркваў [340].

Рэвізія полацкага павета 1563 г., якая захоўваецца ў складзе фонда “Літоўская метрыка” Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў, утрымлівае апісанні тапаграфіі Полацка часоў Інфлянцкай вайны [236, л. 382 – 383 обр.].

Такім чынам, у вывучэнні сацыятапаграфічнай структуры Полацка корпус археалагічных крыніц з’яўляецца больш поўным і дынамічна папаўняемым. Археалагічным крыніцам належыць безумоўна прыярытэтная роля ў вывучэнні гісторыі станаўлення і развіцця Полацка ў IX – XV стст. Прычынай гэтаму з’яўляецца фрагментарнасць звестак і нешматлікасць пісьмовых крыніц па гэтым перыядзе. Актавыя кнігі полацкага магістрата, як найбольш інфармацыйныя, найбольш поўна характарызуюць перыяд з сярэдзіны XVII ст. па канец XVIII ст. Прыярытэт пісьмовых крыніц у вывучэнні такіх аспектаў, як сацыяльны склад насельніцтва, размяшчэнне і паходжанне гарадскіх тапонімаў з’яўляецца безумоўным. Аднак аб ступені развіцця рамёстваў, гандлёвых сувязяў, дынамікі фарміравання гарадской тапаграфіі (межы пасадаў, вулічная трасіроўка, наяўнасць крапасных

умацаванняў, лакалізацыя сядзіб, будынкаў грамадзянскага і культавага прызначэння г. д.) магчыма ўпэўнена меркаваць пры параўнанні корпуса археалагічных і пісьмовых крыніц.

Нягледзячы на дастаткова прадстаўнічую гістарыяграфію праблемы, многія аспекты вывучэння сацыятапаграфічнай структуры Полацка не былі асветлены. З часоў публікацыі фундаментальных работ А.М. Ляўданскага, Г.В. Штыхава і С.В. Тарасава і інш. кола археалагічных крыніц было значна пашырана. У сукупнасці з данымі пісьмовых крыніц сёння стала магчымым дастаткова поўна адлюстраваць працэс станаўлення і развіцця Полацка на працягу IX – XVIII стст.

Дысертацыя пабудавана на прынцыпах гістарызму, аб’ектыўнасці, сістэмнасці. За аснову выкладання матэрыялу вызначаны прыярытэт дакументальных фактаў.

Падчас працы над дысертацыяй былі выкарыстаны апісальны, гісторыка-параўнальны (кампаратыўны), картаграфічны, праблемна-храналагічны, статыстычны і рэтраспектыўны метады даследавання, а таксама метады археалагічнага датавання – тыпалагічны, стратыграфічны, гісторыка-культурны. Для датавання археалагічных комплексаў выкарыстоўваўся метады радыёвугляроднага аналізу.

1.3. Культурны пласт і бытавая кераміка

Культурны пласт – гэта важная гістарычная крыніца па рэканструкцыі пытанняў тапаграфіі, характарыстыкі сацыяльнага статусу жыхароў сярэдневяковага горада, умоў жыцця і характару іх дзейнасці. Археалагічныя метады даследавання культурнага пласта з’яўляюцца адзіна магчымымі ў яго вывучэнні. Неацэннае значэнне археалагічных даных у рэканструкцыі гісторыі Полацка прыходзіцца на перыяд сярэдневякоўя (VI – XV стст.), па гэтым перыядзе корпус пісьмовых крыніц мае фрагментарны характар.

Бытавая кераміка – гэта самая распаўсюджаная катэгорыя археалагічных знаходак, і на сённяшні дзень яе вывучэнне дае магчымасць атрымаць даныя пра распаўсюджванне раннегарадскіх напластаванняў на падставе знаходак ляпной керамікі (другая палова VIII – X стст.), напластаванняў, сінхронных па часе знаходкам гаршкоў, зробленых на ручным ганчарным крузе (другая палова X – XVI стст.) і нажным крузе (XVII – XVIII стст.). Сярод бытавой керамікі асноўная колькасць – гэта кухонны посуд, прадстаўлены пераважна рэшткамі гаршкоў.

Так, да апошняга часу ляпная кераміка культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з’яўлялася асноўным маркерам для вызначэння храналогіі

летапіснага Полацка IX – X стст. А паколькі час існавання керамікі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў мае дастаткова шырокія храналагічныя межы (сярэзіна VIII – X стст.), то многія пытанні храналогіі раннесярэдневяковага Полацка заставаліся дыскусійнымі. Тым не менш, найноўшыя археалагічныя даследаванні ў г. Полацку дазволілі вызначыць, што кераміка з’яўляецца надзейным хронаіндыкатарам для датавання раннесярэдневяковых напластаванняў і час існавання асобных тыпаў гаршкоў паводле рэчавага матэрыялу і даных радыёвугляроднага аналізу датуецца канцом VIII – IX стст. [22-А; 132].

Ляпная кераміка выяўлена на полацкім гарадзішчы, паселішчы-перадградзі на правым беразе Палаты і асноўным паселішчы (вакольным горадзе) на месцы Ніжняга замка. Невялікая колькасць ляпной керамікі знойдзена ў Запалоцці, на поўнач ад гарадзішча і Запалоцкага пасада, а таксама на плошчы Свабоды ў межах сцяны вакольнага горада.

Ніжні стратыграфічны пласт гарадзішча ўтвораны светла-шэрай з карычневым адценнем арганікай, вельмі мяккай, сухой і аднароднай па структуры (мал. 1.11 – 1.12). Гэты пласт мае магутнасць ад 0,2 м да 0,5 м, прадстаўлены па ўсёй плошчы раскопа за выключэннем асобных мацерыковых ям. Зафіксаваны на глыбіні каля 2,5 м у паўночнай частцы гарадзішча. У гэтым арганічным рэчыве, якое вельмі нагадвае торф, адсутнічаюць камяні і вугаль, знаходкі прадстаўлены рэдкімі фрагментамі сценак ляпных гаршкоў, а таксама косткамі жывёл. Гэты пласт ўтварыўся ў часы пражывання на полацкім гарадзішчы насельніцтва днепра-дзвінскай культуры. З гэтага пласта паходзіць і невялікая колькасць венцаў ляпных гаршкоў (13 шт.) (мал. 1.13), аднак знойдзены яны былі ў ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта разам з асноўнай часткай ляпной керамікі банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Гэтыя гаршкі аздоблены ямкавым арнамантам пад венцам. Аналагічны посуд знойдзены ў культурных напластаваннях гарадзішч днепра-дзвінскай культуры мяжы старой і новай эры [300, с. 102].

Спробы адшукаць пласт з ляпной керамікай днепра-дзвінскай культуры па-за межамі гарадзішча былі безвыніковымі. Гэта характэрна для ўсіх археалагічных помнікаў днепра-дзвінскай культуры, якія прадстаўлены выключна гарадзішчамі [303, с. 50].

Культурны пласт з ляпной керамікай трэцяй і апошняй чвэрцяў I тыс. на гарадзішчы захаваўся ў моцна перамяшаных напластаваннях ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (падрабязнае апісанне яго прыведзена ніжэй). Асноўная колькасць ляпной керамікі гарадзішча была знойдзена менавіта тут. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII – X стст. (большасць усіх венцаў) (мал. 1.14; 1.15: 1 – 3; 1.16: 1, 5; 1.17; 1.18). Гэты посуд характэрны для

тэрыторыі Беларускага Падзвіння і сустракаецца ў раннегарадскіх напластаваннях канца VIII – X стст. Лукомля, Віцебска і інш. гарадоў [23, рис. 13; 5, рис. 2–5]. Гэтая група керамікі зроблена з керамічнага цеста, у якім прысутнічаюць грубыя дамешкі жарсты. Паверхня вырабаў няроўная, гузаватая, кераміка мае сляды акапчэння.

Асаблівую цікавасць уяўляе комплекс ляпной керамікі з мацерыковай ямы 3 (мал. 1.11; 1.18). Гэтая кераміка знойдзена ў раннесярэдневяковых гарадах Беларускага Падзвіння, паводле даных радыёвугляроднага датавання кавалка дрэва з ямы 3 яна была выраблена не пазней 780 г. н. ч.² Гэты посуд характэрны для тэрыторыі Беларускага Падзвіння і сустракаецца ў раннегарадскіх напластаваннях канца VIII – X стст. Лукомля, Віцебска і шэрага іншых старажытных гарадоў Усходняй Еўропы [23, рис. 13; 5, рис. 2 – 5].

Венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. тыповыя для банцараўска-тушамлінскай культуры (мал. 1.15: 4; 1.16: 2 – 4), знойдзена 1 сценка посуду “з расчосамі” сярэдзіны I тыс. н. ч.

Асноўны па плошчы (каля 6 га) культурны пласт з ляпной керамікай быў выяўлены ў паўночнай частцы Ніжняга замка. Найлепш захаваўся каля т. зв. стрэлцы Ніжняга замка (раскопкі 2008 г.). Пласт размяшчаецца на глыбіні 1,8 м. Яго магутнасць складае ў сярэднім каля 0,2 м (мал. 1.19). Пласт перакрывае больш 20 мацерыковых ям (мал. 1.20). Знаходкі прадстаўлены пераважна фрагментамі ляпнога керамічнага посуду, керамічнымі праселкамі і нешматлікімі рэчамі з жалеза і косці. Асаблівасцю гэтага пласта з’яўляецца поўная адсутнасць пацерак, яны былі знойдзены ў вышэй размешчаным пласце з раннеганчарным посудам.

Пласт утвораны шчыльным супескам з вуглем, з-за чаго ён мае шэрае адценне. У пласце месцамі, асабліва над мацерыковымі ямамі, захаваліся валокны спаранелых кавалкаў дрэва. У гэтым пласце знойдзена асноўная колькасць ляпнога посуду трэцяй і чацвёртай чвэрцяў I тыс.

Проба IGSB-1375 кавалка дрэва, які быў знойдзены ў кв. 3 пл. 9 раскопа 1 (2008 г.) прадстаўляе калібровачную дату 420 – 670 AD. Менавіта ў гэтым квадраце ў пласце 9 знойдзены два венца слоікападобнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры і два венцы гаршкоў, падобных да валынцаўскага тыпу (мал. 1.35: 2, 3).

Усяго ў раскопе 1 было знойдзена 227 фрагментаў ляпнога посуду. З іх 75 – венцаў, 10 – донцаў, 1 – накрыўка. Намі замалеваны ўсе венцы і тыя часткі посуду (сценкі, фрагменты верхніх частак гаршкоў), якія з’яўляюцца найбольш інфармацыйнымі. Малюнкi прадстаўлены ў наступнай паслядоўнасці: спачатку

---

² Радыёвугляроднае вызначэнне зроблена ў ДНУ “Інстытут геахіміі і геафізікі” Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (лабараторыя геахіміі ізатопаў пад кіраўніцтвам к.т.н. М.Д. Міхайлава).

адлюстраваны выявы посуду з мацерыковых ям (мал. 1.21 – 1.27), пасля – выявы посуду груп 1 – 4 і індывідуальных форм (мал. 1.28 – 1.38). Гэты посуд знойдзены ў ніжнім стратыграфічным пласце раскопа 1 па-за межамі мацерыковых ям. Асобна прадстаўлены індывідуальныя знаходкі з ніжняга стратыграфічнага пласта (мал. 1.39 – 1.40).

Класіфікацыя посуду зроблена на падставе аналізу 75 венцаў гаршкоў і місак. Усе яны падзелены на 4 групы, з іх 3 першыя цалкам супадаюць з класіфікацыяй ляпной керамікі з паселішча-перадграддзя М.А. Плавінскага і Г.В. Штыхава [213].

Кераміка гладкасценная, грубая, з дамешкамі жарствы (часцей за ўсё некалібраванай). У асобных выпадках у керамічным цесце прысутнічаюць сляды расліннай арганікі. Паверхня посуду загладжана, аднак зерне жарствы вылучаецца на паверхні, што робіць яе гузаватай і няроўнай. Колер фрагментаў звычайна шэра-карычневы, зрэдку карычневы ці белы, звычайна посуд пакрыты плямамі ад нераўнамернага абпалу. На многіх фрагментах заўважаны сляды акапчэння і нагару. Донцы гаршкоў утрымліваюць сляды падсыпкі буйназярністага пяску і жарствы.

Група 1 (19 венцаў) – слабапрафіляваныя гаршкі з амаль не выяўленым плечуком, з прама пастаўленым ці зусім крыху адагнутым вонкі венцам (мал. 1.22: 2; 1.28; 1.33: 1). Захавалася верхняя частка аднаго з гаршкоў, ён мае выражаны плячук і вертыкальна пастаўленыя сценкі (мал. 1.33: 1). Дыяметр гэтага начыння дасягае 42 см (!). У лік групы 1 залічаны венцы (11 шт.), якія паводле прафіліроўкі з'яўляюцца пераходнымі паміж групай 1 і групай 2 (мал. 1.22: 1, 3; 1.25: 2; 1.26: 2; 9). У гаршкоў гэтага варыянта больш выражаная прафіліроўка верхняй часткі тулава і крыху больш выгнутае вонкі венца.

Група 2 (12 шт.) – гэта посуд з S-падобным профілем верхняй трэці начыння (мал. 1.23; 1; 1.25: 1; 1.30; 1.31). Плячук адносна выяўлены, адагнутае вонкі венца найчасцей прамое.

Група 3 (8 венцаў) – моцнапрафіляваныя пасудзіны з добра выяўленым плечуком (мал. 1.21: 1, 2, 3; 1.32; 1.33: 2 – 3).

Група 4 (12 венцаў) аб'ядноўвае венцы слоікавай формы з роўным (мал. 1.14: 4–6) ці крыху адагнутым вонкі венцам без плечука (мал. 1.26: 3; 1.34: 1 – 3). Да гэтай жа групы аднесены венцы з вертыкальна пастаўленым высокім горлам і слаба выражаным плечуком (мал. 1.21: 2, 4; 1.35: 2, 3), а таксама венца з вертыкальна пастаўленым кароткім венцам і рабрынай ў верхняй трэці пасудзіны (мал. 1.35: 1).

Акрамя вылучаных груп знойдзены 13 венцаў індывідуальных форм (мал. 1.24: 2; 1.26: 4; 1.27: 2; 1.36; 1.38: 5, 6), а таксама 7 венцаў ляпных місак (мал. 1.21: 1; 1.26: 1; 1.27: 3; 1.37). Знойдзены кавалак ляпнога начыння нявызначанага прызначэння (мал. 1.22: 5), 2 кавалкі ляпных накрывак (мал.

1.23: 3), адна з якіх аздоблена насечкамі (мал. 1.22: 6). У калекцыі ляпнога посуду ёсць 10 донцаў (мал. 1.22: 7; 1.24: 1; 1.27: 4, 5; 1.35: 4, 5; 1.38: 1, 2, 3, 4).

Датаванне вызначанага керамічнага комплексу зроблена на падставе параўнання з аналагічнымі групамі керамікі іншых сінхронных помнікаў, а таксама даных радыёвугляроднага датавання кавалкаў дрэва, знойдзеных у асобных мацерыковых ямах. Адпаведна посуд з гэтых мацерыковых ям прадстаўляе найбольшую цікавасць.

Датаванне першых трох груп керамікі на падставе гісторыка-параўнаўчага і тыпалагічнага метадаў пераканаўча абгрунтавана М.А. Плавінскім і Г.В. Штыхавым [213, с. 66]. Так, посуд групы 1 мае аналогіі на пражскіх помніках VI – VIII стст. і ў матэрыялах банцараўска-тушамлінскай культуры, пахаваннях культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, Віцебску. Гэтая група самая ранняя ў калекцыі з селішча каля Чырвонага маста, яна наследуе формы посуду трэцяй чвэрці I тыс., аднак больш вузкую дату яе датавання, чым дыяпазон VIII – X стст., даследчыкі не вылучаюць [213, с. 66].

Посуд групы 2 шырока прадстаўлена на помніках тыпу Лукі Райкавецкай, у культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, на Паўночным Захадзе Расіі. Аналагічныя матэрыялы знойдзены ў Віцебску, Лукомлі і Гнёздаўскім селішчы [213, с. 66]. Кераміка мае генетычную сувязь з групай 1, пра што сведчаць пераходныя формы.

Група 3 дэманструе самую апошнюю стадыю развіцця ляпной керамікі – перадганчарную і ўжо сінхронную існаванню ганчарнага круга [213, с. 66 – 67]. Гэтая выснова добра ілюструецца керамічным матэрыялам з полацкага гарадзішча (гл. ніжэй).

Гаршкі групы 4 (мал. 1.34 – 1.35) у матэрыялах паселішча каля Чырвонага маста адсутнічае, аднак яны знойдзены на полацкім гарадзішчы (раскопкі 2007 г.), а таксама ў іншых раннесярэдневяковых гарадах Беларускага Падзвіння – Віцебску і Лукомлі [23, с. 72 – 73, рис. 9; 86, с. 6]. Гэта посуд тыповы для банцараўска-тушамлінскай культуры трэцяй чвэрці I тыс., ён прадстаўлены 3 венцамі слоікавай формы (мал. 1.34: 4 – 6). Да гэтай групы посуду належаць некалькі сценак ад начыння, а таксама донцы, у якіх вугал нахіла сценкі каля донца не пакідае сумненняў у іх слабапрафіляванай форме (мал. 1.22: 4; 1.23: 2, 4; 1.35: 4, 5). Яшчэ тры венцы вылучаюцца асобна. Гэта слабапрафіляванае начынне, у першым выпадку венца крыху выгнута вонкі і аздоблена рэльефным арнамантам (мал. 1.34: 1), у другім край венца крыху загнуты ўнутр, венца не арнамантаванае (мал. 1.34: 2). Трэцяе венца пастаўлена ветыкальна і мае крыху выразны плячук (мал. 1.34: 3).

Асобныя венцы гаршкоў групы 4 (мал. 1.35: 1–3) маюць падабенства з керамікай тыпу Лукі Райкавецкай VIII – IX стст. [23, с. 76, рис. 14: 2, 18: 1].

Даныя радыёвугляроднага датавання кавалкаў дрэва з мацерыковых ям №№ 1, 2, 8 прадстаўляюць дадатковыя магчымасці для датавання асобных груп

ляпной керамікі, паколькі гэта асноўны рэчавы матэрыял, знойдзены ў запаўненні ям.

Так, з ямы № 1 атрымана калібровачная радыёвугляродная дата IGSB-1373 390-50 BC. У мацерыковай яме № 1 сабрана 39 фрагментаў ляпной керамікі, з якіх – 4 венцы (мал. 1.21), 32 – сценкі, 3 кавалкі керамічнай абмазкі печы; таксама знойдзены 1 кавалак шлака. Сярод венцаў – 1 – венца міскі (мал. 1.21: 1), 1 венца гаршка групы 3 (?) (мал. 1.21: 3) і 2 венца групы 4 (мал. 1.21: 2, 4). Храналагічны дыяпазон гаршкоў групы 3 і ляпной міскі – другая палова VIII – X стст. (больш верагодны – IX – X стст.). Венцы групы 4 належалі да слабапрафіляваных гаршкоў выцягнутых прапорцый, што характэрна для посуду днепра-дзвінскай і банцараўска-тушамлінскай культур. Да гэтай жа групы належыць сценка масіўнага, грубага, слабапрафіляванага керамічнага начыння з гузаватай паверхняй з-за вялікай колькасці буйной жарствы (мал. 1.21: 5).

З ямы № 2 атрымана калібровачная радыёвугляродная дата IGSB-1376 340–660 AD. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 2 прадстаўлена 36 фрагментамі, з іх – 3 венца (мал. 1.22: 1 – 3), 27 сценак, 1 донца (мал. 1.22: 7), 1 арнаментаваны фрагмент накрыўкі (мал. 1.22: 6), 4 керамічныя бясформенныя злёпкі. 2 венца належала гаршкам групы 1, пераходным да групы 2 (мал. 1.22: 1, 3), 1 венца гаршка групы 1 (?) (мал. 1.22: 2). 1 сценка гаршка належала да слабапрафіляванага начыння слоікавай формы (мал. 1.22: 4), з пэўнай доляй верагоднасці тое ж можна адзначыць і для фрагмента донца (мал. 1.22: 7). Гэтыя два кавалкі гаршкоў падобныя на посуд банцараўска-тушамлінскай культуры.

З ямы № 8 атрыманы калібровачныя радыёвугляродныя даты IGSB-1377 660 – 900 і 910 – 950 AD. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 8 прадстаўлена 12 фрагментамі, з іх – 2 венца (мал. 1.25), 10 сценак. Венцы належыць гаршкам групы 2 (мал. 1.25: 1) і пераходнаму ад групы 1 да групы 2 (мал. 1.25: 2). Гэтая кераміка тыповая для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў VIII – X стст. Найбольш верагодны храналагічны дыяпазон бытавання дадзенай керамікі – 910 – 950 гг.

Калібровачныя радыёвугляродныя даты IGSB-1374 атрыманы з ямы № 3 – 240–600 AD. Знаходкі ў яме адсутнічалі. Проба IGSB-1375 кавалка дрэва, які быў знойдзены ў кв. 3 пл. 9 прадстаўляе калібровачную дату 420–670 AD. Менавіта ў гэтым квадраце ў пласце 9 знойдзены два венца слоікападобнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры і два венцы керамікі, падобнай да валынцаўскага тыпу (мал. 1.35: 2, 3).

Індывідуальныя знаходкі з ніжняга стратыграфічнага пласта прадстаўлены жалезным вырабам нявызначанага прызначэння (мал. 1.40: 1), жалезным прабойнікам (?) (мал. 1.40: 2), жалезнай заклёпкай ад ладдзі (мал. 1.40: 3), двушыпным жалезным моцна каразіраваным наканечнікам стралы

(мал. 1.40: 4), а таксама аднабаковым наборным касцяным грабянём (мал. 1.40: 5). Грэбень мае агульнаеўрапейскае распаўсюджванне і датуецца ў межах IX – XI стст, але найбольш часта прадстаўлены ў пластах X ст. [142, с. 300 – 308; 262, с. 88]. Ладзейныя заклёпкі знойдзены на тэрыторыі Паўночнай Русі знойдзены ў пластах VIII – X стст. [262, с. 92]. Двухшыпныя ўтулкавыя наканечнікі стрэл з’яўляюцца тыповай знаходкай у гарадах, дзе зафіксаваны напластаванні апошняй трэці I тыс. [85, рис. 15: 1 – 3].

У ніжнім стратыграфічным пласце раскопа 1 знойдзены 6 керамічных праселак (мал. 1.39). Праселкі маюць дыскападобную форму, звычайна з рабрынай па краю. Дыяметр праселак вагаецца ад 2,5 да 3,5 см. Гэтыя праселкі з’яўляюцца вызначальнымі для напластаванняў культуры тыпу Банцараўшчыны-Тушамлі [211, с. 45].

У раскопах С.В. Тарасава на Ніжнім замку былі знойдзены кавалкі керамічнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры [271, мал. 47: 2] і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў [271, мал. 47: 1, 3, 4, 5], які карэлюецца з матэрыяламі раскопа 1 2008 г.

Пласт з ляпной керамікай выяўлены на тэрыторыі селішча – перадграддзя на плошчы 0,24 га. Гэтае селішча адзелена ад гарадзішча руслам Палаты. Ляпная кераміка з гэтага селішча з’яўлялася прадметам даследавання М.А. Плавінскага і Г.В. Штыхава [213]. Культурны пласт з ляпной керамікай захаваўся толькі ў межах мацерыковых ям і мае аналагічную структуру з раннесярэдневяковым пластом на Ніжнім замку.

Ляпная кераміка з Запалоцця прадстаўлена двума венцамі гаршкоў, верхняя частка якіх мае сляды загладжвання на ганчарным крузе (мал. 1.41). Гэтая кераміка была знойдзена падчас раскопак у 2010 г. на тэрыторыі, якая прымыкае да Верхняга замка. Кераміка знойдзена ў перамешаным стратыграфічным гарызонце, які ўтварыўся ў выніку будаўніцтва і дзейнасці бернардзінскага кляштара канца XV – першай паловы XVI стст. У раскопе быў адкрыты і даследаваны стартыграфічны пласт XI ст., з якога паходзіць асноўная колькасць раннеганчарнай керамікі. Гэта аднародны сухі супесак шэрага колеру, магутнасцю ў сярэднім 0,3 м. Няма сумненняў, што фрагменты ляпной керамікі паходзяць з гэтага пласта, аднак выявіць ляпны посуд у гэтым стратыграфічным гарызонце не ўдалося па прычыне малой плошчы яго захаванасці. Загладжаныя на ганчарным крузе ляпныя гаршкі з Запалоцця дазваляюць вызначыць час засялення пасада на мяжы X – XI стст.

Ляпная кераміка, выяўленая на тэрыторыі на ўсход ад паркана Вялікага пасада, паходзіць з курганных пахаванняў (валатовак), якія існавалі ў IX – XVIII стст. [2-А, с. 106 – 109]. Культурны пласт IX – X стст. адсутнічае.

Культурны пласт XI – XIII стст. вылучаны на тэрыторыі Верхняга замка, Вялікага і Запалоцкага пасадаў, у Старой Слабадзе на левым беразе Дзвіны, лакальна – на Востраве. Пры гэтым стратыграфічныя гарызонты XII – XIII стст.

вылучаюцца найбольшай магутнасцю (да 2 м ва ўсходняй частцы Верхняга замку, у сярэднім каля 1 м на Вялікім і ў цэнтральнай частцы Запалоцкага пасадаў). Культурны пласт на адзначаных помніках мае цёмна-шэры колер, утрымлівае шмат розных праслоек (вапна, гной, трэскі, пясок, попел, вугаль, дрэва і інш.). На тэрыторыі Вялікага пасаду пласт XI – XIII стст. вельмі вільготны, па-сутнасці размешчаны на ўзроўні залягання грунтовай вады. У заходняй частцы Запалоцкага пасаду і на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча (Табл. I) зафіксаваны культурны пласт XI – XII стст. Тут ён мае вельмі своеасаблівую структуру. На гэтых помніках культурны пласт прадстаўлены супескам шэрага колеру з вуглем і вышэйзгаданымі праслойкамі арганікі і неарганічных рэчаў. З-за асаблівасці рэльефу ён вельмі сухі, як правіла, моцна ўтрамбаваны.

Тыпалогію бытавой керамікі XI – XVI стст. па матэрыялах “усходніх раскопаў” на Верхнім Замку прапанаваў Г.В. Штыхаў (мал. 1.42). Даследчык вылучыў 6 тыпаў гаршкоў. Самым раннім з’яўляецца тып I (бытаваў пераважна у пластах X – XI стст.) [315, с. 81]. Пры гэтым вылучаецца спецыфічны полацкі тып IV, які характарызуецца злегку ўвагнутым краем венца, уздоўж якога праходзіць жолаб пад накрывку [315, с. 82].

Гэтая тыпалогія можа быць істотным чынам дапоўнена тыпалогіяй гаршкоў з полацкага гарадзішча, зробленай па выніках раскопак у 2007 г. Так, уся “кругавая” кераміка паходзіць з двух стратыграфічных гарызонтаў – верхняга і сярэдняга.

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта вельмі аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем колеру, камкаватая, сухая. Гэтая зямля складаецца з зярністага пяску, жвіру, зрэдку ў пласце фіксуецца дысперсна размешчаныя камяні, кавалкі вугалю і невялікія лінзы вапны. Сярэдняя магутнасць верхняга стратыграфічнага пласта – 1,2 м (мал. 1.11 – 1.12).

Сярэдні стратыграфічны гарызонт – гэта пласт зямлі магутнасцю каля 1,4 м з вельмі стракатай структурай. Гэты гарызонт фіксуецца з узроўня каля 1,2 м. Найбольшая магутнасць пласта – 1,6 м.

З верхняй вугальнай праслойкі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта атрыманы дзве радыёвугляродныя даты, матэрыялам з’яўляўся вугаль: кв. 5 проба 1 (далей у тэксце пробы маркіраваны літарай “П”) – 430 – 530 гг. н. ч., П 2 – 1270 – 1310 гг. н. ч. Апошняя дата цалкам карэлюецца з археалагічным матэрыялам.

Сярэдняя частка вызначанага стратыграфічнага гарызонта прадстаўлена пластом аднароднай камкаватай зямлі цёмна-шэрага колеру Гэтая праслойка мае магутнасць 0,4 – 0,8 м, у сярэднім 0,5 м.

У гэтай сярэдзіннай частцы вызначанага стратыграфічнага гарызонта знойдзены кавалкі керамічнага посуду, пераважна гаршкоў, якія датуецца XI–

XIII стст. У гэтым пласце зафіксаваны адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду апошняй чвэрці I тыс. н. ч.

Ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта мае стракатуую стратыграфію. Яе магутнасць каля 0,3 – 0,4 м. Яна прадстаўлена чаргаваннем праслоек белага зярністага пяску, вапны магутнасцю каля 0,01 – 0,03 м з вугальнымі праслойкамі, магутнасцю 0,1 м, якія перакрываюць праслойкі цёмна-шэрай зямлі з вуглем магутнасцю 0,2 – 0,3 м (паўночная частка раскопа, кв. 4). Згаданы пласт вугалю кв. 4, размешчаны паміж прапластачкамі белага пяску мае радыёвугляродную дату 60 г. да н. ч. – 140 г. н. ч. (П 5) (мал. 1.11).

Ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонта ва ўсходняй частцы кв. 4 прадстаўлена прапластачкай вугалю, якая мае радыёвугляродную дату 660–590 гг. да н. ч. (П 6).

На мяжы кв. 4 і 5 сярэдні стратыграфічны гарызонт дасягае мацерыка ў межах мацерыковай ямы 3. Яма запоўнена пластом чорнай зямлі з вуглем і драўлянай парахнёй. У яме былі знойдзены: 2 косткі жывёл, 30 сценак ляпных гаршкоў, 5 венцаў ляпных гаршкоў, 1 донца ляпнога гаршка, 1 кавалак абпаленай плахі. Венцы ляпнога посуду – гэта тыповыя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, якія на тэрыторыі Беларускага Падзвіння датуюцца сярэдзінай VIII – X стст. (мал. 1.18). Радыёвугляродная дата кавалка дрэва – 600–780 гг. н. ч. (П 6) (мал. 1.11). Верхняя дата гэтага храналагічнага адрэзка пацвярджаецца керамічным матэрыялам.

Для тыпалогіі былі выкарыстаны ўсе венцы гаршкоў XI – XIII стст., зробленыя на ручным ганчарным крузе ў колькасці 1116 шт. Усе гаршкі падзелены на 9 тыпаў (мал. 1.43).

Самым распаўсюджаным з’яўляецца **тып А** (агульная колькасць 611 венцаў), якія падзяляецца на 4 варыянты. У гаршкоў гэтага тыпу складанае венца, край якога загнуты ўнутр у форме літары “S”. Варыянт А 1 – гэта гаршкі з арнаментаваным плечуком і тулавам, як правіла, прамымі лініямі ці хвалістым арнаментам з нахілам у левы бок. Варыянт А 2 – гэта гаршкі з арнаментаваным насечкамі ці ямкамі краем венца, тулава і плечукі гаршкоў, як правіла, таксама арнаментаваны. Варыянт А 3 – кераміка без арнаментацыі. Паводле Г.В. Штыхава, аналагічная кераміка ў раскопе на Верхнім замку была знойдзена ў пластах XI – першай паловы XIII ст. [315, с. 82]. Сярод гэтай керамікі ёсць формы з жалабком па краю венца (падтып А 4 полацкага гарадзішча), такую кераміку Г.В. Штыхаў вызначае як спецыфічны полацкі тып. Тып А бытаваў на полацкім гарадзішчы з XI ст. да канца XIII ст., максімум яго распаўсюджвання прыходзіцца на XIII ст. (верхняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 і 8 мал. 1.43). Дыяметр венцаў ад 17 да 32 см.

Тып Б – гэта гаршкі з высокай шыйкай і амаль вертыкальна пастаўленым венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 12 да 27 см (агульная колькасць 37 венцаў). Гаршкі арнаментаваны лінейным у спалучэнні з хвалістым арнаментам па

плечуку ці хвалістым арнаментам пад самым краем венца. Максімальная колькасць гаршкоў (18 шт.) тыпу Б знойдзена верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 (мал. 1.43).

Тып В – гэта гаршкі з высокім, адагнутым вонкі каля 45° прамым венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 22 да 28 см (агульная колькасць 209 венцаў). Гаршкі арнаментаваны хвалістым арнаментам у спалучэнні з лінейным, насечкамі па тулаву з хвалістым арнаментам. Максімальная колькасць гаршкоў тыпу В (88 шт.) знойдзена ў верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 табліцы 1. У колькасці ад 13 да 18 шт. яны знойдзены ў сярэдняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 9а – 11 мал. 1.43). Гэтая кераміка аналагічная некаторым тыпам гаршкоў з Верхняга замка, дзе яна датавана 50-мі гг. XIII ст. [315, рис. 43: 8]. Большасць венцаў гаршкоў тыпу В знойдзена ў пласце, які адпавядае гэтаму датаванню і ў больш ранніх – XI ст.

Тып Г – гэта гаршкі сярэдняга памеру (дыяметр вусця ад 12 да 26 см) з адагнутым вонкі венцам і пакатымі плечукамі. На полацкім гарадзішчы гэтыя гаршкі знойдзены ў колькасці 92 шт. Максімальная колькасць гаршкоў тыпу Г (26 шт.) знойдзена верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 (мал. 1.43). Аднак гэтыя пасудзіны даволі роўна распаўсюджаны ў сярэдняй і верхняй частках сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (ад пласта 7 да пл. 11) (мал. 1.43). Такія гаршкі, паводле Г.В. Штыхава, адпавядаюць тыпу Г і датуюцца X – XII стст., пры гэтым асноўная іх частка знойдзена менавіта ў XI ст. [315, с. 81]. На полацкім гарадзішчы гэтае начынне распаўсюджана ў пластах XI – XIII стст. Гаршкі, як правіла, арнаментаваны гарызантальнымі палоскамі па тулаву альбо двума радамі хвалістага арнаменту па тулаву (нахіл хвалі ў левы бок), асобныя гаршкі арнаментаваны хвалістым арнаментам па самаму краю венца.

Тып Д – гэта гаршкі з высокім, плаўна адагнутым вонкі венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 14 да 34 см (агульная колькасць 74 венца). Некаторыя гаршкі арнаментаваны па тулаву адным-двума радамі хвалістага арнаменту (нахіл хвалі ў левы бок). Максімальная колькасць гаршкоў тыпу Д (22 шт. і 24 шт.) знойдзена ў сярэдняй і верхняй частках сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 9б – 10 і пл. 7 (мал. 1.43). Такія гаршкі на Верхнім замку ў Полацку былі знойдзены пераважна ў пласце XII ст. [315, рис. 42: 21–23]. На полацкім гарадзішчы яны бытавалі з XI па XIII стст.

Тып Е – гэта гаршкі з невысокім, адагнутым вонкі венцам. Дыяметр гэтых венцаў ад 12 да 26 см. Гаршкі тыпу Е падзяляюцца на два варыянта. У варыянта Е 1 венца невысокае, у варыянта Е 2 яно мае значную вышыню (да 3 см), таўшчыня сценак каля 0,8 см. Некаторыя гаршкі арнаментаваны адным-двума радамі хваляў з нахілам у левы бок па тулаву. Агульная колькасць венцаў варыянта Е 1 – 36, з іх большасць знойдзена ў верхнім стратыграфічным гарызонце і верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. На Верхнім

замку такія гаршкі знойдзены ў пласце мяжы XII – XIII стст., што цалкам карэлюецца са стратыграфічным датаваннем гаршкоў на полацкім гарадзішчы [315, рис. 42: 32]. Венцаў гаршкоў варыянта Е 2 знойдзена ў колькасці 6 шт., з іх 4 – у пл. 7 (мал. 1.43).

Венцаў гаршкоў *тыпу Ж* знойдзена 22 шт. Дыяметр гэтых венцаў ад 16 да 22 см. Вылучае гаршкі адна характэрная рыса: край венца ў іх загнуты ўнутр і ўтварае своеасаблівы карнізік. Гэтыя гаршкі даволі роўна прадстаўлены ў сярэдняй і верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 9б-10 – 7 мал. 1.43). У калекцыі керамікі Верхняга замка прадстаўлена адно падобнае венца, якое датуецца 50-мі гг. XIII ст. [315, рис. 43: 14] Гаршок з гарадзішча арнаментаваны па плечуку рэльефнымі лініямі, а па краю венца – зашчыпамі.

Гаршкі *тыпу З* нешматлікія, знойдзены ў колькасці 8 шт. у сярэдняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (мал. 1.43). Гэтыя гаршкі маюць пакатыя плечукі і гарызантальна адагнуты вонкі венчык. Дыяметр венцаў ад 18 да 22 см. Паводле стратыграфіі, гаршкі тыпу 3 ужываліся раней за XIII ст.

Гаршкі *тыпу К* падзяляюцца на два варыянта. Гаршкі варыянта К 1 маюць крыху адагнутае вонкі прамое венца са скошаным звонку краем, плечукі гаршка акруглыя, дыяметр венцаў ад 16 да 26 см. Вышыня края венца не перавышае 2 см. Гаршкі варыянта К 2 маюць дыяметр 14 – 25 см і больш высокі прамы край венца (каля 2,5 – 3 см, часта аздоблены пад самым краем венца гарызантальным раўчуком па ўсяму дыяметру). Некаторыя гаршкі арнаментаваны гарызантальнымі палоскамі па плечуку, маюць зашчыпы па краю, ці аздоблены некалькімі радамі хвалістага арнаменту па тулаву. Большасць гаршкоў варыянта К 1 знойдзена ў пласце 7 (6 з агульнай колькасці 16), астатнія даволі роўна распаўсюджаны ў верхніх пластах сярэдняга і ў верхнім стратыграфічным гарызонце. Гаршкі варыянта К 2 знойдзены ў колькасці 5 шт. ў верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 6 і 7, мал. 1.43). Гэтыя гаршкі з’яўляюцца найбольш архаічным тыпам ганчарнай керамікі на полацкім гарадзішчы. Гаршкі сфармаваны на ганчарным крузе, аднак венца ў іх няроўнае, гузаватае, у керамічным цесце зафіксаваны кавалкі буйной жарствы, венца некаторых гаршкоў злеплена ад рукі і загладжана на ганчарным крузе.

Пэўныя аналогіі раннеганчарным гаршкам тыпу К магчыма знайсці сярод групы раннеганчарнай керамікі старажытнага Пскова т. зв. “роскошнага стыля” (вызначэнне С.В. Бялецкага). Датаванне гэтага посуду ў Пскове ўкладаецца ў дыяпазон канца X – пераважна першай паловы XI ст. Формы полацкага раннеганчарнага посуду тыпу К маюць аналагічна пскоўскаму начынню вертыкальна пастаўленае венца і выразны плячук, аздоблены арнаментом. Розніць полацкі посуд непараўнальна меньшае аздабленне плечука як па глыбіні нанясення арнаменту, так і па яго разнастайнасці. Тым не менш, гэтая група керамікі аднолькава нешматлікая як у Пскове, так і ў Полацку.

Аналагічнага посуду ў Ноўгарадзе няма [13, рис. 6: 4, 7; 203, с. 115, табл. 138: 2].

Да групы ганчарнай керамікі належаць фрагменты венцаў накрывак для гаршкоў, а таксама дзяржанні да іх. Накрыўкі маюць дыяметр 18 – 30 см і ў двух выпадках аздоблены насечкамі ў тры рады і двума радамі хвалістага арнаменту па вонкаваму краю венца.

Культурны пласт XIV – XV стст. у Полацку практычна не захаваўся. Адзінымі месцамі, дзе магчыма вызначыць напластаванні XV ст., з’яўляюцца тэрыторыя былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра і ўсходняя частка Верхняга замка (у межах былой пасадскай тэрыторыі). Культурны пласт XIV – XV стст. прадстаўлены чырвоным моцна ўтрамбаваным суглінкам, у якім знойдзены венцы гаршкоў і гаршковая кафля адпаведнага перыяду. Гэты пласт пачынаецца ад мацерыка і перакрываецца стратыграфічным гарызонтам XVII – XVIII стст. (мал. 1.44 – 1.45). Забудова XIV – XV стст. на месцы “ўсходніх” раскопаў Верхняга замка вызначана паміж III і V будаўнічымі гарызонтамі [315, с. 38].

Культурны пласт адзначанага перыяду зафіксаваны лакальна ў межах асобных закрытых комплексаў. Да іх магчыма аднесці даследаваныя комплексы касцярэзных майстэрняў на Ніжнім замку [71] і Вялікім пасадзе [43-А], рэшткаў кафлянай печы ў Запалоцці [7-А]. Культурны пласт гэтага часу мае найбольшыя варыяцыі колеравай гамы – ад светла-шэрага да чорнага, у апошнім выпадку мае сляды развітай гаспадарчай і рамесніцкай дзейнасці. На пераважнай большасці помнікаў вылучаецца дрэнна, сапсаваны познімі перакопамі. Магутнасць пласта не перавышае 0,4 м.

Геаграфія распаўсюджвання культурнага пласта XVI – XVIII стст. не аднародная. Напластаванні XVI – XVIII стст. вылучаюцца на тэрыторыі Вялікага пасаду, на Крыўцовым пасадзе, Старой Слабадзе і лакальна – у Запалоцці, Верхнім і Ніжнім замках. Тут іх магутнасць у сярэднім роўная 1 – 1,5 м, месцамі (у мацерыковых ямах) – 3 м. Пласт XVI – XVIII стст. даволі рыхлы, пераважна цёмна-шэрага колеру, радзей светла-шэры. Мае шматлікія праслойкі і ўкрапленні, аналагічныя пласту XI – XIII стст. Пласт XVI – XVIII стст. насычаны арганікай (драўлянымі трэскамі, косткамі хатніх жывёл і гноем). Вельмі розніцца яго структура – ад вільготнага, камкаватага, шчыльна ўтрамбаванага, да зярністага і сухога. Характэрнай і яскравай рысай гэтага пласта з’яўляецца прысутнасць у ім дысперсна размешчаных канкрэцый цаглянага друзу чырвонага колеру, што надае пласту карычневае адценне [271, с. 31].

Спробы вылучыць выразны культурны пласт XVI – XVIII стст. у асобных гістарычных частках горада былі безвыніковыя. Гэты пласт адсутнічае ў заходняй частцы Запалоцкага пасада, лакальна зафіксаваны на пасадскай тэрыторыі XI – XII стст., якая размешчана на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча.

Артэфакты ранняга Новага часу, даволі абмежаваныя па асартыменту, на Ніжнім замку прысутнічаюць у перамешаных і значна пашкоджаных напластаваннях XVI – XIX стст. Затое бытавая кераміка гэтага часу з’яўляецца асноўнай катэгорыяй знаходак. Тая ж карціна назіраецца на старажытным полацкім гарадзішчы (у XVII – XVIII стст. – тэрыторыя гарадскіх могілак). Культурны пласт Ранняга Новага часу тут адсутнічае, адзінкавыя рэчы, у т. л. кераміка XVI – XVIII стст. знойдзена ў запаўненні пахавальных ям. Праведзеныя археалагічныя разведкі асобных гістарычных помнікаў, у прыватнасці Вострава, паказалі, што культурны пласт познефеадальнай пары і ранняга Новага часу на ім знівеліраваны ці пашкоджаны, і яго вылучэнне не прадстаўляецца магчымым.

Пласт XVI ст. у многіх раскопах вылучаны ў асобны стратыграфічны гарызонт (пераважна ў цэнтральнай частцы Вялікага пасада, ва ўсходняй частцы Запалоцця, а таксама на тэрыторыі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра). Гэты пласт чырвонага адцення, з праслойкамі гліны, цаглянага друза і вугалю. Яго магутнасць у сярэднім роўная 0,2 – 0,4 м.

Найгорш культурны пласт XVI – XVIII стст. захаваны на Верхнім замку. У пераважнай большасці раскопаў ён асобна не вылучаецца з-за значнага пашкоджання і невялікай магутнасці. Выключэнне складае стратыграфія раскопа А.Р. Мітрафанавы ў паўднёва-ўсходняй частцы Замкавай гары (1959 г.). Да перыяду XVI – XVIII стст. належалі I – IV будаўнічыя гарызонты [184, с. 6 – 38]. У II – III будаўнічых гарызонтах выяўлены пабудовы з падвор’ямі; IV гарызонт, магчыма, адносіўся да XVI ст. і захаваны характэрную папярэднім гарызонтам сістэму планіроўкі [184, с. 6 – 38].

Канцом XVII ст. датуецца I будаўнічы гарызонт; II – сярэдзінай XVII ст.; у III будаўнічым гарызонце адзначаны невялікі культурны пласт – час яго існавання не быў працяглы. Па наяўнасці ў пласце характэрных рэчаў, III будаўнічы гарызонт можна датаваць першай паловай XVII ст. На жаль, адсутнасць дэтальнага апісання культурнага пласта ў межах будаўнічых гарызонтаў вельмі абмяжоўвае крынічную базу вынікаў раскопа.

На тэрыторыі паўночна-заходняй частцы Вялікага пасада (раскоп С.В. Тарасава, 1987 г.) вылучаны асобны будаўнічы гарызонт, які датуецца XVII – XVIII стст. [283, с. 5]. Да гэтага гарызонта належалі сляды вулічнай забудовы канца XVI – XVII стст. і адна зрубная пабудова.

Гаршкі першай паловы XVI ст. працягваюць вырабляцца ў традыцыйнай для папярэдніх стагоддзяў тэхніцы спіральнай ляпніны на ручным ганчарным крузе. Донца такой керамікі мае сляды падсыпкі пяску. Калі ў керамічнай вытворчасці заходняга рэгіёну ВКЛ XVI ст. гэта – час шырокага ўкаранення нажнага ганчарнага круга [99, с. 99], то ў Полацку нават у канцы XVI ст. большасць ужываных у побыце непаліваных гаршкоў была выраблена на ручным ганчарным крузе [97, с. 127].

Маюцца ўсе падставы для заключэння аб мясцовай вытворчасці белаглінянага посуду з малажалезістых глін, тым больш што белагліняны посуд аднолькавай формы з чырвонагліняным знойдзены падчас даследаванняў культурных напластаванняў пасяленняў XVI – XVII стст. Беларускага Падняпроўя і Панямоння [44, с. 33]. Донцы белагліняных гаршкоў утрымліваюць сляды падсыпкі сярэдне-і буйназярністага пяску- рачніка. Паверхня посуду загладжана падчас фармоўкі, аднак даволі няроўная – візуальна фіксуюцца сляды злучэння асобных тасмаў гліны.

У XV – першай палове XVI ст. частка гаршкоў абпальвалася ў акісліцельным асяроддзі і мела чырвоны ці карычневы колер палівы. Абпаленыя ў аднаўленчым асяроддзі гаршкі маюць шэрагліняны колер. Асобныя чырвонагліняныя гаршкі апрацаваны ў абварной тэхніцы. З другой паловы XVII ст. да 2/5 усіх гаршкоў пакрываецца палівай.

Усе гаршкі XIV – XVIII стст. падзелены на дзве групы паводле тэхналогіі фармавання на ручным і нажным ганчарным крузе. Статыстычны аналіз быў праведзены на аснове параўнання 2551 венцаў гаршкоў. Гаршкі групы I – выключна непаліваныя – бытавалі на працягу XIV – першай паловы XVI ст. (мал. 1.46). Сярод гаршкоў групы II вылучаецца як паліванае, так і непаліванае начынне, гэты посуд бытаваў напрыканцы XVI – XVIII стст. (мал. 1.47).

Група I. Гаршкі тыпу I маюць адагнутае венца і пукатыя плечукі, нярэдка з рабром пры пераходзе ў шыйку. Дыяметр венцаў гаршкоў ад 16 да 28 см, чарапок шэры, порысты, без грубых уключэнняў. Па матэрыялах раскопак Г.В. Штыхава, на Верхнім замку найбольшая іх колькасць знаходзілася ў III – IV будаўнічых гарызонтах, якія датуюцца XIV – XV стст. [315, с 83].

Да тыпу II належаць гаршкі з моцна адагнутым вонкі венцам, пад якім прысутнічае невысокі наляпны валік. Сярод гэтага тыпу гаршкоў сустракаюцца і белагліняныя, аналагічныя тым, што былі знойдзены пры даследаванні пабудовы першай паловы XVI ст. Памеры дыяметра венцаў ад 15 да 32 см. Гаршкі з наляпным валікам пад венцам у вялікай колькасці прысутнічаюць у закрытых археалагічных комплексах Полацка, а таксама некаторых рускіх гарадоў (Пскова, Масквы), і датуюцца XV – пачаткам XVI ст. [19, рис. 5; 93, рис. 4: 8 – 21; 146, рис. 11, 19].

Гаршкі тыпу III маюць вертыкальна пастаўленую (прамую) шыйку, венца дыяметрам ад 14 да 22 см і гарызантальна размешчаны плячук. Па форме венца яны аналагічныя стандартнай маскоўскай чырвонаглінянай кераміцы другой паловы XV – пачатку XVI ст. [19, рис. 3], блізкія па форме прысадзістыя гаршкі вырабляліся ў XV – XVI стст. на тэрыторыі Наўгародчыны і Пскоўшчыны [143, с. 26].

Большасць гаршкоў тыпу IV маюць адагнутае пад вуглом 45° венца, высокую шыйку і плячук з палогім рабром. Гэтае начынне з’яўляецца

прататыпам распаўсюджанай у XVIII ст. формы гаршкоў. Гаршкі тонкасценныя з порыстым чарапком і грубымі дамешкамі, дыяметр венцаў ад 14 да 24 см. Каля 52 % венцаў гаршкоў XIV – XV стст. утрымліваюць арнаментאцыю ў выглядзе хвалёў (з нахілам у левы бок), насечак і прамых гарызантальных палосак. Датуецца посуд гэтага тыпу XV – пачаткам XVI ст.

Гаршкі тыпу V з’яўляюцца пераходнымі да рэнэсанснай керамікі XVI ст. Яны захавалі істотныя прыкметы гаршкоў XIV – XV стст. (грубае цеста, масіўнасць і аднолькавую таўшчыню сценак), але набылі новую форму – рабрыстасць па плечуку і акруглае, крыху патоўшчанае венца.

Гаршкі тыпу VI маюць прамыя аналогіі з керамікай XV ст. Гродна [292, с. 46, мал. 60: VI], складанапрафіляваны край венцаў гаршкоў гэтай серыі, як правіла, мае выступ у выглядзе своеасаблівага карнізіка з унутранага боку. На нашу думку, гэты “карнізік” не што іншае, як творчая пераапрацоўка полацкіх рамеснікаў папулярнай у познім Сярэднявеччы формы посуду з загнутым унутр венцам. Такая кераміка бытвала ў XV – XVI стст. на паўночным усходзе Беларусі – Горы, Віцебск (група 1: E) [161, табл. 2].

Тып VII – гэта выключна белагліняныя абварныя гаршкі, якія маюць дыяметр венца ад 24 да 28 см. Венца з валікападобным авальным краем пастаўлена вертыкальна, гаршкі маюць невысокую шыйку і пакатае рабро. Керамічнае цеста – з дамешкамі сярэднезярністага пяску; чарапок – порысты, трохслойны.

У гаршках тыпу VIII назіраецца тэндэнцыя да павелічэння вышыні шыйкі, венца становіцца больш масіўным, яго круглы край адагнуты вонкі, шыйка мае ледзве прыкметны ўступ, некаторыя гаршкі арнаментаваны па рабру хвалістым арнаментам. Дыяметр края венцаў гаршкоў вагаецца ад 13 да 24 см. Большасць пасудзін шэра-і белагліняная, маюць сляды копаці па знешняму боку, зрэдку – з унутранага. Керамічнае цеста гэтых гаршкоў утрымлівае дамешкі жарствы дыяметрам да 2 мм.

Гаршкі тыпу VII – VIII не маюць прамых аналогій з посудам іншых помнікаў Беларусі, іх паходжанне звязана з уплывам усходняй (верагодна, наўгародскай) традыцыі [256, рис. 1: тип 5, 7].

Гаршкі тыпу IX зроблены ў традыцыі XIV – XV стст., іх характэрнай рысай з’яўляецца наяўнасць рабра па плечуку і ляпніны – валіка – пад венцам. Некаторыя венцы маюць раўчук пад накрыўку. Посуд гэтага тыпу шырока сустракаецца на тэрыторыі Украіны ў XIV – XV стст. [111, рис. 5].

Да тыпу X належыць большасць гаршкоў акрэсленага перыяду. Гэтае начынне мае аналагічныя тыпу VII прапорцыі, за выключэннем края венца, якое ў гаршкоў тыпу X крыху адагнута вонкі, нярэдка ў форме карнізіка. Знойдзена як белагліняныя, так і шэрагліняныя гаршкі, якія маюць дыяметр венца ад 13 да 26 см.

Гаршкі тыпу XI маюць высокую шыйку, востры, аднолькавы са сценкамі па таўшчыні край венца. Край венцаў гаршкоў тыпу XI прыстасаваны пад накрыўку дыяметрам ад 19 да 28 см.

Сценкі гаршкоў тыпу VII – X даволі тонкія, каля 0,5 см, тады як сценкі гаршкоў тыпу XI больш масіўныя, таўшчынёй да 1,2 см. Большасць гаршкоў маюць груба апрацаваную паверхню, гэта тычыцца як белаглінянай, так і шэраглінянай керамікі з адной толькі розніцай – у керамічным цесце белаглінянай абварной керамікі адсутнічае жарства. Па вызначэнню В.М. Ляўко, грубае цеста і дрэнна абпалены чарапок з’яўляецца характэрнай прыкметай керамікі паўночнага рэгіёну Беларусі XIV – XV стст. [161, с. 32]. Вядома, што гаршкі тыпу I працягвалі вырабляць у другой палове XVI ст. [103, мал. 6: 2 – 5]. Гаршкі тыпу VII – VIII, як асноўная група, датуюцца XV – сярэдзінай XVI ст., нацынне тыпу IX — XIV – XV стст.

Большасць донцаў гаршкоў першай паловы XVI ст. (87 %) захавалі сляды падсыпкі сярэднезярністага пяску і жарствы. Сценкі ў прыдоннай частцы адагнутыя пад вуглом каля 45° і маюць розную таўшчыню – ад 0,8 да 1,5 см, донцы ўвагнутыя, з некалькімі канцэнтрычнымі акружнасцямі з унутранага боку. Памеры донцаў ад 10 да 13 см.

Па выніках даследавання пабудовы канца XVI – пачатку XVII ст. Н.І. Здановіч было высветлена, што паліваныя вырабы складалі 15,2 % з усёй групы керамічнага посуду, з гэтай групы гаршкі прадстаўлены толькі 16,2 % знаходак [103, с. 127 – 128]. Факты сведчаць аб значнай перавазе ў канцы XVI – пачатку XVII ст. непаліванага посуду, як найбольш таннага.

Асобныя тыпы полацкіх гаршкоў XV – XVI стст. маюць дакладныя аналогіі з керамікай паўночна-ўсходняга рэгіёну Беларусі (Падзвінне, Падняпроўе), а таксама памежных гарадоў ВКЛ і гарадоў маскоўскай дзяржавы: Арэшка, Масквы, Пскова, Смаленска, Таржка [19, рис. 6: 12].

Характэрнымі рысамі полацкіх гаршкоў групы I з’яўляюцца:

1) прысадзістасць начыння, максімальнае пашырэнне якога прыходзіцца на верхнюю частку тулава;

2) наяўнасць прамога венца, нярэдка аформленага ў выглядзе акруглага ці авальнага валіка, і амаль поўная адсутнасць шыйкі (тыпы III, VI – VIII). Аналагічная рыса ўласціва і маскоўскай кераміцы [228, рис. 8: 1];

3) наяўнасць белаглінянай керамікі – па складу фармовачнай масы і тэхналогіі абпалу белагліняныя гаршкі з Полацка найбольш блізкія менавіта ўсходняй (маскоўскай) кераміцы, яны вызначаюцца тымі ж характарыстыкамі, што і маскоўскі посуд (чарапок белы, тонкі, шурпаты, на злеме мае цёмную праслойку недастаткова пракаленай гліны, пакрыты плямамі абвару) [228, с. 61; 237, с. 44].

Такім чынам, неабходна прызнаць, што некаторыя тыпы полацкіх гаршкоў канца XV – XVI стст. маюць шэраг прамых аналогій з помнікамі

паўночнай, цэнтральнай і ўсходняй Беларусі, а таксама паўночна-заходняга рэгіёну Расіі (у першую чаргу з Псковам). Пры супастаўленні формаў полацкіх гаршкоў можна заўважыць, што полацкія гаршкі XIV – XVI стст. па марфалагічных прыкметах больш падобныя на сярэднявечную беларускую і маскоўскую кераміку, чым на заходнюю (польскую і нямецкую), а гэта азначае, што масавая вытворчасць полацкага керамічнага посуду XVI ст. у цэлым працягвала развівацца на ўсходнеславянскай аснове. Невялікі працэнт паліванага посуду ў сярэдзіне XVI ст. сведчыць аб пачатку пранікнення ў Полацк заходнееўрапейскіх тэхналогій.

Наступная група (II) – гэта непаліваныя і паліваныя гаршкі канца XVI – XVIII стст. Гаршкі гэтага перыяду вылучае, па-першае, склад фармовачнай масы – яна больш пластычная і ўтрымлівае меншую колькасць дамешак. Гаршкі канца XVI – пачатку XVII ст. захавалі вызначальную рысу керамікі папярэдняй традыцыі – яны такія ж устойлівыя і прысадзістыя, аднак выраблены ўжо на нажным ганчарным крузе. Пераважная большасць непаліваных гаршкоў XVII ст. маюць патоўшчанае, звычайна валікападобнае, адагнутае вонкі венца, невысокую шыйку і рабро па плечуку.

Гаршкі тыпу I непаліваныя, як правіла, маюць рабрысты плячук пры пераходзе яго ў тулава і венца з “карнізікам” на крыху ўвагнутай унутр, прамоў ці крыху адагнутай вонкі шыйкай, прычым па меры адхілення шыйкі рабро на плечуку робіцца менш прыкметным, пакуль увогуле не знікне. Дыяметр венцаў гаршкоў тыпу I вагаецца ад 16 да 26 см. Наяўнасць венца-“карнізіка” найбольш характэрна для паліванага посуду. Гаршкі тыпу I групы II можна лічыць больш раннімі, у Полацку яны пачынаюць бытаваць з канца XVI ст. [97, мал. 6: 1 – 12].

Венца гаршкоў тыпу II адагнута вонкі і мае памеры ад 16 да 26 см, пераход асновы шыйкі ў плячук мае форму трапецыі. Гаршкі тыпу II ужываюцца з канца XVI ст. [97, мал. 6: 1 – 12], і па аналогіі з посудам іншых рэгіёнаў Беларусі, начыненне гэтага тыпу становіцца дамінантнай формай на працягу XVII – XVIII стст. [92, с. 115].

Гаршкі тыпу III аб’ядноўвае характэрная рыса – прысадзістае тулава з рабрыстым плечуком пры пераходзе яго ў кароткую шыйку і кастылепадобны край венца.

Дыяметры венцаў гаршкоў тыпу IV ад 16 да 28 см, пры вышыні 18 см. Венцы маюць кастылепадобны профіль у форме валіка і трапецыі. Некаторыя гаршкі захавалі рабрысты выступ на шыйцы. Усе гаршкі прысадзістыя па форме, паверхня іх старанна загладжана, зроблены яны з добра вымешанай гліны з пяском і дробнай жарствой, некаторыя пакрыты плямамі абвару чорнага колеру знутры і звонку.

Гаршкі тыпу V маюць валікападобнае “дутае” венца пры захаванні асноўных характарыстык гаршкоў тыпу IV. Дыяметр венцаў гэтых пасудзін вагаецца ад 16 да 21 см.

У гаршкоў тыпу VI невысокая, плаўна адагнутая шыйка з патоўшчаным венцам дыяметрам 14 – 26 см, іх можна лічыць пераходнымі да тонкасценных гаршкоў другой паловы XVII ст. Сярод гэтага тыпу сустракаецца паліванае начынне.

Тонкасценныя гаршкі тыпу VII па форме нагадваюць паліваныя, некаторыя з іх мелі ручку. Ручка ў месцы мацавання з тулавам захоўвае сляды трох ямкавых адбіткаў, зробленых пальцам. Гаршкі тыпу VII маюць прамыя аналогіі сярод польскага посуду [339, гус. 41: 17] і посуду заходняга рэгіёну Беларусі [96, мал. 28].

Стылістычна адзіны, але разнастайны арнамент маюць гаршкі другой паловы XVIII – пачатку XIX ст. (тып VIII). Выпуклабокія, з нізкай шыйкай, з рабром па плечуку гаршкі розніліся менавіта арнаментам, нанесеным па гэтай рабыне (у тэхніцы накола ці насечкі). Керамічная маса ў гаршкоў добра спечаная, чырвонага колеру.

Гаршкі тыпу IX маюць коса зрэзанае вонкі ці ўнутр венца з “карнізікам”, край якога мае адну-дзве вострыя грані. Посуд гэтай групы паліваны і датуецца XVII – XVIII стст.

Усе пазначаныя тыпы гаршкоў XVII ст. зроблены на нажным ганчарным крузе, пры гэтым гаршкі тыпаў V – VII апрацаваны больш дасканала, у керамічным цесце адсутнічае жарства, чарапок порысты, чырвонага колеру. Гаршкі тыпаў I – IV бытавалі на мяжы XVI – XVII стст. і ў першай палове XVII ст., а гаршкі групы VIII працягвалі вырабляцца ў другой палове XVII ст. (аналогіі ім вядомы ў Міры і Мсціслаўлі) [96, с. 198]. Істотнай рысай гаршкоў тыпаў I – IV і VIII з’яўляецца ўжыванне абварной тэхнікі.

Сярод непаліваных венцаў гаршкоў першай паловы XVI ст. арнаментацыя прысутнічае толькі на 11,1 % фрагментах; сярод гаршкоў другой паловы XVI – пачатку XVII ст. – да 5,8 % [97, с. 128]; на гаршках XVII ст. ужыванне арнаментыкі вылучана толькі на 1,3 % посуду. Самым папулярным тыпам арнаменту XVI – пачатку XVII ст. па-ранейшаму заставаўся хвалісты з нахілам у левы бок. Некалькі фрагментаў венцаў арнаментаваны прамымі гарызантальнымі палоскамі. Паліваныя гаршкі з’яўляюцца ў Полацку ў пачатку XVII ст. Гэта адпавядае традыцыі, згодна з якой паліва спачатку пачала ўжывацца на сталовым посудзе і толькі пасля – на кухонным [349, с. 210].

Падагульняючы адзначым, што гаршкі групы II вырабляліся ў рэчышчы развіцця заходне-і цэнтральнаеўрапейскага рамяства XVII – XVIII стст., на што ўказвае, па-першае, форма вырабаў, па-другое, тэхналагічныя прыёмы выканання (нажны ганчарны круг, склад фармовачнай масы). Відавочны пералом у развіцці ганчарнай вытворчасці не парывае з традыцыямі папярэдняй эпохі, якія праяўляюцца ў трансфармацыі многіх ганчарных формаў XVII ст.: лакальныя асаблівасці сярэднявечнага ганчарства паўночнага рэгіёну Беларусі

накладваюць адбітак на развіццё асобных груп керамічных вырабаў XVII – XVIII стст.

Такім чынам, у выніку вывучэння асноўных груп бытавой керамікі можна зрабіць высновы па часе з’яўлення і распаўсюджвання ганчарнага круга ў г. Полацку, што з’яўляецца адным з важнейшых этапаў станаўлення прафесійнага рамяства, уласна рамеснай вытворчасці і яркай прыкметай урбаністычнай культуры [57, с. 55; 171, с. 218]. Так, кераміка культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў бытуе ў Полацку з 780-х гг. да канца X ст. З сярэдзіны X ст. большая частка ляпнога посуду прадстаўлена падпраўленымі на ручным ганчарным крузе венцамі гаршкоў. Такая кераміка знойдзена ў Запалоцці, у невялікай колькасці прадстаўлена на паселішчах каля гарадзішча і на самім гарадзішчы. Раннеганчарная кераміка XI ст. тыпу I па Г.В. Штыхаву і тыпаў Г³ і К (варыянт К2) тыпалогіі керамікі з гарадзішча з’яўляецца самай архаічнай. Пры гэтым гаршкі тыпа I з Верхняга замка і тыпа Г і К з полацкага гарадзішча знойдзены на тэрыторыі вакольнага горада, на ўсёй плошчы Вялікага (мал. 1.48: 4) і Запалоцкага пасадаў (мал. 1.49: 1), тэрыторыі на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча, у Старой Слабадзе разам з ляпной, падпрацаванай на ганчарным крузе керамікай (мал. 1.50: 10), на Востраве. Гаршкі гэтых тыпаў у культурным плане Полацка знойдзены на плошчы 180 га. Гаршкі тыпу К, знойдзеныя на полацкім гарадзішчы ў колькасці 21 шт., з’яўляюцца пераходнымі ад ляпной керамікі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, вызначанай як група 3 паводле знаходак на селішчы-перадградзі і вакольным горадзе. Варыянт К2 прадстаўляе прыклад таго, як ляпны посуд групы 3 трансфармаваўся ў раннеганчарныя формы. У адрозненні ад гаршкоў тыпу I паводле Г.В. Штыхава, форма якіх шырока прадстаўлена ў культурных пластах канца X – XI стст. старажытнарускіх гарадоў [315, с. 81], гаршкі тыпу К полацкага гарадзішча выяўлены толькі ў Пскове [203, с. 115].

Працэс распаўсюджвання ганчарнага круга адбываўся ў межах другой паловы X ст. У XI ст. ганчарны посуд безумоўна дамінуе. Гэта яркая прасочваецца на прыкладзе керамікі з заходняй частцы Запалоцкага пасада, якая пачала засяляцца на мяжы X – XI стст. Тут ляпная кераміка адсутнічае. Радыеўгляродныя даты на паселішчы і гарадзішчы пацвярджаюць датаванне культурнага пласта з ляпнымі гаршкамі, падпраўленымі на ганчарным крузе, у межах не раней за другую палову X ст.

Масавое ўкараненне тэхналогій вырабу на нажным ганчарным крузе назіраецца ў Полацку ў першай трэці XVII ст., хаця выкарыстанне ганчарнага круга адбывалася з канца XVI ст. З таго часу шырока выкарыстоўваецца і паліваная кераміка.

---

³ Тып Г гаршкоў з полацкага гарадзішча адпавядае тыпу I гаршкоў з Верхняга замку.

ГЛАВА 2

ПОЛАЦК У СІСТЭМЕ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ САЦЫЯТАПАГРАФІЧНАЙ СТРУКТУРЫ СТАРАЖЫТНАРУСКІХ ГАРАДОЎ IX – XIII СТСТ.

Полацк – адзін са старажытнейшых гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Пад 862 г. у Лаўрэнцьеўскім летапісе знаходзім паведамленне аб раздачы наўгародскім князем⁴, скандынавам па паходжанні, Рурыкам гарадоў сваім васалам: “... и придоша стареишии Рюрикъ седе Новегороде а другии Синеоусъ на Белеозере а третии Изборъсте Труворъ ... и прия власть Рюрикъ и раздая мужемъ своимъ грады овому Полотескъ овому Ростовъ другому Белоозеро и по тем городом суть находници Варязи а перьвии насельници в Новегороде Словене въ Полотъски Кривичи в Ростове Меря в Белеозере Весь в Муроме Мурома и теми всеми обладаше Рюрикъ...” [154, стб. 20]. У гэтым летапісе названа насельніцтва, якое заснавала Полацк, – крывічы, у 862 г. у Полацку сеў княжыць варажскі князь, васал Рурыка. Аднак гісторыкі не сумняваюцца ў наяўнасці ўласнай княжацкай дынастыі ў крывічоў-палачан – паводле той жа крыніцы, усходнія славяне, у тым ліку і палачане, мелі свой княжацкі радавод [159, с. 14].

У 862 г. Полацк уваходзіць у палітычны саюз славянскіх і варажскіх плямёнаў Старажытнай Русі на чале з Ноўгарадам (862-882 гг.) і Кіевам (882-912 гг.). Па вызначэнні Г.С. Лебедзева, Полацк у гэты час уваходзіць у склад г. зв. “Дзяржавы Рурыка” [156, с. 529]. У 862 – 907 гг. у Полацку княжылі васалы князёў Рурыка і Алега. Напрыканцы X ст. у Полацку княжыць Рагвалод.

Такім чынам, Полацк у летапісах згадваецца ў ліку найбольш старажытных “градаў” Старажытнай Русі разам з Ладагай, Ноўгарадам, Белавозерам, Изборскам, Ростовам, Мурамам [154, стб. 20 – 21]. Арэал Паўночнай Русі дакладна пазначаны ў летапісе ў аповядзе пра раздачу Рурыкам гарадоў сваім васалам. Тым не менш, недастатковасць крынічнай (летапіснай і археалагічнай) базы па гісторыі Полацка раней за X ст. [14, с. 304 – 306; 214, с. 28 – 29] істотна звужала магчымасці гістарычных рэканструкцый.

Археалагічныя раскопкі ў 2007 – 2008 гг. далі новы матэрыял для вызначэння датавання раннегарадскіх стратыграфічных напластаванняў Полацка на гарадзішчы і вакольным горадзе. Быў вызначаны бесперапынны характар існавання жыцця на полацкім гарадзішчы з сярэдзіны I тыс. да н. ч. да пачатку XIV ст. (выяўлены артэфакты і культурныя напластаванні днепра-дзвінскай, банцараўска-тушамлінскай археалагічных культур і культуры

---

⁴ Дагэтуль Рурык княжыў у Ладазе.

смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, атрымана серыя радыёвугляродных дат) [22-А; 38-А].

Паспрабуем зрабіць параўнальную характарыстыку сацыятапаграфічнай структуры Полацка ў сістэме станаўлення і развіцця старажытнарускіх гарадоў Старажытнай Русі IX – XIII стст. паводле даных археалагічных і пісьмовых крыніц. За аснову аналіза абраны тыя старажытнарускія “грады”, якія на сённяшні дзень з’яўляюцца найбольш даследаванымі ў археалагічным плане і ўваходзілі ў склад г. зв. “Дзяржавы Рурыка” (Ладага, Ноўгарад, Ізборск, Пскоў, Віцебск).

Гісторыю Полацка немагчыма разглядаць без дэтэрмінацыі паняцця “Русь”, пад якой для перыяду другой паловы VIII – X стст. разумеем назву этнапалітычнай супольнасці ва Усходняй Еўропе ў сярэднявекі [189, с. 145]. Для большасці плямёнаў Русі была характэрна славянская мова, носбіты гэтай мовы дакладна пазначаны ў летапісе ў супрацьвагу іншамойным плямёнам: “Словенскъ языкъ в Руси Поляне Деревляне Ноугородьци Полочане Дреговичи Северъ Бужане зане седоша по Бугу послеже же Вельняне а се суть инии языци иже дань дають Руси Чюдь Меря Весь Мурома Черемись Морьдва Пермь Печера Ямь Литва Зимигола Корсь Норова Либь...” [154, стб. 11].

Прагорад [316, с. 56], протагорад [251, с. 53] ці горад-эмбрыён [125, с. 36 – 37] – гэта выкарыстоўваемыя ў гістарыяграфіі назвы пачатковага гандлёва-рамеснага ці любога ўмацаванага пасялення, якое не аформілася яшчэ ў горад у сацыяльна-эканамічным разуменні гэтага тэрміна. Названыя паняцці актыўна ўжываюцца гісторыкамі ў дачыненні да асобных пасяленняў, летапісных “градаў” Усходняй Еўропы IX – XIII стст.

У айчынай гістарыяграфіі вылучаны характэрныя рысы для вызначэння раннесярэднявечавага горада: паведамленне пра горад у пісьмовых крыніцах як пра важны населены пункт, цэнтр акругі; наяўнасць дзяцінца (града) і пасада, плошча якога ў некалькі разоў перавышае плошчу дзяцінца; пражыванне ў ім значнай колькасці мясцовага гандлёва-рамеснага насельніцтва; існаванне гарадской абшчыны; наяўнасць складанага ўнутрыгарадскога плана з элементамі добраўпарадкавання; узвядзенне манументальных свецкіх ці культавых пабудоў [90, с. 27; 316, с. 55].

Працэс станаўлення ўласна горада для кожнага пасялення вызначаўся індывідуальнымі характарыстыкамі. Сума накопленых гісторыкамі і археолагамі ведаў аб пачатковай гісторыі летапісных гарадоў Старажытнай Русі дазваляе вылучыць асноўныя рысы кожнага з іх.

Ладага згадваецца ў летапісе пад 862 г. як першая сталіца Русі: “И седе стареишии в Ладозе Рюрикъ” [115, стб. 14]. Пачатковая Ладага займала мыс на правым беразе р. Волхаў пры ўпадзенні ў яе р. Ладажкі. На стрэлцы мыса ўзведзена невялікая (плошчай каля 1 га) каменная крэпасць. Да яе прымыкалі

ўмацаваныя ў познім сярэднявеку пасяленні Землянога горада. Ладага была заснавана ў сярэдзіне VIII ст. (паводле дэндрахраналагічнага вызначэння – у 753 г.). Старажытнае пасяленне мела плошчу 4 – 5 га і было неўмацаваным. Яно размяшчалася па абодвух берагах р. Ладажкі. Этнічны склад насельніцтва быў даволі стракатым. На мяжы IX – X стст. на неўмацаванай раней стрэлцы мыса ўзводзяцца першыя крапасныя сцены. З X ст. славянскі этнічны кампанент у Ладазе пачынае дамінаваць, у XII ст. пасяленне займае плошчу 16 га [151, с. 88 – 89; 128, с. 38 – 39].

Пасля смерці братаў Трувара і Сінеўса ў 862 г., Рурык “прішел к Ильмерю и сруби город надъ Волховом. И прозваша и Новъгород. И седе ту княжа” [115, стб. 14]. З гэтага часу Ноўгарад з’яўляўся галоўным “градам” “дзяржавы Рурыка”. Гарадская тапаграфія Ноўгарада фарміравалася паступова на працягу значнага прамежку часу. Старажытнейшыя напластаванні Ноўгарада зафіксаваны толькі на Рурыкавым гарадзішчы, размешчаным на адлегласці каля 2 км ад Ноўгарада. Гарадзішча знаходзілася на перасячэнні гандлёвых шляхоў праз рэкі Мста, Шэлонь, Ловаць і Волхаў. Напрыканцы I тыс. плошча Гарадзішчанскага пасялення складала каля 6 – 7 га. У сярэдзіне IX ст. тут існаваў княжацкі двор, пры якім дзейнічала варажская дружина. Такім чынам, летапісны аповед аб запрашэнні Рурыка на княжанне мае адносіны да Гарадзішча [204, с. 272 – 273; 329, с. 10 – 11].

Найбольш раннія сведчання засялення ўласна Ноўгарада паводле метаду дэндрахраналагічнага аналізу датуюцца на Нераўскім канцы 953 г., на Славенскім канцы – 973 – 974 гг., на Людзіным канцы каля 950 г. У гэты час складалася гарадская планіроўка вуліц і былі зафіксаваны першыя драўляныя маставыя, пагонная сядзібная планіроўка, машчэнне падвор’яў і г. д. Раней за гэты час на месцы трох буйнейшых раёнаў горада археалагічна зафіксаваны ворыўныя палі і грунтавая дарога. На месцы ворыўных палёў будучага Ноўгарада паступова будаваліся вялікія сядзібы баяраў, планіроўка якіх практычна ў нязменным выглядзе існавала ў пазнейшыя часы да інкарпарацыі Ноўгарада ў склад Маскоўскай дзяржавы [141, с. 112]. У XII і XIII стст. колькасць канцоў павялічваецца ў выніку пашырэння плошчы горада і засваення пад забудову новых значных тэрыторый (да 1169 г. фарміруецца Плотніцкі канец).

Такім чынам, Ноўгарад становіцца горадам не раней за сярэдзіну X ст. У гэты час Рурыкава гарадзішча і новыя пасяленні развіваліся асобна [329, с. 10 – 11]. У пачатку XI ст. Яраслаў Уладзіміравіч перанёс сваю рэзідэнцыю ўніз па цячэнні Волхава да торга, аднаго з цэнтраў новых пасяленняў, што адлюстравана ў значным зніжэнні інтэнсіўнасці жыцця на Гарадзішчы. Двор князя быў уладкаваны на ўскраіне Славенскага пагорка, яшчэ вольнай у XI ст. ад шчыльнай забудовы. Княжацкая рэзідэнцыя была другаснай у дачыненні да

існаваўшага там пасялення. Разам з сядзібай Яраслава размяшчаўся двор яго дружыннікаў. Перанос рэзідэнцыі князя з'яўляўся буйным палітычным актам дзяржаўнага значэння. Апошнім крокам у гэтым працэсе стала будаўніцтва Уладзімірам Яраславічам у 1044 г. Новага горада (крэпасці) на месцы ўладычынага двара, паколькі гарадок у вытоках Волхава не мог выконваць функцыі абароны вялікага пасялення. Адначасова ў цэнтры дзяцінца быў закладзены каменны Сафійскі сабор [261, с. 274].

У апошняй трэці XI ст. працягваецца ўзмацненне наўгародскага баярства, якое адлюстравана ў з'яўленні інстытута пасадніцтва новага тыпу і тым самым – ва ўмацаванні гарадскога самакіравання. У выніку князі былі вымушаны зноў пераехаць на Гарадзішча, але захавалі за сабой правы на Яраславава Дворышча як на гарадскую сядзібу. У 1103 г. на Гарадзішчы ўзводзіцца Дабравешчанскі сабор, які проціпастаўляўся агульнагарадскому Сафійскаму храму [206, с. 274].

Пскоў і Ізборск размешчаны на адлегласці менш за 30 км адзін ад аднаго. Ізборск згадваецца ў летапісе пад 862 г., Пскоў – пад 930 г. Паводле С.В. Бялецкага, у VIII – сярэдзіне IX стст. на Труваравым гарадзішчы сучаснага Ізборска размяшчалася гандлёва-рамеснае пасяленне імігрантаў-славян, носьбітаў культуры доўгіх курганоў. У сярэдзіне IX ст. жыццё на гарадзішчы спыняецца не без удзелу скандынаўскага насельніцтва, верагодна, прафесійных воінаў. Аднаўленне жыцця адбываецца ў XI ст., што звязана ўжо з летапісным Ізборскам. Такім чынам, паводле С.В. Бялецкага, найстаражытнейшае пасяленне на Труваравым гарадзішчы не з'яўляецца прадчэчай летапіснага Ізборска [13, с. 32 – 33; 14, с. 89 – 90].

Паводле В.В. Сядова, Ізборск у VIII – IX стст. вылучаўся сваім сацыяльным статусам. Падчас раскопак былі выяўлены сляды вечавай плошчы і капішча, захаваліся сведчанні гандлёва-рамеснай дзейнасці старажытнага насельніцтва. Пачатковае пасяленне выконвала адміністрацыйна-племянныя і культавыя функцыі як племянны цэнтр адной з групавак крывічоў. Скандынаўскі ўплыў на матэрыяльную культуру насельніцтва старажытнага Ізборска прасочваецца ў невялікай ступені, у адрозненне ад Ладагі, Рурыкава і Пскоўскага гарадзішчаў. У X ст. гарадзішча было значна перабудавана, што адлюстроўвае працэсы станаўлення сярэдневяковага горада. Выспавая частка гарадзішча ўмацоўваецца па перыметру дубовай сцяной і пераўтвараецца ў дзяцінец, а ўмацаваная каменная сцяной паўднёвая частка гарадзішча становіцца вакольным горадам. Дзяцінцам Ізборска Труварава гарадзішча з'яўлялася да 1329 г., калі пскоўскі пасаднік Шэлога з пскавічамі і ізбаранамі пабудаваў крэпасць на Жараўяй гары за 1,5 км на паўднёвы ўсход ад гарадзішча. Гэтая крэпасць стала дзяцінцам Ізборска да Новага часу. Такім чынам, паводле В.В. Сядова, Ізборск VIII – IX стст. можна лічыць протагорадам, які ў X ст. трансфармаваўся ў раннесярэдневяковы горад. За

межамі ўмацаванняў Ізборска з X ст. разрастаюцца пасадскія пасяленні [249, с. 140 – 141; 250, с. 117].

Старажытнае пскоўскае гарадзішча мела плошчу каля 2 га і пляцоўку авальнай формы. На ім існавалі пасяленні культуры каменных могільнікаў сярэдзіны I тыс., культуры доўгіх курганоў апошняй чвэрці I тыс., у VIII – IX стст. на гарадзішчы існавала пасяленне культуры тыпу Камно-Рыуга [13, с. 55 – 70]. У паўднёвай частцы гарадзішча размяшчаўся пасад, язычніцкае капішча і курганны некропаль. Гэтыя тапаграфічныя адзінкі датуюцца часам не раней за X ст. [153, с. 190 – 191]. Этнічная прыналежнасць насельніцтва пачатковага Пскова вызначаецца як поліэтнічнае з перавагай прыбалтыйска-фінскага элемента пры ўдзеле латгалаў, славян і скандынаваў. Раннегарадское пасяленне на месцы Пскова было знішчана ў першай палове XI ст., раней за 1044 г., пасля чаго пачынаецца ўласна “гарадскі” этап развіцця Пскова.

Паводле С.В. Бялецкага, група славян-імігрантаў у сярэдзіне IX ст. перасялілася на спаленае пасяленне аўтахтонаў пры вусці ракі Пскавы. Гэтае пасяленне паступова пераўтварылася ў ядро будучага Пскова, у X ст. тут фарміруецца старажытнарускі горад.

У XIV ст. адбываецца станаўленне Пскова як цэнтра самастойнай феадальнай рэспублікі. Пскоў складаўся з пскоўскага дзяцінца, дзе размяшчаліся органы гарадскога кіравання, тут захоўвалася зерне і іншая сельскагаспадарчая прадукцыя, адзенне. Каля дзяцінца праходзіла другая лінія ўмацаванняў – Даўмонтава сцяна. Побач з умацаваннямі размяшчалася люднае Таргавішча – плошча, замошчаная дрэвам. Сюды сыходзіліся радыусы галоўных вуліц з розных бакоў – з Завелічча, Запскоўя, Паланішча. Астатняя частка горада да сцяны 1309 г. (знешняя лінія гарадскіх умацаванняў) была занята пераважна жылой забудовай. Агульная плошча трох частак горада – дзяцінца, Даўмонтавай сцяны і прасторы паміж Даўмонтавай сцяной і сцяной 1309 г. – складала каля 20 га. Пасад Пскова хутка пашыраўся ў міжрэччы Пскавы і Вялікай і быў умацаваны каменнай сцяной ў 1374/1375 гг. Плошча горада павялічылася да 39 га. На ўскраінах пасада размяшчаліся агароды і нівы. Плошча пасада значна пашырылася да сярэдзіны XV ст., у гэты час горад ужо займаў плошчу 211,27 га [152, с. 240 – 244].

Віцебск паўстаў як пагост на адрэзку шляху “з варагаў у грэкі”. Акрамя віцебскага пагоста, княжной Вольгай былі заснаваны пагосты ў Гарадку і Усвятах. Віцебск з’яўляўся цэнтрам племянной акругі ў дадзяржаўны перыяд (з 947 г.) і валасным у складзе Полацкай зямлі (з 1021 г.).

Віцебск узнік не пазней за X ст. на ўпадзенні Віцьбы ў Заходнюю Дзвіну. У X – XI стст. Віцебск уяўляў сабой пасяленне, структура якога складалася з Замкавай гары і пасада ля яе падножжа плошчай каля 6 га. Вакол Замкавай гары існавалі яшчэ два пасяленні. У X – XI стст. адбывалася фарміраванне гандлёва-

рамеснага пасада на аснове зліцця пасяленняў ля падножжа Замкавай гары. У той жа час з усходу ад Замкавай гары фарміруецца ўмацаваны вакольны горад. Напрыканцы XIII ст. дзяцінец і вакольны горад мелі агульную плошчу да 10 га, на іх аснове сфарміраваліся Верхні і Ніжні замкі. У XII ст. у горадзе існаваў торг. Утвараюцца пасяленні на правым беразе Віцьбы плошчай 2,5 га, якія, верагодна, з'яўляліся часткай гарадскога пасада [160, с. 147 – 148; 21, с. 26 – 27].

На думку В.М. Ляўко, характар рэчаў, іх нешматлікасць на раннім этапе развіцця пасялення, адсутнасць рэгулярнай забудовы, выразнай рамеснай вытворчасці не дазваляюць вызначыць статус Віцебска як цэнтра рамяства і гандлю да сярэдзіны XII ст. [158, с. 176; 162, с. 26, 48].

У 40-я гг. XII ст. пасадскія пасяленні паўночнай часткі Дзвінскага ўзвышша ўмацоўваюцца драўлянай сцяной і ўваходзяць у агульнагарадскую структуру як вакольны горад. З усходняй і заходняй часткі Ніжняга замка ўмацаванняў пасадаў да сярэдзіны XIV ст. не выяўлена [22, с. 151].

Асаблівую цікавасць уяўляе ніжні стратыграфічны пласт Віцебска (*стратыграфічны пласт 1 Дзвінскага ўзвышша і пласт 2 Ніжняга замка*), які ўтрымлівае матэрыялы трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. і апошняй чвэрці I тыс. н. ч. (адпаведна керамічныя гаршкі і рэчавыя комплексы банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў). Гэта стратыграфічна аднародны пласт, які не мае сцерыльных праслоек і слядоў храналагічнай лакуны. Вышэй за гэты пласт залягае *стратыграфічны пласт 2*, які ўтрымлівае ляпную кераміку IX – X стст. разам з раннеганчарнай і падпраўленай на ганчарным крузе [159, с. 11 – 12]. Аналагічная стратыграфічная сітуацыя зафіксавана на пляцоўцы гарадзішча старажытнага Лукомля. Тут раскапаны чорны гумусаваны пласт з ляпной керамікай і рэчамі другой паловы I тыс. н. ч., а ва ўсходняй частцы гарадзішча – рэшткі абарончых збудаванняў апошняй чвэрці I тыс., якія загінулі ў моцным пажары [86, с. 110]. Пад гэтым пластом размяшчаўся пласт з керамікай днепра-дзвінскай культуры, які быў знішчаны ў пазнейшы час і захаваўся толькі ў мацерыковых ямах. Паводле Г.В. Штыхава, “перерыва в заселении городища и селища не прослеживается на протяжении раннего и позднего средневековья” [326, с. 3]. Такая ж карціна зафіксавана на полацкім гарадзішчы і вакольным горадзе, аб чым гаворка пойдзе ніжэй. Тут жа важна падкрэсліць той факт, што гэтая група помнікаў існавала ў адзін час у рэгіёне Беларускага Падзвіння і мае выразнае стратыграфічнае падабенства раннесярэдневяковых напластаванняў.

У IX – X стст. Полацк з'яўляўся галоўным (“старшым”) горадам сваёй “вобласці”, аснову якой Г.В. Штыхаў небеспадстаўна атаясамлівае з насельніцтвам заходняга арэала культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў [326, с. 2 – 3]. Полацк з'яўляўся цэнтрам племянной групы крывічоў-палачан

і атрымаў назву ад р. Палата [154, стб. 10]. Найбольш верагодна, што тапонім “Полацк” выкарыстоўвала пачатковае балцкае насельніцтва гарадзішча, напрыканцы VIII ст. яго перанялі славяне. Тапонім “Pal(l)teskja”, “Pallteskjuborg” вядомы Скандынавам з X ст.⁵ [62, с. 124 – 125].

Старажытны “град” быў заснаваны на пагорку мысавага тыпу плошчай каля 1 га, на якім прыкладна з VII ст. да н. ч. пражывалі балцкія плямёны днепра-дзвінскай і банцараўска-тушамлінскай культур [15-А]. Пасля спынення існавання днепра-дзвінскай культуры гарадзішча засяляюць носьбіты культуры тыпу Банцараўшчыны-Тушамлі. Культурны пласт гэтага часу захаваны ў мацерыковых ямах на паселішчы на месцы Ніжняга замка, артэфакты (кераміка) банцараўска-тушамлінскай культуры знойдзена на Ніжнім замку, гарадзішчы і паселішчы-перадградзі. Пераход на неўмацаваныя паселішчы з’яўляецца характэрнай рысай банцараўска-тушамлінскай культуры і адбываецца з V – VI стст. [303, с. 50].

Тэрыторыя горада ў IX ст. не абмяжоўвалася гарадзішчам, побач з ім узнікалі паселішчы, таму сумарная плошча пасялення была не меней за 8 га. Тапаграфічная структура Полацка развівалася монацэнтрычна. Ад гарадзішча ў радыяльным напрамку Полацк “абрастаў” пасяленнямі. Найбольш значнае па плошчы пасяленне (г. зв. селішча, ці перадградзе) размясцілася на поўдзень ад гарадзішча – на месцы Ніжняга замка (плошча каля 6 га). У XI ст. гэтае пасяленне было акружана крапасной сцяной і стала вакольным горадам.

У гістарыяграфіі пытанне пра існаванне *вакольнага* горада Полацка практычна не закраналася даследчыкамі. Выключэннем з’яўляюцца працы Л.В. Аляксеева і П.А. Рапапорта, якія выказалі меркаванне не толькі пра магчымасць яго існавання, але і пра размяшчэнне на тэрыторыі паміж р. Палатой і Зах. Дзвіной. Паводле Л.В. Аляксеева, вакольны горад размяшчаўся на месцы Ніжняга замка да вул. Прабойнай, вакольны горад ён атаясамляе з заходняй часткай Вялікага пасада ці Ніжнім замкам (гл мал. 1.7) [4, с. 108 – 109]. П.А. Рапапорт лакалізуе вакольны горад на адлегласць да 1200 м на ўсход ад Верхняга замка [231, с. 94].

Меншае па плошчы “перадградзе” (0,25 га) выяўлена на правым беразе р. Палаты. Па ўсёй верагоднасці, аналагічныя невялікія па плошчы “перадградзі” маглі існаваць і на паўночным захадзе ад гарадзішча на правым беразе р. Палаты. Прынамсі, пра гэта ёсць прамыя археалагічныя сведчанні.

Даныя радыёвугляроднага датавання разам з комплексам рэчаў сведчаць аб пражыванні на гарадзішчы насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў у 780 г., нашмат раней за дату першай летапіснай згадкі Полацка (862 г.). Працяг раскопак старажытнага Полацка ў 2008 г. на

---

⁵ На думку асобных даследчыкаў (Г. Шрамм) назва Полацка перайшла і замацавалася ў скандынаўскіх мовах у сярэдзіне IX ст. [62, с. 124].

тэрыторыі старажытнага вакольнага горада пацвердзіў факт наяўнасці на ім аднароднага стратыграфічнага пласта другой паловы I тыс. н. ч. У гэтым пласце былі знойдзены фрагменты ляпной керамікі банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў разам з рэчамі апошняй чвэрці I тыс. н. ч. Атрыманая серыя пяці радыёвугляродных дат з гэтага пласта пацвярджае пазначанае датаванне.

Такім чынам, у другой палове VIII ст., але не пазней за 780 г., на гарадзішчы пры вусці р. Палаты крывічамі быў заснаваны моцны племянны і рэгіянальны цэнтр, ядро будучага княства.

З пачатку XI ст. полацкае гарадзішча выкарыстоўвалася як рэзідэнцыя полацкіх князёў Ізяславічаў, “Рагвалодавых унукаў”. Разам з князем на гарадзішчы пражывала мясцовае славянскае рамеснае насельніцтва, якое абслугоўвала патрэбы княжацкага двара. Прысутнасць рамеснікаў (збройнікаў, ювеліраў) на старажытным полацкім дзяцінцы цалкам адпавядае тапаграфіі старажытных рускіх гарадоў: у цэнтральнай частцы горада, у непасрэдным суседстве з княжацкім церамам, археолагі знаходзяць мноства розных майстэрняў, якія, магчыма, мелі вотчынны характар [240, с. 169]. Радыёвугляродная дата – 1310 г. – з комплексам знаходак пачатку XIV ст. вызначае час спынення існавання княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы. Гэта, магчыма, абумоўлена ўваходжаннем Полацка ў склад ВКЛ і зменаі палітычнага статусу горада.

Археалагічныя знаходкі і стратыграфія полацкага гарадзішча надзейна падмацоўваюць выказаныя палажэнні. Так, культурны пласт помніка налічвае тры стратыграфічных гарызонта, з якіх сярэдні – найбольшы па магутнасці і вельмі стракаты. Сумарная магутнасць культурнага пласта раскопа 1 была роўная 2,8–3 м (мал. 1.11 – 1.12). *Верхні стратыграфічны гарызонт* – гэта вельмі аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем, камкаватая, сухая. У межах гэтага стратыграфічнага пласта былі знойдзены артэфакты пераважна XI – XIII стст., сярод іх рарытэтныя бронзавыя і медныя рэчы: адваротная створка меднага крыжа-энкаліпіёна, бронзавыя часткі ківотнага крыжа з выявай Богамацеры і апостала Іаана, інструмент ювеліра – бронзавая кіянка, свінцовы кісцень, донца бронзавай лампадкі і інш., жалезныя вырабы (інструменты вытворчасці, зброя і побытавыя рэчы), шклянныя вырабы (пераважна фрагменты шклянных бранзалетаў), рэшткі гаршкоў пераважна XI – пачатку XIV стст., фрагменты амфар і іншыя рэчы. Усяго ў верхнім стратыграфічным пласце было знойдзена 104 індывідуальных знаходак з агульнай колькасці 496 шт. (вызначэнне датавання рэчавага комплексу прадстаўлена ніжэй).

У межах верхняга стратыграфічнага пласта было адкрыта і даследавана 35 рознай ступені пашкоджанасці і некранутых пахаванняў. Пахаванні

размешчаны на глыбіні ад 0,8 да 1,4 м. Пахаванні зроблены ў пласце зямлі верхняга стратыграфічнага гарызонта.

Сярэдні стратыграфічны гарызонт – гэты пласт зямлі магутнасцю каля 1,4 м з вельмі стракатай структурай. Гэты гарызонт фіксуецца з узроўня каля 0,8 м – 1,2 м. Найбольшая магутнасць пласта ў паўднёва-заходняй частцы (1,6 м), найменшая – ў паўночна-ўсходняй (1,2 м). З верхняй вугальнай праслойкі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта атрыманы дзве радыёвугляродныя даты, матэрыялам з’яўляўся вугаль: кв. 5 П 1 – 430–530 гг. н. ч., кв. 11 П 2 – 1270–1310 гг. н. ч. (мал. 1.11 – 1.12). Апошняя дата цалкам карэлюецца з археалагічным матэрыялам.

Так, у згаданых археалагічных праслойках была знойдзена асноўная колькасць індывідуальных знаходак (315 шт. з агульнага ліку 496 шт.) і керамікі, сярод іх вылучаюцца датуючыя рэчы: жалезныя пласцінкі наборнага даспеха і іх нарыхтоўкі, жалезныя карпусы навясных замкоў і ключы да іх, авальныя жалезныя крэсівы, жалезныя наканечнікі стрэл тыпу “зрэзань”, каменныя асялкі, у т. л. з шыфернага сланца, шыферныя праселкі, вялікая колькасць фрагментаў шкляных бранзалетаў, частка з якіх аплаўлена ў моцным пажары, касцяныя вырабы, у т. л. арнаментаваныя дзяржанні нажэй і касцяная шахмата. З рарытэтных знаходак адзначым бронзавую міску, фрагмент сярэбранай пляцёнкі, накладку на драўляную чашу з выявай грыфона, бронзавую дэталю пэндзля, візантыйскую бронзавую фібулу⁶, бронзавую падвеску з раслінным арнамантам, бронзавую дэталю хораса з двухбаковым плеченым арнамантам. Знойдзена шмат вырабаў з чорных (нажы, свярдзёлы і інш.) і каляровых (кісцяні, накладкі на адзенне, дыскападобныя фібулы і інш.) металаў. Знойдзена жалезная сякера рэдкай формы і фрагмент каменнай сякеры ці молата з прасвідраванай адтулінай (апісанне комплексу рэчаў прадстаўлена ніжэй). З керамікі вылучаюцца кавалкі плінфы. Большая частка венцаў гаршкоў прадстаўлены формамі, характэрнымі для XII – пачатку XIV стст. і добра вядомымі ў іншых гістарычных частках Полацка. Знойдзена некалькі фрагментаў венцаў міскававай кафлі. Такім чынам, большасць рэчаў датуюцца XII – пачаткам XIV стст.

У гэтым пласце знойдзена 6 кавалкаў вохры чырвонага колеру (5 выпадкаў) і 1 кавалак жоўтага колеру. Разам з бронзавай дэталлю пэндзля гэтыя знаходкі можна разглядаць як комплекс прылад і матэрыялаў мастака.

Сярэдняя частка вызначанага стратыграфічнага гарызонта прадстаўлена пластом аднароднай камкаватай зямлі цёмна-шэрага колеру. Гэтая праслойка мае магутнасць 0,4 – 0,8 м, у сярэднім 0,5 м.

У гэтай сярэдзіннай частцы вызначанага стратыграфічнага гарызонта знойдзены кавалкі керамічнага посуду, пераважна гаршкоў, якія датуюцца XI–

---

⁶ Вызначэнне Інгмара Янсана (Стакгольм, Швецыя).

XIII стст. У гэтым пласце зафіксаваны адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду апошняй чвэрці I тыс. н. ч. Канцэнтрацыя знаходак ў сярэдзіннай частцы вызначанага пласта значна меншая ў параўнанні з верхняй часткай, адпаведна 63 шт. супраць 315 шт. (агульная колькасць – 496 шт.). З індыўідуальных знаходак вылучаюцца арнаментаваны бронзавы наканечнік скуранага рамяня, свінцовы бранзалет, верхняя частка трохграннага жалезнага наканечніка стралы, дужка навяснога замка, жалезная стамеска, жалезны рыбалоўны кручок, кавалак смальты зялёнага колеру, кавалкі металічных пласцінак ад даспеха. Рарытэтнай знаходкай прадстаўлена праселка з шыфернага сланца з прадрапанымі літарамі “НАМГ”.

Ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта мае стрататую стратыграфію. Яе магутнасць каля 0,3 – 0,4 м. Яна прадстаўлена чаргаваннем праслоек белага зярністага пяску, вапны магутнасцю каля 0,01 – 0,03 м з вугальнымі праслойкамі, магутнасцю 0,1 м, якія перакрываюць праслойкі цёмна-шэрай зямлі з вуглем магутнасцю 0,2 – 0,3 м (паўночная частка раскопа, кв. 4). Згаданы пласт вугалю кв. 4, размешчаны паміж прапластачкамі белага пяску мае радыёвугляродную дату 60 г. да н. ч. – 140 г. н. ч. (П 5) (мал. 1.11 – 1.12).

Ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонта ва ўсходняй частцы кв. 4 прадстаўлена прапластачкай вугалю, магутнасцю 0,03 м і даўжынёй 0,4 м. Гэтая прапластачка размешчана на вышыні 0,2 м ад мацерыка і дасягае мяжы мацерыковай ямы кв. 4 і 5. Прапластачка вугля мае радыёвугляродную дату 660 – 590 гг. да н. ч. (П 6). Каля мяжы кв. 3 і 4 прапластак вугалю мае працяг у выглядзе прапластачкі пяску, даўжынёй 0,35 м і магутнасцю 0,1 м. Над прапластачкай пяску зафіксавана авальная лінза драўлянай парахні магутнасцю 0,1 м (мал. 1.11 – 1.12).

На мяжы кв. 4 і 5 сярэдні стратыграфічны гарызонт дасягае мацерыка ў межах мацерыковай ямы 3. Яма запоўнена пластом чорнай зямлі з вуглем і драўлянай парахнёй, падзелена гарызантальнай праслойкай светла-шэрай зямлі на вышыні 0,4 м ад дна, магутнасць праслойкі 0,1 – 0,2 м. Яма мае вертыкальныя сценкі, якія закруглены каля дна, трапецыяпадобную форму (мал. 1.11). Шырыня ямы 2,05 м, яна адступае ад края раскопа на 0,9 м і выходзіць за межы раскопа ў паўночным накірунку. Яма пачынаецца ад ніжняй мяжы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта на вышыні каля 1 м ад дна і заглыблена ў мацерык на 0,3 м у заходняй частцы і на 0,4 м ва ўсходняй. У яме былі знойдзены: 2 косткі жывёл, 30 сценак ляпных гаршкоў, 5 венцаў ляпных гаршкоў, 1 донца ляпнога гаршка, 1 кавалак абпаленай плахі. Венцы ляпнога посуду – гэта тыповыя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, якія на тэрыторыі Беларускага Падзвіння датуюцца сярэдзінай VIII – X стст. (мал. 1.18). Радыёвугляродная дата кавалка дрэва – 600–780 гг. н. ч. (П 6) (мал.

1.11). Верхняя дата гэтага храналагічнага адрэзка пацвярджаецца керамічным матэрыялам.

У кв. 3 ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарзонту маркіравана прапластачкай вугалю магутнасцю 0,08 – 0,1 м, яна пачынаецца ад заходняга краю мацерыковай ямы 4 на мяжы кв. 2 і 3, працягваецца да мяжы кв. 3 і 4, такім чынам яе даўжыня складае каля 2 м. Гэтая праслойка вугалю размешчана на адным узроўні з праслойкай вугалю кв. 1 і 2, які ў межах гэтых кв. мае радыёвугляродную дату (П 7). Радыёвугляродная дата пласта вугалю ў межах кв. 3 (П 4) мае інтэрвал 20–220 гг. н. ч. і карэлюецца з датай П 7 (мал. 1.11 – 1.12).

У ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта былі знойдзены нешматлікія індывідуальныя знаходкі (14 шт. з агульнай колькасці 496 шт.). Сярод іх: бронзавае наверхша харугвы, бронзавая падковападобная фібула з трохгранным сячэннем дужкі, жалезны наканечнік кап'я, сердалікавая шматгранная пацерка, цыліндрычная пранізка зялёнага колеру, зонная пацерка жоўтага колеру, бісер рублены жоўтага колеру, каменная шліфаваная сякера днепра-дзвінскай культуры. Асноўная колькасць ляпной керамікі была знойдзена менавіта ў ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII – X стст. (большасць усіх венцаў), венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. і 1 сценка посуду “з расчосамі” сярэдзіны I тыс. н. ч., гаршкі днепра-дзвінскай культуры. Уся ляпная кераміка размешчана дысперсна ў ніжнім пласце сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, гарызонты залягання асобных тыпаў гаршкоў не вылучаны. Разам з ляпной, у гэтым стратыграфічным пласце былі знойдзены венцы ганчарнай керамікі канца X – XI стст. і больш позняй XI – XII стст.

Ніжні стратыграфічны пласт раскопа 1 – гэта пласт светла-шэрай з карычневатым адценнем арганікі, вельмі мяккай, сухой і аднароднай па структуры. Гэты пласт мае магутнасць ад 0,2 м (усходняя частка раскопа), да 0,5 м (заходняя частка), прадстаўлены па ўсёй плошчы раскопа за выключэннем мацерыковых ям 3 і 4 (мал. 1.11 – 1.12). Зафіксаваны на глыбіні каля 2,5 м. У гэтым арганічным рэчыве, якое вельмі нагадвае торф, адсутнічаюць камяні і вугаль, знаходкі прадстаўлены рэдкімі фрагментамі сценак ляпных гаршкоў, а таксама косткамі жывёл пераважна ў кв. 6, прычым на мяжы сярэдняга і ніжняга стратыграфічных гарызонтаў. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены паўспарахнёўшым рогавым наверхшам кап'я.

Калекцыя індывідуальных знаходак налічвае 496 пазіцыі паводле вопісу, масавых – 3652 пазіцыі. Сярод знаходак прадстаўлены рарытэтныя рэчы з каляровых металаў: адваротная створка меднага крыжа-энкаліпіёна XI – XII стст., часткі ківотнага крыжа з выявай Богамацеры і апостала Іаана XI – XII стст., частка бронзавага ланцугатрымальніка для кадзіла, бронзавая дэталё

хораса з двухбаковым плеценым арнамантам, накладка на драўляную чашу з выявай грыфона, візантыйская бронзавая фібула, бронзавая падвеска з раслінным арнамантам⁷. Да калекцыі вырабаў з каляровых металаў належаць таксама бронзавая міска (мал. 2.1: 1), кісцень (мал. 2.2: 1), інструмент ювеліра – бронзавая кіянка (мал. 2.2: 4), донца бронзавай лампадкі (мал. 2.2: 5). З калекцыі рарытэтных вырабаў адзначым таксама, бронзавую дэталю пэндзля (мал. 2.3: 11) і фрагмент сярэбранай пляцёнкі (мал. 2.1: 2). Апошняя з’яўлялася асновай для плеченай шыйнай грыўні ці бранзалета і была характэрна для ўрачыстых дэталю ўбора сацыяльных эліт XI – XII стст. [241, с. 244]. Увесь комплекс рэчаў стратыграфічна датуецца XI – XIII стст.

У калекцыі вырабаў з бронзы прадстаўлены таксама зашпілька (?) (мал. 2.4: 4а), дзяржанне куфра (мал. 2.4: 5), пярсцёнкі (мал. 2.3: 3; 9: 9), паясовая накладка (мал. 2.4: 7), размеркавальнік ювелірных вагаў (мал. 2.4: 4), фрагменты дрота (мал. 2.3: 1, 2, 7), абрэзкі пласціны (мал. 2.3: 4; 10: 5), рамонтныя накладкі на драўляны посуд (мал. 2.3: 8, 10)⁸, скроневае калцо (?), зробленае з жалезнага стрыжня і меднай аплёткі (мал. 2.4: 2). З каляровых металаў прадстаўлены некалькі вырабаў невядомага прызначэння (мал. 2.4: 3, 6, 10; 2.5: 3).

У раскопе знойдзены тры дыскападобныя бронзавыя фібулы XII–XIII стст., якія маюць звонападобны купал, да якога прымацавана вушка-дзяржанне. Аналагічныя вырабы былі знойдзены Г.В. Штыхавым у Полацку і П.Ф. Лысенкам у Берасці. Паводле вызначэння П.Ф. Лысенкі, гэтыя вырабы з’яўляюцца часткай верхняга касцюма, яны замацоўваліся папарна скуранымі рамянямі і прызначаліся для прадзявання ў проразі верхняга адзення [165, с. 265 – 266, рис. 177, 180; 166, с. 102] (мал. 2.5: 1 – 2). Знойдзены два бронзавыя вушка-трымальніка для посуду (мал. 2.5: 6 – 7). Паводле стратыграфіі, арнамантаваны бронзавы наканечнік скуранага рамяня (мал. 2.4: 8), свінцовы бранзалет (мал. 2.3: 9), бронзавае навершша харугвы (мал. 2.2: 3), бронзавая падковападобная фібула з трохгранным сячэннем дужкі (мал. 2.5: 1) датаваны часам з XI да XII стст. Гэтае датаванне пацвярджаецца данымі з іншых помнікаў. Аналагічныя наканечнікі бронзавага рамяня з’яўляліся прадметам усходняга імпарту і паводле шэставіцкага комплексу прыналежалі да аtryбутаў дружыннікаў канца IX – пачатку XI стст. [137, рис. 8: 1]. Бронзавыя

---

⁷ Апісанне гэтых вырабаў падрабязна прадстаўлена ў артыкулах “Древо жизни полоцкого городища” і “Станаўленне Полацка ў IX – XIII стст.” [15-А, с. 37 – 39; 32-А, с. 25 – 31].

⁸ Аб гэтым прызначэнні знойдзеных вырабаў сведчаць знаходкі аналагічных рамонтных накладак на драўляным посудзе з курганнага могільніка Пагошча [212, мал. 3; 4: 3].

падковападобныя фібулы былі шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Усходняй Еўропы ў X – пачатку XIII стст. [94, с. 43].

Бронзавая дэталё пэндзля з’яўляецца выключна рэдкай знаходкай (мал. 2.3: 11). Яна прадстаўляе сабой трубочку даўжынёй 4,5 см з разрэзам па ўсёй даўжыні. Пасярэдзіне трубочка замацавана бронзавым кольцам з арнамантам у выглядзе насечак. Дыяметр трубочкі – 0,4 – 0,5 см, канцы пашыраны, дыяметр кольца – 0,5 см, шырыня – 0,4 см. У адзін канец трубочкі прадзьявалася драўлянае дзяржанне, у другі – ворс для малявання. Гэтая дэталё пэндзля была знойдзена ў адным пласце з 5 кавалкамі вохры чырвонага колеру і 1 кавалкам жоўтага колеру. Вохра прадстаўляе сабой акамянелыя дробнадысперстныя кавалкі колеравага рэчыва вагой да 100 гр. Гэтыя знаходкі – сведчанне пражывання ці працы мастака на полацкім гарадзішчы ў XII – XIII стст.

У раскопе ў колькасці 44 адзінак знойдзены жалезныя пласцінкі наборнага даспеха і іх нарыхтоўкі (мал. 2.6 – 2.8), два кольца кальчугі (мал. 2.6: 3 – 4). Пласцінкі даспеха знойдзены ў пласце XII – XIII стст. У іх ліку вылучаецца шырокая пласціна-нарыхтоўка з раскляпанымі, але не завальцаванымі адтулінамі для трымання (памеры 2,5 x 6,5 см)⁹ (мал. 2.6: 5), 13 вузкіх пласцінак і іх фрагментаў, якія маюць адзін падоўжаны зубчаты край і дзве ці тры адтуліны для крапяжу, адна – пасярэдзіне, дзве – па краях (памеры гэтых пласцінак ў сярэднім 1 x 6,5 см). Большасць пласцінак (30 цэлых і фрагментаў) зроблены ў форме крыху выгнутых па даўжыні жалезных палосак з дзвюма-трыма адтулінамі для крапяжу. Пласцінкі з аналагічнымі памерамі на тэрыторыі Беларусі знойдзены падчас раскопак Гальшанаў у культурным пласце XII – XIV стст, і ў гомельскай зброёвай майстэрні 1239 г. [94, рис. 32: 17; 175, с. 125 – 130].

Зброя прадстаўлена таксама наканечнікамі стрэл, кап’я і сякерай. Жалезная сякера мае рэдкую форму, паводле стратыграфіі датуецца XI – XII стст. (мал. 2.9). Аналагаў на тэрыторыі Беларусі не выяўлена. Паводле А.М. Кірпічнікава, дадзеная сякера падобная да тыпу VI. Час бытавання падобных сякер на Русі ахоплівае XI – XII стст. [127, рис. 6]. У пласце XI ст. знойдзены жалезны утулкавы наканечнік кап’я (мал. 2.10). Жалезныя наканечнікі стрэл тыпу “зрэзань” стратыграфічна датуюцца XII – XIII стст. (мал. 2.11: 1, 3, 4). Аналагічнае датаванне маюць 5 чаранковых наканечнікаў стрэл (мал. 2.11: 5 – 9). Выключэннем з’яўляецца фрагмент масіўнай трохграннай ў сячэнні стралы, якая знойдзена ў пласце, ранейшым за XII ст. (мал. 2.11: 2).

Зброя таксама прадстаўлена двума свінцовымі кісцямі (мал. 2.2: 1 – 2). Іх форма набліжана да куба са скошанымі гранямі. Памеры вырабаў: 2,2 см (шырыня) x 1,5 см (вышыня); 2,7 см (шырыня) x 2,3 см (вышыня). У першага выраба адтуліна квадратнай формы памерам 0,9 x 0,9 см (шырокі бок) і 0,7 x 0,7

---

⁹ Вызначэнне паводле візуальнага агляду М.А. Плавінскага.

см (вузкі бок), да таго ж мае квадратную выемку з шырокага боку, у другога выраба адтуліна круглай формы дыяметрам 0,9 см, з другога боку ў форме няправільнага авала. Кісцяні вылучаюцца маленькімі памерамі, аналагаў ім не выяўлена. Знойдзены ў верхнім стратыграфічным гарызонце.

У раскопе знойдзена тры металічныя карпусы навясных замкоў і ключы да іх. Большасць з іх належаць да тыпу А, Б і В паводле Б.А. Колчына [138, с. 162]. Знойдзена два ключа да нутраных замкоў. Гэтыя вырабы знойдзены ў пласце XI – XIII стст. Знойдзены таксама авальныя жалезныя крэсівы XII – XIII стст.: два кароткіх і адно доўгае разам з фрагментам калачападобнага крэсіва XI – XIII стст.

У пласце XI – XIII стст. знойдзены тры жалезных рыбалоўных кручка, жалезная дужка ад начыння, жалезная стамеска, шыла. Сабраны жалезныя скабяныя вырабы і дэталі дзвярнага набору, жалезныя дротаваыя паўкольцы невядомага прызначэння, жалезная спражка авальнай формы, жалезная шавецкая ігла, два размеркавальнікі. Прызначэнне асобных вырабаў і прылад працы высветліць не ўдалося.

Шкляныя вырабы прадстаўлены вялікай колькасцю фрагментаў бронзалетаў і пацерак. Бронзалеты двух відаў: з гладкім стрыжнем і ілжэвітыя. Колеравая гама – зялёная, жоўтая, блакітная, чорная. Шкляныя пацеркі прадстаўлены жоўтым бісерам (мал. 2.12: 6), цыліндрычнай пранізкай зялёнага колеру (мал. 2.12: 3), зоннай пацеракэй жоўтага колеру (мал. 2.12: 4). У ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта знойдзены бісер рублены (мал. 2.12: 19), пранізкі (мал. 2.12: 14), пацеркі-лімонкі (мал. 2.12: 9 – 11, 14 – 16), фрагмент пацеркі з вочкавым арнамантам і інш. пацеркі (мал. 2.12: 13, 15, 17, 18). Пацеркі-лімонкі і залачоныя дзежкападобныя ўкладаюцца ў агульнапрызнаную схему датавання адпаведна IX – X стст. і XI стст. [327 с. 164]. У раскопе знойдзены таксама 2 кавалкі смальты зялёнага колеру і 1 – жоўтага колеру (мал. 2.12: 5, 12).

Да калекцыі пацерак належаць сердалікавыя шматгранная пацерака (мал. 2.12: 1), якая знойдзена ў перамяшаным пласце ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, і шасцігранная біпірамідальная сердалікавая пацерака, знойдзеная ў пласце XI – XIII стст. (мал. 2.12: 2). Сердалікавыя біпірамідальныя пацеркі шырока вядомы ў курганных пахаваннях радзімічаў стадыі А, якая датуецца другой паловай X – пачаткам XI ст. [18, с. 68, рис. 9: 67]. У Ноўгарадзе такія пацеркі датуецца шырока ў межах XII – XIII стст. [141, с. 170].

У пласце XI – XIII стст. сабрана вялікая калекцыя каменных асялкоў рознай формы і памераў, некаторыя зроблены з шыфернага сланца і маюць скразныя дзюрэчкі для падвешвання. Шыферныя праселкі тыповыя для XII – XIII стст., некаторыя з іх маюць графіці ў выглядзе прадрапаных ліній і літар

(мал. 2.13: 1 – 2). Рарытэтнай знаходкай з’яўляецца праселка з шыфернага сланца з прадрапанымі літарамі “НАМГ” (мал. 2.13: 3).

Касцяныя вырабы прадстаўлены арнаментаванымі і неарнаментаванымі дзяржаньнямі нажэй XII – XIII стст. (мал. 2.14: 1, 2, 6). Неарнаментаване дзяржанне захавалася разам з жалезным тарцавым крапязом (мал. 2.14: 6). Касцяная шахматная фігура слана XIII ст. (мал. 2.15: 4) мае аналогіі з вырабам, знойдзеным у Мінску [188, с. 38], памеры фігуркі: вышыня 2,2 см, аснова авальная 2 см x 1,5 см. Знойдзена рогавая муфта (мал. 2.15: 2), два фрагменты двухбаковых касцяных грабянёў, з іх адзін з накладнымі тронкамі (мал. 2.15: 3 – 5), кавалак касцянога дзяржаньня (?) (мал. 2.14: 3), дзве нарыхтоўкі з косці, адна – рогавай муфты, другая – капавушкі (мал. 2.14: 4, 5) і фрагмент касцяной накладкі крыху выгнутай і падоўжанай формы (мал. 2.14: 7). Усе гэтыя касцяныя вырабы стратыграфічна датуюцца XII – XIII стст.

Паўспарахнёўшае рогавае навершша кап’я (?) знойдзена ў пласце днепра-дзвінскай культуры (мал. 2.15: 1). Гэтае навершша знойдзена ў комплексе з каменнай шліфаванай сякерай днепра-дзвінскай культуры (мал. 2.16: 1). Да гэтай жа культуры, відаць, трэба аднесці кавалак каменнай сякеры ці молата з прасвідраванай адтулінай (мал. 2.16: 2). Выраб зроблены з дробназярністага белага каменю. Гэты выраб быў знойдзены ў пласце XI – XIII стст., аднак яго больш позняе паходжанне не выклікае сумненняў.

З керамікі вылучаюцца кавалкі плінфы. Плінфа прадстаўлена ў выглядзе моцна патрушчаных кавалкаў у колькасці звыш 500 адзінак. Большасць кавалкаў мае сляды рошчыны-памянкі. Цэлых пласцін знойдзена не было. Па асобных фрагментах магчыма меркаваць пра таўшчыню плінфы: 2,5 см (2 шт.), 2,8 см (1 шт.), 2,9 см (1 шт.), 3 см (3 шт.), 3,1 см (1 шт.), 3,2 см (1 шт.), 3,4 см (2 шт.), 3,5 см (6 шт.), 3,6 см (1 шт.), 3,9 см (1 шт.), 4 см (1 шт.). Улічваючы вялікую колькасць аплаўленых фрагментаў свінца, а таксама загорнутых у трубачку свінцовых пласцін, знойдзеных у раскопе кавалкаў смальты і фрагментаў царкоўнага начыння, можна меркаваць аб размяшчэнні непадалёк ад раскопа 1 мураванай царквы. Фармат плінфы (сярэдня таўшчыня 3,5 см) тыповы для храмаў полацкай школы дойлідства XII ст. [229, с. 142–163].

Такім чынам, жыццё на полацкім гарадзішчы было распачата ў першай палове I тыс. да н. ч., верагодна, каля VII ст. да н. ч. Захаваўся культурны пласт днепра-дзвінскай культуры (ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта і ніжні стратыграфічны гарызонт раскопа 1). Паводле радыёвугляроднага аналізу, у стратыграфічным гарызонце днепра-дзвінскай культуры захаваліся праслойкі вугалю ад VII ст. да н. ч. (П 6), да I – III стст. н. ч. (П 5, П 4, П 7). У гэтым пласце дысперсна размешчаны артэфакты I тыс. да н. ч. – першай чвэрці I тыс. н. ч., сярэзіны I тыс. н. ч., трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. н. ч. Пласт з керамікай апошняй чвэрці I тыс. н. ч. захаваўся толькі ў межах мацерыковай ямы 3 (радыёвугляродная дата – 780 г. н. ч.) (П 3). Верагодна, усе

напластаванні старэйшыя за III ст. н. ч. былі знівеліраваны падчас добраўпарадкавання тэрыторыі гарадзішча. Гэта, дарэчы, тлумачыць факт адсутнасці ляпнога посуду і рэчаў старэйшых за XI ст. ў паўднёвай частцы гарадзішча, дзе ўзровень мацерыка больш высокі ў параўнанні з паўночнай часткай гарадзішча (шурфы А.М. Ляўданскага і Л.Д. Побаля).

Культурны пласт XI – XIII стст. выдатна захаваўся, асноўная інтэнсіўнасць жыцця прыпадае на XII – XIII ст. У пласце гэтага часу знойдзена вельмі вялікая колькасць высокамастацкіх вырабаў і побытавых рэчаў. Жыццё на гарадзішчы спынілася ў пачатку XIV ст., што пацвярджае радыёвугляродная дата – 1270 – 1310 гг. (П 2)¹⁰.

Лакалізацыя ў межах верхняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта абломкаў тыгляў і вырабаў з каляровых металаў¹¹, інструментаў вытворчасці, нарыхтовак і гатовых пласцінак металічнага даспеха дазваляюць вызначыць размяшчэнне ў межах даследуемай тэрыторыі гарадзішча ювелірнай і зброевай майстэрні. Захаваліся сляды дзейнасці мастака. Верагодна, рамеснікі абслугоўвалі патрэбы княжацкага двара, які размяшчаўся на гарадзішчы на працягу IX – XIII стст.

Асобныя рэчы (кавалкі плінфы, царкоўнае начынне, смальта, свінец і інш.) сведчаць аб размяшчэнні на гарадзішчы дзесьці паблізу раскопа 1 мураванага храма.

У XVII – XVIII стст. тэрыторыя гарадзішча пераўтварылася ў могілкі, на якой хавалі вернікаў каталіцкай канфесіі. Размяшчэнне могілак у цэнтры горада, а таксама канфесійная прыналежнасць веруючых да рыма-каталіцкай царквы, дазваляюць зрабіць заключэнне, што на могілках пахавана полацкая шляхта.

Сляды наяўнасці на гарадзішчы храма, а таксама комплекс мілітарных рэчаў з высокай шчыльнасцю і прадстаўнічасцю ў культурным пласце полацкага гарадзішча, сведчыць аб пражыванні на гарадзішчы князя з дружынай. Пра гэта ж сведчыць і скіраванасць выяўленай рамеснай майстэрні па вытворчасці элітарнай зброі – пласцінкавых даспехаў.

Папулярная ў гістарыяграфіі думка пра размяшчэнне княжацкай рэзідэнцыі і княжацкага двара з XII ст. за межамі горада вынікае з фрагменту летапісу пра падзеі 1159 г. Пад гэтым годам у летапісе пазначаюцца тапаграфічныя аб'екты, якія проціпастаўляюцца “гораду”. Гаворка ідзе пра

---

¹⁰ Другая радыёвугляродная дата – 430 – 530 гг. н. ч. (П 1) відавочна памылковая, такая пагрэшнасць дапушчальна для адносна маладых напластаванняў.

¹¹ Найбольш паказальна ў гэтым плане знаходка бронзавага барэльефа з выявай апостала Іаана ў верхнім стратыграфічным гарызонце, фігурка мае выразныя сляды адліўкі ў форме і шэраг унікальных рыс (гл. главу 6).

мястэчка “Бельцици”. У той час там ужо існаваў буйны манастыр з чатырма мураванымі цэрквамі. Паводле летапісу, у 1159 г. дзесьці ў Бельчыцы, магчыма, непасрэдна на тэрыторыі манастыра, размяшчаліся князь і яго дружына. Аднак факт знаходжання князя Расціслава ў Бельчыцы ў часы найвышэйшага супрацьстаяння князя і “Полцань”¹² не з’яўляецца доказам размяшчэння ў манастыры княжацкай рэзідэнцыі. Наадварот, агульнапрызнана, што ў часы супрацьстаяння з народамі князь імкнуўся знаходзіцца па-за межамі горада, а не на тэрыторыі дзяцінца [151, с. 65 – 66]. У летапісе пра падзеі 1159 г. дакладна пазначана, што папярэджаны сваім “дзецікім” князь Расціслаў на паўдарозе вярнуўся ў Бельчыцу, адкуль разам з дружынай накіраваўся ў Менск да свайго брата Валадара. Размяшчэнне манастыра ў зручным для князя месцы на шляху ў Менск і факт часовага¹³ знаходжання дружыны толькі падкрэсліваюць значнасць фартыфікацыйнай функцыі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра, але зусім не з’яўляюцца доказам размяшчэння ў Бельчыцы княжацкай рэзідэнцыі.

Археалагічныя даныя таксама не пацвярджаюць факт размяшчэння княжацкай рэзідэнцыі на тэрыторыі Барысаглебскага манастыра. Падчас археалагічнага назірання за пракладаннем інжынерных сетак былі вывучаны культурныя напластаванні на тэрыторыі манастыра. У 2003 г. траншэя цеплатрасы шырынёй 1,5 м на глыбіню ў сярэднім 1 – 1,5 м перасякала былую манастырскую тэрыторыю з паўднёвага ўсходу на паўночны захад (мал. 1.44 – 1.45). У 2007 г. паралельна на адлегласці ад 35 да 100 м на захад была пракладзена другая траншэя з аналагічнымі характарыстыкамі.

Стратыграфія культурных напластаванняў выразна адрозніваецца ад вядомай княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы. Так, культурны пласт, ранейшы за XIV – XV стст., адсутнічае. Артэфекты XII – XIII стст. былі прадстаўлены выключна кавалкамі керамічнага посуду, што не супярэчыць статусу манастырскай тэрыторыі, на якой інтэнсіўнасць жыцця і шчыльнасць забудовы была не вельмі высокай. Відавочна, што княжацкая рэзідэнцыя прадугледжвала б і значны асартымент ювелірных упрыгожванняў, зброі ў культурным пласце, а таксама наяўнасць непасрэдна ўмацаванняў манастыра. Усе гэтыя катэгорыі рухомых і нерухомых артэфектаў выяўлены не былі. Абсалютна відавочна, што найбольш раннія стратыграфічныя пласты былі знівеліраваны ў XV – XVI стст., што сведчыць аб іх нязначнай магутнасці.

Аналагічная сітуацыя характэрна для напластаванняў XIV – XV стст. на ўласна пасадскай тэрыторыі. Нешматлікасць у Полацку стратыграфічна вылучаных напластаванняў гэтага часу сведчыць пра іх уключэнне ў пазнейшы

---

¹² Паводле той жа крыніцы, князю процістаяла полацкае веча.

¹³ Часовасць пражывання князя ў Бельчыцы вынікае з тэксту крыніцы “бо князь в то время на Бельцици”.

стратыграфічны пласт XVI – XVII стст. у выніку шырокамаштабнай будаўнічай дзейнасці. Гэта з’яўляецца адметнай рысай культурнага пласта полацкіх правабярэжных пасадаў.

На правым беразе р. Палаты ўздоўж р. Дзвіны ў XI ст. фарміруецца Запалоцкі пасад [45-А, с. 52 – 53]. У XI ст. пры вусці р. Палаты забудоўваецца пляцоўка Верхняга замка, на ім пражывае епіскап з прыбліжанымі асобамі, на тэрыторыі замка ўзводзяцца культавыя і свецкія пабудовы для адміністрацыйна-цырыманіяльных патрэб. Нягледзячы на адсутнасць культурнага пласта X ст., наяўнасць асобных артэфактаў гэтага часу сведчыць на карысць таго, што пляцоўка Замчышча першапачаткова выкарыстоўвалася ў якасці язычніцкага культавага цэнтра. На гэта ўказваюць і асаблівасці размяшчэння, і спецыфіка забудовы дадзенага аб’екта ў гарадской тапаграфіі старажытнага Полацка [164].

Вялікі пасад фарміруецца на аснове старажытнага паселішча (з XI ст. – вакольнага горада), межы якога ён пераўзышоў у другой палове XI ст. У XII ст. паўстаюць дзве буйнейшыя культавыя ўстановы – згаданы Бельчыцкі Барысаглебскі і Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыры, размешчаныя за межамі горада.

Якім чынам адзначаныя працэсы станаўлення тапаграфічнай структуры Полацка ў IX – XIII стст. карэлююцца з аналагічнымі працэсамі іншых старажытных гарадоў Русі?

Відавочна, што тапаграфічнае развіццё Полацка на пачатковым этапе мае адметныя рысы наяўнасці радыяльнай пасяленчай структуры. Цэнтрам горада ў IX ст. з’яўлялася гарадзішча, а ў бок р. Дзвіны ўздоўж левага берага р. Палаты працягнулася вялікае паселішча – з пачатку XI ст. вакольны горад (ядро будучага Вялікага пасада). Невялікія паселішчы былі размешчаны і на мысах р. Палата. Падобнай мадэлі развіцця тапаграфіі ў найстаражытнейшых стольных “градах” Паўночнай Русі (Ладага, Ноўгарад) у IX – X стст. не назіралася. Тым не менш, схема развіцця “дзяцінец – вакольны горад (ядро будучага пасада)” у IX – X стст. характэрна для Ізборска¹⁴, Пскова і Віцебска, з X ст. – для Ладагі, з XI ст. – Ноўгарада.

У XI ст., падчас станаўлення ўласна горада ў сацыяльна-эканамічным разуменні і феадалізацыі грамадства, у Полацку адбываюцца змены тапаграфічнай структуры, якія маюць найбольшыя падабенствы з Ноўгарадам. Так, перанос рэзідэнцыі наўгародскіх князёў у пачатку XI ст. практычна сінхронны па часе ўладкаванню Верхняга замка ў Полацку, які Г.В. Штыхаў і С.В. Тарасаў датуюць адпаведна пачаткам ці сярэдзінай XI ст. [271, с. 37; 315, с.

¹⁴ Погляд на пачатковую гісторыю Ізборска, на нашу думку, больш аргументаваны ў канцэпцыі С.В. Бялецкага, якая і ўзята намі за аснову гістарычнага параўнання.

23]. Аднак функцыянальнае прызначэнне Верхняга замка ў Полацку і княжацкай рэзідэнцыі на ўскраіне Славенскага пагорку ў Ноўгарадзе адрознівалася фактарам адсутнасці на першым слядоў пражывання княжацкай дружыны.

Прысутнасць варагаў (скандынаваў) на полацкім гарадзішчы і пасяленнях каля яго па рэчавым матэрыяле практычна не прасочваецца. Гэта з'яўляецца адметнай рысай, якая адрознівае Полацк ад Рурыкавага гарадзішча ў Ноўгарадзе і г. зв. “Землянога гарадзішча” ў Старой Ладазе, дзе знойдзены багаты асартымент скандынаўскай зброі і ўпрыгожанняў [40, с. 135; 204, с. 26 – 27; 329, с. 10 – 11]. На Рурыкавым гарадзішчы пражывала поліэтнічнае насельніцтва, а статус пасялення вызначаецца як гандлёва-рамесны і ваенна-адміністрацыйны цэнтр [204, с. 26 – 27]. Знойдзены археолагамі на Полацкім гарадзішчы і паселішчах комплекс рэчаў IX – X стст. з'яўляецца тыповым для гістарычнай акругі Полацка і славянскага насельніцтва ўсходнееўрапейскага рэгіёна ў цэлым [214, с. 28]. Усё гэта пацвярджае, што пачатковая крэпасць на гарадзішчы была заснавана славянамі-крывічамі і функцыянавала без шырокага ўдзелу скандынаваў. У адрозненне ад Ноўгарада, пасадская структура Полацка фарміравалася сінхронна часу існавання гарадзішча і мела прамое дачыненне да летапіснага “града” IX ст.

Асобныя сядзібы полацкіх рамеснікаў на пасадах па багаці не саступалі баярскім у Ноўгарадзе [280, с. 270]. Пра гэта ж сведчыць і паведамленне летапісу 1092 г. пра полацкія “харомы”. Зварот да наўгародскіх матэрыялаў невыпадковы, паколькі баярскіх сядзіб XI – XIV стст. у Полацку археалагічна не выяўлена. Сляды сядзіб баяр-шляхты археалагічна зафіксаваны на тэрыторыі Верхняга замка, Вялікага і Запалоцкага пасадаў толькі ў канцы XVI – XVII стст. [1-А, с. 68]. Гэтыя сядзібы размешчаны цераспалосна з сядзібамі рамеснікаў і вылучаюцца па наяўнасці печаў з “гербавай” кафляй і адмысловым інвентары. Магчыма, працяг вывучэння пасадаў вялікай плошчы дазволіць выявіць баярскія сядзібы, больш раннія за XVI ст., але верагодна і іншая сітуацыя: баярскіх сядзіб на тэрыторыі пасадаў у XI – XIV стст. не існавала. І звязана гэта з асаблівасцю сацыяльнай арганізацыі пасадскага насельніцтва.

Такім чынам, Полацк з'яўляецца адным з самых старажытных гарадоў на тэрыторыі Старажытнай Русі. Археалагічны матэрыял пацвярджае даныя летапісных крыніц аб існаванні Полацка ў IX – X стст. разам з такімі летапіснымі “градамі”, як Ладага, Ноўгарад (Рурыкава гарадзішча), Ізборск, Пскоў. Сацыятаграфічная структура Полацка ў IX – XIII стст. прайшла складаны шлях развіцця, які мае пэўныя адметнасці ад аналагічных працэсаў у гарадах Старажытнай Русі. Варажскі этнічны элемент у Полацку прасочваецца ў значна меншай ступені ў параўнанні з Ладагай і Ноўгарадам. Стратыграфія культурнага пласта і матэрыяльная культура другой паловы I тыс. мае

найбольшыя падабенствы менавіта з гарадамі Беларускага Падзвіння (Віцебскам і Лукомлем). І хаця пісьмовыя крыніцы згадваюць гэтыя гарады ў больш позні час, няма сумненняў у іх “протагарадскім” этапе ў IX – X стст.

Погляды гісторыкаў на праблему этнічнай прыналежнасці культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з’яўляюцца дыскусійнымі [33-А]. Тэзісна іх змест зводзіцца да наступнага. Час узнікнення культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў даследчыкі вылучаюць у межах сярэдзіны VIII ст. [190, с. 197; 306, с. 69]. Існавала культура ў Беларускам Падзвінні да пачатку – першай паловы XI ст. [217, с. 125]. На думку Э.М. Загарульскага і Я.А. Шмідта носьбітамі культуры з’яўляліся балты [88, с. 29, 232 – 233; 306]. Пры гэтым у Я.А. Шмідта адбылося пераасэнсаванне раней выказаных палажэнняў на карысць меркаванню аб балцкім этнасе насельніцтва дадзенай культуры [308]. Паводле Л.В. Аляксеева, В.В. Енукова, В.М. Ляўко і Г.В. Штыхава, культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў была створана славянскім насельніцтвам, якое атаясамліваецца з крывічамі [4, с. 28 – 30; 83; 84; 162, с. 36 – 38; 310; 311]. Апошняе палажэнне, адлюстраванае ў айчынай акадэмічнай літаратуры [7, с. 30; 311, с. 471 – 472], намі прымаецца за аснову. Прызнаючы дыскусійны характар дадзенага пытання, заўважым услед за В.В. Сядовым, што насельніцтва протаграда, такога, якім з’яўляўся і Полацк у IX – X стст., фарміравалася з розных плямёнаў і было зусім новым сацыяльным арганізмам. У гэтым гарадскім асяроддзі паступова нівеліраваліся племянныя і культурныя адрозненні [252, с. 13]. Паводле Я.А. Шмідта, культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў VIII – X стст. з’яўлялася складаным поліэтнічным аб’яднаннем як неславянскага, так і славянскага насельніцтва, у якім да пачатку II тыс. н. ч. ішоў працэс славянізацыі балтаў [307, с. 41]. Поліэтнічны склад насельніцтва полацкай зямлі-воласці ў X – XI стст. абумовіў спецыфіку станаўлення дзяржаўнасці крывічоў-палачан [46-А].

Полацк узнік на старажытным гарадзішчы і паселішчах каля яго. Гэтыя гістарычныя помнікі былі заселены балцкім насельніцтвам днепра-дзвінскай і банцараўска-тушамлінскай культур. У апошняй чвэрці I тыс. на гарадзішчы і паселішчах каля яго рассяляюцца носьбіты культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Культурны пласт трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. н. ч. найлепш захаваўся на тэрыторыі вакольнага горада. Керамічны комплекс банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з гэтага пласта сведчыць аб пэўным этапе сумеснага пражывання двух этнасаў (усходніх балтаў і славян-крывічоў) пачатковага Полацка. Мірны характар суіснавання двух этнасаў на этапе дзяржаваўтварэння характэрны і для іншых рэгіёнаў усходнеславянскай каланізацыі (Беларускае Панямонне) [150, с. 103]. Што тычыцца гарадзішча, то керамічныя комплексы адзначанага часу тут прысутнічаюць у моцна перамяшаных культурных напластаваннях разам з

раннеганчарнай керамікай, што сведчыць пра больш складаны характар гісторыі помніка.

Станаўленне сярэдневяковага Полацка прыпадае на сярэдзіну XI ст., тое ж можна адзначыць і ў дачыненні да іншых гарадоў Старажытнай Русі (Ноўгарад, Ізборск, Пскоў). Віцебск у XI ст. вылучаецца як удзельны “прыгарад” Полацка, а рысы развітага гандлёва-рамеснага пасялення з функцыямі ўласна горада набывае не раней за XII ст.

Падабенства развіцця сацыятапаграфічнай структуры Полацка, Віцебска і Лукомля ўздымае пытанне аб прычынах, паводле якіх Полацк адыгрываў вядучую ролю ў рэгіёне. Відавочна, што гэта не маглі быць выгоды ў арганізацыі гандлю, паколькі Полацк хаця і размяшчаўся на шляху “з варагаў ў грэкі”, тым не менш не меў пераваг у параўнанні з іншымі раннегарадскімі цэнтрамі. Тапаграфічныя асаблівасці размяшчэння пачатковых гарадзішча і паселішчаў на аддаленні ад асноўнай гандлёвай магістралі – р. Дзвіны – толькі пацвярджаюць гэта. Больш таго, пасяленне пры вусці р. Палаты шмат у чым саступала таму ж Віцебску, праз які па рацэ Усвяча праз волак магчыма было трапіць на раку Ловаць. Альтэрнатыўны шлях праходзіў па рэках Обаль ці Дрыса – зноў такі пралягаў па-за межамі р. Палаты [12, с. 7]. Рака Палата вышэй за воз. Измок, адкуль яна бярэ пачатак, не з’яўлялася прыдатнай для праходжання караблёў, тут і сёння размешчаны вялікі лясны масіў, бліжэйшыя прытокі ракі Ловаць адсутнічаюць. Рака Палата на ўсёй працягласці русла плыткая. Ёсць падставы меркаваць, што так было і ў старажытнасці. Прынамсі, па звестках Р. Гейдэнштэйна, русла р. Палаты ў дажджлівым 1579 г. было вельмі плыткім, раку паўсюдна можна было перайсці па калена [48, с. 56].

У сувязі з гэтым нельга не пагадзіцца з меркаваннем Э.М. Загарульскага аб тым, што асноўным фактарам, які б вылучаў Полацк з ліку сінхронных пасяленняў, з’яўляецца вядучая палітычная, а як вынік і сацыяльна-эканамічная роля горада. “Стартавыя” магчымасці для развіцця пасялення, відаць, адыгрываў менавіта факт размяшчэння ў горадзе княжацкай адміністрацыі [90, с. 28]. Па меркаванні Г.В. Штыхава, гэтая адміністрацыя магла быць прадстаўлена нашчадкамі мясцовых княжацкіх родаў [315, с. 9]. Полацкія “вялікія князі” згаданы ў летапісе пад 907 г. У 862 г. гэтыя мясцовыя князі васальна падпарадкоўваліся Рурыку, а пасля пераносу сталіцы Русі ў Кіеў (882 г.), магчыма, маглі быць падпарадкаваны князю Алегу [87, с. 64–65; 315, с. 9]. Падпарадкаванне Полацка Кіеву падчас ваеннай выправы князя Уладзіміра ў 980 г. не выклікае прэрэчанняў [315, с. 9]. У другой палове X – XI стст. полацкія князі разглядалі Ноўгарад як канкурэнта ў знешнеэканамічным гандлі па шляху “з варагаў у грэкі” [51, с. 157]. Пра гэта сведчаць паход наўгародскага князя Уладзіміра Святаславіча на Полацк і забойства полацкага князя Рагвалода (каля 890 г.), паходы полацкіх князёў Брачыслава Ізяславіча (1021 г.) і Усяслава

Брачыславіча (1066 г.) на Ноўгарад. Адсутнасць на полацкім гарадзішчы слядоў размяшчэння варажскай дружыны сведчыць аб дамінаванні на ім мясцовых баярскіх родаў ў IX – X стст., падпарадкаваных спачатку інтарэсам Ноўгарада і Кіева, а ў далейшым, з часоў Рагвалода і Брачыслава Ізяславіча, падтрымліваючых мясцовага князя.

PolotskSU

ГЛАВА 3

“ДЗЯЦІНЕЦ”, “ПАСАД” І “ЗАМАК” У САЦЫЯЛЬНАЙ ТАПАГРАФІІ ПОЛАЦКА ІХ – ХVІІІ СТСТ.

3.1 Функцыі і статус замкаў у сацыятапаграфічнай структуры горада

Паходжанне тэрміна “горад” ад слова “град” – “агароджанае месца” – з’яўляецца агульнапрызнаным фактам [186, с. 57]. Звычайна функцыю пачатковай крэпасці выконваў дзяцінец. Сакральная тапаграфія Полацка дахрысціянскіх часоў налічвала дзве культавыя (сакральныя) зоны: узвышша на сутоку рэк Дзвіны і Палаты і Валова азьярына – месца ўшанавання Вялеса/Воласа. Пасля пабудовы Сафійскага сабора мясцовасць на сутоку рэк Палаты і Дзвіны стала сакральным хрысціянскім цэнтрам. Рэлікты дахрысціянскіх уяўленняў захаваліся да ХVІ ст. у тапоніму “Чорная гара” і “Чорны ручай” як маркеры існавання старажытнага язычніцкага капішча [4, с. 104, 106 – 107; 164, с. 118]. У 1563 г., пасля пабудовы Ніжняга замка, за гарой пры вусці р. Палаты замацавалася назва “Верхні замак”.

У гістарыяграфіі склалася дастаткова трывалае меркаванне аб пераносе старажытнага дзяцінца (ІХ – Х стст.) з гарадзішча на Верхні замак. Гэты працэс вызначаецца ў межах ХІ ст. [271, с. 37; 289, с. 26; 315, с. 33]. Сёння, калі атрыманы доказы працягу існавання княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы да пачатку ХІV ст., тэзіс пра перанос *дзяцінца* выглядае не зусім правамоцным. Аднак адмаўляць той факт, што Верхні замак з ХІ ст. з’яўляўся месцам пражывання сацыяльных эліт і выконваў важныя адміністрацыйныя функцыі, таксама нельга.

У сувязі з гэтым узнікае пытанне: якую ролю ў сацыятапаграфічнай структуры Полацка выконваў Верхні замак з ХІ па ХVІІІ стст.? Дзеля гэтага неабходна высветліць функцыянальнае прызначэнне замкаў у структуры старажытных гарадоў Русі і дынаміку змен забудовы і засялення Верхняга замка Полацка.

Так, пачаткова на дзяцінцы пражывалі малодшыя дружыннікі (“дзецкія”) і баяры (“сільныя мужы”) [312, с. 36; 344, р. 237]. З моманту развіцця феадальных адносін князь усё больш абапіраецца на малодшую дружыну (“княжых дзяцей”)¹⁵ [139, с. 224]. На дзяцінцы размяшчаліся рамесныя майстэрні і пражывала вялікая колькасць насельніцтва [297, с. 33]. Тут жа былі размешчаны гарадскі сабор і цэрквы, княжацкія церамы, а таксама кром –

---

¹⁵ З гэтым тэзісам добра стасуецца згаданы эпізод, калі князь Расціслаў быў папярэджаны сваім “дзецкім” аб падрыхтоўцы замаху на яго з боку полацкага баярства.

сховішча прадуктаў гарадской абшчыны [302, с. 65 – 66]. Пры гэтым памеры дзяцінцаў рэдка перавышалі 2 га (Берасце, Клецк, Пінск, Слуцк) [167, с. 78 – 109] ці 3 га (Мінск) [89, с. 80]. Дзяцінец быў ідэалагічным цэнтрам, месцам канцэнтрацыі рамяства і пражывання свецкай і духоўнай адміністрацыі горада, выконваў функцыю абароны не толькі князя, але і пасадскага люда ў часы ваеннай небяспекі.

Паводле А.М. Ляўданскага і М.М. Ціхамірава, пасля адбудовы Верхняга замка на гарадзішчы працягвала існаваць пасяленне, якое вызначаецца як “асобы княжацкі двор” [289, с. 26]. Што тычыцца Верхняга замка Полацка, то сляды дзейнасці княжацкай адміністрацыі фіксуюцца па наяўнасці непадалёк ад Сафійскага сабора *княжацкіх*¹⁶ храма Архангела Міхаіла і церама. Гэтыя помнікі манументальнага дойлідства выяўлены археалагічна, звесткі аб іх у пісьмовых крыніцах адсутнічаюць. Па меркаванні П.А. Рапапорта, царква і церам пабудаваны ў другой палове XII ст. [229].

Для ўдакладнення пытання аб датаванні часу пабудовы церама варта прааналізаваць змест справаздач П.А. Рапапорта аб раскопках у Полацку ў 1976 – 1977 гг. Церам, складзены з цэглы, быў даследаваны ў 1976 г., а драўляная прыбудова каля яго – у 1977 г. [232; 233].

Церам уяўляў сабой невялікую, амаль квадратную ў плане мураваную пабудову памерам $4,7 \times 4,2$ м. З захаду да яе прымыкала другая, яшчэ меншая прыбудова – $2,5 \times 2,4$ м. З паўночнага боку ўшчыльную да мураванага церама прыстасавана зрубная драўляная канструкцыя. Вонкавыя памеры зруба гэтай прыбудовы – $5,3 \times 5,4$ м. У драўлянай прыбудове захаваліся сляды драўляных плах падлогі з рэшткамі розначасовых печышчаў.

З тэксту справаздачы 1976 г. магчыма даведацца, што:

1) Знешні памер сцен мураванага церама складаў $4,7 \times 4,2$ м. Падмурак церама зроблены з камянёў на вапнавай рошчыне, ён заглыблены ў чорны культурны пласт, а яго падножжа абапіраецца на мацярык – шчыльны жоўты пясок.

2) Глыбіня залягання мацерыка на ўчастку раскопа – 2,2 – 2,4 м. На глыбіні 1,2 – 1,4 м пачынаецца магутны культурны пласт са знаходкамі XII – XIII стст., у які і быў заглыблены падмурак церама.

3) Памеры цэглы з церама – $3,5 – 3,8 \times 15 – 16 \times 26,5 – 29$ см. Пры гэтым падкрэслена, што “лекальных кирпичей или кирпичей обычного (широкого) формата нет”. Знакі на тарцах цэглы знойдзены ў вельмі нешматлікай колькасці. Рошчына-цамянка без вялікіх дамешак шамоту.

---

¹⁶ Вызначэнне распаўсюджана ў гістарыяграфіі, але не падмацавана гістарычнымі крыніцамі.

4) Характар муроўкі сцен не высветлены, хаця былі знойдзены асобныя кавалкі цэглы, замацаванай рошчынай у некалькі радоў. Зроблена дапушчэнне, што муроўка была са “схаваным радам” [232, с. 12 – 14].

5) Драўляная прыбудова добра дапасуецца да цаглянай і ўяўляе з ёй адзіны комплекс.

Відавочна, што спосаб уладкавання падмурка церама вызначаюць час яго будаўніцтва ў XIV ст., пасля таго, як утварыўся “магутны культурны пласт XII – XIII стст.”. Памер цэглы набліжаны да брусковай і добра вядомы ў Полацку па знаходках у Экімані і Запалоцці¹⁷ (гл. ніжэй). Датаванне рэшткаў самай ранняй з пяці печаў, раскапаных у драўлянай прыбудове, вызначана паводле дэндрахраналогіі 1304 г. [93; 209]. Такім чынам, церам з цэглы і драўляную прыбудову каля яго магчыма датаваць не раней за XIV ст.

Можна пагадзіцца з думкай аб прыналежнасці церама ў XIV – XVI стст. да комплекса княжацкага двара. Цалкам магчыма, што ў гэты час на Верхнім замку існавала гарадская сядзіба князя накшталт Яраславава Дворышча ў Ноўгарадзе. Аднак не выключана і іншае. Церамы на Русі выяўлены ў Пераяслаўлі, Чарнігаве, Смаленску, Гародні, але яны не заўсёды належалі князю, нярэдка – епіскапу [292, с. 19; 345, с. 89].

Факт выкарыстання гарадзішча як жылой рэзідэнцыі полацкіх князёў у IX – XIII стст. цяжка аспрэчыць (наяўнасць багатага на элітарныя знаходкі і стратыграфічна стракатага культурнага пласта, рамесных майстэрняў, царквы, прысутнасць якой археалагічна зафіксавана). Падобная сітуацыя назіраецца ў Ноўгарадзе, дзе існавала проціпастаўленне Дабравешчанскага сабора на Гарадзішчы Сафійскаму сабору на Яраслававым Дворышчы.

Затое дзейнасць епіскапа на Верхнім замку прасочваецца даволі яскрава ў першую чаргу па пісьмовых (лакалізацыя ў XIV – XVII стст. епіскапскага двара¹⁸) і археалагічных (адкрыццё ў 1980 г. жылога драўлянага дома XIV – XV стст. непасрэдна каля Сафійскага сабора) крыніцах [271, с. 68 – 70].

Сітуацыя з размяшчэннем княжацкага двара змянілася ў пачатку XIV ст. (уваходжанне Полацка ў склад ВКЛ) [32, с. 30 – 40]. Пасля “цямянага” для Полацка перыяду тэакратычнай улады, дзесці пасля 1326 г., калі быў пасаджаны на княжанне брат Гедыміна Воінь, княжацкая рэзідэнцыя на гарадзішчы спыніла сваё існаванне, праз некалькі стагоддзяў помнік быў канчаткова закінуты і гарадзішча пераўтварылася ў гарадскія могілкі [32-А].

На полацкім гарадзішчы разам з князем і дружнай пражывала рамеснае насельніцтва [32-А]. Для Верхняга замка гэтая сітуацыя не характэрна. Тут у XI – XIII стст. размяшчаліся манастыры, царквы, княжацкі церам і епіскапскі двор.

---

¹⁷ Пра тое, што гэта зусім іншы ў параўнанні з плінфай фармат, сведчыць аўтар справаздачы.

¹⁸ Самая ранняя дата – 1309 г.

Вьяўленая сядзібная забудова рамеснікаў (ювеліраў, касцярэзаў, кавалёў і інш.) у XI – XIII стст. размяшчалася каля Верхняга замка, фактычна на пасадскай тэрыторыі.

На тэрыторыі ўласна Верхняга замка не знойдзена слядоў рамеснай вытворчасці. Па назіранню А.Р. Мітрафанавы, у заходняй частцы Верхняга замка культурны пласт XI – XIII стст. не быў выяўлены. Няма культурнага пласта «дамангольскага часу» і каля Сафійскага сабора. Іншая карціна назіраецца ва ўсходняй частцы Замчышча. Магутнасць пласта тут дасягае 5,7 – 5,9 м. [182, с. 17]. Культурныя напластаванні XI – XIII стст. на Верхнім замку невялікія па магутнасці і не вылучаюцца разнастайнасцю знойдзеных артэфектаў (на гарадзішчы назіраецца адваротная сітуацыя). Нарэшце, на Верхнім замку адсутнічаюць сляды крапасных умацаванняў XI – XIII стст.

Адна з функцый дзяцінца – абарончая. Сляды магутных абарончых умацаванняў выяўлены практычна на ўсіх гарадах двух буйнейшых старажытнарускіх княстваў на тэрыторыі сучаснай Беларусі – Полацкім і Тураўскім. Так, дзяцінцы ўсіх буйнейшых гарадоў Тураўскай зямлі (Турава, Бярэсця, Давыд-Гарадка, Пінска) у XI ст. мелі ўнутрывальныя канструкцыі, равы і сістэму крапасной забудовы [167, с. 90 – 94]. Аднак на Верхнім замку Полацка не выяўлена надзейных слядоў наяўнасці крапасных умацаванняў, ранейшых за XIV ст. Аднак а ргіогі лічыцца, што яны павінны былі існаваць [271, с. 93]. Паказальнае ў гэтым плане меркаванне Л.В. Аляксеева, які адзначае, што менавіта пры ўсяславе Брачыславічы (1044 – 1101) была пабудавана “магутнейшая крэпасць на Замкавай гары ў Полацку, падобна той, якую ўзвёў яго сын на верхняй Свіслачы, назваўшы Менскам” [4, с. 103].

На нашу думку, Верхні замак у разглядаемы перыяд быў уключаны ў агульную сістэму пасадскай фартыфікацыі, якая існавала з XI ст. і была досыць разгалінаванай. У XI ст. Верхні замак набыў функцыю хрысціянскага сакральнага цэнтры замест былога язычніцкага. Не адмаўляючы прысутнасць на Замчышчы абарончай сцяны, адзначым, што яна магла быць зроблена з вастракола і пакуль што археалагічна не выяўлена. Ускосным доказам адсутнасці магутных абарончых збудаванняў Верхняга замка ў XI – XIII стст. з’яўляецца вялікі культурны пласт і характар забудовы ўсходняй часткі Верхняга замка. Асноўныя археалагічныя даследаванні Верхняга замка праводзіліся менавіта тут і практычна нідзе не было зафіксавана выразных рэшткаў крапасной сцяны, за адным выключэннем.

Так, у 1957 г. на глыбіні 3,2 – 3,3 м была выяўлена ўнутрывальная канструкцыя, якая аднесена М.К. Каргерам да яруса 1 [124, с. 4 – 5]. Канструкцыя складалася з 2 – 3 радоў невялікіх акруглых бярвенняў і некалькіх цясаных плах, пакладзеных перпендыкулярна адна на другую. Паміж бярвеннямі зафіксавана гліна (мал. 3.1). Канструкцыя выяўлена да глыбіні 3,7 – 3,8 м ад зямной паверхні (мацярык размяшчаўся на глыбіні 5,88 м). Пад

адзначанымі канструкцыямі зафіксаваны будаўнічыя ярусы 2 і 3. Шматлікі рэчавы матэрыял, знойдзены ў раскопе, датаваны XI – XIII стст.

Гэтыя выяўленыя фрагменты абарончых умацаванняў дапаўняюцца паведамленнем А.Р. Мітрафанава, які прымаў удзел у раскопках 1957 г. У раскопе 1959 г. у перадапошнім будаўнічым гарызонце на глыбіні 5 м былі выяўлены бярвенні ўнутрывальнай канструкцыі, у працяг яе на месцы корпуса бальніцы ў 1957 г. М.К. Каргерам выяўлены рэшткі дубовых варот [267, с. 35]. Паколькі ўся канструкцыя размяшчалася на культурным пласце, застаецца канстатаваць той факт, што яна не была сінхроннай часу засялення тэрыторыі Верхняга замка.

З улікам інтэнсіўнага нарастання культурнага пласта ўсходняя частка была вышэйшай за асноўную пляцоўку Замчышча. Верхні замак з усіх бакоў, акрамя ўсходняга, мае надзвычай добрыя прыродныя ўмацаванні ў выглядзе стромкіх высокіх схілаў вышынёй больш за 10 м. Вось чаму адкрытыя рэшткі абарончай сцяны маглі належаць альбо вакольнаму гораду XI ст., альбо пасадку XII – XIII стст.

Калі б дадзеная сцяна мела працяг у паўночнай, заходняй ці паўднёвай частках Замчышча, яна была бы адкрыта археалагічна падчас прарэзак схілаў (у 1978 г. пры даследаваннях у паўднёвай частцы Вал.В. Булкіна, у 1985 і 1989 гг. у паўднёвай і заходняй частках С.В. Тарасава і ў 2001 г. Д.У. Дука).

У XIV – XVI стст. тэрыторыя Верхняга замка па перыметры з вонкавага боку была абнесена драўлянымі ўмацаваннямі. Іх сляды ў заходняй і паўднёва-заходняй частках Верхняга замка зафіксаваны археалагічна [24, с. 9 – 11; 271, с. 40 – 41]. Яны складаліся з канструкцыі, зробленай з бярвенняў, гліны і камянёў. Былі выяўлены таксама і сляды драўляных гародняў. У гумусіраваным пласце ў запаўненні асобных канструкцый зафіксаваны керамічны посуд XIV – XVI стст. Дэндрахраналагічная дата парубкі аднаго з падпорных слупоў – 1363 г. [271, с. 41]. У 1552 г. Верхні Замак меў магутныя абарончыя ўмацаванні ў выглядзе 9 драўляных вежаў: Усцейскай, Другой, Асвейскай, Чацвёртай, Міхайлаўскай, Багародзіцкай, Сёмай, Восьмай, Сафійскай [271, с. 42]. У 1579 г. вежы паранейшаму заставаліся драўлянымі, цаглянай магла быць толькі адна вежа-данжон [271, с. 45].

У 1638, 1647 і 1652 гг. пытанне пра ўмацаванні полацкага Замчышча неаднаразова разглядаецца на Сойме. У 1654 г. маскоўскім ваяводам В. Шарамецевым складзена апісанне полацкіх фартыфікацый з памерамі. На Верхнім Замку згадваецца 10 вежаў: Красная (раней Каралеўская), Праязная, Гуська, Раства Хрыстова (Раждзественская новая), Бык (раней вежа-фортка), Новая (Усць-Палаты), Бык (старая Ваяводзіцкая), Машна (новая), Бык (на месцы Брусяной), Баярская (старая) і дзве брамы – праяздная і фортка. На працягу XVIII ст. на Замку існавала бастыённая сістэма ўмацаванняў [271, с. 45 – 48].

З прыведзеных даных вынікае, што Верхні замак у XI – XIII стст. наўрад ці меў магутную сістэму крапасных умацаванняў. У гэтым не было вялікай патрэбы, улічваючы адсутнасць на Верхнім замку княжацкага двара і зручнае размяшчэнне на ўмацаваным самой прыродай, акружаным з трох бакоў вадой пагорку. І нават той факт, што з XIII ст. на Верхнім замку размяшчаецца двор полацкіх епіскапаў, а ў Сафійскім саборы захоўваецца гарадская казна і бібліятэка, не можа з’яўляцца доказам існавання на ім княжацкай рэзідэнцыі.

У той жа час на гарадзішчы былі даследаваны выразныя сляды крэпасці, якія складаліся з вала, рэшткаў драўляных канструкцый і каменных адмостак [315, с. 24]. Да сённяшняга дня з паўночнага боку гарадзішча захаваліся сляды вала і дзвюх тэрас ля яго падножжа. Гэтыя тэрасы, магчыма, з’яўляюцца рэшткамі старажытнага ўзвоза на гарадзішча. Княжацкая рэзідэнцыя была надзейна ўмацавана.

Верхні замак у XI – XVI стст. з’яўляўся старажытным сакральным цэнтрам, які выкарыстоўваўся і для адміністрацыйна-цырыманяльных мэтай. Акрамя таго, Верхні замак мог з’яўляцца месцам дзейнасці князя (XI – XIV стст.), магчыма, і яго пражывання (пасля 1326 г.). На Верхнім замку жылі княжацкі намеснік (з 1392 г.), ваявода (з 1504 г.), уладыка, баяры і мяшчане, на ім размяшчаўся шэраг манастыроў і быў пабудаваны Сафійскі сабор. Акрамя таго, Верхні замак з’яўляўся месцам, дзе шчыльна размяшчаліся старажытныя праваслаўныя манастыры. Троіцкі манастыр згадваецца ў полацкіх граматах і ў рэвізіі 1552 г. [223, с. 174; 227, с. 165], па меркаванні С.В. Тарасова манастыр “вырас” з мураванага прыдзела Сафійскага сабора [271, с. 81]. У заходняй частцы Верхняга замка існаваў Уваскрасенскі Машоначны манастыр (неаднаразова згадваецца ў XVI ст.) [38, с. 40, 73; 223, с. 173]. На Верхнім замку размяшчаўся манастыр Пятра і Паўла, заснаваны ў канцы XV ст., разбураны падчас Інфлянцкай вайны [223, с. 173; 225, с. 186]. На яго месцы ў паўночна-ўсходняй частцы Верхняга замка езуіты ў XVIII ст. узвялі касцёл з аднайменнай назвай [271, с. 83].

Такім чынам, пры супастаўленні ўсяго комплексу гістарычных крыніц вынікае, што *дзяцінец* Полацка ў IX – XIII стст. існаваў на старажытным полацкім гарадзішчы, а з пачатку XIV ст. яго функцыі стаў выконваць Верхні замак.

Адміністрацыйны цэнтр горада пасля надання Полацку магдэбургскага права (1498 г.) і пабудовы гарадской ратушы (пасля 1509 г.) быў перанесены на гарадскую плошчу [1-А, с. 38]. З гэтага часу на працягу XVI – XVII стст. Верхні замак становіцца мэтай шматлікіх нападаў на Полацк маскоўскіх войск. У гэты час на яго тэрыторыі размяшчаліся двары ваяводы і сацыяльных эліт, захоўваліся гарадскі скарб і бібліятэка. Замак па-ранейшаму заставаўся сакральным цэнтрам і самай значнай полацкай крэпасцю. На яго ўмацаванні выдаткоўваліся асноўныя сродкі, і захоп гэтай фартэцыі ў 1563 г. азначаў

страту Полацка войскамі ВКЛ. У сярэдзіне XVII ст. Верхні замак згадваецца пад найменнем “вялікі горад” [37, с. 273]. Замак меў надзейную ахову. Гайдукі (вартаўнічыя) Верхняга замка пражывалі, як правіла, тут жа ў сваіх дамах разам з жонкамі і дзецьмі [1-А, с. 229].

На сённяшні дзень пры наяўнасці звестак аб шматлікіх паходах на Полацк у перыяд з 980 г. (забойства Рагвалода Уладзімірам Святаславічам) па 1563 г. [30, с. 444] доказы аб захопе полацкага дзяцінца¹⁹ адсутнічаюць. Пры наяўнасці комплексу грамадзянскай архітэктуры безумоўнай архітэктурнай дамінантай Верхняга замка ў XVI ст. працягваў заставацца Сафійскі сабор (мал. 3.2).

У 1563 г., падчас панавання ў горадзе войскаў Івана IV, быў пабудаваны Ніжні замак. Яго функцыя – ахова гарнізона стральцоў і абарона паўночна-ўсходняй часткі Верхняга замка як асноўнай фартэцыі. Аднак гэтая функцыя сябе не апраўдала ўжо ў 1579 г. Як вядома, штурм горада адбыўся з адваротнага боку, і пад удар трапіў Верхні замак. Пасля яго захопу ўтрыманне Ніжняга замка становілася бесперспектыўным [48].

Пытанне пра асаблівасці ўзвядзення вала Ніжняга замка можа вырашыць дыскусію аб размяшчэнні пачатковага дзяцінца Полацка на гарадзішчы і дазволіць вызначыць памеры гэтага помніка.

Полацк быў захоплены маскоўскім войскам у лютым 1563 г. Маскоўскі цар Іван IV загадаў князю Пятру Зайцаву і дзюку Барысу Шчокіну зрабіць “горад” “наспех, не мешкая, полое место да и во всем городе изсматривати, да которые места будет пригож поделати” [136, с. 70]. Дзеля будаўніцтва Ніжняга замка спатрэбілася 230 тыс. м³ зямлі. Вал Ніжняга замка складаецца з аднароднай чырвонай гліны і пяску. Такая вялізарная колькасць будаўнічага матэрыялу патрабавала распрацоўку кар’ера, бо іначай насыпаць вал было немагчыма. Гліна і пясок вала былі ўзяты падчас пракопвання русла Палаты, што незваротна пашкодзіла тапаграфію старажытнага гарадзішча.

Звернем увагу на наступную акалічнасць. У раскопе 2008 г. на стрэлцы Ніжняга Замка была зафіксавана праслойка чырвонай аднароднай гліны, якая мае магутнасць ад 0,2 да 0,5 м (мал. 1.19). Вышэй гэтай праслойкі зафіксаваны пласт з артэфактамі XVII – XVIII стст. Ніжэй яго – напластаванні з артэфактамі больш ранняга часу. Раскопкі ў іншых частках Ніжняга замка таксама вызначылі гэтую асаблівасць стратыграфіі [271, с. 26, 49]. Максімальная магутнасць праслойкі гліны зафіксавана толькі ў паўночнай частцы Ніжняга замка. Якая патрэба прывяла да неабходнасці размеркаваць пласт гліны па пляцоўцы Ніжняга замка? Падчас дажджу гліна не прапускае ваду і стварае перашкоду для натуральнага дрэнажу і адводу вільгаці. Зручным для нівеліроўкі пляцоўкі такое рашэнне цяжка назваць. На нашу думку, ёсць толькі адно тлумачэнне такой асаблівасці: пасля распрацоўкі катлавана, якім і стала

---

¹⁹ Старажытнага гарадзішча, а з XIV ст. – Верхняга замка.

новае русла Палаты, гліну падымалі на пляцоўку былога вакольнага горада, якая прымыкала да гарадзішча, менавіта каля распрацоўкі кар’ера – ў паўночнай частцы. Адсюль падводамі яе развозілі для “тамавання” вала Ніжняга замка. Рэшткі гліны засталіся пасля ўзвядзення вала, зробленага паводле загаду Івана IV “наспех, не мешкая”, відавочна, сіламі полацкіх мяшчан і сялян з акругі.

Даныя геадэзічных адзнак вымярэння вышынь гарадзішча і паселішча сведчаць на карысць таго, што калісці гэтыя два помнікі былі адным цэлым: узровень пляцоўкі Ніжняга замка – 128,8 м, гарадзішча – 129,63 м. Профіль-разрэз па лініі, якая злучае верхнюю пляцоўку гарадзішча і стрэлкі Ніжняга Замка, вызначае аб’ём зямлі, роўны 240 м³ [271, с. 49].

Нарэшце, даследчыкі старажытнай тапаграфіі Полацка чамусці не звярталі ўвагу на той факт, што ў раёне гарадзішча Палата мае два русла. Старое русла Палаты (азырына і пратокі пад назвай “Палацішча”) атачае гарадзішча з поўначы і захаду, з усходу яно засыпана зямлёй, па якой пракладзена дарога на гарадзішча. Па сведчанню мясцовых старажылаў, гэтая дарога і насып былі зроблены пасля 1948 г., калі пачалося актыўнае засяленне гарадзішча.

Паводле Р. Гейдэнштэйна, горад некалі стаяў “при подошве холма, который москвитяне впоследствии заняли Стрелецкою крепостью” [48, с. 54]. У справе аб продажы двух двароў ад пратапапа Багдана Яцковіча ваяводу Альбрэхту Гаштольду згадваюцца два двары з зямлёй, размешчаныя на “старым гарадзішчы ў новым паркане” [207, с. 432]. Відавочна, што ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра новы паркан Вялікага пасада, які агароджваў гарадзішча разам з прылеглымі тэрыторыямі і быў пабудаваны ў 1516 г.²⁰. Гэта з’яўляецца яшчэ адным прамым доказам на карысць таго, што русла р. Палаты ў пачатку XVI ст. праходзіла па паўночнай ускраіне гарадзішча, а гарадзішча і тэрыторыя будучага Ніжняга замка ўтваралі адно цэлае і не былі падзелены ні прыродным, ні штучным ровам. У адваротным выпадку патрэбы ва ўмацаванні гарадзішча парканам не было б. Дакумент цікавы яшчэ і тым, што напрамую сведчыць аб размяшчэнні на гарадзішчы мяшчанскіх сядзіб у пачатку XVI ст. Паводле археалагічных даных, княжацкая рэзідэнцыя была пакінута ў пачатку XIV ст., у XVII – XVIII стст. на гарадзішчы размяшчаліся гарадскія могілкі.

Памяць пра змену русла Палаты дажывае ў горадзе да XIX – пачатку XX стст. (паведамленні Зарыяна Далэнга-Хадакоўскага і Івана Пятровіча Дэйніса). У прыватнасці, у 1822 г. падчас наведавання Полацка, З. Далэнга-Хадакоўскі занатаваў наступнае: “Полоцк на Двине, главное место древних полочан, имеет кроме замков особое Городище меж старого и нового течения речки Полоты –

---

²⁰ Першыя абарончыя ўмацаванні Вялікага і Запалоцкага пасадаў пад назвай “паркан” былі ўзведзены каля 1501 г. [60, с. 215 – 219; 261, с. 192].

оно видно при въезде в Полоцк на левой стороне и употреблено для кладбища. Несмотря на то, что тут часто роются, однако ещё приметен насыпной чернозем” [59, с. 111]. У паведамленні Далэнгі-Хадакоўскага прама згадана існаванне старога русла Палаты, а таксама культурнага пласта (“насыпнога чарназёма”) у падножжа гарадзішча, па якому быў пракладзены узвоз з усходняга боку і які і сёння размешчаны там жа.

Такім чынам, сукупнасць даных пісьмовых крыніц, вынікаў геафізічнага даследавання і археалагічных раскопак дазваляюць меркаваць пра значныя змены старажытнай тапаграфіі полацкага дзяцінца (першапачатковага гарадзішча) падчас будаўніцтва Ніжняга замка.

Застаецца высветліць пытанне, якая частка старажытнага гарадзішча была зрыта падчас гэтых работ? Назіранні за характарам культурнага пласта каля падэшвы гарадзішча з паўднёвага боку відавочна сведчаць пра тое, што пэўная яго частка была зрыта ў 1563 г. Культурны пласт на правым беразе Палаты насупраць гарадзішча адсутнічае. Адрозна пад дзірваном каля падэшвы гарадзішча з паўднёвага боку фіксуецца пласт чырвонай аднароднай гліны. Калі прыняць працяг гарадзішча да ўрэзу берагавой лініі Палаты, то мяркуемая пачатковая плошча помніка будзе складаць каля 2 га (мал. 3.3).

Фартыфікацыйная функцыя Ніжняга замка была значна слабейшая за аналагічную Верхняга замка. Умацаванні Ніжняга замка складаліся з сямі вежаў, адна з якіх агульная з вежай Верхняга замка, вежы-данжона і форткі. У 1654 – 1655 гг. па вяршыні вала быў усталяваны “штыкетнік-астрог” [271, с. 50 – 51]. Канчаткова абарончую функцыю Ніжні замак страчвае ў пачатку XVIII ст. і з таго часу становіцца месцам жыхарства маргінальнай часткі насельніцтва Полацка [1-А, с. 31].

3.2 Дэтэрмінацыя паняцця “пасад” і этапы тэрытарыяльнага пашырэння полацкіх пасадаў

Двухчасткавая структура кожнага старажытнарускага горада адпавядае схеме “дзяцінец (умацаваная крэпасць) – пераграддзе (пасад)” [289, с. 242; 291, с. 152]. Нярэдка тэрмін “пераграддзе” выкарыстоўваецца ў сінанімічным значэнні з тэрмінам “вакольны горад”.

Уласна “пасад” – гэта гандлёва-рамесніцкая частка феадальнага горада, жыхары якой аб’ядноўваліся ў самакіруемую абшчыну. Наяўнасць у структуры пасялення гандлёва-рамеснага пасада з’яўляецца галоўнай прыметай горада, якая адрознівае яго ад княжацкіх крэпасцей і феадальных замкаў-сядзіб [288, с.

106]. Характар рамесных заняткаў, гандлю і абшчынная арганізацыя вызначаецца індывідуальна для кожнага ўсходнеславянскага горада.

Пасады старажытнарускіх гарадоў пачала фарміравацца ўжо ў IX ст. і канчаткова сфарміравалася з набыццём пасяленнем функцыі сацыяльна-эканамічнага цэнтра акругі, уласна горада [289, с. 47]. Вылучаныя гісторыкамі рысы існавання старажытнарускага горада ў сацыяльна-эканамічным значэнні гэтага тэрміну практычна цалкам характарызуюць арганізацыйную і матэрыяльную аснову пасадаў (акрамя наяўнасці схемы “дзяцінец (“град”) – пасад” – гэта і паведамленне аб горадзе ў пісьмовых крыніцах як аб важным населеным пункце, цэнтры акругі, пражыванне ў ім значнай колькасці мясцовага гандлёва-рамеснага насельніцтва, існаванне гарадской абшчыны, разгалінаванай гарадской інфраструктуры, манументальных свецкіх і культавых пабудоў) [251, с. 53 – 54; 316, с. 56 – 57].

І.Я. Фраянаў звярнуў увагу на разыходжанні ў гістарыяграфіі часу вызначэння станаўлення пасадаў старажытнейшых гарадоў Русі – ад IX да XI ст. [298, с. 82 – 83; 299, с. 188]. Гісторык адмаўляе думку аб існаванні гарадскіх пасадаў раней за XI ст., падкрэсліваючы асноўную функцыю пасадаў – канцэнтрацыя разгалінаванага рамяства і гандлю, якая не магла скласціся ў больш ранні час. Паводле І.Я. Фраянава, творцы свабоднага пасадскага рамяства – гэта вольныя людзі, якія пакідалі родавыя селішчы зямлі-воласці і сяліліся каля гарадскіх сцен. Аднак чым функцыянальна адрозніваліся пасады XI ст. ад селішчаў-перадграддзяў больш ранняга часу? Гарадской абшчыны, разгалінаванай гарадской інфраструктуры і манументальных свецкіх і культавых пабудоў ў ранні час існаваць, натуральна, не магло. Тым не менш, селішчы-перадграддзі з’яўляліся асновай станаўлення паўнацэнных пасадаў Полацка, паколькі ўжо з моманту заснавання іх плошча значна перавышала плошчу дзяцінца, тут размяшчаліся рамесныя майстэрні і пражывала асноўная колькасць насельніцтва.

Надзейных даных пра арганізацыю рамяства ў раннегарадскі час няма, і можна пагадзіцца з думкай аб яго абшчынным характары [297, с. 33]. Таму пачатак гісторыі станаўлення пасадаў Полацка і іншых найстаражытнейшых усходнеславянскіх гарадоў варта разглядаць з IX – X стст., калі вакол умацаванага града-крэпасці існавалі неўмацаваныя паселішчы ці ўмацаваныя вакольні горад. Адзінымі крытэрыямі для яго вызначэння з-за адсутнасці пісьмовых крыніц з’яўляюцца археалагічныя даныя.

Тэрмін “вакольні горад” азначае асаблівую горадабудаўнічую структуру, якая ў адных выпадках семантычна бліжэй да дзяцінца, у другіх – да гандлёва-рамеснага пераграддзя [291, с. 156]. Уласна пад назвай “вакольні горад” разумеецца тэрыторыя побач з дзяцінцам, абнесеная валамі, равамі і крапасной сцяной, якая ўтварае другую лінію гарадскіх умацаванняў. У гістарычнай

літаратуры вакольні горад атаясамліваецца з умацаваным пасадам [39, с. 391]. У дачыненні да Полацка магчыма вызначыць вакольні горад як прадчечу існавання пасадаў у раннегарадскі (дафеадальны) час. Адпаведна з рэаліямі развіцця раннегарадскіх пасяленняў вакольні горад мог пераўтварыцца ў пасад у сацыяльна-эканамічным разуменні гэтага тэрміну.

З канца XII ст. пераграддзі-пасад асобных старажытнарускіх гарадоў пачынаюць дзяліцца на больш дробныя адміністрацыйна-гаспадарчыя адзінкі – канцы (Ноўгарад, Пскоў, Растоў, Ладага, Старая Руса, Смаленск) [291, с. 160]. Увогуле слова “пасад” часцей сустракаецца ў пісьмовых крыніцах пры апісанні гарадоў Паўночнай Русі (упершыню фіксуецца ў Ноўгарадзе пад 1234 г., у Полацку – толькі ў 1529 г. [2, с. 217]²¹). Тэрмін “пераграддзе” (у сэнсе “пасад”) больш характэрны для паўднёвых гарадоў Старажытнай Русі [289, с. 242]. Гэта цалкам карэлюецца з традыцыйнай для гарадоў Русі схемай проціпастаўлення астрога дзяцінцу, г. зн. умацаванай частцы горада, дзе жыў князь з малодшай дружынай (“княжымі дзецямі”), ці г. зв. “унутранага горада” – “днешняга града” [139, с. 224]. Функцыя дзяцінца – абарона не толькі князя, але і пасадскага люда ў часы ваеннай небяспекі.

Асноўныя горадаўтваральныя пасады Полацка – Вялікі і Запалоцкі – пачалі фарміравацца ў XI ст. На думку П.П. Талочкі, назва асноўнай тапаграфічнай адзінкі Полацка – “Вялікі пасад” – сведчыць пра наяўнасць “малога пасада”, якім з’яўляўся ўмацаваны вакольні горад пачатковага Полацка [291, с. 157]. Назва “Вялікі пасад” упершыню фіксуецца ў Прывіліі Жыгімонта I г. Полацку за 1529 г. [2, с. 217], але няма сумненняў пра яе больш ранняе паходжанне. “Малы пасад”, на думку П.П. Талочкі, размяшчаўся на тэрыторыі, якая з поўдня прымыкала да першапачатковага гарадзішча (г. зв. полацкае паселішча, ці будучы вакольні горад). Таксама тэрыторыя “малога пасада” ўключала і старажытнае “пераграддзе” на правым беразе р. Палаты плошчай 0,24 га [325, с. 9]. Згодна з удакладненымі данымі, сумарная плошча гэтага “малога пасада” да сярэдзіны XI ст. складала каля 12 га [14-А, с. 166 – 167]. Такім чынам, існаванне назвы “малы пасад” у дачыненні да вакольнага горада з’яўляецца вельмі верагоднай, але яна магла ўзнікнуць не раней за другую палову XI ст., у перыяд яго трансфармацыі ў пасад.

Працэс перарастання вакольнага горада ў пасад добра прасочваецца па археалагічных матэрыялах у тым ліку і Верхняга замка. Так, час засялення Верхняга замка можна падзяліць на два перыяды. Першы з іх – калі вакольні горад дасягнуў мяжы Замкавай гары каля яе ўсходняга падножжа. З гэтым перыядам у т. зв. “усходніх раскопах” на Верхнім замку звязаны знаходкі ляпнога посуду, візантыйскай манеты Рамана I (919 – 944 гг.), куфічнага дырхама, шкляных пацерак-лімонак, аднабаковых касцяных грабянёў.

---

²¹ Дагэтуль выкарыстоўвалася альтэрнатыўная назва пасада – астрог.

Культурны пласт гэтага часу як самастойны не вылучаецца, згаданыя артэфекты знойдзены ў пласце XI ст. Аналагічная сітуацыя назіраецца і з напластаваннямі ўсходняй часткі вакольнага горада (раскоп 1987 – 1988 гг.). Акрамя таго, ва ўсходняй частцы Верхняга замка, у т. зв. Машне і каля Сафійскага сабора, культурных напластаванняў, ранейшых за XII ст., увогуле няма. Артэфекты XI ст. у ніжнім стратыграфічным пласце прадстаўлены пераважна керамічным посудам, які мае датаванне ў межах XI – XII стст. Гэта сведчыць пра тое, што тэрыторыя, на якой адбылося будаўніцтва Сафійскага сабора, у сярэдзіне XI ст. не была заселена [269, с. 300 – 301]. Вакольны горад займаў тэрыторыю каля Верхняга замка. Далейшае імклівае развіццё сядзібнай забудовы абумовіла хуткае нарастанне культурнага пласта, што з цягам часу прывяло да пашырэння тэрыторыі Верхняга замка ва ўсходнім накірунку за кошт уласна пасадскай тэрыторыі.

Вынікі раскопак у 2009 г. на тэрыторыі плошчы Свабоды (мал. 3.4), якая ў першай палове XI ст. прымыкала з поўдня да старажытнага вакольнага горада, засведчылі аграрны характар тэрыторыі. На мацерыку зафіксаваны роў, запоўнены перапрэлай арганікай, які вызначаў межы паміж двума агародамі. Акрамя рова, межы агарода маркіруюць сляды плота, зробленага з драўляных калкоў (зафіксаваны на мацерыку) і, відавочна, аплеценага галлём (мал. 3.5). Накірунак размяшчэння мяжы агародаў супадае з трасіроўкай вуліцы XVII ст. Такім чынам, пачаткова дзесьці з пачатку XI ст. дадзеная тэрыторыя выкарыстоўвалася пад агароды, у другой палове XI – XII стст. у выніку развіцця пасадскай забудовы ўтвараецца культурны пласт. Сітуацыя вельмі нагадвае наўгародскую, дзе самыя старажытныя напластаванні гандлёва-рамеснага пасялення, уласна Ноўгарада, перакрываюць перадмацерыковыя пласты з выразнымі слядамі ворыўных палёў і сельскіх дарог [141, с. 112].

Але ўжо ў XII – XIII стст. рамесны статус насельніцтва дадзенай тэрыторыі пацвярджаюць археалагічныя знаходкі (вырабы з косці, нарыхтоўкі і інструменты вытворчасці, ювелірныя вырабы XII – XIII і XVII стст., рэшткі тыгляў) (мал. 3.6 – 3.8). Знаходжанне двух крыжоў-энкаліпіёнаў XII ст. на тэрыторыі аднаго раскопа сведчыць пра канцэнтрацыю заможнага і ўплывовага насельніцтва (мал. 3.6: 2 – 3). Высокі сацыяльны статус жыхароў дадзенай часткі пацвярджаюць таксама і знаходкі пісала (сведчанне пра валоданне граматай), рарытэтных вырабаў з косці (арнаментаваныя ігольніца і накладка) і дрэва (самшытавы грэбень) (мал. 3.7: 2).

У сярэдзіне XI ст. плошча Вялікага пасада па-за межамі вакольнага горада (12,5 га) была каля 50 га. Забудова пасада пачыналася з захаду ад сцяны вакольнага горада (да XII ст. яна страціла сваю фартыфікацыйную функцыю), з поўначы была абмежавана руслам р. Палаты, з поўдня – р. Дзвіна. Натуральнай мяжой пасадскай тэрыторыі з усходу з’яўляўся глыбокі прыродны роў, які быў

размешчаны на ўсход ад перакрыжвання вул. Сака і Ванцэці і вул. Ф. Скарыны (зафіксаваны на планах канца XVIII ст.) (мал. 5.6; 5.15). Такім чынам, у сярэдзіне XI – XII стст. тэрыторыя Вялікага пасада стабілізуецца па лініі пасадакага паркана XVI – XVIII стст. Усходнія межы пасада заставаліся практычна нязменнымі на працягу гэтага часу. Аднак унутраная планіроўка істотна мянялася.

У пачатку XIV ст. у склад Вялікага пасада ўваходзіць старое гарадзішча. У згаданай вышэй справе аб продажы двух двароў ад пратапапа Багдана Яцковіча ваяводу Альбрэхту Гаштольду гаворка ідзе пра новы паркан Вялікага пасада, які агароджваў гарадзішча разам з прылеглымі тэрыторыямі і быў пабудаваны ў 1516 г.

Пашырэнне Верхняга замка за кошт уключэння часткі пасадакай тэрыторыі (на месцы т. зв. “усходніх раскопаў” 1959 – 1962 гг.) магло адбыцца толькі пасля пабудовы крапасной сцяны. Самыя раннія па часе рэшткі абарончых умацаванняў Верхняга замка зафіксаваны на яго заходнім схіле і, паводле дэндрахраналагічнага аналізу, датуюцца XIV ст. [271, с. 41]. У XIV ст. адбылася перапланіроўка грамадзянскай забудовы ўсходняй часткі Верхняга замка [315, с. 38], пра што гаворка пойдзе ніжэй. Гэтыя працэсы – магчымае сведчанне пашырэння замкавай тэрыторыі на ўсход за кошт часткі пасадакай.

У выніку археалагічнага нагляду за пракладаннем інжынерных сетак у 2000 і 2007 гг. на тэрыторыі плошчы Ф. Скарыны і вул. Гогаля было вызначана, што культурны пласт па трасе і прылягаючых раёнах вул. Гогаля адсутнічае, а на поўдзень ад плошчы Ф. Скарыны, г. зн. на схіле другой надпоймавай тэрасы, зафіксаваны невялікія па магутнасці (да 1 м) культурныя адкладанні з артэфактамі пераважна XVIII – XIX стст.²² [65; 76]. Такім чынам, тапаграфічныя межы Вялікага пасада заставаліся вельмі трывалымі на працягу XIII – XVIII стст.

Грамадзянская забудова Вялікага пасада XI – XVIII стст. дастаткова поўна ахарактызавана ў гістарычнай літаратуры [1-А, с. 203 – 228; 102; 103; 271, с. 65 – 66; 280; 315, с. 37 – 55]. Адзначым толькі, што асноўнымі яе рысамі з’яўляюцца выключна драўляны характар да XVII ст., у XVII – XVIII стст. – пераважна драўляны, трываласць у плошчы і размяшчэнні межаў гарадскіх сядзіб, пагонны характар забудовы на працягу ўсяго вывучаемага перыяду.

У пачатку XI ст. на правым беразе р. Палаты ўтвараецца Запалоцкі пасада. У XIV ст. за часткай Запалоцкага пасада замацоўваецца назва “стары горад”, якая працягвае выкарыстоўвацца да XX ст. [170, с. 169; 224, с. 85]. Паходжанне тапоніма “Запалоцце” вызначае тэрыторыю за р. Палатой. У сярэдзіне XI ст. яго плошча была не меншай за 40 га, што больш чым у 3 разы перавышае плошчу

---

²² Сярод венцаў гаршкоў былі знойдзены адзінкавыя формы XVII ст.

вакольнага горада (“малога пасада” XI ст.). Запалоцкі пасада быў умацаваны і актыўна забудоўваўся ўздоўж р. Дзвіны ў заходнім накірунку (мал. 3.9).

Сведчаннем гандлёва-рамеснага характару насельніцтва дадзенай тэрыторыі з’яўляюцца шматлікія артэфакты, знойдзеныя падчас раскопак у 2004 і 2006 гг.

Культурны пласт мае магутнасць 0,8 – 1,6 м. Выразна вылучаюцца тры стратыграфічныя гарызонты, з якіх найбольшую колькасць знаходак утрымлівае сярэдні стратыграфічны гарызонт (мал. 3.10).

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта вельмі бедны на знаходкі пласт зярністага, аднароднага супеску жоўтага ці светла-карычневага колеру з невялікімі каменчыкамі круглай ці авальнай формы, а таксама з кавалачкамі чырвонай гліны. Размешчаны на большай частцы раскопа адразу пад дзірваном. Сярэдняя магутнасць пласта 0,3 м.

У верхнім стратыграфічным пласце разам з керамікай XI – XII стст. знойдзены фрагменты гаршкоў і місак XVII – XIX стст. Гаршкі XVII ст. зроблены на нажным ганчарным крузе і вылучаюцца добрай якасцю апрацоўкі паверхні (мал. 3.11: 11 – 12). Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены накладнымі тронкамі з жалезнымі клёпкамі на складовае дзяржанне нажа, металічнай шпору (мал. 3.11: 10), кавалкам бронзавага дроту. Шпора належыць да групы IV па класіфікацыі Ю.М. Бохана, адпаведны тып шпор быў сфарміраваны ў XV ст. і бытаваў на працягу першай паловы XVI ст. [20, с. 226]. Важнай знаходкай з’яўляецца білонавая манета – драйпэлькер Георга Вільгельма (1619 – 1640), герцагства Прусія (эмісія 1619 г.). Манета мае адтуліну для нашэння на вяровачцы, і, верагодна, мела хаджэнне ў складзе караляў.

Асноўная частка рэчаў знойдзена ў невялікім па магутнасці стратыграфічна аднародным пласце зямлі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта і непасрэдна на мацерыку. Сярэдні стратыграфічны гарызонт распаўсюджаны на ўсёй плошчы раскопаў і мае мінімальную магутнасць 0,18 – 0,2 м, максімальную – да 0,6 м, у сярэднім – 0,3 – 0,4 м. Пласт камкаваты, суглінкавы і дастаткова аднародны па структуры, мае цёмна-шэры з карычневатым адценнем колер. У пласце трапляюцца лінзы вугалю, кавалкі вапны, лінзы чырвонай спечанай гліны і пяску, перапаленыя камяні у сярэднім 5 – 6 шт. на квадрат 2 x 2 м. У пласце даследаваны рэшткі вогнішчаў і развалы печаў-каменак.

Ніжні стратыграфічны гарызонт – гэта перадмацерыковы, суглінкавы, светлы з жаўтаватым адценнем ці бліжэй да крычневага пласт з шэрымі плямкамі і кавалачкамі вуголля. Структура пласта мае адрозненні: у паўднёвай і ўсходняй частцы раскопаў 1 – 2 пласт зярністы, прадстаўлены жвірам з нешматлікімі дамешкамі арганікі, на большай частцы раскопа – ён карычневатага колеру, камкаваты, суглінкавы з рудымі плямамі пяску са

жвірам. У гэтым пласце былі зафіксаваны сляды драўляных абарончых умацаванняў. Магутнасць пласта ад 0,15 да 0,3 м.

Ніжні стратыграфічны пласт бедны на знаходкі. Асноўныя з іх прадстаўлены фрагментамі гаршкоў, па форме аналагічныя большасці гаршкоў з мацерыковых ям.

Храналогія знаходак дазваляе больш дакладна вызначыць час засялення і працягласць існавання заходняй часткі пасада. Паколькі керамічны матэрыял і індывідуальныя знаходкі з сярэдняга і ніжняга стратыграфічнага гарызонта ўтвараюць адну храналагічную групу, іх правамоцна разгледзіць разам.

На мал. 3.12 прадстаўлена калекцыя рэчаў, якія могуць сведчыць пра пачатак засялення заходняй часткі пасада, калекцыя найбольш ранніх артэфактаў налічвае каля 20 металічных і шкляных рэчаў. Усе рэчы знойдзены ў сярэднім стратыграфічным гарызонце за выключэннем зашпількі (мал. 3.12: 12) і жалезнай абоймы з клёпкамі (мал. 3.12: 13), якія знойдзены ў мацерыковых ямах.

Так, два жалезных калачападобных крэсіва з язычком (мал. 3.12: 1) маюць аналагі з крэсівамі з курганных пахаванняў X – XI ст., а таксама знойдзенымі ў культурных напластаваннях гарадоў Беларусі другой паловы XI – XII стст. [89, с. 248; 91, с. 60; 176, с. 132;].

Ключ да навяснога замка тыпу А (мал. 3.12: 3) па наўгародскай класіфікацыі Б.А. Колчына датуецца X – сярэдзінай XIII стст. [141, рис. 3].

Жалезная зашпілька з кольцам і шарападобнай галоўкай знойдзена ў мацерыковай яме. Зашпілька мае даўжыню 12 см, дыяметр галоўкі 4,5 см (мал. 3.12: 12). Такія зашпількі выкарыстоўваліся ў Ноўгарадзе з X ст. да сярэдзіны XII ст. [221, с. 176; 248, с. 77]. Паводле тыпалогіі Л.А. Голубевай, гэтая зашпілька належыць да II групы. Такія вырабы знойдзены ў пахаваннях смаленскіх крывічоў канца XI – XII стст. Верагодна, яны выкарыстоўваліся для зашпільвання верхняга адзення (плашча) і размяшчаліся звычайна на правым плячэ [55, с. 121].

Знойдзена палова літога бронзавага бранзалета з зааморфнымі канцамі ў выглядзе стылізаваных змяіных галоваў (мал. 3.12: 10). Такія бранзалеты шырока вядомы ў балцкіх старажытнасцях X – XIII стст. [7, с. 26; 26, с. 156; 255, с. 192]. Аналагічны бранзалет быў знойдзены і ў Полацку [271, с. 150].

Дзежкападобная пацерка празрыстага светла-жоўтага колеру (мал. 3.12: 2) мае дыяметр 0,7 см, знойдзена ў мацерыковай яме. Дзежкападобныя пацеркі ў раннесярэднявечных гарадах датуюцца XI–XIII стст. [22, с. 93], у Полацку іх максімум прыходзіцца на XI – пачатак XII стст. [271, с. 33].

Глінянае праселка мае дыяметр каля 2,8 см, дыяметр адтуліны – каля 1 см (мал. 3.12: 4). Аснова праселкі плоская, верхняя частка з кілевідным выступам. Гліняныя праселкі ў гарадах Беларусі бытавалі да сярэдзіны XI ст., пасля чаго іх выцясняюць імпартаваныя оўручскія праселкі з шыфернага сланца [7, с. 422].

Кілевідны жалезны наканечнік стралы з пашырэннем ў ніжняй палове даўжыні пярэ (мал. 3.12: 5) не мае прамых аналагаў. Гэты наканечнік выдатна захаваўся. Яго вышыня 8,4 см, шырыня пярэ 1,4 см, даўжыня чаранка 3,4 см. Наканечнік стралы мае далікатна апрацаваную паверхню, шасцігранны ў сячэнні чаранок. Наканечнікі стрэл падобнага тыпу характэрны для X – XI стст. [181, табл. 13: 30, с. 63].

Круглы свінцовы выраб з прадрапанай выявай знака ў выглядзе літары “IX” мае вонкавы дыяметр 2,4 см, дыяметр адтуліны 0,7 см (мал. 3.12: 9). Другі выраб не ўтрымлівае выяў, мае дыяметр 1,8 см, адтуліна 0,5 см (мал. 3.13: 7). Падобныя вырабы знойдзены ў культурных напластаваннях Ноўгарада з X па XIV стст. [248, с. 157 – 158] і маглі выкарыстоўвацца як гузікі для грубага верхняга футранога адзення.

Бронзавая сякерка-падвеска мае вышыню 4,5 см, верхняя частка – вушка – абламана, шырыня ляза сякеркі складае 3,3 см (мал. 3.12: 7). Такія сякеркі выкарыстоўваліся як прывескі і знойдзены ў Ноўгарадзе ў пластах X – XII стст. [138, с. 164]. Гэтыя сякеркі паўтаралі форму шырокалезійных сякер, арэал іх выкарыстання быў шырокі і ахопліваў практычна ўвесь усходнееўрапейскі рэгіён.

Фрагмент падковападобнай фібулы (мал. 3.12: 8) мае аналаг з фібулай, знойдзенай у Полацку на Ніжнім замку ў пласце X – XI стст. [271, мал. 48].

Адзначым знаходку жалезнай абоймы (?) з клёпкамі, знойдзенай у мацерыковай яме № 10 (мал. 3.12: 13). Прызначэнне выраба не высветлена.

Да калекцыі найбольш старажытных рэчаў, відаць, трэба аднесці унікальны артэфакт – замочак мініяцюрных памераў (вышыня 3,5 см) зроблены з жалеза і медзі (мал. 3.12: 11). Замочак не з’яўляўся функцыянальнай рэччу, паколькі адтуліна пад замок у ім адсутнічае, пласціны корпуса і дужка трывала спаяны медзю, а сам замок мае форму лунніцы. Аналагаў вырабу намі не знойдзена.

Да калекцыі ранніх вырабаў можна аднесці таксама два нажа, спінка якіх мае ўступ пры пераходзе да чаранка, а лязо знаходзіцца з чаранком у адной плоскасці (мал. 3.15: 11, 14). Адзін нож мае даўжыню 10 см (мал. 3.15: 14), другі нож захаваўся фрагментарна (адламаны кавалак чаранка) (мал. 3.15: 11). Такія нажы знойдзены ў Віцебску яны знойдзены разам з ляпной керамікай у мацерыковых ямах і на мацерыку, датуюцца другой паловай IX – X стст. [22, с. 65]. Чаранкі такіх нажэй, як правіла, трохвугольныя ў сячэнні, хаця сустракаюцца нажы і з прамавугольным у сячэнні чаранком.

Фрагмент бронзавага бранзалета (мал. 3.14: 5) у выглядзе стылізаванай выявы змяінай галавы добра вядомы ў балцкіх старажытнасцях. Другі бранзалет захаваўся напалову і мае завостраны край, арнамент імітуе пляценне, хаця стрыжань цэльналіты, захаванасць надзвычай добрая (мал. 3.14: 6). Дакладныя аналогіі гэтаму бранзалету не выяўлены. Найбольш блізкі па форме

выраб быў знойдзены на Ізборскім гарадзішчы [250, рис. 368: 9]. Належыць да вельмі рэдкага тыпу кручаных бранзалетаў з рознааформленымі канцамі. Край бранзалета з Полацка абрублены і злёгка заостраны. У Ізборску вырабы маюць гладкія канцы і вызначаюцца як арыгінальны ізборскі тып наручных упрыгажэнняў. Датуюцца XII – XIII стст. [250, с. 377].

Індывідуальнай формай вылучаецца бронзавая падвеска ў выглядзе раўнаканцовага крыжа (мал. 3.14: 4). Блізкія па форме падвескі выкарыстоўваліся насельніцтвам Аршанскага Падняпроўя ў X – XII стст. [162, рис. 25: 4].

Дзве бронзавыя бразготкі неарнаментаваныя, з крыжападобнай проразцю (мал. 3.14: 2 – 3), такія бразготкі ў Полацку былі знойдзены ў пластах XII ст. Мініяцюрны гузік з бронзы, відаць, датуецца гэтым жа часам (мал. 3.14: 1). Фрагмент арнаментаванай дзвюма гарызантальнымі лініямі бронзавай бразготкі з адной проразцю (мал. 3.13: 8) падобны на вырабы, якія бытавалі ў Ноўгарадзе з сярэдзіны XI па сярэдзіну XIV стст. [248, рис. 8].

Бронзавае кольца (мал. 3.13: 5) мае пяцігранны ў сячэнні стрыжань, края разамкнутыя, дыяметр кольца 1,8 см. Прызначэнне не высветлена.

Пэўная частка рэчаў з каляровых металаў, верагодна, была зроблена на месцы, пра што сведчаць два фрагмента керамічных тыгляў для плаўкі металаў, а таксама злітачак бронзы авальнай формы з двума насечкамі, якія, верагодна, пазначалі вагу (мал. 3.14: 16). Гэты выраб з'яўляўся сыравінным запасам ювеліра. Да рэшткаў ювелірнай вытворчасці можна аднесці таксама бронзавыя пласцінкі-абрэзкі і дрот (мал. 3.14: 7, 8, 15), злітачак олава кулепадобнай формы (мал. 3.13: 6), а таксама рэдкую знаходку – бронзавы ювелірны пінцэт (мал. 3.14: 9). Аналагічны па форме пінцэт быў знойдзены на старажытным полацкім паселішчы і датуецца X – XI стст. [271, мал. 48].

З калекцыі бронзавых вырабаў прэзентатыўнасцю вылучаюцца 2 пярсцёнкі: рубчаты (мал. 3.13: 4) і з авальным шчыткам (мал. 3.13: 3). Пярсцёнкі з авальным шчыткам знойдзены ў Ноўгарадзе ў пластах канца XII – сярэдзіны XV ст. [248, с. 135], у Полацку пярсцёнак з выявай пяціканцовай зоркі на авальным шчытку быў знойдзены ў пласце XII ст. [315, с. 67]. Адзначым, што на пярсцёнку з Запалоцця таксама захаваліся зацёртыя сляды выявы на шчытку, характар іх візуальна не вызначаны.

Рэдкай знаходкай з'яўляецца свінцовая пломба з выявай святога (аверс) і расквітнеўшага крыжа (рэверс) (мал. 3.13: 1). Пломба мае памеры 1,1 x 1,3 см. Знойдзена ў сярэднім стратыграфічным гарызонце.

Медная пласцінка прамавугольнай формы памерамі 1,9 x 4,7 см мае адтуліны па краю (ад трох да чатырох на доўгай грані). Такія пласцінкі, відаць, выкарыстоўваліся як рамонтная акоўка на драўляны посуд. Яны прызначаліся для закраплення патрэсканай сценкі начыння дротам праз адтуліны ў пласцінцы. Для прыкладу варта прывесці пласціны, знойдзеныя на драўляным

посудзе з кургана № 10 каля в. Пагошча (Опсаўскі раён Віцебскай вобласці), які датуецца канцом X – пачаткам XI стст. [212, с. 136, мал. 3].

Фрагмент бронзавай накладкі быў знойдзены ў верхнім пласце зямлі, таму яго датаванне няпэўнае (мал. 3.13: 11). Гэты выраб мог пачаткова выкарыстоўвацца для аздаблення скарбовых і іншых скрынь, пасля чаго з’яўляцца рамонтнай акоўкай драўлянага посуду.

Вялікую цікавасць уяўляюць артэфакты, якія з’яўляюцца пад’ёмным матэрыялам. Яны знойдзены краянаўцам С.Л. Міхейкам і навуковым супрацоўнікам НППКМЗ С.Я. Глазырыным ў Запалоцці, у межах даследуемай тэрыторыі на беразе Дзвіны. Гэта серыя маленькіх бронзавых арнаментаваных ключыкаў ад куфэркаў (мал. 3.14: 10 – 14), касцяны трымальнік струны, бронзавая завушніца са шкляной устаўкай, ужо згаданыя пярсцёнак з авальным шчыткам (знойдзены на паверхні культурнага пласта каля дарогі Запалоцце–Чарнешчына за 150 м на поўнач ад раскопаў 1 – 2) і бронзавая сякерка-падвеска.

Агульнымі ў характарыстыцы керамікі з раскопа 1 з’яўляюцца наступныя прыкметы. Кераміка з грубымі дамешкамі жарствы, паверхня няроўная, з палоскамі і ямкамі, утворанымі пры фармаванні на ганчарным крузе. Арнамент на начынні лінейны, хвалісты ці з насечкамі, нярэдка спалучае некалькі дэкаратыўных элементаў. Арнамент наносіўся па верхняй частцы тулава, звонку па плечуку і венцу, зрэдку – з унутранага края венца (мал. 3.16). Большая частка керамікі з раскопа 1 і шурфоў у Запалоцці па профілю венца падобная на кераміку тыпу IV з полацкага Верхняга замку [315, с. 81] ці тыпу D2 і D5 з Мінскага замчышча, якая па назіранню Э.М. Загарульскага “очень ровно распространена в течение всего периода (XI – XIII стст. – *заўвага Д.У. Дука*) и не может служить хронологическим целям внутри этого диапазона времени” [89, с. 241].

Амфары знойдзены ў колькасці 9 фрагментаў сценак, з іх 1 – фрагмент плечука з ручкай (мал. 1.49: 2). Амфары – гэта надзейнае сведчанне паўднёвага імпарту. Сценкі амфар аздаблены лінейным арнаментам у выглядзе дробных гарызантальных палосак. Амфары ў вялікай колькасці (больш 130 рэшткаў) былі знойдзены падчас раскопак Верхняга замка і датуецца XI – 20–30-мі гг. XIII стст. [315, с. 87], але максімум іх бытавання прыходзіцца на XII ст. [271, мал. 44].

Статус сярэднявечнага насельніцтва даследаванай часткі Запалоцкага пасада вызначаюць свінцовая таварная пломба, керамічныя амфары, тыглі для плаўкі каляровых металаў, ювелірныя і іншыя інструменты. Паводле наяўнага рэчавага матэрыялу можна зрабіць выснову, што на пасадзе сяліліся рамеснікі і гандляры.

Час засялення заходняй часткі Запалоцкага пасада можна надзейна датаваць у межах XI ст. З пэўнай доляй верагоднасці можна вызначыць пачатак

засялення дадзенай тэрыторыі на мяжы X – XI стст. Верхнюю храналагічную мяжу сярэдняга стратыграфічнага гарызонта можна акрэсліць мяжой XII – XIII стст. Па-першае, сярод знаходак адсутнічаюць шклянныя бранзалеты (знойдзены толькі 1 фрагмент у пераадкладзеным пласце шурфа 4), іх шырокае бытаванне ў Полацку прыпадае на 1220-я – 1250-я гг. [315, с. 95]. Па другое, сярод фрагментаў керамікі раскопа 1 не вылучаны пераходныя формы да познесярэднявечных тыпаў другой паловы XIII – XIV стст. Па-трэцяе, значная частка рэчаў мае верхнюю храналагічную мяжу існавання XII ст. Нарэшце, сярэдні стратыграфічны гарызонт адносна невялікай магутнасці і аднародны па структуры, тады як на Вялікім пасадзе і Верхнім замку напластаванні XIII ст. адны з самых вялікіх і стратыграфічна стракатых.

Археалагічных сведчанняў пра засяленне заходняй часткі Запалоцкага пасада ў XIV – XV стст. няма. Комплекс рэчаў верхняга стратыграфічнага гарызонта нешматлікі і ўкладаецца ў дыяпазон XVI – XIX стст. Выразных слядоў пабудовы XVI – XIX стст. у заходняй частцы Запалоцкага пасада не выяўлена. Верагодна, у гэты час заходняя частка Запалоцкага пасада не была заселена. Яна магла выкарыстоўвацца пад агароды ці выпасы хатняй жывёлы, пра магчымасць рэдкай фальваркавай забудовы сведчаць нешматлікія фрагменты пячоннай кафлі.

Такім чынам, пазначаны комплекс рэчаў сведчыць пра засяленне даследаванай часткі запалоцкага пасада ў XI ст., аднак не выключана магчымасць пачатку асваення гэтай тэрыторыі на мяжы X – XI стст.

У пачатку XIII ст. Запалоцкі пасад удвая скараціўся ў памерах і дасягнуў плошчы каля 20 га. У XIV ст. на закінутай частцы Запалоцкага пасада (“старога горада”) размяшчаліся агароды [224, с. 85]. Відаць, у гэты час і з’явілася назва “Вялікі пасад”, якая замацавалася за тэрыторыяй ад старажытнага гарадзішча да Верхняга замка, уключаючы і былы вакольны горад.

Асобныя пасяленні палачан размяшчаліся на мысах уздоўж р. Палаты на поўнач ад Вялікага і Запалоцкага пасадаў. Сляды такой забудовы выяўлены на аддаленасці каля 0,8 – 1 км ад вусця р. Палаты ў раёне сучаснага Чырвонага маста, вул. Кастрычніцкай і вул. Ф. Міронавай. Размяшчэнне сядзіб палачан у XI – XIII стст. на мысах уздоўж р. Палаты сведчыць пра важную ролю ракі ў жыцці тагачаснага насельніцтва. Тэрытарыяльная аддаленасць ці адмежаванасць ад гарадскіх умацаванняў – гарадзішча і вакольнага горада – як бачым, не з’яўлялася істотнай перашкодай для абрання месца пасялення. Галоўным фактарам з’яўлялася набліжанасць да р. Палаты, яна ж і выступала сваеасаблівай мерыдыяльнай воссю ў фарміраванні планіровачнай структуры Полацка.

Плошча пасяленняў за р. Палатой была вельмі значнай (40 га), яна дзялілася на дзве часткі прыродным ровам, які пачынаўся ад паўночнага выгіну старога русла р. Палаты. Адно з выяўленых пасяленняў размешчана на ўсход ад

згаданага рова ў трохвугольніку паміж р. Палатой, сучаснай вул. Кастрычніцкай і ровам, другое – ад р. Палаты на захад па трасе вул. Міронавай. Культурны пласт датуецца XI – XII стст., асобныя артэфакты (ляпны посуд і пацеркі) сведчаць пра магчымасць засялення дадзенай тэрыторыі напрыканцы X ст. Артэфакты XI ст. вызначаюць гандлёва-рамесныя заняткі тутэйшага насельніцтва. Наяўнасць шматлікіх рэшткаў драўляных дамоў XI – XII стст., якія загінулі ў агні, і бедныя на індывідуальныя знаходкі напластаванні XII ст. дазваляюць дапусціць, што перад тым як пакінуць пасяленне, людзі паспелі ўзяць з сабой найбольш каштоўныя рэчы (гл. Табл. I).

Відавочна, што пасяленні за р. Палатой былі заселены сінхронна з заходняй часткай Запалоцкага пасада. Па сутнасці, гэтыя два пасяленні на поўнач ад Запалоцця ўтваралі асобны пасад, назва якога ў пісьмовых крыніцах не захавалася. Наяўнасць культурнага пласта і артэфактаў XIII – XVI стст. не зафіксавана. Па сведчанні археалагічных і пісьмовых крыніц, у XVII – XVIII стст. на тэрыторыі на захад ад рова размяшчаліся фальваркі паноў Лакачэўскага, Яніса і мясцовасці Пагіршчына, Пагіраўская мыза, Слабада, на ўсход ад рова прасціраліся агароды і ворыўная зямля.

Важнае значэнне “торга”, ці “места”, неаднаразова падкрэслівалася гісторыкамі ў вызначэнні сацыятаграфічнай структуры старажытных гарадоў [288, с. 107]. “Местам” называлі ўсю гандлёвую плошчу на пасадзе, па гэтай прымеце і ўсю тэрыторыю горада называлі “местам”²³ (адсюль – “мяшчане”, ці “месцічы”, якія ў Полацку ўпершыню згаданы ў інтытуляцыі гарадскіх зваротаў пад 1435, 1458 і 1459 гг. [227, с. 150, 179; 341, л. 14 ат.; 347, р. 103]). Паказальна, што ў XV ст. “мяшчанамі” называлі жыхароў горада, якія займаліся гандлем [172, с. 64].

Галоўная плошча Полацка была размешчана каля Верхняга замка, паблізу Чорнага ручая. Яна ж з XII ст. з’яўлялася месцам вечавых сходаў. На гэтай тэрыторыі ў першай палове XVI ст. існаваў гарадскі рынак – “Вялікі торг”. Побач з плошчай размяшчалася царква Ражаства Хрыстова (XII – XVII стст.). Пасля пачатку будаўніцтва езуіцкага калегіума ў 1581 г. гандлёвая плошча была перанесена на ўсход, у раён сучаснай плошчы Свабоды.

У сярэдзіне XVI ст. горад зведаў вялікія тапаграфічныя змены, прычынай чаго сталі ваенныя падзеі і захоп Полацка маскоўскім войскам Івана IV у 1563 – 1579 гг. Гэтыя змены істотным чынам паўплывалі на развіццё сацыятаграфічнай структуры Полацка ў далейшы час. Акрамя археалагічных, захаваліся вялікі комплекс пісьмовых крыніц, якія ўсебакова характарызуюць гэты працэс як з боку маскоўскіх летапісцаў, так і з адміністрацыі Стэфана Баторыя. Падрабязныя звесткі пра мэты і рэалізацыю працэса тагачаснага

---

²³ Тэрмін “место Полоцкое” ўпершыню згаданы ў канцы 40-х гг. XV ст. [172, с. 64].

ўладкавання Полацка занатаваны ў Кнізе полацкага пахода 1563 г. [136]. Тэзісна характарыстыка зменаў сацыятаграфічнай структуры горада ў гэты час выглядае наступным чынам.

У 1563 г., падчас панавання ў горадзе войскаў Івана IV, на частцы тэрыторыі Вялікага пасада, практычна ў межах былога вакольнага горада, пабудаваны Ніжні замак. Месцам для яго будаўніцтва абрана тэрыторыя Вялікага пасада, спаленага па загадзе полацкага ваяводы Станіслава Давойны. Іван IV загадаў князю Пятру Зайцаву і дзяку Барысу Шчокіну зрабіць “горад” “наспех, не мешкая, полое место да и во всем городе изсматривати, да которые места будет пригож поделати” [136, с. 70]. Акрамя таго, было загадана аднавіць Запалоцкі пасада і перасяліць туды ўсіх мяшчан. Мясцоваму насельніцтву, у тым ліку і з іншых гарадоў ВКЛ, было забаронена сяліцца на тэрыторыі абодвух замкаў. Доступ для наведвання Сафійскага сабора быў дазволены “літоўскім і земскім людзям, бурмістрам” толькі ў вялікія святы і па невялікай колькасці чалавек. Стральцам было загадана рабіць пастаянныя рэйды па пасадак тэрыторыі: “воеводам Захарье и князю Давыду в остроге быти и дела царя и великого князя беречи и по острогу еженочей голов от себя посылати и самим того еженочей назирати” [136, с. 72].

Так, падчас уладкавання горада ў 1563 г. было пракапана новае русла р. Палаты, зямля ў колькасці 230 тыс. м³ спатрэбілася для ўзвядзення вала Ніжняга замка, які заняў частку былой пасадак тэрыторыі [271, с. 49].

Вялікі пасада у 1563 – 1579 гг. уяўляў сабой незаселенае пажарышча. Гэта было зроблена з-за таго, што фартыфікацыйная функцыя Вялікага пасада ў 1563 г. сябе не апраўдала, і Іван IV перасцярог паўтарэнне сітуацыі [48, с. 56]. Запалоцце было акружана драўлянай сцяной з валам.

У 1579 г., падчас аблогі Полацка войскамі Стэфана Баторыя, маскоўскія войскі размясціліся ў Верхнім замку, а “горад” (Запалоцкі пасада) быў выпалены [48, с. 58].

Такім чынам, Вялікі пасада уяўляў сабой незаселенае пажарышча з 1563 па 1579 гг. Запалоцкі пасада пасля ўзяцця Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г., па сведчанні Р. Гейдэнштэйна, быў небяспечнай тэрыторыяй, паколькі, акрамя пажарышча, тут размяшчаліся могілкі, “клааки і іншыя брудныя месцы”, да таго ж венгры са складу каралеўскага войска ўзвялі на былым пасадак шанцы (абарончыя ўмацаванні палявога лагера) [48, с. 58].

Аднаўленне абодвух пасадаў заняло не адзін год, паколькі інвентар маёмасці полацкага архіепіскапа за 1580 г. засведчыў на Вялікім пасадак толькі адну вуліцу Плігаўскую, каля якой размяшчалася адзінаццаць незаселеных пляцаў [340, л. 180]. Больш чым праз паўстагоддзя – у 1633 г. – згадваюцца толькі крапасныя ўмацаванні Запалоцкага пасада, што само па сабе гаворыць аб прыярытэтах у тагачаснай забудове [9, с. 271 – 272].

Паводле рэвізіі 1552 г., на левым беразе р. Дзвіны існавалі чатыры пасады: Востраўскі, Экіманскі, Крыўцоў і Слабадскі. Востраўскі размешчаны насупраць Верхняга замка ў рукаве русла р. Дзвіны, Экіманскі размешчаны на захад ад Вострава, Крыўцоў размешчаны паміж вусцем р. Бельчыцы і Востравам, Слабадскі размяшчаўся пры вусці р. Бельчыцы, на яе правым беразе.

Пачатак станаўлення левабярэжных пасадаў – Крыўцовага і Слабадскога – прыпадае на другую палову XV ст. Пасяленне (г. зв. “слабодка”) на месцы будучага Слабадскога пасада існавала з XI ст. Востраўскі і Слабадскі пасады згаданы толькі ў рэвізіі 1552 г., у пісьмовых крыніцах наступных двух стагоддзяў яны больш не згадваюцца.

У першай трэці XVII ст. на левым беразе р. Дзвіны існаваў адзін пасад, які меў назву Крыўцоў. На гэтым пасадзе размяшчалася “мястэчка”, у сэнсе “мясцовасць”, Бельчыцы-Кабак, ці Бельчыцкая слабада [1-А, с. 33 – 38].

Найбольш аддаленым ад гістарычнага цэнтра Полацка быў Экіманскі пасад. Засяленне Экімані пачалося ў другой палове XV ст. У дачыненні да Экімані ў сярэдзіне XVI ст. ужываюцца адначасова назвы “пасад” і “прадмесце”, у XVII ст. выкарыстоўваюцца назвы “мястэчка” і “факторыя”. Гэта далёка не выпадкова. Экімань была перададзена Стэфанам Баторыем езуіцкаму калегіуму, з’яўлялася разам з Востравам яго найбуйнейшай юрыдыкай і, паводле земскіх кніг, з канца XVI ст. мела статус полацкага прадмесця, аднак жыхары Экімані ў XVII ст. па-ранейшаму лічыліся мяшчанами [1-А, с. 33 – 38].

У 1622 – 1623 гг. мяшчане Крыўцовага пасада разам са слабадскімі сталі падначаленымі полацкаму магістрату.

Для маркіроўкі лакальнай прыналежнасці насельніцтва Полацка ў сярэдзіне XVII ст. карысталіся азначэннямі “заполочане” (жыхары Запалоцкага пасада), “заречане” (жыхары левабярэжнай часткі Полацка ўвогуле), “кабачане” (жыхары мясцовасці Кабак). Кабачане па-ранейшаму вылучаліся асобна з агульнай колькасці задзвінскага насельніцтва [1-А, с. 33 – 38].

Такім чынам, у Полацку да пачатку XVI ст. існавалі два асноўныя горадаўтвараючыя пасады – Вялікі і Запалоцкі. Гэтыя пасады размяшчаліся на правым беразе р. Дзвіны, Запалоцкі – на захад ад вусця р. Палаты, Вялікі – на ўсход ад Верхняга замка. Абодва пасады былі ўмацаваны. Плошча Вялікага пасада заставалася практычна нязменнай на працягу XII – XVII стст. і складала каля 50 – 60 га, межы Запалоцкага пасада істотна вагаліся ў бок скарачэння, што было выклікана частымі войнамі з Маскоўскім княствам. Аднак наўрад ці нават у самыя неспрыяльныя часы плошча Запалоцкага пасада была меншай за 17 га. Менавіта на гэтым пасадзе ў 1498 г. быў заснаваны першы ў Полацку

каталіцкі кляштар бернардзінцаў [30-А]. Сумарная плошча левабярэжных пасадаў у XVI ст. дасягала 40 га.

Тапаграфічная структура левабярэжных пасадаў – Крыўцова і Экіманскага – была сфарміравана ў пачатку XVI ст. Згаданыя ў полацкай рэвізіі 1552 г. Слабадскі і Востраўскі пасады ў XVII ст. юрыдычна становяцца часткай Крыўцовага пасада пад найменнем асобных мясцовасцей. Гэтыя тэрытарыяльныя адзінкі былі заселены да часу ўтварэння левабярэжных пасадаў як полацкія слабоды, з цягам часу яны становяцца пасяленнямі пры манастырах Барыса і Глеба і Іаана Прадцечы.

Тэрытарыяльныя змены ў развіцці полацкіх пасадаў адбываліся ў некалькі этапаў:

I этап – станаўленне вакольнага горада (“малога” пасада) першай паловы XI ст. на месцы старажытнага паселішча (канец VIII – X стст.), развіццё пасяленняў за р. Палатой (з X ст.), фарміраванне сацыятапаграфічнай структуры Вялікага і Запалоцкага пасадаў на працягу XI ст., існаванне пасялення на месцы Старой Слабады пры вусці р. Бельчыцы (з X ст.) і Вострава на р. Дзвіне (XI ст.). Першыя сведчанні пра пабудову паркана Запалоцкага пасада (XI ст.).

II этап – XII – XV стст. Спыненне існавання вакольнага горада, скарачэнне плошчы Запалоцкага пасада (пачатак XIII ст.), спыненне існавання пасяленняў за р. Палатой, уключэнне старога гарадзішча ў склад Вялікага пасада і павелічэнне тэрыторыі Верхняга замка за кошт часткі Вялікага пасада (пачатак XIV ст.).

III этап – першая палова XVI ст. (да 1563 г.). Утварэнне левабярэжных пасадаў Полацка (Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі) за кошт перасяленцаў з Вялікага і Запалоцкага пасадаў (пачатак XVI ст.). Скарачэнне тэрыторыі Запалоцкага пасада (першая палова XVI ст.). Будаўніцтва паркана Вялікага і Запалоцкага пасадаў (каля 1501 г.).

IV этап – 1563 – 1579 гг. Пабудова Ніжняга замка на частцы Вялікага пасада, змена русла р. Палаты (1563 г.). Спыненне існавання Вялікага пасада. Аднаўленне тэрыторыі Запалоцкага пасада ў межах паркана.

V этап – 1579 г. – канец XVIII ст. Перанос гарадской рынкавай плошчы (1581 г.). Пераўтварэнне старога гарадзішча ў гарадскія могілкі (XVII ст.). Арганізацыйнае аб’яднанне левабярэжнага насельніцтва Полацка ў межах Крыўцовага і Экіманскага пасадаў.

ГЛАВА 4

САЦЫЯЛЬНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ, СКЛАД І КІРАВАННЕ ПАСАДСКАГА НАСЕЛЬНІЦТВА

Пасадскае насельніцтва Полацка ў XI – XIII стст. складалася пераважна з асабіста вольнага насельніцтва – рамеснікаў і гандляроў. Асобы статус мелі малодшыя дружыннікі (“дзецкія”) і баяры (“сільныя мужы”) [312, с. 36]. Апошнія разам з самай шматлікай катэгорыяй асабіста вольнага насельніцтва – рамеснікамі і гандлярамі – прадстаўлялі асноўную частку палачан і згадваюцца ў дагаворах з Рыгаю XV ст. як “мужы-палачане” [208, с. 126]. Дзецкія жылі пры двары князя, і да пачатку XIV ст. іх прысутнасць разам з князем і рамеснікамі зафіксавана на тэрыторыі полацкага гарадзішча. Слядоў баярскіх сядзіб на пасадскай тэрыторыі ў XI – XV стст. археалагічна не выяўлена, чаго нельга сказаць пра XVI – XVII стст. У гэты час баярскія (шляхецкія) сядзібы размяшчаліся на тэрыторыі Вялікага і Запалоцкага пасадаў і на паўночнай частцы Верхняга замка [1-А, с. 68]. Выкарыстоўваючы метады рэтраспекцыі, магчыма дапусціць, што ў XI – XV стст. полацкія баяры сяліліся цераспалосна з пасадскім насельніцтвам, а таксама на Верхнім замку.

Бяднейшай часткай насельніцтва старажытнарускіх гарадоў з’яўляліся рамеснікі-халопы і іншыя катэгорыі залежных ад князя, баяр і “чарняцоў” (духавенства) людзей. Акрамя халопства, у гарадах Русі існавалі г. зв. “міласнікі” (жабракі) [289, с. 150]. Даныя пісьмовых крыніц пра колькасць гэтай катэгорыі людзей у Полацку, як і ў іншых старажытнарускіх гарадах, адсутнічаюць.

Да сярэдзіны XII ст. летапісы не паведамляюць пра існаванне канчанскай структуры асобных старажытнарускіх гарадоў. Тэрмін “пасад” згадваецца яшчэ пазней – у 1234 г., што сведчыць пра раннефеадальны характар развіцця гарадоў у IX – сярэдзіне XII стст. Паводле П.П. Талочкі, у гэты час гарады яшчэ былі адносна невялікімі ўтварэннямі, і іх унутраная адміністрацыйна-тэрытарыяльная структура яшчэ не адлілася ў завершаныя формы [291, с. 144].

Упершыню тэрмін “канец”²⁴ згаданы ў дачыненні да адной адміністрацыйна-тэрытарыяльнай часткі Кіева пад 1147 г., у Ноўгарадзе “Неревский канец” згаданы пад 1172 г. Акрамя Кіева і Ноўгарада, канчанская

---

²⁴ Тэрмін выкарыстоўваўся ў азначэнні да розных раёнаў перадграддзя ці вуліц асобных старажытнарускіх гарадоў. Тэрмін інтэрпрэтуецца па-рознаму: як тапаграфічная адзінка [291, с. 144 – 145], як месца, на якім адбываўся сход абшчыннікаў, альбо сукупнасць уладанняў абшчыны (ад слова “конь” – сходка) [295, с. 28 – 29].

структура была характэрна для Пскова, Растова, Ладагі, Старай Русы, Смаленска [291, с. 144 – 145]. Погляды на сацыяльную арганізацыю канцоў сярод гісторыкаў розныя: канчанская структура прадугледжвала наяўнасць залежнага ад баярства гандлёва-рамеснага насельніцтва [291, с. 147], альбо была заснавана на прынцыпах федэралізму і народаўладдзя [295, с. 21]. Канцы Ноўгарада былі найбольш буйнымі структурнымі адзінкамі горада са сваім вечам і выбарнымі начальнікамі. Кожны канец уключаў у сябе больш дробныя падраздзяленні – вуліцы і сотні. Гарадская абшчына канцоў была цесна звязана з сельскай акругай [295, с. 17, 31].

У гістарыяграфіі розніца падыход да вызначэння характару веча (сход вольных абшчыннікаў з прадстаўнікамі знаці ці абмежаваная група знаці з выбарнымі ад абшчыны) [297, с. 187]. Наяўнасць у Полацку веча фіксуецца ў апісанні падзей 1021 г. (паход Брачыслава Ізяславіча на Ноўгарад) [297, с. 197]²⁵. Паводле грунтоўнага аналізу А.А. Горскага, у пісьмовых крыніцах адсутнічае наяўнасць канкрэтных службовых асоб ад “абшчын”, якія б прадстаўлялі “горад-дзяржаву” [56, с. 100]. Гісторык адмаўляе вылучэнне ў якасці земскіх лідэраў тысяцкіх, ваяводаў, баяраў няма, а значыць рэальных падстаў для тэзісу аб існаванні ў старажытнай Русі “дзяржаў-абшчын” і народаўладдзя няма. У якасці сацыяльнай эліты выступалі князь і дружына [56, с. 100 – 108]. Адсюль вынікае, што веча не толькі не з’яўлялася органам абшчыннай улады, яно было створана для яе падаўлення [291, с. 206]. Прыклад Полацка сведчыць, што ўлада веча пераўзыходзіла паўнамоцтвы князя толькі ў крызіснае для княжацкай улады XII ст. [346, с. 18].

Баярская карпаратыўнасць наўгародскіх канцоў яскрава прасочваецца ў сацыяльным складзе іх насельніцтва. Насельніцтва канца складаецца з баяр і непасрэдна залежных ад іх людзей, якія жывуць на баярскіх сядзібах, – вотчынных рамеснікаў, чэлядзі, клірыкаў; для апошніх выдзяляліся асобныя ўчасткі. З узнікненнем баярскага пасадніцтва напрыканцы XI ст. дзейнасць гэтай групы насельніцтва горада рэгулявалася выключна вечавымі парадкамі і была выключана з юрысдыкцыі князя [141, с. 114; 205, с. 208].

Канчанскаму насельніцтву проціпастаўлена насельніцтва соцен. На працягу XII ст. у Ноўгарадзе соценная сістэма падпарадкоўвалася княжацкім соцкім і тысяцкаму. Гэтае насельніцтва (рамеснікі і гандляры) было незалежнае ад баяр і падпарадкоўвалася княжацкаму апарату. Таму ў дачыненні да сацыяльнай структуры Ноўгарада тэрмін “пасадскае насельніцтва” не выкарыстоўваецца, паколькі пасада ў выглядзе асобнай горадаўтваральнай структуры ў Ноўгарадзе ў X – XV стст. не існавала, а ў сацыяльным плане

---

²⁵ З гэтым тэзісам згодны далёка не ўсе гісторыкі. Магчыма, што пад 1021 г. у Эймундавай сазе ідзе гаворка толькі пра раду князя з дружынай [62, с. 135 – 136; 346, с. 22].

пасадаму насельніцтву адпавядала насельніцтва соцен. Баярскія сядзібы наўгародскіх канцоў размяшчаліся цераспалосна з насельніцтвам соцен [141, с. 115]. Альтэрнатыўны погляд І.Я. Фраянава і А.Ю. Дварнічэнкі аб дамінаванні ўласнасці вольных абшчыннікаў над баярскай у наўгародскім грамадстве XI – XII стст. [297, с. 196] не супярэчыць выказаным меркаванням: канчанская сістэма фарміравалася паступова і прывяла ўрэшце да перавагі баярскай землеўласнасці.

Летапісных звестак аб полацкіх канцах не зафіксавана, аднак Г.В. Штыхаў мяркуе аб наяўнасці канчанскай арганізацыі Полацка на манер Наўгародскай, якая, на думку даследчыка, у Полацку не атрымала шырокага развіцця [271, с. 33, 130]. А ці магла яна існаваць увогуле?

Заўважым, што пісьмовыя крыніцы XV – XVI стст. і больш ранняга часу не паведамляюць аб наяўнасці канчанскай структуры Полацка. Полацкае баярства і вечавы лад у XII ст. набылі вялікую магутнасць, аднак вялікай карпаратыўнасці баярскіх родаў нахталт наўгародскіх у Полацку не назіраецца. Інстытут княжацкай улады захоўваўся ў Полацку да канца XIV ст. Баярства як асобная сацыяльная група была юрыдычна адмежавана ад іншых груп пасадамскага насельніцтва толькі ў 80-я – 90-я гг. XV ст. У гэты час абазначылася перавага баяраў над мяшчанами ў сацыяльна-эканамічным і палітычным жыцці Полаччыны [172, с. 66]. У гэты ж час у Полацку знікаюць вечавыя сходы як своеасаблівы тып грамадзянскай улады, дзе пэўную ролю ў XIII – XIV стст. маглі адыгрываць таксама і беззямельныя мяшчане, але ўжо пад уладай князя ці вялікакняжацкага намесніка [346, с. 17]. Гэтая апошняя асаблівасць вылучае грамадскі лад Полацка ад уладкавання іншых усходнеславянскіх гарадоў.

Інфармацыя аб арганізацыі вольнага насельніцтва Беларускага Падзвіння ў XI – XIV стст. у межах дзесятковай сістэмы – тысяча, сотні, дзесяткі – у пісьмовых крыніцах адсутнічае, за выключэннем аповесці аб Святохне, праўдзівасць якой выклікае сумненні [271, с. 19]. У “Дэкрэце” Казіміра Ягелончыка 1486 г. увядзенне ў Полацку дзесятнікаў разглядаецца як парушэнне даўняй мясцовай традыцыі [172, с. 45].

Адсутнасць соценнай структуры арганізацыі пасадамскага насельніцтва Полацка ў XI – XV стст. сведчыць аб іншай, у параўнанні з Ноўгарадам, сацыяльнай арганізацыі насельніцтва пасадаў. Юрыдычная перавага полацкага баярства над мяшчанами (як вызначальная рыса наўгародскіх канцоў) зафіксавана не раней за 80-я – 90-я гг. XV ст. З гэтага часу адбываецца паступовая перавага зямельнай уласнасці баяр у Полацку і полацкай воласці, як і ў гарадах з канчанскай структурай [28, с. 59]. Адсюль вынікае асаблівасць сацыяльнай арганізацыі пасадамскага насельніцтва: соценная структура склалася ў Полацку толькі ў XVI ст. і звязана ўжо з магдэбургскім горадам, аб чым

гаворка пойдзе ніжэй. Такім чынам, рэальных падстаў для вызначэння канчанскай арганізацыі насельніцтва Полацка ў XII – XV стст. няма.

Адна з галоўных прымет сярэдневяковага горада – гэта наяўнасць у ім гарадской абшчыны. Паводле М.М. Ціхамірава, П.П. Талочкі, Г.В. Штыхава і інш., аб наяўнасці на пасадзе самакіруемай абшчыны сведчаць наяўнасць гандлёвай плошчы, узнікненне сядзібнай забудовы, якая падпарадкоўвалася законам горадабудаўніцтва, разгалінаванай гарадской інфраструктуры. Свабоднае насельніцтва гарадскіх пасадаў з’яўлялася галоўным валадаром пасадскай зямлі з аднаго боку, і сацыяльнай арганізацыяй, якая адстойвала інтарэсы свабоднага пасадскага насельніцтва, з другога [22, с. 151 – 152; 324, с. 172].

Канчанская структура прадугледжвала іншую сацыяльную арганізацыю: канчанскія жыхары былі залежным ад баярства гандлёва-рамесным насельніцтвам. Гэтае насельніцтва аказвала ўплыў і на іншыя свабодныя катэгорыі гараджан. У супрацьвагу гэтаму карпаратыўнасць свабоднага пасадскага рамяства закладзена ў аснове існавання пасадаў [291, с. 147].

Аднак існаванне пасадскай абшчыны ў X – XIII стст. не знайшло адлюстравання на старонках гістарычных крыніц ні ў Полацку, ні ў іншых гарадах Русі. Даныя археалогіі адназначна не могуць сцвердзіць яе існаванне, яны прадстаўляюць толькі ўскосныя звесткі пра існаванне карпаратыўнасці пэўных рамесных спецыяльнасцяў. Прыметы карпаратыўнай арганізацыі полацкіх рамеснікаў у X – XIII стст. можна прасачыць па наяўнасці ў цэнтральнай частцы Вялікага пасада ювелірных майстэрняў у XII і ў XVII стст. Сляды ювелірнай вытворчасці былі адкрыты падчас даследаванняў тэрыторый X – XIII стст.: гарадзішча, паселішчаў, вакольнага горада, Запалоцця, Вялікага пасада. У Полацку квітнелі і іншыя рамёствы, археалагічна вывучаны касцярэзныя, гарбарныя, кавальскія, залатарскія і іншыя майстэрні XII – XVIII стст. Найбольш уплывовай рамеснай карпарацыяй у першай палове XVI ст. з’яўлялася мясніцкая, якая не толькі забяспечвала мясам Полацк, але і ганяла жывёлу на продаж у Вільню [34, с. 40].

Старажытная карпаратыўнасць рамеснай вытворчасці ў XVII ст. аформілася ў цэлавую арганізацыю. Ды і ўласна горад пераўтвараецца ў цэнтр субкультуры пэўных прафесійных груп. Гарадскія рамеснікі становяцца замкнёнай сацыяльнай адзінкай, што яскрава бачна на прыкладзе цэхавага ўладкавання: іх прадукцыя вырабляецца па замове шляхты і магнатаў, густы апошніх залежаць ад запатрабаванняў, найперш, еўрапейскай моды. Па вызначэнні П. Бэрка, “сістэма цэхаў спрыяла стварэнню рамеснікамі і гандлярамі агульнай культуры, адрознай ад культуры сялян” [25, с. 62].

У айчыннай гістарыяграфіі апошніх гадоў трывала замацавалася слушнае меркаванне, што тып сярэдневяковага заходнееўрапейскага места (ізаляванай у

юрыдычным сэнсе ад наваколля абшчыны, якая карысталася правам на самакіраванне) не быў характэрны для Русі ў XI – XIII стст. [151, с. 44 – 45; 297; 299, с. 192;]. Рускія “горада” і зямля-воласць утваралі адно арганізацыйнае цэлае, а жыхары зямлі разам з насельніцтвам гарадоў мелі супольную назву (“палачане”, “меняне”, “смаляне” і інш.) [313, с. 125]. Насельніцтва зямлі-воласці ў арганізацыйным плане аб’ядноўвалася ў абшчыны (гарадскія і сельскія) і падпарадкоўвалася абшчыне старшага горада. Іншымі словамі, гэта была сістэма супадначаленых абшчын, кіруемых валасным вечам і вечам старшага горада [61, с. 461]. Напрыклад, насельніцтва пскоўскіх канцоў было звязана з прыгарадамі ў адміністрацыйных адносінах і было абавязана ўдзельнічаць у сустрэчах і забеспячэнні войска, якое прыходзіла на дапамогу гораду [152, с. 131]. Цэнтральны дзяцінец-“град” з размешчанымі каля яго пасадамі ўтвараў арганічнае цэлае з падпарадкаванай яму тэрыторыяй і з’яўляўся адзіным значным цэнтрам улады, рамяства і гандлю зямлі-воласці.

Наданне Полацку магдэбургскага права прывяло да вылучэння мяшчанскай абшчыны са складу насельніцтва зямлі [172, с. 39, 68]. Пасля 1498 г. у склад мяшчанства ўвайшло ўсё насельніцтва горада, за выключэннем духавенства і баяр. На магдэбургскае права былі пераведзены такія катэгорыі насельніцтва, як жыхары вёсак, якімі валодалі мяшчане, і путныя слугі. Аляксандр Ягелончык забараніў баярам, вялікакняжацкаму намесніку і праваслаўнаму духавенству мець падданных у Полацку. Баяры павінны былі за выкуп вярнуць полацкім мяшчанам дамы, якія яны гвалтоўна “покупілі”. Былі створаны органы асобных гарадскіх улад [172, с. 69].

Мяркуемую мадэль соценнай структуры арганізацыі пасадакага насельніцтва гісторыкі атаясамліваюць з наўгародскай [34, с. 63]. Так, у Ноўгарадзе вольнае, але не арыстакратычнае насельніцтва аб’ядноўвалася ў 10 соцен і доўгі час падпарадкоўвалася непасрэдна князю. Гэтую адміністрацыйную сістэму ўзначальвалі тысячкі і дзесяць соцкіх. Тэрыторыя соцен і канцоў не мела дакладна акрэсленых межаў, і паступова канцы пашыраліся за кошт тэрыторыі соцен. Ніжэйшым адміністрацыйным звяном было насельніцтва вуліц. Асноўнымі гаспадарамі канцоў было наўгародскае баярства, кожны канец меў сваё веча, саборны храм і канчанскі манастыр [151, с. 85].

Адсутнасць соценнай структуры арганізацыі пасадакага насельніцтва Полацка ў XII – XV стст. сведчыць аб іншых, у параўнанні з Ноўгарадам, прыцыпах гарадскога кіравання. У Полацку з XII ст. галоўную ролю адыгрывалі вольныя гарадскія абшчыннікі, аб’яднаныя ў гандлёва-рамесныя карпарацыі накшталт “братчын”. Нездарма ў летапісе сярод усіх гарадоў Русі занатаваны звесткі пра існаванне полацкай “братыціны” (1159 г.), якая

збіралася каля Старой царквы Багародзіцы “в городе” на Пятроў дзень [115, стб. 495].

У XII – XIV стст. усе жыхары Полацка, якія валодалі нерухомай маёмасцю (“харомамі”) вызначаліся тэрмінам “людзі”. А вось пад тэрмінам “мужы”, верагодна, выступаў абраны “людзьмі” вышэйшы орган гарадскога самакіравання, легітымнасць якога падтрымлівалася епіскапам ад імя Святой Сафіі [266, с. 86].

Старэйшыны як кіраўнікі вечавых сходаў з’яўляюцца ў 1400 г. Яны абіраліся з ліку мяшчан і баяр, пазней у іх склад маглі ўваходзіць і тыя мяшчане, якія не мелі зямельных уладанняў. Гэтая форма выбарных асоб была перанята ад нямецкіх купцоў, якія ненадоўга спыняліся ў Полацку і выбіралі старостваў сярод сваёй абшчыны [346, с. 19].

Аднак асобныя органы гарадскіх улад, якія б дзейнічалі пастаянна, у Полацку не былі створаны да часу ўвядзення магдэбургскага права. Згодна з пастановамі прывілея 1498 г. у Полацку ўводзіўся ўрад войта, якога прызначаў вялікі князь літоўскі. Войту перадавалася судзэбная ўлада над насельніцтвам горада. Дзейнасць войта праводзілася сумесна з райцамі і бурмістрамі, якія вырашалі ўсе гарадскія справы [172, с. 69]. На справе ж да 1550-х гг. функцыі войта выконваў ваявода, а гарадское самакіраванне ўзначальваў лентвойт. З 1558 г. лентвойта прызначаў ваявода [34, с. 90].

Сацыяльная структура насельніцтва Полацка ў XVI – XVIII стст. была даволі стракатай. Як і ў іншых беларускіх гарадах, самае высокае становішча ў Полацку ў XVI – пачатку XVII ст. займалі баяры (з XVII ст. – шляхта). У XVI ст. дробная шляхта часта называлася па-старому – баяры-шляхта. Прамежкавы стан паміж дробнай шляхтай і магнатамі займала сярэдняя шляхта, якая валодала невялікімі маёнткамі [293, с. 133]. У Полацку да вышэйшага саслоўя ў XVI – XVIII стст., належалі, як і раней, асобныя мяшчане. У іх лік уваходзілі землеўласнікі і купцы, сярод якіх вылучаліся вельмі заможныя гараджане [222, с. 48]. Тэрмін “мяшчане” ў інтытуляцыі гарадскіх зваротаў сустракаецца з 1459 года [227, с. 150]. Сярод заможных мяшчан былі “славетныя” мяшчане-радцы, “паспалітыя людзі месцкія” ці “паспольства” – гэтая частка насельніцтва складала гарадскі патрыцыят (бюргерскі стан) [3, с. 160; 34, с. 62; 222, с. 48]. У першай палове XVI ст. полацкі патрыцыят займаўся пераважна гандлем, сярэдні слой – рамяством і гандлем [34, с. 65 – 66]. Гэтая тэндэнцыя, верагодна, захавалася і ў XVII – XVIII стст. Паводле В.А. Вароніна, існаванне адносна адзінага стану мяшчан у Полацку можна весці з 1498 года (Прывілей Полацку на магдэбургскае права) [34, с. 62].

У XVI ст. асноўнае гарадское насельніцтва складалася з мяшчан. Згодна “Попісу войска ВКЛ”, у 1528 г. у Полацку жыло 384 сям’і мяшчан-баяр, у інвентарным апісанні полацкай рэвізіі (1552) мяшчанскія двары налічвалі 1494

адзінкі [34, с. 69]. Сярэдні слой гараджан (“паспалітыя людзі месцкія”) прадстаўлялі майстры, падмайстры, вучні з ліку паўнапраўных гараджан, гандляры, уласнікі крам на рынках [34, с. 66]. Сярэдні слой у буйных гарадах у XVI – першай палове XVII ст. складаў да паловы ўсіх жыхароў [222, с. 71]. Мяшчане адыгрывалі вядучую ролю ў сацыяльна-эканамічным развіцці горада на працягу ўсяго разглядаемага перыяду [222, с. 61].

У XVI – XVII стст. горад прыцягваў вялікую колькасць збяднелых сялян (“чорных людзей”) [34, с. 66]. Асабіста вольнае збяднелае сялянства – “лёзныя” і “гульцыя” – з’яўлялася гарадскімі жыхарамі (мяшчанамі), аднак паўнапраўнымі гараджанамі лічыліся тыя, хто меў нерухомую маёмасць (“оселость”). “Лёзныя” і “гульцыя” арандавалі жылое памяшканне ў гараджан. У крыніцах яны фігуруюць як “каморнікі” [144, с. 58 – 60]. Частка “чорных людзей” працавала па найме (“найміты”, “парабкі”, “служгі”) ці займалася купляй-продажам тавараў (“перакупнікі”). У Полацку “лёзных” наймалі на гандлёвыя караблі для аховы купецкіх абозаў (“моладцы”) [144, с. 61]. Маргінальныя групы гарадской беднаты (“лёзныя”, “жабракі”) складалі да 10 % насельніцтва [147, с. 43].

Па меры развіцця горада ўнутраная замкнёнасць гарадской супольнасці парушалася. Менавіта таму склад гарадскога насельніцтва ніколі не быў аднародным. У сваёй сутнасці мяшчанства і ўвогуле жыхары горада былі масай нестабільнай, дынамічнай, этнічна і канфесійна разнароднай, асабліва што тычыцца перыяду XV – XVIII стст. Дынаміка гарадскога жыцця настойліва патрабавала прытоку рабочай сілы, таму гарадскі асяродак выконваў ролю прыстанішча для збеглых сялян [47, с. 253].

Да канца XV ст. вернікі праваслаўнай канфесіі абсалютна дамінавалі ў Полацку. Выключэннем маглі з’яўляцца замежныя купцы, які на пэўны час спыняліся ў Полацку і дзейнічалі ў межах нямецкага двара [208, с. 141]. Размяшчэнне гэтага двара на пасадскай тэрыторыі і тэрытарыяльна не ізаляванага, як у Ноўгарадзе, сведчыць пра талерантныя адносіны да вернікаў каталіцкай канфесіі. У 1498 г. у Полацку заснаваны бернардзінскі кляштар, які неаднаразова выпальваўся падчас набегу маскоўскіх войск [179, с. 25]. Масаве распаўсюджванне каталіцызму, а крыху пазней – і уніяцтва, прыходзіцца на перыяд пасля 1580 г., калі ў Полацку пачынаюць дзейнічаць езуіты. Апірышчам праваслаўных вернікаў у Полацку з’яўляецца Багаяўленскі манастыр (заснаваны ў 1633 г.) [37, с. 278; 119, с. 352]. У XVI – XVII стст. у Полацку існаваў і кальвінскі збор (заснаваны ў першай палове XVI ст., праіснаваў да 1660 г.).

У асобныя перыяды, напрыклад, у другой палове XVIII ст., масавы прыток рабочай сілы з паезуіцкіх маёнткаў полацкай акругі, які быў неабходны для шырокамаштабнага мураванага будаўніцтва, істотна паўплываў на

этнанаканфесійнае развіццё горада. Тое ж адбывалася і ў XII ст. – час найвышэйшага росквіту полацкай школы дойлідства, калі шырокамаштабнае будаўнітва вымагала пошуку новых крыніц рабочай сілы, у тым ліку з сельскай акругі, жыхары якой на той час актыўна спрычыняліся да хрысціянскай веры. Таму вызначыць сацыяльны (а тым больш этнанаканфесійны) склад насельніцтва Полацка ў XII – XVIII стст. – задача няпростая.

Крыніцай папаўнення гарадскога насельніцтва з’яўлялася ў першую чаргу сельская акруга. Так было здаўна, прынамсі, асартымент рэчаў, знойдзеных у Полацку ў пластах X – XIII стст. у асноўнай масе тыповы і для сельскай акругі. Першыя ўскосныя звесткі пра паходжанне гарадскога насельніцтва з бліжэйшай полацкай акругі магчыма знайсці ў пісьмовых крыніцах другой паловы XV – XVI стст. Так, прозвішчы некаторых палачан тоесныя з назвамі населеных пунктаў павета і ваяводства (Заскаркі, Кубліцкія, Палупяты, Росіцы, Сялявы і інш.). Мясцовае паходжанне пахаваных на полацкіх могілках у XVII – XVIII стст. людзей пацвярджаюць і даныя антрапалагічнай экспертызы.

У XVI – XVIII стст. у Полацку пражывалі маскавіты (выхадцы з маскоўскай дзяржавы), яўрэі, татары, немцы, вугорцы, палякі і іншыя са складу гандляроў, ваенных і рамеснікаў, якія на пэўны час траплялі ў Полацк. Так, у 1599 г. Леў Сапега паведамляў Крыштофу Радзівілу, што сярод жыхароў Полацка была значная частка маскавітаў, якія засталіся ў Полацку пасля 1579 г. [222, с. 46]²⁶.

Найбольш шматлікай была яўрэйская абшчына. Дакладных даных аб яе колькасным складзе ў XVI – XVII стст. няма, аднак можна пагадзіцца з меркаваннем І.А. Марзалюка аб двухпрацэнтным складзе яўрэйскага насельніцтва ў Полацку і іншых гарадах Беларускага Падзвіння ў дачыненні да ўсіх гараджан [179, с. 46]. На працягу XVIII ст. колькасць яўрэяў у гарадах Беларусі ўзрастае, аднак не перавышае 25 % агульнага складу гараджан, у асноўным гэта датычыцца заходняга рэгіёну Беларусі. Пасля далучэння Полацка да Расійскай імперыі і ўвядзення мяжы аселасці колькасць яўрэяў у Полацку рэзка ўзрасла. Паводле Я.К. Анішчанкі, на 1 верасня 1801 г. у Полацку пражывала 1859 мяшчан-хрысціян і 1978 мяшчан-яўрэяў, сярод купцоў хрысціян і яўрэяў адпаведна 349 і 44 [179, с. 47, 60]. Па даных 1805 г., колькасць яўрэяў складала 1151 чалавек з агульнага ліку 2991 жыхароў Полацка [49, с. 1238].

У 1522 г. татары-“казакі” атрымалі зямельныя ўладанні ў Полацку [168, с. 532]. Аднак татарскае насельніцтва не фіксуецца ў захаваных інвентарах і рэвізіях XVI – XVIII стст., таму, верагодна, яго колькасць была нязначнай і

---

²⁶ Большая частка маскоўскага гарнізона, як вядома, вярнулася ў Маскоўскае царства [48, с. 70]

істотна не паўплывала на дэмаграфічную і этнаканфесійную структуру Полацка.

Соценная структура арганізацыі пасадскага насельніцтва адлюстравана ў пісьмовых крыніцах XVI – XVII стст. Так, рэвізія 1552 г. згадвае мяшчанскія дзесяткі і сотні (адпаведна і службовых асоб – дзесятнікаў і сотнікаў) [223, с. 1, 2, 6, 10]. Паводле пастановаў ратушы ад 1638 г., будаўніцтва новага гарадскога паркана павінны былі “пилновати сотники, поручники и десятники” [9, с. 309]. Пры гэтым асабліва агаворвалася, што кожнаму ўладальніку гарадскога “пляца” ці яго часткі дакладна вызначалася месца і памер свайго кавалка сцяны. Сотнікі і дзесятнікі згадваюцца і ў крыніцах сярэдзіны XVII ст. разам з гарадскімі шафарамі і паборцамі, якія ўсе “одноколвекъ приходъ и расходъ мескихъ грошей въ рукахъ своихъ мели” [118, с. 253].

Паводле “Рэвізіі”, кожны з пасадаў меў сваю ўнутраную арганізацыю, запіс 1540 г. называе старосту Востраўскага пасада Радые́на Ключнева [34, с. 63]. Апроч таго, у першай палове XVI ст. і ў пачатку XVII ст. склаўся падзел мяшчан па вуліцах. На жыхароў вуліц размяркоўваліся павіннасці, а вуліцы мелі сваіх старшынь [223, с. 9]. З дакумента 1621 г. вынікае, што сходам полацкіх мяшчан на вул. Вялікай кіравалі “старшины мещанские” [38, с. 121].

Важнае значэнне для разумення сістэмы кіравання пасадскага насельніцтва мае дакумент “Постановене згодное од всего посполства полоцкого, абы сотники шторок новые обераны были, и петидесятники, и десятники” аб абранні сотнікаў і пяцідзсятнікаў, які захаваўся ў складзе актавай кнігі полацкага магістрата за 1656 – 1657 гг. Так, 5 верасня 1656 г. на сходзе ў ратушы прадстаўнікоў полацкіх мяшчан “обрали сотников и петидесятников для всякого дела, абы готовыми з сотнями были и послушенство владовое полнили. То что обрали сотни, кои в сотню зарецкую Федора Гатовку, а петидесятником Семена Сысу, в сотню екиманскую сотником Якима Грочанина, а петидесятником [...]”²⁷, в сотню заполоцкую сотником Федора Шапоньку, а петидесятником [...]”²⁸ Сивицкаго сотником обрали, сотником Даниилу Лаптевича, а петидесятником [...]”²⁹, на мейсцу Гарбуза обрали сотником Гарасима Баханского и Малявко поданыи на тот же врад, на мейсцу Сабура Шевца обран сотник Гаврыло Юрко, петидесятником Семен Попько, на месцу Павла [...]”³⁰ Якуб Юревич сотником, Павел Дойла петидесятником, на мейсцу Тивуна Грыцко Короткий сотником,

---

²⁷ Прапушчана адно ці два словы.

²⁸ Прапушчана адно ці два слова і далей зацёрта прыкладна 2 словы.

²⁹ Прапушчана адно ці два словы.

³⁰ Прапушчана адно ці два словы.

петидесятником [...] ³¹ тых теды всиих особ вышэй помененых згоднена сотництво и петидесятництво о брацтвы ...” [191, аркуш 47, 47 адв.].

З тэкста дакумента вынікае існаванне сістэмы кіравання пасадскага насельніцтва ў межах пасадаў: Задзвінскага (“сотня зарецкая”), Экіманскага (“сотня екіманская”) і Запалоцкага (“сотня заполоцкая”). На кожны з гэтых пасадаў быў абраны адзін сотнік і адзін пяцідзсятнік. Астатняя частка абраных асоб, а менавіта шэсць сотнікаў і столькі ж пяцідзсятнікаў ³², была абрана ад “поспольштва” Вялікага пасада. Гэтыя службоўцы павінны былі рабіць штогадовыя справаздачы аб усіх работах, гарадскіх даходах і расходах. Сотнікі, пяцідзсятнікі і дзсятнікі абіраліся не толькі для службы гораду, але і для выканання загадаў цара Аляксея Міхайлавіча. Кандыдатуры для абрання былі прапанаваны брацтвамі (цэхамі), што падкрэслівае вядучую ролю рамеснага насельніцтва ў жыцці горада. Найбольшая колькасць абраных кіруючых асоб ад Вялікага пасада сведчыць пра вядучую ролю і прадстаўнічасць яго жыхароў ў сацыяльна-эканамічным жыцці Полацка ў сярэдзіне XVII ст. Цікавым з’яўляецца факт вызначэння адной “зарецкой сотні” насельніцтва Крыўцовага пасада, што пацвярджае наяўнасць у першай палове XVII ст. аднаго пасада замест пазначаных у Полацкай рэвізіі 1552 г. Востраўскага, Крыўцовага і Слабадскога [1-А, с. 237]. Экімань – былая юрыдыка езуіцкага калегіума – падчас вайны 1654 – 1667 гг. і панавання ў горадзе Аляксея Міхайлавіча была падначалена гарадскому магістрату.

Верагодна, менавіта сотнікі і пяцідзсятнікі абавязаны былі сачыць, каб мяшчане бралі лес на будоўлю і дровы ў “пуцах господарских” за выключэнне зямель баяр і паноў (Устава Жыгімонта I г. Полацку ад 1529 г.) [2, с. 217]. Гліну, паводле граматы Аляксандра 1504 г., мяшчанам дазвалялася браць “где найдуть на земляхъ нашихъ и мещанскихъ” [2, с. 217]. Такім чынам, улада сотнікаў і пяцідзсятнікаў на месцы клапацілася, з аднаго боку, аб выканання правоў мяшчан, а з другога была прызначана для кантролю і арганізацыі грамадскіх абавязкаў.

Асноўнымі абавязкамі гарадскога і сельскага насельніцтва насельніцтва зямлі-воласці ў XI – XIII стст. з’яўляліся рамонт і ўзвядзенне замкавых і пасадскіх умацаванняў [234, с. 210; 235, с. 178]. У гэты час магчыма вызначыць шырокамаштабны характар узвядзення пасадскіх умацаванняў (Запалоцце – XI – XII стст., вакольны горад – першая палова XI ст.) і гарадзішча. У XIV ст. вядомы ўмацаванні Верхняга замка.

Натуральна, што вялікая па працягласці сістэма абарончых умацаванняў патрабавала адпаведнай мабілізацыі людскіх рэсурсаў. Гэтае пытанне было

³¹ Прапушчана адно ці два словы.

³² У тэксце згадана пяць пяцідзсятнікаў, таму што частка тэкста з імем шостага пяцідзсятніка пашкоджана.

адным з найбольш актуальных для дзяржаўнай улады на працягу наступных часоў, што пацвярджае тэкст граматы вялікага князя літоўскага Казіміра ад 1475 г.: “Говорили нам бояре полоцкие и мещане и все посполство, што ж, деи, городничого в них здавна не бывало у Полоцку. А коли, деи, надобе город Полтеск робити, наместникъ н(а)ш, который город Полтеск от нас держить, тот дело городовое розказываеъ делати н(а)шим людем, которые н(а)ши люди з волостей н(а)ших Задвинских Полтеск рубливали издавна, и пригоном полоцким и иным волостем, которые издавна город Полтеск рубливали” [225, с. 48 – 49].

У XVI – XVII стст. патрабаванне вялікакняжацкай і гарадской улады аб ўзвядзенні і падтрыманні мяшчанами ў належным стане гарадскіх умацаванняў стала прычынай шматлікіх канфліктаў. Распаўсюджванне магдэбургскага права істотна замаруджвалася менавіта нежаданнем мяшчанаў адбудоўваць замкавыя ўмацаванні і паркан і з’яўлялася адной з прычын перасялення на феадальныя юрыдыкі.

Мяшчане ў XVII – XVIII стст. абавязаны былі даваць падводы для каралеўскіх паслоў, прадастаўляць кватэры салдатам і прыезжым службовым асобам [222, с. 65]. Яшчэ адным з абавязкаў гараджан з’яўлялася падтрыманне ў працаздольным стане гарадскія водаадводныя калектары і маставыя [180, с. 209]. Менавіта полацкія мяшчане “масты на вуліцы масцілі” [191, арк. 371 адв.].

Полацкія мяшчане абавязаны былі плаціць падаткі на карысць дзяржавы (традыцыйныя для XVI ст. ваенны налог сярэбшчыну ці ардыншчыну, у XVII – XVIII стст. – ваенны (“гіберна”) і падворны (“падымнае”)). Перыядычна збіралася з яўрэяў, татараў, цыганоў г. зв. “пагалоўшчына”, і купецкія налогі для мяшчанаў, якія займаліся гандлем. Да ліку ўскосных налогаў належалі “чопавае” і “сасновы”, які спаганяўся з продажу некаторых тавараў. За права вытворчасці хмяльных напіткаў мяшчане выплочвалі ваяводзе і войту “капшчызну” [222, с. 65 – 66].

Паводле Прывілею Полацку на магдэбургскае права 1498 г., мяшчане абавязаны былі пабудаваць ратушу і чатыры гасціныя двары. Акрамя таго, гараджане неслі замкавую павіннасць. Пасля 1498 г. у пабудаванні і рэпарацыі замка павінны былі прымаць удзел усе землеўласнікі полацкага ваяводства. Яны высылалі сялян з інструментам і канямі. Полацкія мяшчане выконвалі земляныя работы па падсыпанні замка і неслі замкавую службу.

Паводле граматы Аляксандра ад 20 кастрычніка 1504 г., усе людзі “господарские, и боярские, и путные, которые дома свои въ месте мають, каждый съ нихъ делницы свои паркана мають робити подавному” [2, с. 217]. Аналагічныя пастановы былі выданы вялікакняжацкай уладай у 1533, 1552, 1638 гг. Паводле пастановы 1504 г., “старожа” Замка павінна была адбывацца па чарзе па 12 чалавек усімі людзьмі гаспадарскімі, княжацкімі, панскімі,

баярскімі, духоўнымі, мяшчанскімі і путнымі, якія ў Полацку “местца свои мають” [2, с. 217]. Мяшчане былі вызвалены ад замкавай “старожы” паводле граматы 1593 г., аднак яна была зноў уведзена граматай Уладзіслава IV [290, с. 64 – 65]. Згодна з гэтай жа пастановай, “мосьць великий на устьи на Полоте, который идетъ от города до Бернардиновъ, мають мешчане одны робити с тыми людми духовными и зъ боярскими, которые в месте ремесствомъ ся обыдятъ и которые ку праву ихъ прислухають. А што мосьць на великий посадъ, то мають робити пригонники – тежъ мешчане стацей на пословъ давати не мають” [2, с. 217]. Мяшчане былі абавязаны пабудоваць плітніцу, чатыры гасціныя дамы і млын.

Прывілей Полацку на магдэбургскае права 1498 г. перавёў пад уладу магістрата ўсіх жыхароў Полацка, акрамя баяраў і духавенства. Пры гэтым духоўным і свецкім феадалам было катэгарычна забаронена мець падданных у Полацку. Рашучыя дзеянні першага полацкага войта Радыёна па канфіскацыі баярскай і архіепіскапскай нерухомай маёмасці непадалёк ад полацкага замка выклікала востры канфлікт [172, с. 71 – 72]. Таму, паводле “Вырока” 12 ліпеня 1499 г., гарадскім уладам было забаронена распараджацца вотчыннымі дварамі і землямі баяр у горадзе і замку. Падданыя баяр плацілі дзяржаўныя падаткі разам з мяшчанамі, але яны не былі падуладнымі магістрату. Аляксандр Ягелончык дазволіў свецкім феадалам трымаць падданных на сваіх уласных землях у Полацку, баярам былі вернуты грунты, канфіскаваныя войтам Радыёнам.

У снежні 1500 г. Аляксандр выдаў “Уставу”, паводле якой юрысдыкцыя жыхароў горада вярталася да дэклараванай у прывілеі 1498 г. Супраціўленне полацкага намесніка Станіслава Глябовіча прывяло да з’яўлення новага “Выроку” ад 30 снежня 1502 г., паводле якога намесніку было рашуча забаронена судзіць полацкіх мяшчан, а духоўным і свецкім феадалам загадвалася ўсіх падданных ураўнаваць у правах з іншымі мяшчанамі. Непаслядоўная палітыка Аляксандра Ягелончыка прывяла да неабходнасці выдання другога прывілея на магдэбургскае права 1509 г. Жыгімонтам Старым. Гэты прывілей у пытанні юрысдыкцыі практычна паўтараў змест першага, за выключэннем адносінаў часткі путных слуг і нешматлікай групы падданных шляхты [172, с. 73 – 74]. Падданыя духавенства і шляхты павінны былі плаціць чынш (“позем”) гаспадарам зямлі, на якой яны жылі, згодна з асабістым дагаворам з уладальнікамі зямлі. У якасці выключэння вялікі князь дазволіў свецкім феадалам пакінуць пры сваіх гарадскіх дварах па адным “падворніку” і “агародніку”. У 1529 г. быў выданы чарговы “Вырок”, паводле якога людзі, якія жылі на землях феадалаў, маглі самастойна прыняць рашэнне аб сваёй прававой прыналежнасці, аднак, незалежна ад іх выбару, яны былі абавязаны плаціць чынш гаспадарам зямлі. Такім чынам, духавенства і баяры практычна без

абмежаванню маглі павялічваць колькасць падпарадкаваных сабе асоб на ўласных гарадскіх землях [172, с. 77].

Полацкая рэвізія 1552 г. зафіксавала прысутнасць у Полацку яшчэ адной катэгорыі мяшчан – тых, якія належалі “замкаваму праву”, г. зн. падпарадкоўваліся непасрэдна ваяводу. Гэтыя мяшчане валодалі 44 дварамі і жылі на тэрыторыі Верхняга замка [172, с. 77].

Пытанне аб юрыдычным статусе асобных тэрыторый стала адным з галоўных у змаганні магістрата з феодаламі на працягу XVI – XVIII стст. У перыяд з 1500 па 1597 гг. вялікія князі літоўскія ў васьмі граматах пацвярджалі магдэбургскае права Полацку. Да сярэдзіны XVI ст. паступова перамагае прынцып падаткаабкладання мяшчан, якія займаліся рамяством і гандлем, але жылі на землях феодалаў, нароўні з усімі мяшчанамі магістрацкай юрысдыкцыі. Аднак гэты прынцып нярэдка парушаўся. На працягу XVIII ст. магістрат дамагаўся ад езуіцкага калегіума права на выплату купецкага падатка з мяшчан буйнейшых полацкіх юрыдык – Экімані і Вострава [222, с. 52 – 54, 65 – 66].

Паводле пацвярджальнага прывілею Полацку 1633 г. караля і вялікага князя Уладзіслава, полацкія мяшчане, якія жылі як у самім горадзе, так і ў прадмесцях, павінны быць паслухмянымі гарадскім уладам і магдэбургскаму праву. Уладзіслаў дазволіў мяшчанам будаваць дамы на тэрыторыі Верхняга замка – традыцыйным месцы пражывання гарадскога наблітэту [64, с. 46]. Гэтыя мяшчане былі вызвалены з-пад замкавай юрысдыкцыі і падпарадкаваны гарадской ратушы на аснове даўняга права, што асабліва падкрэслівалася. Гэта было зроблена для павышэння бяспекі палачан падчас варожых нападаў. Асобна падкрэслівалася, што ў горадзе і прадмесцях не павінна быць ніякіх юрыдык. А калі шляхта, духавенства маюць ці будуць мець дом у Полацку, то чалавека, які будзе жыць у гэтым доме і будзе займацца купецтвам, рамяством і шынкам, трэба лічыць мешчанінам, і ён трапляе пад гарадскую юрысдыкцыю. А свайму пану такі мешчанін павінен будзе плаціць толькі штогадовы чынш. Такім чынам, шляхціч заставаўся ўласнікам зямлі і дома на тэрыторыі горада, але не чалавека. Дадзенае правіла не распаўсюджвалася на залежных ад шляхціча людзей, якія жылі ў шляхецкіх дамах у горадзе, але не займаліся гандлем і рамяством [64, с. 46].

Прывілей 1633 г. указвае на магчымасць стварэння прыватных юрыдык у горадзе. Так, у пачатку XVII ст. магістрат вёў спрэчку з зямлянінам гаспадарскім полацкага павета Янам Ісаевічам Баханьскім. 20 красавіка 1622 г. вынесена пастанова каралеўскага суда па пытанні аб падначаленні мястэчка Бельчыцкага пасада, “вновь названнаго Кабаком”, прысуду і павіннасцям полацкага магістрата [123, с. 114 – 120]. Паводле рашэння, усе “ўладычныя, княжацкія, папоўскія, панскія і баярскія” мяшчане Бельчыцкія Крыўцовага пасада, якія займаліся “гандлем, купецтвам, рамёсламі, шынкам”, былі перададзены пад

юрысдыкцыю полацкага магістрата. Астатнія, “людзі простыя і агароднікі”, засталіся пад уладай і паслушэнствам Баханьскага, а з усіх павіннасцей гараджан на іх ускладалася толькі абарона горада. 5 чэрвеня 1623 г. была заключана здзелка паміж зямлінам Іванам Іванавічам Баханьскім і яго жонкай Раінай Аляксандраўнай з аднаго боку і прадстаўнікамі полацкага магістрата – з другога адносна мястэчка Бельчыцы-Кабак [123, с. 120 – 126]. Паводле здзелкі, Іван Іванавіч Баханьскі перадаваў сваіх мяшчан мястэчка Бельчыцы-Кабак, размешчанага пад Полацкам, каля Крыўцовага пасада за р. Дзвіною, ва ўладанне полацкага магістрата. 16 чэрвеня 1623 года возны Іван Скірмонт перадаў ад землеўладальнікаў Баханьскіх пад юрысдыкцыю полацкага магістрата заселеныя і пустыя пляцы на Крыўцовым пасадзе ў мястэчку Бельчыца-Кабак і вакол мястэчка Кабака, каля ручая, з мяшчанамі і павіннасцямі [120, с. 362 – 364].

Іван Скірмонт 16 ліпеня 1623 г. перадае мяшчан Крыўцовага пасада мястэчка Бельчыцы-Кабак з ведамства Барысаглебскага манастыра пад юрысдыкцыю полацкага магістрата [120, с. 360 – 361]. Дагэтуль двор у Бельчыцах належаў Баханьскім і быў праданы зямлянам гаспадарскім Сцяпану і Абраму Рыпінскім [123, с. 122]. Рыпінскія прадалі мястэчка Бельчыца-Кабак полацкаму архіепіскапу Ісафату Кунцэвічу і барысаглебскаму ігумену Генадзю Хмяльніцкаму, а ўжо тыя аддалі гэтае мястэчка з мяшчанамі і павіннасцямі гораду, пакінуўшы сабе збор чынша па 1 злотым за пляц у год [120, с. 358 – 361].

Такім чынам, да першай трэці XVII ст. полацкі магістрат нарэшце дамогся канчатковага пераходу пад магістрацкую юрысдыкцыю асноўнага гарадскога прадмесця Полацка – Крыўцовага пасада, пакінуўшы землеўладальнікам толькі “людзей простых і агароднікаў”. У 1622 – 1623 гг. гандлёва-рамеснае насельніцтва Крыўцовага пасада стала падначаленым полацкаму магістрату. Гарадской ратушы былі падпарадкаваны не толькі старадаўнія гарадскія землі і ўласныя землі мяшчан, але і землі, купленыя гарадскім магістратам у шляхты [64, с. 47].

У дачыненні да Экімані ў сярэдзіне XVI ст. ужываюцца адначасова назвы “пасад” і “прадмесце”, у XVII ст. выкарыстоўваюцца назвы “мястэчка” і “факторыя”. Гэта далёка не выпадкова. Экімань была перададзена Стэфанам Баторыем езуіцкаму калегіуму, з’яўлялася разам з Востравам яго найбуйнейшай юрыдыкай [222, с. 66] і, паводле земскіх кніг, з канца XVI ст. мела статус полацкага прадмесця [121, с. 133], аднак жыхары Экімані ў XVII ст. паранейшаму з’яўляліся мяшчанамі [1, с. 86].

Паводле прывілея 1633 г., яўрэям было забаронена будаваць і купляць дамы для пражывання, займацца гандлем на гарадской тэрыторыі Полацка. Гэты пункт паўтараў змест ранейшых прывілеяў Полацку на магдэбургскае

права. Аднак яўрэі жылі ў Полацку і ў XVI, так і ў XVII стст. Яўрэі былі падначалены прысуду і ўладзе толькі полацкага ваяводы [64, с. 47].

Такім чынам, развіццё пасяленчай структуры Полацка прайшло шлях ад этапа станаўлення вакольнага горада (т. зв. “малога пасада”) IX – першай паловы XI стст. да ўтварэння першых горадаўтваральных пасадаў – Вялікага і Запалоцкага – у другой палове XI ст. Так званая канчанская структура ў Полацку не склалася, што адрознівае Полацк ад гарадоў-дзяржаў Ноўгарада і Пскова. У Полацку з XI ст. галоўную ролю адыгрывалі вольныя гарадскія абшчыннікі, аб’яднаныя ў гандлёва-рамесныя карпарацыі накшталт “братчын”. Мяшчанская абшчына была вылучана са складу зямлі-воласці толькі пасля надання Полацку магдэбургскага права (1498 г.). Пасля 1498 г. у склад мяшчанства ўвайшло ўсё насельніцтва горада, за выключэннем духавенства і баяр. Юрыдычная перавага полацкага баярства над мяшчанамі зафіксавана ў пісьмовых крыніцах не раней за 80-я – 90-я гг. XV ст. У першай палове XVI ст. у Полацку склалася г. зв. “соценная” сістэма арганізацыі пасадскага насельніцтва. Апошняя акалічнасць істотным чынам адрознівае Полацк ад паўночных рэгіёнаў Старажытнай Русі, дзе “соценная” сістэма існавала з XII ст.

ГЛАВА 5

ДЫНАМІКА ГАРАДСКІХ ПАСАДАЎ ПОЛАЦКА Ў ІХ – ХВІІІ СТСТ.

5.1 Асаблівасці раннегарадской забудовы Полацка ў ІХ – Х стст.

Планіровачная структура Полацка ІХ – Х стст. вывучана па матэрыялах раскопаў на старажытным полацкім гарадзішчы, селішчы каля Чырвонага маста, Ніжнім замку і на плошчы Свабоды.

Полацкае гарадзішча размешчана на правым беразе р. Палаты за 0,8 км ад упадзення яе ў р. Дзвіну. Гэта адпавядае агульнай тэндэнцыі размяшчэння раннегарадскіх пасяленняў ў невялікай адлегласці ад буйных рэк па прычыне большай бяспекі [177, с. 30]. Пагорак размешчаны на перасечанай мясцовасці правага берага ракі. Вышыня гары – да 13 м, агульныя памеры 73 × 75 м. Верхняя пляцоўка меншая – 75 × 40 м і па форме нагадвае прамавугольнік з выступам ва ўсходняй частцы [271, с. 21]. Пачынаючы з 1947 г. гарадзішча шчыльна забудавана, сёння на гарадзішчы размешчана 11 сядзіб з агародамі.

Сярэдняя магутнасць культурнага пласта на гарадзішчы складае 1,8 м, у паўночнай частцы яна максімальная і дасягае 4 м.

Жыццё на гарадзішчы было распачата ў першай палове І тыс. да н. ч., верагодна, каля VII ст. да н. ч. Захаваўся культурны пласт днепра-дзвінскай культуры. Паводле радыёвугляроднага аналізу, у стратыграфічным гарызонце днепра-дзвінскай культуры захаваліся праслойкі вугалю ад VII ст. да н. ч., да I – III стст. н. ч. У гэтым пласце дысперсна размешчаны рэчы і кераміка I тыс. да н. ч. – першай чвэрці I тыс. н. ч., сярэдзіны I тыс. н. ч., трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. н. ч. Пласт са славянскай керамікай апошняй чвэрці I тыс. н. ч. захаваўся толькі ў межах мацерыковай ямы (радыёвугляродная дата – 660 – 780 г. н. ч.³³). Верагодна, усе напластаванні, старэйшыя за III ст. н. ч., былі знівеліраваны падчас добраўпарадкавання тэрыторыі гарадзішча [22-А].

Сляды пажару, знойдзеныя на месцы раскопак на полацкім гарадзішчы ў 2009 г., і манеты сведчаць на карысць таго, што ў першай палове IX ст. гарадзішча мела драўляныя пабудовы [132, с. 6].

Такім чынам, дакладных даных аб забудове гарадзішча ў IX – X стст. няма па прычыне нівеліроўкі большай часткі культурнага пласта гэтага часу. Культурны пласт X ст. селішча каля Чырвонага маста таксама захаваўся

---

³³ Намі была аргументавана верхняя дата ў якасці храналагічнага маркера для датавання мацерыковай ямы [22-А, с. 264].

фрагментарна. Даныя раскопак на Ніжнім замку і плошчы Свабоды больш інфарматыўныя і дазваляюць вызначыць асаблівасці планіроўкі і забудовы вакольнага горада.

Вакольны горад Полацка размяшчаўся на поўдзень ад гарадзішча (тэрыторыя сучаснага стадыёна “Спартак” і Ніжняга замка), выходзіў за межы Замка ва ўсходнім накірунку, дзе яго мяжой з’яўлялася абарончая сцяна з драўлянымі гароднямі. Прыкладная плошча вакольнага горада складала 12,5 га³⁴.

На правым беразе р. Палаты размяшчалася селішча-перадграддзе плошчай каля 0,25 м². Спробы вызначыць аналагічныя пераграддзі на правабярэжных (заходніх) мысах уздоўж р. Палаты доўгі час былі безвыніковыя [282, с. 13, 18, 21]. У 2007 г. адкрыты першыя сляды забудовы на правым беразе р. Палаты, дзе, верагодна, размяшчалася другое селішча-перадграддзе (Табл. I). Полацк IX – X стст. развіваўся ў веерным накірунку з цэнтрам на гарадзішчы (мал. 5.1).

Час утварэння культурнага пласта і асаблівасці размяшчэння гарадской забудовы гэтага часу прадстаўляюць вынікі раскопак на Ніжнім замку Полацка. У раскопе 2008 г. культурны пласт з ляпной керамікай быў выяўлены на глыбіні каля 1,8 м, ён утвараў ніжні стратыграфічны гарызонт. Магутнасць пласта складае ў сярэднім каля 0,3 м, ён перакрывае больш 20 мацерыковых ям. Рэшткаў драўляных канструкцый практычна не захавалася, акрамя напалову спаранелых кавалкаў дрэва, прыдатных для радыёвугляроднага датавання.

Знаходкі з гэтага стратыграфічнага пласта прадстаўлены пераважна фрагментамі ляпнога керамічнага посуду, керамічнымі праселкамі і нешматлікімі рэчамі з жалеза і косці. Асаблівасцю гэтага пласта з’яўляецца поўная адсутнасць пацерак – яны былі знойдзены ў размешчаным вышэй пласце з раннеганчарным посудам. Тая ж сітуацыя вызначана і ў іншых раскопах на Ніжнім замку, напрыклад, у раскопе 1989 г. на перадамацерыковы пласт 6 прыходзілася 16 пацерак, на пласт 5 – 133 [285, с. 9]. Аналагічная карціна назіраецца ў Віцебску, дзе храналагічны дыяпазон “выпадзення” пацерак прыпадае на час не раней за X ст. [86, с. 6].

Даныя радыёвугляроднага датавання кавалкаў дрэва з мацерыковых ям №№ 1, 2, 8 даюць дадатковыя магчымасці для храналогіі асобных груп ляпной керамікі, паколькі гэта асноўны рэчавы матэрыял, знойдзены ў запаўненні ям.

---

³⁴ Раней у сумеснай публікацыі з С.В. Тарасавым [14-А] было выказана меркаванне аб прыналежнасці абарончай сцяны сярэдзіны XI ст. да пасадскай тэрыторыі, аднак наяўнасць культурнага пласта XI ст. на значнай аддаленасці ад яе дазваляе вызначыць тагачасную плошчу Вялікага пасада значна большую за вызначаныя памеры.

Так, з ямы № 1 атрымана калібровачная радыёвугляродная дата IGSB-1373 390-50 BC. У мацерыковай яме № 1 сабрана 39 фрагментаў ляпной керамікі, з якіх 4 венцы, 32 сценкі, 3 кавалкі керамічнай абмазкі печы; таксама знойдзены 1 кавалак шлака. Сярод венцаў – 1 венца міскі, 3 венцы гаршкоў.

З ямы № 2 атрымана калібровачная радыёвугляродная дата IGSB-1376 340 – 660 AD. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 2 прадстаўлена 36 фрагментамі, з іх 3 венца, 27 сценак, 1 донца, 1 арнаментаваны фрагмент накрыўкі, 4 керамічныя бясформенныя злёпкі.

З мацерыковай ямы № 8 атрыманы калібровачныя радыёвугляродныя даты IGSB-1377 660 – 900 і 910 – 950 AD. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 8 прадстаўлена 12 фрагментамі, з іх 2 венца, 10 сценак. Гэтая кераміка тыповая для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў VIII – X стст. Найбольш верагодны храналагічны дыяпазон бытавання дадзенай керамікі – 910 – 950 гг.

Калібровачныя радыёвугляродныя даты IGSB-1374 атрыманы з ямы № 3 – 240 – 600 AD. Знаходкі ў яме адсутнічалі. Праба IGSB-1375 кавалка дрэва, які быў знойдзены ў ніжнім стратыграфічным пласце прадстаўляе калібровачную дату 420 – 670 AD. Побач з ямай знойдзены два венцы слоікападобнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры і два венцы керамікі, падобнай да валынцаўскага тыпу.

Індывідуальныя знаходкі з ніжняга стратыграфічнага пласта прадстаўлены нешматлікімі вырабамі з жалеза і косці VIII – X стст. Ніжні стратыграфічны пласт утварыўся ў IX – X стст. Гэты пласт утрымлівае кераміку банцараўска-тушамлінскай культуры, культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Пераважная колькасць усіх рэчаў з ніжняга пласта датуецца апошняй чвэрцю I тыс. Відавочна, што актыўная гаспадарчая дзейнасць у X ст. прывяла да знішчэння культурнага пласта трэцяй чвэрці I тыс. Культурны пласт трэцяй чвэрці I тыс. захаваўся ў межах асобных мацерыковых ям. У сукупнасці з данымі радыёвугляроднага датавання магчыма вызначыць пачатак існавання селішча старажытнага Полацка ў другой палове VIII – X стст., якое ў першай палове XI ст. пераўтвараецца ў вакольны горад. Дагэтуль у VI – X стст. на яго месцы існавала селішча банцараўска-тушамлінскай культуры, што пацвярджаецца радыёвугляродным датаваннем кавалкаў дрэва і наяўным керамічным матэрыялам. Адсутнасць сцерыльных праслоек у структуры пласта, а таксама значнай колькасці вугалю дае падставы для вызначэння бесперапыннага характару існавання селішча – вакольнага горада ў VI – першай палове XI стст.

У раскопе 1989 г. непасрэдна на мацерыку была зафіксавана наземная каркасна-слупавая пабудова, даўжыня адной са сценак складае 2,8 м, дыяметр слупавых ям – 0,1 м. Пабудова была знішчана ў пажары [285, с. 8]. Сляды

каркасна-слупавой пабудовы даўжынёй 4,2 м былі выяўлены ў 1986 г. [282, с. 16]. Ва ўнутранай прасторы пабудовы размяшчаўся развал печы-каменкі і гаспадарчая яма, магчыма, для захоўвання дроў.

Аналагічныя пабудовы ацяпляліся печамі-каменкамі, выкладзенымі з камянёў дыяметрам 0,1 м на глінянай аснове. Ад некаторых печаў захаваліся глінабітныя асновы на драўляных апечках. Круглая аснова адной з даследаваных печаў дасягала 1,1 м. Каля адной раскапанай пабудовы была знойдзена вялікая колькасць пацерак, ювелірных прылад і тыгляў для плаўкі каляровых металаў. Гэтыя знаходкі сведчаць пра размяшчэнне тут ювелірнай майстэрні X ст. [285, с. 10].

Другая даследаваная пабудова, складзеная з бярвенняў дыяметрам 0,1 м, мела памеры 3 × 4 м. Печ-каменка размяшчалася ў паўднёва-ўсходнім куце. Датуецца сярэдзінай X – пачаткам XI стст. [285, с. 10].

Побач з жылымі пабудовамі размяшчаліся будынкі гаспадарчага прызначэння. У раскопе 1989 г. ускрыты рэшткі стайні X ст., на падлозе якой быў зафіксаваны развал камянёў дыяметрам 0,8 м.

Двары раскапаных сядзіб былі агароджаны вастрэколам з заглыбленых у мацярык драўляных слупкоў [282, с. 16]. Зафіксаваны і сляды агароджы-плятня.

У трэцім будаўнічым гарызонце раскопа 1987 – 1988 гг. на плошчы Свабоды былі зафіксаваны рэшткі драўлянага насціла гаспадарчых пабудоў, канструкцыя драўляных варот [283, с. 13 – 14; 284, с. 5]. Магутнасць ніжняга перадмацерыковага пласта складае каля 0,2 м, месцамі – да 0,6 м. З усёй колькасці ганчарнай і раннеганчарнай керамікі ў раскопе 1987 г. зафіксавана 3% ляпных гаршкоў і патэльняў. Датаванне пласта вызначана ў межах X – пачатку XI стст.

Рэшткі пабудоў трэцяга будаўнічага гарызонта зафіксаваны па наяўнасці глінабітных апечкаў памерамі 1,1 х 0,9 м [284, с. 5]. Адзін з апечкаў пабудовы П-8 уяўляў сабой каркасна-слупавую канструкцыю, сценкі якой былі зроблены з дошак. Дошкі шырынёй 3 см усталяваны ў прадольныя пазы вертыкальна ўкапаных чатырох бярвенняў. Прастора ўнутры дошак запаўнялася шлакамі, перапаленымі камянямі і вуглем. Апечак захаваўся на вышыню 0,6 м.

Выяўлена мацерыковая яма, якая мела плошчу 62 м². У гэтай яме разам з нешматлікімі артэфактамі знойдзены конскія чарапы, яма запоўнена гноем з драўлянымі трэскамі, што дазваляе вызначыць яе як стайню, агароджаную вертыкальна пастаўленымі жардзінамі [284, с. 9].

Раннія сядзібныя комплексы мелі плошчу каля 90 – 100 м². Раннесярэдневяковы Полацк, такім чынам, меў агульную колькасць насельніцтва каля 4 тыс. чалавек (пры ўмове пражывання 6 чалавек у межах адной сядзібы на агульнай плошчы каля 8 га) [284, с. 59; 267, с. 33]. Плошча пасяленняў за р. Палата ў X ст. таксама магла складаць некалькі гектараў,

значыць, і колькасць насельніцтва пачатковага Полацка была большай. Прадаўжэнне археалагічных даследаванняў павінна канчаткова вырашыць гэтае пытанне.

Пласт з ляпной керамікай ва ўсіх раскопах на Ніжнім замку аднародны па структуры, магутнасцю ў сярэднім 0,2 – 0,3 м. У ім знойдзены венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. і кавалкі дрэва, якія, паводле даных радыёвугляроднага аналізу, датуюцца трэцяй і апошняй чвэрцямі I тыс. н. ч. [38-А]. Такім чынам, пласт з ляпной керамікай утварыўся ў X ст. і змяшчаў арганічныя рэшткі і артэфакты папярэдняга культурнага пласта. Гэтая асаблівасць сведчыць пра адносна нешматлікую шчыльнасць насельніцтва пачатковага Полацка, якое жыло на даволі вялікай плошчы [276, с. 5].

Аналагічная сітуацыя паўтараецца з ніжнім стратыграфічным пластом на плошчы Свабоды (трэці будаўнічы гарызонт). Тут артэфакты X ст. у невялікай колькасці зафіксаваны ў пласце, які ўтварыўся ў XI ст. Тое ж адбылося і з “няўлоўнымі” напластаваннямі XIV – XV стст., якія былі знішчаны падчас будаўнічай і гаспадарчай дзейнасці XVI – XVII стст. і на пасадах нідзе не вылучаюцца ў асобны будаўнічы ці стратыграфічны гарызонт. Пры гэтым, нягледзячы на адсутнасць на пасадак тэрыторыі культурнага пласта XIV – XV стст., факт існавання Полацка ў гэты час не ставіцца пад сумненне.

Наяўнасць слядоў ювелірнай і кавальскай вытворчасці сведчыць пра рамесны характар насельніцтва паселішча і вакольнага горада ў X – XI стст. Палачане ў X – пачатку XI стст. сяліліся ў зрубных дамах каркасна-слупавой канструкцыі з печамі-каменкамі. Падвор’і масціліся дрэвам, у склад сядзібы ўваходзілі пабудовы гаспадарчага прызначэння. Сядзібы мелі агароджы з вастракола ці плятня. Аналагічная забудова характэрна і для іншых гарадоў Беларускага Падзвіння, у прыватнасці, Віцебска пачатку XI ст. [22, с. 44 – 45].

5.2 Развіццё полацкіх пасадаў у XI – XV стст.

Старажытнаруская назва “град” паходзіць ад слоў “гарадзіць”, “агароджваць” і азначае ўмацаванае пасяленне. У XI ст. у дачыненні да Полацка выкарыстоўваецца тэрмін “горад” у яго сацыяльна-эканамічным разуменні. У XV ст. у дачыненні да беларускіх гарадоў замацоўваецца назва “места”, адсюль – “мяшчане”. Тэрмін “горад” зрэдку фіксуецца ў пісьмовых крыніцах і азначае толькі ўмацаваную частку горада – дзяцінец. Тэрміны “места” і “мяшчане” падкрэсліваюць вядучую ролю гандлёва-рамеснага насельніцтва ў сацыяльна-эканамічным развіцці беларускіх гарадоў.

Паводле Г.В. Штыхава, плошча Полацка ў XI ст. складала не менш за 80 га, насельніцтва – каля 8 тыс. чал. [313, с. 123]. С.В. Тарасаў разлічвае яе з улікам новых даных па Вялікім пасадзе і Запалоцці і вызначае роўнай 120 га [271, с. 38]. Колькасць насельніцтва Полацка вызначана каля 15 тыс. чал. [208, с. 66].

Паспрабуем разлічыць плошчу Полацка ў XI – XV стст. з улікам апошніх даных. Яна складаецца з асноўных тэрытарыяльных адзінак – Вялікага (каля 60 га³⁵) і Запалоцкага пасадаў (максімальны памер – 40 га), Верхняга замка (9,44 га), Ніжняга замка (каля 7 га), гарадзішча – каля 2 га³⁶, паселішчаў за р. Палатой – да 50 га, Вострава – каля 8 га, Старой Слабады – каля 5 га. У выніку плошча Полацка ў XI ст. была не меншай за 180 га, у XII – XIII стст. адбываецца паступовае яе скарачэнне за кошт пасяленняў за р. Палатой і часткі Запалоцкага пасада на 70 га. Даняы аб колькасці насельніцтва Полацка ў гэты час прадстаўлены ў навуковых працах Г.В. Штыхава і С.В. Тарасава [271, с. 88 – 91; 315, с. 33]. Методыка падлікаў грунтуецца на даных археалагічных крыніц пры поўнай адсутнасці пісьмовых, і таму з’яўляецца вельмі прыблізнай. Вызначаная гісторыкамі колькасць насельніцтва вагаецца ад 8 да 15 тыс. чалавек у залежнасці ад плошчы пасадак тэрыторыі. Заўважым толькі, што пры максімальным тэрытарыяльным пашырэнні Полацка ў XVIII ст. (каля 250 га) гісторыкі на падставе *комплекса* гістарычных крыніц фіксуюць колькасць гарадскога насельніцтва каля 4 – 10 тыс. чалавек (гл. ніжэй).

Упершыню згадка пра полацкія вуліцы фіксуецца ў “Аповесці мінулых часоў” пад 1092 г. Тут жа прыводзяцца назвы дамоў – “хороміны” [154, с. 214 – 215]. Летапісныя паведамленні не вызначаюць назвы вуліц, таму ў межах разглядаемага перыяду прыярытэтнымі з’яўляюцца даныя археалагічных крыніц. У прыватнасці, многія з выяўленых археолагамі вуліц падчас раскопак на плошчы Свабоды былі пабудаваны ў XII ст., але захавалі накірунак і размяшчэнне да сярэдзіны XVII ст.

Пад тэрмінам “хароміны” згадваюцца жылыя дамы палачан увогуле, у т. л. прадстаўнікоў княжацкага дома, епіскапаў і заможнага баярства. Уяўленне пра выгляд харомін дае фрэска Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст., якая адлюстроўвае погляд візантыйскага майстра на тагачасны інтэр’ер княжацкіх палат (мал. 5.2).

Забудова Полацка XI – XIII стст. найлепш вывучана па матэрыялах “усходніх” раскопаў на сучасным Верхнім замку. У даследуемы час сядзібная забудова размяшчалася на пасадак тэрыторыі каля Верхняга замка і ўяўляе прыклад развіцця пагоннай дваровай забудовы ўласна пасадак тэрыторыі. Яе асаблівасцю напрыканцы X ст. з’яўляецца наяўнасць наземных зрубных

³⁵ З улікам тэрыторыі пазнейшага Ніжняга замка – каля 7 га.

³⁶ З улікам часткі скапанай у 1563 г. зямлі.

жытлаў з печамі-каменкамі, у XI – XII стст. печы сталі рабіць глінабітнымі. У XIII ст. адбываецца ўшчыльненне забудовы, што прывяло да больш інтэнсіўнага росту культурных напластаванняў. Працягласць існавання аднаго будаўнічага гарызонта складала ў сярэднім 10 гадоў [315, с. 55].

Так, на даследаванай пасадскай тэрыторыі было зафіксавана некалькі вуліц, трасіроўка якіх паказана на плане-рэканструкцыі С.В. Тарасава (мал. 5.3).

Сядзібны комплекс заможнага рамесніка-ювеліра быў даследаваны на тэрыторыі сучаснай плошчы Свабоды. Жылыя будынкi сядзібы разам з вытворчымі комплексамі былі выцягнуты ўздоўж вуліцы, машчонай дрэвам. На поўдні, углыб двара, за плеценым плотам знаходзіўся агарод, сад, утрымлівалася хатняя жывёла і птушка [280, с. 272]. У склад сядзібы ўваходзіла 7 пабудоў, памеры жылой часткі сядзібы складалі каля 340 м², усяго прысядзібнага комплексу – больш за 1500 м².

Падчас археалагічнага даследавання пасяленняў за р. Палатой па трасе вул. Ф. Міронавай заўважана наступная заканамернасць: усе пабудовы, ўзведзеныя на мацерыковым пяску, мелі неглыбокія ямы пад падлогай, якія выкарыстоўваліся як склепы. Гэта сведчыць пра тое, што дошкі падлогі стацыянарна не мацаваліся да лагаў, а лёгка здымаліся. Асобныя пабудовы былі заглыблены ў мацерык на 0,1 – 0,3 м. Амаль у кожнай яме зафіксаваны праслойкі вугля і попелу, у запаўненні ям знойдзена асноўная колькасць знаходак – керамікі, костак жывёл і перапаленых камянёў. Развалы камянёў без значных рэшткаў абпаленай гліны сведчыць аб выкарыстанні насельніцтвам печаў-каменак і вогнішчаў рознай канструкцыі. Заўважана, што развал печы размяшчаўся не на самым дне мацерыковай ямы, а на культурным пласце, які звычайна не ўтрымліваў знаходак.

На месцы размяшчэння шчыльнай мацерыковай гліны чырвонага колеру мацерыковых ям пад пабудовамі XI – XII стст. не выяўлена. Тут культурны пласт вельмі вільготны, і артэфакты XI – XII стст. сканцэнтраваны ў перадмацерыковым пласце, межы пабудоў выявіць не ўдалося. Верагодна, тут існавалі наземныя зрубныя пабудовы.

Адсутнасць культурных напластаванняў XIV – XV стст. з’яўляецца свайго рода адметнасцю Полацка, на што ўжо неаднаразова звярталася ўвага [266, с. 82; 271, с. 35]. Тым не менш, аналагічная сітуацыя з размяшчэннем культурнага пласта XIV – XV стст. характэрна не толькі для Полацка, але і для некаторых беларускіх гарадоў, напрыклад, Магілёва [178, с. 14]. Артэфакты гэтага часу знойдзены ў больш позніх стратыграфічных гарызонтах. Сярод іх вылучаецца гаршковая кафля, адметныя формы посуду, навясныя замкі і ключы да іх тыпу Д, Е і Ж па наўгародскай класіфікацыі і інш. Гэта азначае, што культурны пласт вызначанага перыяду быў адносна невялікі і цалкам уключаны ў пазнейшыя напластаванні, папросту перамешаны з імі. Відавочна, што

будаўнічая дзейнасць і інтэнсіўнасць жыцця ў межах гарадской тэрыторыі ў XVI – XVIII стст. была непараўнальна больш высокай, чым у папярэднія два стагоддзі.

Забудова на месцы “ўсходніх” раскопаў Верхняга замка вызначана Г.В. Штыхавым паміж III і V будаўнічымі гарызонтамі. У III – IV будаўнічых гарызонтах раскопа II былі даследаваны жылыя і гаспадарчыя пабудовы, насцілы і дваровыя частаколы [315, с. 38]. Шчыльнасць іх размяшчэння адпавядала сядзібам больш ранняга часу. Аднак на месцы вуліцы XIII ст. у будаўнічым гарызонце XIV ст. ужо размяшчаліся сядзібы. Усё гэта сведчыць пра пэўную перапланіроўку тэрыторыі Верхняга замка ў XIV ст.

Паводле С.В. Тарасава, у XIII ст. плошча Вялікага пасада дасягнула свайго максімальнага памеру (50 га) і працэс яго забудовы перайшоў ад экстэнсіўнага да інтэнсіўнага (засваенне тэрыторыі у межах абарончых умацаванняў) [271, с. 38]. Найноўшыя археалагічныя даныя дазваляюць вызначыць інтэнсіўнае засваенне тэрыторыі Вялікага пасада значна раней – у межах XI ст. (выяўлены культурны пласт гэтага часу на ўсёй плошчы ў межах пасадакага паркана XVI ст.) (мал. 5.4).

Плошча Запалоцкага пасада ў пачатку XIII ст. скарачаецца за кошт заходняй часткі прыкладна на 21 га. З таго часу межы Запалоцкага пасада з’яўляюцца вельмі ўстойлівымі і практычна ў нязменным выглядзе захаваліся да сённяшняга дня.

Статус сярэдневяковага насельніцтва даследаванай часткі Запалоцкага пасада вызначаюць свінцовая таварная пломба, керамічныя амфары, тыглі для плаўкі каляровых металаў, ювелірныя і іншыя інструменты. Сабрана калекцыя ювелірных вырабаў з медзі, бронзы і серабра. Паводле наяўнага рэчавага матэрыялу можна зрабіць выснову, што на пасадзе сяліліся рамеснікі і гандляры.

Час засялення заходняй часткі Запалоцкага пасада можна надзейна датаваць у межах XI ст. З пэўнай доляй верагоднасці можна вызначыць пачатак засялення дадзенай тэрыторыі на мяжы X – XI стст. Верхнюю храналагічную мяжу сярэдняга стратыграфічнага гарызонта можна акрэсліць пачаткам XIII ст. Па-першае, сярод знаходак адсутнічаюць шклянныя бранзалеты (знойдзены толькі 1 фрагмент у пераадкладзеным пласце), іх шырокае бытаванне ў Полацку прыпадае на 1220-я – 1250-я гг. [315, с. 95]. Па другое, сярод фрагментаў керамікі раскопаў 1 – 2 не вылучаны пераходныя формы да познесярэдневяковых тыпаў другой паловы XIII – XIV стст. Па-трэцяе, значная частка рэчаў мае верхнюю храналагічную мяжу існавання XII ст. Нарэшце, сярэдні стратыграфічны гарызонт мае адносна невялікую магутнасць і аднародны па структуры, тады як на Вялікім пасадзе і Верхнім замку напластаванні XIII ст. адны з самых вялікіх і стратыграфічна стратых.

Археалагічных сведчанняў пра засяленне заходняй часткі Запалоцкага пасада ў XIV – XV стст. няма. Комплекс рэчаў верхняга стратыграфічнага гарызонта нешматлікі і ўкладаецца ў дыяпазон XVI – XIX стст. Выразных слядоў пабудовы XVI – XIX стст. у заходняй частцы Запалоцкага пасада не выяўлена. Верагодна, у гэты час заходняя частка Запалоцкага пасада не была заселена. Яна магла выкарыстоўвацца пад агароды ці выпасы хатняй жывёлы, пра магчымасць фальваркавай забудовы сведчаць нешматлікія фрагменты пячоннай кафлі. Асобныя рэчы, як, напрыклад, жалезная шпора, пацвярджаюць даныя пісьмовых крыніц аб ваенных дзеяннях часоў Інфлянцкай вайны. Падчас выправы 1579 г. палявы лагер караля Рэчы Паспалітай Стэфана Баторыя знаходзіўся ў згаданым раёне.

Прычыны, якія прымусілі людзей пакінуць частку пасада, трэба шукаць, верагодна, у рэальнай ваеннай пагрозе з боку Прыбалтыкі, дзе размясціўся Інфлянцкі ордэн Братоў рыцарства Хрыстовага. У 1201 г. будуюцца Рыга і пачынаецца працяглая вайна з Полацкім княствам. Становішча Полацка ў першай трэці XIII ст. пагаршаецца таксама ў сувязі з абвастрэннем супрацьстаяння са смаленскімі князямі.

У выпадку набліжэння ворага з Прыбалтыкі жыхары Запалоцкага пасада першымі прынялі б на сябе асноўны ўдар, што, магчыма, ужо здаралася ў першай трэці XIII ст. Сляды гібелі ў агні крапасных умацаванняў гэта красамоўна пацвярджаюць. Аднак ворагам у момант іх гібелі выступала не інфлянцкае рыцарства, а войска кааліцыі смаленскіх князёў. Полацк у XII – XIII стст. быў важным звяном у сістэме палітычных адносін усходнеславянскіх княстваў, што пацвярджаецца цікавейшымі фактамі гісторыі горада. Беспрэцэдэнтны ў гісторыі Русі выпадак здарыўся ў 1127 г. (па іншых крыніцах – у 1128 г.), калі саюзнікі Мсціслава I Уладзіміравіча (1125 – 1132) прынялі ўдзел у паходзе на Полацкую зямлю. У кааліцыю ўвайшлі Вячаслаў з Турава, Андрэй з Уладзіміра, Усевалад з Гародні, Вячаслаў Яраславіч з Клучаска, Усевалад Алегавіч з Чарнігава, Ізяслаў Мсціславіч з Курска, Расціслаў Мсціславіч са Смаленска, а таксама Іван Воіцешыч з торкамі [5, с. 13]. Напады на паўднёвыя гарады Полацкай зямлі (Заслаўе, Друцк, Лагойск, Барысаў) павінны былі пачацца ў адзін дзень – 4 жніўня. Пры гэтым асобныя атрады, па падліках Э.М. Загарульскага, толькі па прамой зрабілі шлях больш чым у 700 км [88, с. 78]. Штурму Полацка, аднак, не адбылося, хаця асноўнай мэтай выправы быў менавіта ён. Аднак у 1129 г. Мсціслаў пры дапамозе сваіх ваяводаў і пры падтрымцы полацкага веча ўсё ж такі пакараў полацкіх князёў высылкай у Візантыю. Небяспека зноў абмінула Полацк, але шматгадовае супрацьстаянне з паўднёва-рускімі, наўгародскімі, а затым і смаленскімі князямі адным з наступстваў мела захоп горада ў 1222 г. смаленскім князем Мсціславам Давыдавічам [5, с. 19].

Запалоцкі пасады ў межах даследаванай заходняй часткі быў умацаваны. Уздоўж р. Дзвіны на адлегласці каля 20 метраў працягнуўся драўляны паркан у выглядзе дваінога тыну, які меў браму і, магчыма, крапасныя вежы. Сляды гэтых драўляных канструкцый, якія згарэлі ў моцным пажары, былі археалагічна даследаваны. Сляды пажару запалоцкага паркана, верагодна, сталі вынікам супрацьстаяння палачан са смалінамі. Магчыма, пасля згаданых падзей палачане пакідаюць заходнюю частку Запалоцкага пасада. Далейшая забудова Запалоцця развіваецца ў межах больш кампактнай усходняй часткі на плошчы 17 га.

Даных аб забудове Полацка ў XIV – XV стст. няшмат па прычыне адсутнасці на большай частцы пасадак тэрыторыі будаўнічых гарызонтаў гэтага часу. Выкарыстоўваючы метады рэтранспекцыі і аналізуючы наяўны матэрыял, магчыма вызначыць, што ў асноўных рысах забудова Полацка мала чым адрознівалася ад папярэдняй XI – XIII стст. Гэта пацвярджае, па-першае, кансерватыўнасць развіцця цяжарскай тэхналогіі на працягу XI – XV стст., па-другое, наяўны археалагічны матэрыял. Адкрыты комплексы забудовы XIV – XV стст. на Верхнім замку ў межах IV – V будаўнічых гарызонтаў [184, с. 6 – 38], пабудовы рамесніка-касцярэза XV – першай паловы XVI стст. на Вялікім пасадзе [43-А].

Падчас археалагічнага даследавання на тэрыторыі Запалоцкага пасада былі ўскрыты рэшткі сядзібнай забудовы XV ст.

У шурфе 1 (2003 г.) на глыбіні 1 – 1,2 м ад дзённай паверхні была выяўлена аснова печы ў выглядзе прамавугольніка памерамі 1,1 × 0,8 м.

Сценкі печы мелі таўшчыню 0,2 м і вышыню 0,3 м і былі зроблены з чырвонай гліны, вапны, камянёў розных памераў, цэгля і цаглянага друзу. Печ арыентавана па накірунку паўночны ўсход – паўднёвы захад. Вусце печы выходзіла на паўднёвы захад.

Рабочая (унутраная) частка печы займала прастору 0,45 × 0,75 м. Вусце печы мела шырыню каля 0,2 м. Знутры печы, каля вусця, зроблена свайго роду падлога з чатырох камянёў 10 × 15 см, пакладзеных у адзін рад, і дзвюх цаглін у другім радзе. Быў знойдзены фрагмент дугі печы, які, верагодна, з’яўляўся скляпеннем вусця. Дуга ўяўляе сабой выгнутую аплаўленую цагліну, пакрытую карычневай шкламасай. Магчыма вызначыць толькі таўшчыню дугі – 4 см, мяркуемая даўжыня – 20–25 см, дыяметр вонкавага выгіну – каля 40 см.

Для будаўніцтва печы выкарыстоўваўся падручны матэрыял: цэгла другаснага выкарыстання, камяні памерамі да 0,2 м, пры гэтым якой-небудзь пэўнай сістэмы ў тэхніцы будаўніцтва не назіраецца. Так, паўднёва-ўсходняя сценка была зроблена з цэгля наступных памераў: № 1 – 22 (шырыня) × ? × ? см, № 2 – 12 × ? × ? см, № 3 10 × ? × ? см, № 4 – 10 × ? × ? см. Цэгла нізкай якасці, крохкая, вызначыць яе таўшчыню вельмі цяжка, часта фіксуецца толькі

чырвоная пляма развалу будаўнічага друзу на месцы залягання цэгля – следства някаснага абпалу. Заўважым, што дрэнна абпаленая цэгла была знойдзена падчас даследавання рэшткаў кафляных печаў XIV – XV стст. у полацкім княжацкім цераме [93, с. 94]. Пра таўшчыню цэгля з печы ў Запалоцці можна меркаваць па фрагментах. Падчас раскопак культурнага пласта каля печы была знойдзена цэгла памерамі $9,7 \times ? \times 4,5$ см, $8 \times ? \times 4-4,5$ см і асобныя фрагменты таўшчынёй 3 см, 3,5 см і 4 см, а таксама 3,7 см (№ 5). Керамічнае цеста, з якога зроблена цэгла, аднароднага чырвонага колеру з дамешкамі буйной (да 0,8 см) жарствы. Можна выказаць меркаванне, што для будаўніцтва печы разам з камянямі і брусковай цэглай бралі плінфу шырынёй 22 см.

Пры будаўніцтве печы выкарыстоўвалася гаршковая кафля. Непасрэдна каля сценак і ўнутры печы сабраны нешматлікія фрагменты ў колькасці 9 адзінак, з іх 3 венцы, 2 донцы, 4 сценакі. Венцы кафлі круглыя, іх дыяметр складае 14 см, дыяметр донцаў – 8 см. Кафля сфармавана на ручным ганчарным крузе на падсыпцы з зярністага пяску і жарствы, па краі донца зроблены борцік вышынёй 0,5 см. Таўшчыня сценак 0,7 – 1 см. Керамічнае цеста кафлі добра вымешанае, з дамешкамі дробназярністай жарствы і пяску, чарапок светла-ружовы, адзін фрагмент сценакі дымлены, цёмна-шэрага колеру. Адсутнасць у печы цэлых кафляў і наяўнасць нешматлікіх фрагментаў сведчыць аб тым, што на пэўным этапе печ была старанна разабрана да асновы, пры гэтым былі сабраны нават дробныя кавалкі кафлі. Тым не менш, на аснове знойдзеных фрагментаў можна правесці рэканструкцыю выгляду гаршковай кафлі з печы (мал. 5.5). За аснову рэканструкцыі неабходна прыняць таўшчыню сценак печы, якія павінны быць роўныя вышыні кафлі – 20 см, дыяметр венца і донца вядомы – адпаведна 14 і 8 см.

Аснова печы была зроблена з цёмна-шэрага з чырвоным адценнем суглінку, які ўтварыў свайго роду падлогу. У чырвоную гліну дадаваўся пясок-рачнік і вапна.

У запалоцкай печы выкарыстоўваўся адметны тып гаршковай кафлі, які ў Полацку знойдзены ў закрытым комплексе першай паловы XIV ст. [93, с. 93]. У абодвух выпадках назіраецца супадзенне памераў і прыёмаў фармавання кафлі. Тым не менш, адрозненне кафлі з Запалоцця ад кафлі з княжацкага церама хаця і неістотнае, але ўсё ж такі ёсць: гэта колер абпалу (у запалоцкай кафлі ён светла-ружовы, а не карычневы). На помніку Лучна-1 вельмі блізкая па прапорцыях і колеру кафля выкарыстоўвалася ў печы канца XV – пачатку XVI стст. [131, с. 148].

Датаванне запалоцкай печы вызначаецца артэфактамі як непасрэдна з яе самой (кафля, цэгла), так і з культурнага пласта каля печы (керамічны посуд і бронзавая пус ейпі). Керамічны посуд па полацкіх матэрыялах з закрытых

комплексаў мае надзейнае датаванне ў межах XV ст. Аднак кафля, знойдзеная ў запалоцкай печы, выкарыстоўвалася ў Полацку з пачатку XIV ст. Такім чынам, кафля ўказвае на будаўніцтва печы ў XIV ст. Керамічны посуд, сабраны непасрэдна каля печы і ў праслойках пад ёй, датуе печ XV ст. Першая дата выклікае сумненні: цяжка ўявіць бытаванне печы на працягу цэлага стагоддзя. Хутчэй за ўсё, справа ў іншым. У XV ст. у Полацку працягвалі вырабляць гаршковую кафлю. Гэта адпавядае меркаванню аб шматгаліновасці працэсаў фармавання і выкарыстання гаршковай кафлі не толькі ў паўночным рэгіёне (Полацка, Лучна), але і ў цэлым па Беларусі [8, с. 322-323].

Знаходка печы сведчыць пра тое, што даследуемая тэрыторыя паўночнай часткі сучаснага Запалоцця ў XV ст. з'яўлялася месцам жыхарства заможных гараджан. Папярэдне можна вызначыць, што ў паўночнай частцы Запалоцкага пасаду месцілася адна ці некалькі феадальных сядзіб, сляды якой (развал кафляной печы) былі зафіксаваны падчас шурфоўкі. Падобны тып сядзібы ў XV ст. па-ранейшаму меў назву “харомы” [343, s. 10].

Унікальныя матэрыялы, атрыманыя ў выніку археалагічнай разведкі, дазваляюць вызначыць асаблівы статус даследуемай тэрыторыі ў развіцці гістарычнай тапаграфіі горада, што выключае яе перыферыйнасць па меншай меры ў XV ст.

У полацкім земскім прывілеі 1547 г. згадваюцца царквы св. Сафіі, св. Спаса і “іншыя дамы царкоўныя”. Паводле даных археалогіі, на полацкіх пасадах у XII – XV стст. існавалі дзве мураваныя царквы – гэта т. зв. “царква на рове”, вядомая па пісьмовых крыніцах XVII ст. пад назвай Ражаства Хрыстова, і царква на стрэлцы Ніжняга замка [1-А, с. 44; 229, с. 155]. Лакалізацыя Багародзіцкай царквы, пры якой у XII ст. існавала братчына, на сённяшні дзень не высветлена. Прынамсі, атаясамліваць яе ўслед за Л.В. Аляксеевым з “царквой на рове” на сённяшні дзень няма падстаў [6, с. 139]. “Старая царква Багародзіцы” размяшчалася “в городе”, г. зн. на тэрыторыі ўмацаванай, якой на той час з'яўляліся старажытнае гарадзішча і Верхні замак. Паводле інвентара 1618 г., на Верхнім замку размяшчалася “драўляная старая царква Дабравешчання Прачыстай Багародзіцы” [340, l. 308 at.]. Магчыма, у гэтых розначасовых крыніцах гаворка ідзе пра адну і тую ж царкву. Прысутнасць царквы Багародзіцы на Верхнім замку адпавядае схеме проціпастаўлення княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы рэзідэнцыі епіскапа на Верхнім замку.

Таксама ў разглядаемы перыяд на пасадскай тэрыторыі размяшчалася царква св. Іаана Прадцечы на Востраве, а таксама Рыжская (згадваецца ў 1406 г.), пабудаваная дзесці на тэрыторыі Вялікага пасада [271, с. 85].

Адносна дрэнная захаванасць арганікі не дазваляе шырока прымяняць у Полацку асноўны метады абсалютнага датавання археалагічных комплексаў – вылічэнне ўзроста драўляных канструкцый па гадавых кольцах дрэў. Што

тычыцца тэрыторыі Запалоцкага пасада, то ў адкрытай заходняй частцы культурны пласт не перавышае паўтара метраў, з іх у “чыстым” выглядзе культурны пласт мае магутнасць на трэць меншую. З іншага боку, супесь, з якой тут у асноўным складаецца культурны пласт, дае шырокія магчымасці для дэталёвых стратыграфічных даследаванняў. Гэтаму садзейнічае ўнікальнасць для старажытнага горада сітуацыя – культурны пласт на плошчы 21 га практычна не пашкоджаны гаспадарчай дзейнасцю.

5.3 Полацкія пасады ў XVI – XVIII стст.

У 1498 г. Полацк атрымлівае магдэбургскае права. Для сацыяльнай тапаграфіі горада гэта азначала змены ў забудове і планіроўцы гарадской тэрыторыі (узвядзенне ратушы і будынкаў грамадскага прызначэння, перанос гарадской плошчы, рэгламентацыя грамадзянскай прыватнаўласніцкай забудовы). У XVI – першай трэці XVIII стст. пераважала драўляная грамадзянская і культуравая забудова, пасля ўзнікае і развіваецца ансамбль мураваных храмаў і цагляных дамоў.

Полацк у XVI – XVIII стст. перажыў розныя этапы палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця. За гэты час з найбуйнейшага горада ВКЛ, цэнтра намесніцтва (прыкладна да 1504 г.) і ваяводства (з 1504 па 1772 гг.), ён у выніку адміністрацыйна-тэрытарыяльных рэформ канца XVIII ст. пераўтварыўся ў павятовы горад у складзе Расійскай Імперыі. У 1772 г. Полацк становіцца адміністрацыйным цэнтрам правінцыі ў складзе Пскоўскай губерні, з 1776 г. – губернскім горадам, з 1778 па 1796 гг. Полацк з’яўляецца цэнтрам намесніцтва, пасля чаго пераўтвараецца ў павятовы горад спачатку Беларускай, а пасля 1802 г. – Віцебскай губерні [222, с. 77].

У гістарычнай літаратуры плошча Полацка ў гэты час пазначаецца як роўная ў XVII ст. – 200 га, у XVIII ст. – 112 га (з улікам толькі тэрыторыі правабярэжнага Полацка) [222, с. 79; 271, с. 95 – 96]. Першы разлік зроблены зыходзячы з наяўнасці культурнага пласта па-за межамі паркана, другі заснаваны на картаграфічных дакументах, якія фіксуюць забудову па-за межамі паркана напрыканцы XVIII ст. Прычым на ўсход ад Вялікага пасада плошча гэтай забудовы была роўна ўласна плошчы пасада (мал. 5.6). Сёння магчыма вызначыць, што пэўная забудова існавала “на вянцы” р. Дзвіны, як гэта і пазначана ў пісьмовых крыніцах. Таксама культурны пласт XVII – XVIII стст. выяўлены па-за межамі паркана ў паўночна-ўсходняй частцы Вялікага пасада і на нешырокай (да 150 м) паласе ўздоўж р. Дзвіны, на месцы старажытных

пасяленняў за р. Палатой. Аднак прысутнасць забудовы і яе характар за рэдкім выключэннем не вызначаны. Такім чынам, у XVII – XVIII ст. плошча Полацка складала каля 250 га.

Асноўную частку гарадской тэрыторыі ўтваралі пасады, сумарная плошча Верхняга (з XI ст.) і Ніжняга замкаў (з 1563 г.) не перавышала 13 га (мал. 5.7). Пэўныя ваганні ў бок скарачэння адбываліся ў XVI ст. за кошт тэрыторый Запалоцкага і Вялікага пасадаў. Колькасць насельніцтва горада ў гэты час таксама даволі істотна вагалася. Па падліках гісторыкаў (В.А. Вароніна, З.Ю. Капыскага, С.В. Тарасава), у Полацку ў першай палове XVI ст. жыло ад 11 да 50 тыс. чалавек [34, с. 30]³⁷, больш 10 тыс. чалавек складала насельніцтва горада ў першай палове XVII ст. [304, с. 147]; 700 чалавек засталася ў час ваеннага ліхалецця 1654 г. [243, с. 130]; у 30-я – 40-я гады XVIII ст. у Полацку пражывала прыкладна 3 – 4 тыс. чалавек [222, с. 60]; па даных 1792 г. у горадзе жыло 2195 чалавек (з іх купцоў было 168 хрысціян, 135 яўрэяў, мяшчан – 1130 хрысціян і 1065 яўрэяў) [41, с. 195]. У 1805 г. колькасць гарадскога насельніцтва складала 2991 чалавек [49, с. 1238]. Даныя па насельніцтву горада, верагодна, не ўлічвалі асоб жаночага полу, таму згодна з рэвізіямі 1786 і 1796 гг. А.М. Люты прыводзіць адпаведныя лічбы ў 5326 і 5622 чалавек [169, с. 31]

Пры разліках колькасці насельніцтва ў XVIII ст. не быў улічаны той факт, што ў горадзе на будаўніцтве шматлікіх мураваных аб’ектаў была задзейнічана вялікая колькасць людзей. Пэўны час яны, незалежна ад паходжання з той ці іншай мясцовасці, безумоўна, пражывалі ў Полацку. Да таго ж трэба ўлічыць гандляроў і сялян з полацкай акругі, якія пастаянна наведвалі горад на розны тэрмін. Такім чынам, рэальная колькасць людзей, якая часова і пастаянна пражывала ў Полацку ў XVIII ст. была значна большай і магла дасягаць 8 – 10 тыс. чалавек.

Паводле рэвізіі 1552 г., у Полацку размяшчалася 1515 (ці 1513 з улікам удакладненых звестак В.А. Вароніна) двароў [34, с. 29], у ліпені 1654 г. – 839 “жылых двароў”, у т. л. 782 пасадскіх, 34 – пушкарскіх і 23 шляхецкіх. Пустых пасадскіх двароў было звыш 900 [222, с. 59].

Мяшчане адказвалі за падтрыманне ў парадку гарадской інфраструктуры (абрончыя ўмацаванні, дарогі, будынкі грамадзянскага прызначэння, масты). Апошняя катэгорыя нерухомых артэфактаў археалагічна не вывучана па прычыне складанасці арганізацыі падводных археалагічных даследаванняў. Гэты накірунак у будучым можа стаць вельмі перспектыўным, паколькі р. Дзвіна ў межах гарадской тэрыторыі вельмі статычная, у яе рэчышчы трапляюцца шматлікія артэфакты, якія па колькасці далёка пераўзыходзяць магчымасці традыцыйнай “наземнай” археалогіі. Акрамя таго, вада выдатна

---

³⁷ Найбольш верагоднай з’яўляецца лічба блізу 11 тыс. чалавек з магчымай нязначнай карэляцыяй у бок павелічэння.

кансервуе металы і дрэва, што дазваляе спадзявацца на адкрыццё рэштак падводных драўляных канструкцый прычалаў, мастоў і нават сродкаў перамяшчэння. Прынамсі, звесткі пра масты праз Палату і Дзвіну неаднаразова згадваюцца ў пісьмовых крыніцах XVI – XVII стст. “Полоцкие мещане... они де мосты мостили, и струги и канаты на живой мост давали, и паромы строили и всякия поделки делали. И въ прошломъ де 165 году, они же мещане, сделали у города рва сто шестесят сажень мерныхъ” (запіс 1664 г.) [37, с. 270]. Праз Палату рабілі стацыянарныя на палях масты [11, с. 83], тады як праз Дзвіну масты рабіліся, як сведчаць “Запіскі аб Маскоўскай вайне” Гейдэнштэйна, “пабудаваныя па вядомай сістэме на пантонах” [37, с. 206]. У якасці пантонаў выкарыстоўваліся караблі-стругі, а месцы, дзе працавалі паромы, называліся перавозамі.

Дарэчы, пра існаванне маста праз р. Дзвіну (стацыянарнага альбо пантоннага) сведчыць жалаваная грамата Стэфана Баторыя на заснаванне ў Полацку езуіцкага калегіума: “для сообщения острова с городом, ...мы даем той коллегіи полное право взимать с переправляющихся по мосту, на восстановление его, известную плату, по нашему указу” [38, л. 75]. Гэты мост, верагодна, размяшчаўся насупраць Вялікага пасада ў раёне перакрывавання сучасных вул. Ніжнепакроўскай і Замкавага завулку, дзе праходзіла дарога на Вільню, як гэта пазначана на плане Полацка 1707 г. і плане-рэканструкцыі Полацка XVI – XVII стст. А.К. Марэля [114, с. 8; 301, рис. 187].

Паводле прывілею Полацку на пацвярджэнне сваіх правоў і вольнасцей ад 11 сакавіка 1633 г., Полацк заставаўся асноўным гандлёвым цэнтрам рэгіёну, паколькі займацца гандлем можна было толькі ў самім “горадзе вялікім Полацкім”, а ў прадмесцях “рынкаў, таргоў, крамаў, рэзніц, мер ваг як публічных, так і прыватных ніхто мець не мае” [64, с. 46 – 47]. У прывілеях 1580, 1591, 1633 гг. гаворыцца пра двухтыднёвыя кірмашы, пачынаючы ад каталіцкіх свят Трох каралёў і дня апосталаў Пятра і Паўла [64, с. 47].

Пастановай магістрата ад 8 жніўня 1635 г. вызначалася поўная рэгламентацыя гандлю ў Полацку. Гандаль ажыццяўляўся ў крамах на рынку, пры гэтым месцы пад крамы вымяраліся на рынку камісіяй, якая складалася з прадстаўнікоў магістрата і выбарных дэпутатаў ад мяшчан, а звесткі пра пляцы пад крамы запісваліся ў полацкія магістрацкія кнігі. Полацкі магістрат у дадзеным выпадку клапаціўся аб “аздобе” горада і гарадскога рынку. Паказальна, што дзеля гарадскога добраўпарадкавання выдаткоўваліся вялікія грошы з гарадской скарбніцы [64, с. 47].

Месца размяшчэння крамаў агароджвалася і мела браму. Самі крамы мелі строгі парадак размяшчэння, асобна прадугледжвалася існаванне спецыялізацыі ў гандлі з крам, гэтаксама як і размяшчэнне гарадскіх і прыватных крам у іншым месцы горада. Палачанам забаранялася мець прыкаморкі каля крам ці

каля вялікіх крамных варот, не дазвалялася выпрошваць у магістрата “форткі крамныя”, а магістрат не павінен быў даваць такіх дазволаў. Месца для крамаў даваў магістрат. Калі месца ў крамным радзе не хапала, то магістрат павінен быў даць жадаючаму іншае месца, але толькі на тэрыторыі рынка, хоць бывалі і выключэнні [64, с. 47].

Як і ў іншых буйных гарадах, гандаль у Полацку быў арганізаваны па радах, магчыма, кожны рад меў свайго старасту [31, с. 35]. Паводле пісьмовых крыніц, на рынку размяшчаліся не толькі рады крамаў і лавак, але і жылыя дамы [45, с. 51; 120, с. 357]. Пры гэтым на рынку сяліліся найбольш уплывовыя гараджане, як, напрыклад, полацкі бургмістр Крыштаф Старымовіч, дом якога стаяў у самім рынку на рагу вуліцы Бацечкавай (запіс 1667 г.) [122, с. 196]. Магчыма, дамы былі двухпавярховыя, а першы паверх прызначаўся пад краму. У тэстаменце полацкага бургмістра Давыда Панкова 1559 года згадваецца пра прыналежныя яму лаўкі па абодва бакі ў “местніцкім раду” на ўласнай зямлі: “А которие лавки мои новопостановленные по обема сторонамъ у местницкомъ ряду на моеи властной земли кромъ тыхъ лавокъ, которие на Великии Торгъ стоятъ...” [31, с. 39].

Лаўка (крама) прадстаўляла сабой тып гандлёвага збудавання, прамавугольнага ў плане, з навесам перад уваходам. Звычайна ў адным комплексе з лаўкай знаходзіліся жылыя, складскія і гандлёвыя памяшканні [328, с. 359].

Частка адной з вуліц рынка была ўскрыта ў раскопе 2009 г. на плошчы Свабоды. Характар культурнага пласта дазваляе вызначыць, што гандлёвы рад належаў прадстаўнікам мясніцкай карпарацыі XVII ст. У раскоп трапіла толькі частка адной з лавак – склеп, які быў заглыблены ў мацерыковую гліну. Наяўнасць склепаў у лаўках палачан пацвярджаецца пісьмовымі крыніцамі XVII ст.

Маставая, якая была ўскрыта падчас раскопак, размешчана па накірунку паўночны захад – паўднёвы ўсход, што нехарактэрна для мерыдыяльнай забудовы вуліц Полацка. Рынак меў уласную сістэму накірункаў вуліц, якія вялі ад асноўнага ўезда з боку езуіцкага калегіума (сучасны Замкавы праезд) і абыходзілі ратушную плошчу.

У актавых кнігах змешчаны цікавыя і інфарматыўныя звесткі аб месцапалажэнні гарадскога рынка. Так, у XVII – XVIII стст. з рынка магчыма было патрапіць на вуліцы Іллінскую, Баравую, Невельскую, безназоўную каля падножжа Верхняга замка. Вул. Бацечкавая і Іллінская праходзілі праз сам рынак. Рынак у 1704 г. меў “вялікі крамны рад” і “вялікія вароты”, якія былі размешчаны з боку езуіцкага калегіума, верагодна, па трасе вул. Бацечкавай (Табл. III, IX).

Згадка вул. Невельскай у кнізе гарадавога магістрата 1779 г., якая размешчана “па накірунку ад рынка”, супярэчыць планам 1778 і 1793 гг., на якіх тэрыторыя рынка з поўначы абмежавана дамініканскім кляштарам [263, рис. 243 – 244], а такое межаванне па пісьмовых крыніцах вядома з канца XVII ст. [119, с. 245]. Да таго ж пачатак вул. Азаравай у магістрацкіх кнігах вызначаецца ад Ніжняга замка. Верагодна, у актавых кнігах пачатак пазначаных вуліц ад Ніжняга замка азначаў тое ж, што і ад рынка, г. зн. трапіць на іх з захаду, абмінуўшы рынак, было немагчыма.

Пра асартымент тавараў адной з крам сведчыць скарга мяшчанкі Аксаны Васільевай аб рабаванні яе крамы “в темном ряде” у ноч з 17 на 18 верасня 1656 г.: “въ той краме было напервей взято грошми готовыми, тоес копейками было золотых дванадцат, шапку подшытую, стояла копь трохъ чырвоную, соболцова, мухаярушь тачьки две, одна барщовой масти, другой десяток панчошок бялокгъловских, а великих панчох муских суконных пар пят, фартухъ саевый новый чорный, прытом поесов сетковых вишневых десятокъ, ладовница аксамиту чорного кгузиков белых крутофаловых тузинов шест, пасков ременных шабелных петнадцат, поесов тежь ременных полтора десятка, балжы чырвонной листра целаю табаки [...] и иных немало розных речей дробьяком” [191, арк. 32].

Адзінкай землеўладання ў Полацку, як і ў іншых беларускіх гарадах, з’яўляўся “пляц”. Пляц – назва ўчастка зямлі з узведзенай на ім жылой і гаспадарчай пабудовай. Пляц з’яўляўся асноўнай тапаграфічнай адзінкай, з якой складалася вуліца. Звычайная сядзіба палачаніна – гэта комплекс жылых і гаспадарчых пабудоў, куды ўваходзіць таксама двор, плот, калодзеж і, як правіла, агарод. Двары часцей за ўсё былі машчоныя дрэвам.

Сядзіба прадстаўнікоў вышэйшых саслоўяў у XVI ст. называлася “двор”, “дворище”, “оселость”, “маетность”. Паводле выпісаў з актавых кніг за 1552 г., дворышчы палачан шчыльна размяшчаліся і на тэрыторыі Верхняга замка непасрэдна насупраць сабора св. Сафіі [340, л. 221 ат.].

Выкарыстанне ў пісьмовых крыніцах XVI – пачатку XVII стст. пры апісанні дамоў полацкага наблітэту тэрмінаў “светелка въпокоевая”, “упокоец”, “ізва белая” адлюстроўвае працэс пераходу да новага тыпу жылых памяшканняў з камернай печу і шклянёнымі вокнамі замест былых з глінабітнай печу і волакавымі вокнамі. Тэрмін “святліца” ў дачыненні да полацкай забудовы ўпершыню фіксуецца ў пісьмовых крыніцах у першай палове XVI ст.: “В Замку ... Мостыку знашоль у светлыцы королевьскои у великои, а онъ себе на кривомъ столе прилежь спати по обеде” [1-А, с. 200; 264, с. 240]. Святліцы з’яўляліся месцам пражывання гарадскога наблітэту, у прыватнасці, у святліцы пражываў цар Іван IV падчас выправы на Полацк у 1563 г. [157, с. 313].

У пачатку XVII ст. з’яўляецца тэрмін “пакой” у сувязі з заменай старых валовых акон на шклянёныя [185, с. 30]. Святліца, пакой (“упокоец”) – гэта

абарэтыя памяшканні, у якіх жылі гаспадары, прыслуга сялілася ў “светліцах служных”. З усіх частак пабудоў у пазначаны час абаграваліся толькі кухні і святліцы [348, с. 225]. У дамах заможных гараджан дзверы былі з дошак (цясаня), сталярнай работы, нярэдка “футраваня” (абабітыя дошкамі ў розных напрамках для дэкаратыўнага аздаблення) [185, с. 31]. Такія дзверы абавязкова мацаваліся жалезнымі завесамі с зашчапкамі, кручкамі і асначаліся вісячымі і ўнутранымі замкамі.

Жылым пабудовам супрацьстаўляецца “клеть” – пабудова гаспадарчага прызначэння, якая выконвала функцыю ляцёна (летняга жылля) і азначала тое ж, што і “камора”. Тэрмін “падклець”, ці “падклет”, азначаў кладоўку ці хлеў для свойскай жывёлы, у асобных выпадках – ніжні ярус харомаў. Напрыклад, на вул. Спаскай у клеці Філіпа Маісеевіча (запіс 18 сакавіка 1657 г.) размяшчалася, акрамя адзення і іншых рэчаў, “на доле в бочце горелки простой кварть двесте девет [...], овса в коробе осмины две [...], в засенах пшеницы солодавой бочки две [...], жыта бочок дванадцат [...], соли полсолонки” [191, арк. 272 – 273 адв.].

З іншых гаспадарчых пабудоў у Полацку згадваюцца “схованье для сена”, “шопа для возов”, “стайня”, “свирен на подклете”, “пекарня”, “спижаренка простая, то есть лазня”, “бровар”, “пивница”. Палачане валодалі ўласнымі складамі для захоўвання розных тавараў [1-А, с. 207 – 208].

Апрача “паспалітай лазні” (існавала з 1498 г.), на некаторых сядзібах палачан таксама будаваліся прыватныя лазні, якія прадстаўлялі для горада пэўную пажарную небяспеку.

Аб канструкцыі лазняў мы можам меркаваць зыходзячы толькі з ускосных даных. Вядома, што ў Полацку, як і ў многіх беларускіх гарадах, існавала “лазня посполитая”. Паводле прывілею Полацку на магдэбургскае права, палачане “маюць убудувати ку вжитку местскому лазню посполитую, где местце оберуть подобное” [225, с. 156]. Яе падрабязнага рэестра не захавалася, аднак па аналогіі з магілёўскай гарадской лазняй можна вызначыць, што яна была драўлянай, двухкамернай, складалася са святліцы (мыечнай) і каморкі (парылкі). У кожным памяшканні знаходзілася па печцы, пры гэтым печ у парылцы была зроблена з каменю, цэглы і жалеза, зверху ляжалі камяні, а сама печ устаноўлена на драўляных апечках [178, с. 40]. Верагодна, лазня мела шклянныя вокны, комін, атынкаваны вапнай, у мыечнай знаходзіліся бочкі з халоднай вадой, вялікі кацёл для кіпеню, шайкі, венікі і мыла. У лазні можна было выпіць піва і пагаліцца.

Ваявода Станіслаў Давойна загадаў браць штраф з мяшчан і рабаваць іх за тое, што яны маюць бровары і лазні ў сваіх дварах. Ён жа загадаў разбіраць і выносіць з замка мяшчанскія дамы [34, с. 86 – 87]. Такія жорсткія меры тлумачыліся тым, што пажары былі сапраўдным бедствам для палачан і часта прыносілі большую шкоду, чым непрыяцельскія войскі. Вядома, напрыклад,

што падчас пажару 1643 г. выгарэў увесь Полацк [242], а падчас пажару 1683 г. загінула шмат жыхароў горада [38, с. 257].

Палачане валодалі ўласнымі складамі для захоўвання розных тавараў, прынамсі, адзін з іх, згаданы ў 1650 г. Склад (spichlerz) полацкага райцы Яна Сергеевіча, размяшчаўся на Вялікім пасадзе “ў самім паркане”, насупраць гаспадарскага дома. У 1650 г. полацкаму мешчаніну Міхалу Гапонавічу дазвалялася мець калодзеж і бровар за гарадскімі ўмацаваннямі, над р. Дзвіной, там, дзе размяшчалася яго асець [1, с. 199, 212].

Яшчэ адна катэгорыя нерухомасці згадваецца ў пісьмовых крыніцах XIV – XVII стст. – гэта полацкія млыны. Як мінімум два млыны знаходзіліся на р. Палаце, адзін – насупраць заходняй выспы Верхняга замка (г. зв. Машны) [271, с. 72]. Насыпы на яго месцы візуальна фіксуюцца нават сёння. Млын згадваецца ў прывілеі Жыгімонта I 1510 г. (1509?) [261, с. 196]. Яшчэ адзін млын належаў Барысаглебскаму манастыру і размяшчаўся на р. Бельчыцы (падложная грамата Яраслава Ізяславіча 1396 г.), гэты ж млын на р. Бельчыцы згадваецца ва ўводным лісце 16 ліпеня 1623 г. [38, с. 10; 120, с. 358 – 361]. Археалагічныя даныя аб іх канструкцыі адсутнічаюць.

Паводле Прывілею 1510 (1509?) г., Жыгімонт I дазволіў палачанам пабудаваць чатыры гасціныя дамы. Дагэтуль купцы з іншых земляў мусілі жыць у прыватных дамах. Колькасць пабудаваных гасціных дамоў невядома, паколькі Рэвізія 1552 г. згадвае толькі адзін гасціны двор [34, с. 44]. У грамаце Аляксея Міхайлавіча полацкім мяшчанам 1657 г. пазначаецца, што “гостинь де дворъ въ Полотеске тесень, приедемъ торговымъ людемъ изместиться негде” [37, с. 78], для пабудовы гасцінага двара было аддадзена “пустое ратушное место по малую улицу”. На сённяшні дзень гасціныя двары археалагічна не выяўлены.

Да пабудоў грамадскага прызначэння XVI ст. адносіліся таксама свіраны ў Машне і Багародзіцкі, а таксама “важница” і “капница для воска”, згаданыя ў прывілеі Полацку на магдэбургскае права 1498 г. [271, с. 71]. Яны размяшчаліся дзесьці ў непасрэднай блізкасці да полацкага рынка на Вялікім пасадзе.

Па аналогіі з іншымі беларускімі гарадамі дахі полацкіх драўляных будынкаў крылі гонтам і дранкай. Паводле Паўля Одэборна, дахі драўляных цэркваў на Полаччыне ў 1580-я гады крыліся гонтам [244, с. 169]. Мураваныя пабудовы ў XVIII ст. мелі дахі, пакрытыя керамічнай дахоўкай. Асобныя драўляныя будынкi, напрыклад карпусы езуіцкага калегіума XVII ст., таксама былі крытыя керамічнай дахоўкай. Драўляны комплекс калегіума ў XVII ст. неаднаразова цяпеў ад пажараў [42, с. 163], у выніку чаго ў культурны пласт маглі трапляць фрагменты дахоўкі.

Форма дахаў большасці будынкаў была двухсільнай, аб чым сведчаць іконаграфічныя матэрыялы. Самыя раннія з іх – гэта планы С. Пахалавіцкага 1579 г. На малюнку “Аблога Полацка каралём Стэфанам Баторыем” паказаны Верхні і Ніжні замак [271, с. 10 – 14]. Акрамя абарончых вежаў і гародняў, на

плане даволі дэтальна намаляваны дамы гараджан і культавыя пабудовы. Разумеючы, што цалкам давяраць рэалістычнасці выяў С. Пахалавіцкага нельга, вылучым агульныя рысы знешняга выгляду будынкаў, якія на малюнках С. Пахалавіцкага, безумоўна, прысутнічаюць. Большасць будынкаў на плане двухпавярховыя [271, с. 14]. Гэта маглі быць двух'ярусныя святліцы на падклецах. Дамы маюць двусхільныя дахі, а абарончыя вежы – шатровую форму стрэх, і толькі асобныя – двусхільную (мал. 5.8).

Паводле малюнка С. Пахалавіцкага, тэрыторыя Верхняга замка была шчыльна забудавана, што, дарэчы, пацвярджаецца археалагічным матэрыялам – нават у непасрэднай блізкасці да Сафійскага сабора даследаваны рэшткі пабудовы XVI ст. Аднак наўрад ці большасць дамоў на Вялікім пасадзе ў XVI – XVIII стст. былі двухпавярховымі, гэта дапушчальна толькі для Верхняга замка – традыцыйнага месца пражывання гарадскога набілітэту.

Масавая пасадская забудова Полацка XVI – XVIII стст. з'яўлялася аб'ектам спецыяльнага даследавання [1-А, с. 222 – 227]. Асноўныя яе рысы наступныя: 1) пераважаў драўляны характар; 2) адносна невялікай была плошча жылых пабудов (ад 17,5 да 35 м²) і ўсяго прысядзібнага комплексу (сярэдняя плошча ад 100 – 160 да 300 м²); 3) непрацяглы час існавання будынкаў (ад некалькіх гадоў да двух-трох дзесяцігоддзяў) [1-А, с. 222 – 227].

Тэхналогія масавай грамадзянскай забудовы ў XVI – XVIII стст. заставалася даволі кансерватыўнай: на месцы старых будынкаў узводзіліся новыя, якія нярэдка паўтаралі абрысы папярэдніх пабудов. На працягу XVI – першай паловы XVIII стст. памеры і размяшчэнне будынкаў, планаванне вуліц істотна не мяняліся. Толькі ў другой палове XVIII ст. назіраецца павелічэнне плошчы будынка і распаўсюджванне падмуркаў на каменнай аснове.

Першыя звесткі пра існаванне камяніц (мураванага прыватнаўласніцкага жылля) датуюцца не раней за XVII ст. Дакумент ад 10 лютага 1676 г. утрымлівае ліст “Przyznanie listu zapisu przez sławetnego pana Stanisława Cuchanowicza burmistrza połockiego danego zięciowi jego Panu Łukaszowi Sitnianowiczowi Raycy miasta Połockiego u małżonce jego Paniey Łucyi Cyhanowiczownie” ад 23 студзеня 1676 г. У лісце згадваецца камяніца на вул. Вялікай: “... pewną summę pieniędzy, to jest złotych pięćseth polskich, na kamienicy tu, w mieście Połockim, na ulicy Wielkiej stojącej, którą trzymam w niemałym długu mnie winnym od nieboszczyka pana Piotra Rozczewskiego, burmistrza połockiego...” (“пэўная сума пенязяў, г. зн. пяцьсот польскіх злотых, на камяніцу тут, в месце полацкім, на вуліцы Вялікай стаячай, якую трымаем в немалай пазыке мне павіннай ад нябошчыка пана Пятра Разчэўскага, бурмістра полацкага”) [198, арк. 29 адв.].

Археалагамі былі ўскрыты рэшткі двух розначасовых цагляных дамоў, якія з'яўляліся камяніцамі [108]. Першы быў пабудаваны не пазней за сярэдзіну XVII ст. і меў падлогу з керамічных плітак, багата аздобленую кафляную печ і

сцены, складзеныя з цэглы-пальчаткі. Пазней на яго месцы быў пабудаваны другі дом, які паўтараў абрысы першага. Плошча абодвух дамоў была не меншай за 48 м². Не выключана, што дамы былі двухпавярховымі, а раскапаны першы ярус з’яўляўся крамай. Дом XVIII ст. на магутным цагляным падмурку з мноствам сутарэнняў выяўлены аўтарам падчас нагляду за будаўнічымі работамі па вул. Ніжнепакроўскай, 7 (падножжа ўсходняй часткі Верхняга замка). У 1692 г. быў узведзены так званы домік Пятра I [257, с. 26]. Паводле актавай кнігі за 1702 г., на вул. Вялікай размяшчаўся дом харужага і віцебскага падваяводы, які складаўся з каморы, белай ізбы, да дома вялі вялікія вароты [340, л. 261].

Пасля вайны 1654 – 1667 гг. узводзяцца першыя мураваныя карпусы г. зв. “старога езуіцкага калегіума”. Гэтыя карпусы, змураваныя з цэглы, разам з камяніцай на сучаснай вул. Ніжнепакроўскай, 7, мелі вялікую таўшчыню сцен, магчыма, выконвалі і фартыфікацыйную функцыю, утвараючы другі ярус абароны Верхняга і Ніжняга замкаў [246, с. 71, 78].

Тым не менш, адзінкаваць археалагічных адкрыццяў і ўрыўкавыя звесткі пісьмовых крыніц не дазваляюць адзначыць масавы характар прыватнаўласніцкага мураванага дойлідства ў XVII ст. Гэтая сітуацыя не змянілася, а нават пагоршылася да канца XVIII ст., паколькі, паводле пісьмовых крыніц, у 1780 г. у Полацку было 360 драўляных дамоў і ні аднаго каменнага³⁸ [304, с. 148]. Аднак ужо ў сярэдзіне 1780-х гг. у Полацку налічвалася каля 750 дамоў, у тым ліку 16 вялікіх цагляных будынкаў. Шпаркія тэмпы будаўніцтва тлумачацца статусам горада як цэнтра намесніцтва (1778 – 1796) [222, с. 77 – 78].

Вялікія драўляныя дамы ў XVII – XVIII стст., як правіла, былі двухзрубнымі, дзе адзін зруб меў значна большую даўжыню, чым другі, прыстаўлены да яго перпендыкулярна. Гэтыя будынкі мелі ганак, кафельныя печы з комінам, асветленыя памяшканні, вокны вялікіх памераў і прыбудовкі каля задняй сцяны [149, с. 54].

На мяжы XVIII – XIX стст., па даных Расійскага геаграфічнага слоўніка, дамы ў Полацку былі “простыя драўляныя”, мураваных мяшчанскіх дамоў было 19, рэгулярная мураваная забудова толькі распачыналася [49, с. 1238].

Колькасць гарадскога насельніцтва расла за кошт перасялення часткі сялян пасля эпідэміі і войнаў: горад даваў шырокія магчымасці для сацыяльнай мабільнасці асобных гараджан, гандлёвых ці рамесных карпарацый [147, с. 46]. Знойдзены ў Полацку сельскагаспадарчы інвентар (косы, акоўкі ад рыдлёвак, матыкі) сведчыць аб цесных кантактах горада з акругай у XVI – XVIII стст.

---

³⁸ Трэба падкрэсліць, што гаворка ідзе толькі пра прыватнаўласніцкае мяшчанскае і дваранскае жыллё.

Пры гэтым у першай палове XVI ст. вядомы выпадкі, калі самі сяляне набывалі збожжа ў Полацку [34, с. 50].

Для жыхароў беларускага горада сельскагаспадарчая вытворчасць з'яўлялася значным дапаможным промыслам. Дакументы ўказваюць, што палачане займаліся сельскай гаспадаркай і мелі вялікія зямельныя плошчы не толькі ў аддаленых мясцінах за Палатой і ўздоўж яе, але і непасрэдна каля гарадскіх умацаванняў. Напрыклад, у грамаце, якая датуецца 1501 г., згадваецца “огород подле замка” [271, с. 6]. У прыведзеным паведамленні гаворка ідзе пра агарод за межамі Верхняга замка. Але і на самім замку таксама існаваў агарод манастыра пры царкве св. Сафіі [123, с. 18]. У крыніцах сярэдзіны XVII ст. ёсць звесткі пра агарод Грыгорыя Рылковіча, што змяшчаўся “на улицы названной Невелской за парканом меским полоцким лежащий, з одное стороны подле огорода Ярмошы каваля а зь другое стороны подле огорода Гавърылы Рослого зятя” [1, с. 119] ці “дом... за рекою Двиною стоящий, з огородом и с пашънею на полпляца лежащий подле церъкви Светог(о) Миколы” [45, с. 52]. Актавая кніга полацкага магістрата за 1650 г. утрымлівае шэраг спраў па продажы палачанамі агародаў, у тым ліку размешчаных у Запалоцці, відаць, на месцы закінутай да таго часу пасадскай забудовы: “ку венцу межы огородовъ, то есть з обудвух сторон подле огородовъ пана Матыяша Кгедройца а с третее стороны подле огорода Подсвинковое а зь четвертое стороны подле огорода моего ж, мене, Петра Исаковича...” [1, с. 175]. Такім чынам, за межамі гарадскіх умацаванняў Вялікага і Запалоцкага пасадаў, а таксама Верхняга замка існавалі сельскагаспадарчыя ўгоддзі палачан, падзеленыя на асобныя ўчасткі-агароды. Агароды былі абнесены платамі з жэрдак ці востраколам і яны самі па сабе часам з'яўляўся рухомай каштоўнасцю і аб'ектам крадзяжу.

Існуюць шматлікія прамыя звесткі пісьмовых крыніц XVII ст. пра наяўнасць прысядзібных агародаў і садоў у межах умацаванай гарадской тэрыторыі як на Верхнім замку (“погнался за женщинами *по огородамъ* при семь доме” [118, с. 270], так і на полацкіх пасадах (“стала стучать въ заднее окно, *съ огорода*” [118, с. 278], “з одъное стороны подле огорода пана Спирыда Куръбатовича, а зь другое стороны заулочокъ малый на рогу противо огорода пана Матъфея Гавърыловича, на улицы названной Великой”, “ижъ огород свои власный... за парканом меским полоцким на улицы названной Батечковой на чверти пляца лежащий, з одное стороны подле огорода ихъ же, Ганских, а зь другое стороны подле огорода пани Евъдокии Мелешъковны Дорофеевое Ахрамеевичовое, бурмистровое полоцкое, а в тыле подле саду славетного пана Ивана Михновича, бурмистра полоцког(о) ...” [1, с. 89, 127].

Мяшчанскае землеўладанне прасціралася і далёка па-за межамі гарадской тэрыторыі, напрыклад, у другой палове XVIII ст. палачанам належала крыху больш за 1 тыс. дзесяцін зямлі [222, с. 64].

У пісьмовых крыніцах у 1667 г. згадваецца гарадскі сад, размешчаны пад самым горадам за Палатой [122, с. 166 – 167]. За горадам, уздоўж р. Палаты, размяшчаліся таксама і фальваркі. На копіі плана 1707 г. выразна бачны гарадскі сад (мал. 5.10) на поўнач ад Верхняга і насупраць Ніжняга замка, на правым беразе р. Палаты. Крыху вышэй, на поўнач ад яго, на правым беразе р. Палаты размяшчаліся фальваркі. Сёння тут размешчаны мікрараён горада “Аэрадром” і вул. Ф. Міронавай.

Паводле пастановы рэляцыйнага суда, бельчыцкія жыхары з Крыўцовага пасада, названага Кабак, “людзі простыя” і “агароднікі”, “якія купецтвам і шынкам не бавяцца, рамяством ніякім не займаюцца і ніякіх вольнасцей і таргоў гарадскіх не ўжываюць, адно землю аруць ... не павінны выконваць гарадскія павіннасці, апроч самой абароны, якая ўсім аднолькава належыць” [64, с. 46]. У пастанове вялікакняжацкага суда прама ўказваецца на агародніцтва як на занятак непаўнапраўных гараджан. Пастанова цікавая яшчэ і тым, што ў ёй пазначана патройная назва аднаго тапаграфічнага аб’екта: Бельчыцы, Крыўцоў пасада, Кабак. Акрамя таго, відавочна, што значную колькасць насельніцтва Крыўцовага пасада складалі земляробы.

5.3.1 Вялікі пасада

Вялікі пасада у XVI – XVIII стст. з’яўляўся найбуйнейшай адзінкай у сацыялтапаграфічнай структуры Полацка.

Большасць жыхароў Вялікага пасада XVI – XVII стст. па-ранейшаму сялілася ў невялікіх драўляных будынках. Гэта можа тлумачыцца высокай шчыльнасцю забудовы. Згодна з падлікамі В.А. Вароніна, у 1552 г. на Вялікім пасадзе месцілася 769 двароў [34, с. 29]. Разам з дварамі шляхты, духавенства, яўрэйскай абшчыны і гарадской беднаты, якія не ўлічваліся рэвізорамі, колькасць двароў магла быць значна большай (па звестках Лебедзеўскага летапісу на Вялікім пасадзе ў 1563 г. згарэлі 3 тыс. двароў) [34, с. 29]. Пры гэтым частка пасада была занята нежылымі пабудовамі (крамамі, лазнямі, важніцамі і г.д.).

Яскравы прыклад апісання сядзіб з рэчавым начыннем Вялікага пасада XVII ст. утрымліваюць мяшчанскія “пратэстацыі аб крадзяжах”.

Так, Даніла Лалыка скардзіўся 8 кастрычніка 1656 г. на Яраша Кажамяку, што той, “жывучы у адном доме сполне з ним, Лалыкою, а подгледевшы у клети, где жона его, Лалыки, грошы свое ховала, таемным способом улезшы в тую клеть през верхъ тые грошы вси побрал” [191, арк. 50].

У доме “аптекарки” Раіны Рыдліцкай “кгдаы она, пани Рыдлицкая, варыво поставила в доме зятя своего пана Андрея Боровского, в склепе то ес капуста солоной, кружаную и сеченую ботвине, огурки, морков, репу и постернак, в том же склепе напитку ромного меду бочок две, в бочце одной кгарцов осмьдесят, в другой бочце было кгарнцов пятьдесят осмь, продавано кгарнец меду по дванадцат полских, пива бочку в кгарцов шестдесят на потребу свою робленою з солоду пшонного, водки поземковой, барылка из других водок разных аптекарских, горелки простой квартаь пятсоть и кварту купуючы по дванадцат польских. Аквавитовой горелки кварта двесте анышковой, кварту купуючы по золотому, тогда он [...] Наумович [...] копачом своим студню копал, в которой студне нашли рыну на шкodu ее, пани Рыдлицкой пересечы казал, тым копачом за которым пересеченемь той рыны в скълеп воды немало нашло и тое варыво ромное од мала до велика пооборочывали и ратовати не могли” (запис 8 кастрычніка 1656 г.) [191, арк. 53].

Ян Яскевіч 13 красавіка 1657 г. скардзіўся на злодзеяў, якія патаемна ўначы ўлезлі ў яго дом на вул. Вялікай, “а ўзлезшы праз плот з тылу ад венца р. Дзвіны ў той дом і здабыўшы праз тыльнае акно каморы немала разных рэчаў і грошаў ў шафе, якія ў той каморы захоўваліся” [191, арк. 345].

Марцін Шчасны 29 красавіка 1657 г. скардзіўся на пакражу з яго клеці: “не вѣдома хто тое ночы прышодшы до того дому их и взлезшы на клеть з улицы Батечковой верхъ у той клети продрал, а продравшы вси животы их и маетност убогую, што одноколвек было в той клети з оного выбрал звыкрал, а напрод взято и украдено саяны тры, одинъ червонный фалендышовый, у которого уложили справуючы копь дванадцат, а два саяны зеленые люндышовые, стояли обадва копь десети, полчамарокъ полчамлетовый лязуровый епасаманами лязуровыми новокупленный з адвалевки и за пят копеекъ, други полчамарок полчапълетовый поношоный блекстиный купълены за полкопы грошей, две трубы полотна беленого кужелного тонкого, полотна ровного кужелного тры трубы, сорочокъ пятнадцат женских неношоных, хуст ровных белых музыкихъ и женских. Кубел целый, выбран, полотна тонкого взято купленного за золотых сорок шест, фляш цыновых две, одна у кварту, а другая у две, шапка одна листсяя новая, верху синий, а другая куньяя, такожь верхъ синий, ложки две сталевые рызкие, кубки два цыновые, сребра зытокъ шмать великий, пры томъ справы дворовые и обликгъ на Ивана Хаврату на копь дванадцать” [191, арк. 374-374 адв.].

Андрэй Іваноў, сын прапаршчыка Кранёва, скардзіўся 1 мая 1657 г. на лаўніка Івана Зімніцкага “што дей стоял он, прапоршчык, у него, пана Зимницкого на дворе, и прыезджали к нему п[ану] Зимницкому на тот двор его торговые люди, да у него дей прапоршчыка от амбара печат оторвали и потравили воз сена, цена возу талер битый и чотыры алтыны, да к нему ж де

Ивану Зимницкому прыежджали мужыки деревенские, и у него прапорщыка вкрали двои рукавицы, одним цена гривна, а другой пят алтын, да его ж Ивана Зимницкого молодцы сверху покрали полторы четверти сухарей, да рыбы на две гривны, да зь сумокъ вынали горемого серебра, где было на чотыры талеры битых, да с тех же сумок взяли рукавицы палчастые козлинные [...], цена им полполтины [...], о пистол, што дей внуки его (Зімніцкага – *заўвага аўтара*) на лавки играли и его пистол на землю сранили и ложу тое пистолы переломили, да его ж де внука унестла зеркало его [...], а цена тому зеркалу гривна” [191, арк. 380].

Адзенне, якое было ў жонкі мешчаніна Сцяпана Цітовіча (15 мая 1657 г.), захоўвалася ў “скрыньцы” “где напервей видели полчамарок турецкого мухаиру, саян фалендышу вишневого кшталт аксамитный, доломан фалендышовый лазуровый, фартухъ селезневой китайки, шапъка аксаматна червона женская о кгонками собольими обложона, корунки серебряные, престирадло зь лиштвами сетковыми, поес гарусу зеленого, нажранги синие лундышовые, шапъ катабинку черного, соболцом опушона, кштал чорный адамашковый, пры том розные хусты, белье, чого не личыли” [191, арк. 404 адв.].

Важнейшим элементом гарадской інфраструктуры з’яўляліся пабудовы культавага прызначэння. У першай палове XVI ст. яшчэ захавалася большая частка мураваных праваслаўных цэркваў – помнікаў полацкай школы дойлідства XII ст. (каля 10). Па даных Полацкай рэвізіі 1552 г., у горадзе знаходзілася не менш як 21 праваслаўная царква, абсалютная большасць іх былі драўляныя [29, с. 253]. Асобна падкрэслім, што ў рэвізіі не пазначаны цэрквы, якія размяшчаліся ў двух старэйшых полацкіх манастырах – Бельчыцкім Барысаглебскім і Спаса-Еўфрасіннеўскім, а гэта не менш як 5 мураваных храмаў.

Паводле рэвізіі 1552 г., на Вялікім пасадзе Полацка размяшчаліся цэрквы Афанасаўская, Багаслоўская, Багаяўленская, Дабравешчанская, Ілінская, Міхайлаўская, Пятніцкая, Ражаства Хрыстова, Узнясення Хрыстова і Юр’еўская (св. Георгія). Лакалізацыя цэркваў св. Васіля і Прачысценскай (Багародзіцкай?), а таксама св. Тройцы і св. Спаса “ў рынку” на Вялікім пасадзе вельмі верагоднае [29, с. 253; 33, с. 165, 167]. Магчыма, Пятніцкая царква з 1552 па 1559 гг. пераўтварылася ў аднайменны мяшчанскі саслоўны манастыр [31, с. 36]. Царква Ражаства Хрыстова лакалізавана паводле археалагічных і пісьмовых крыніц [1-А, с. 44]. Царква была мураванай, відаць, да 1563 г., у другой палове XVI ст. згадваецца ўжо як драўляная [34, с. 166]. Пры ёй у XVII ст. знаходзіўся цвінтар. Царква існавала да трэцяй чвэрці XVII ст., час яе разбурэння прыпадае дзесьці на 1660-я – 1670-я гг. Так, у грамаце Яна III аб зацвярджэнні прывілея гарбарнаму і кушнерскаму цэху Полацка ад 26 сакавіка

1683 г. цэхавая брація была абавязана даваць па 3 фунты воску ў царкву св. Сафіі замест “разоренной царквы Рождества” [119, с. 296 – 310].

Адна з гэтых цэркваў – Дабравешчанская, згадваецца на тэрыторыі Ніжняга замка ў 1622 г. [36, с. 227]. Магчыма, у гэтых паведамленнях гаворка ідзе пра адзін з храмаў XII ст. – царкву на стрэлцы Ніжняга замка.

Пасля 1579 г. (вяртанне Полацка ў склад ВКЛ) большасць мураваных праваслаўных храмаў знаходзілася ў руінах. З гэтага часу разам з паслабленнем пазіцый праваслаўнай царквы, абумоўленым наданнем езуітам абсалютнай большасці маёмасці праваслаўных манастыроў і цэркваў, распаўсюджваннем уніяцтва з 1596 г., а таксама крызісам самой праваслаўнай царквы, ідзе працэс развіцця драўлянага, пераважна каталіцкага, сакральнага будаўніцтва.

Паводле Паўля Одэборна, у Полацку 1581 г. існавалі тры царквы, пабудаваныя з цэглы. Одэборн адзначае, што “трэці храм, аздоблены на італьянскі манер, нават цяпер звяртае на сябе ўвагу. Астатнія разбурыў вялікі князь маскавітаў Іван Васільевіч, калі васемнаццаць гадоў таму, захапіўшы Полацк, атрымаў яго ў сваё ўладанне” [244, с. 182]. Мураваны храм, аздоблены на італьянскі манер, гэта, верагодна, царква св. Сафіі. Яе веліч здзіўляла многіх іншаземцаў, напрыклад, Р. Гейдэнштэйн заўважыў, што “храм у замку агромністы, на прыгожай мясцовасці і цудоўна пабудаваны з каменю”. Што тычыцца астатніх двух храмаў, то гэта маглі быць цэрквы, размешчаныя ў самім горадзе, паколькі ў гэты час дакладна вядома аб існаванні, акрамя царквы св. Сафіі, Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў у Бельчыцкім манастыры, Спаса-Праабражэнскай царквы ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры (усе разам – ужо чатыры храмы). Таму, верагодна, што Одэборн меў на ўвазе цэрквы, размешчаныя непасрэдна ў горадзе, але якія? Раней намі ўжо згадвалася існаванне царквы Ражаства Хрыстова, якая, верагодна, на момант стварэння апісання Адэборна была мураванай [1-А, с. 210]. На Верхнім замку ў гэты час захаваўся толькі адзін мураваны храм. Значыць, трэцяя мураваная царква знаходзілася альбо на Вялікім, альбо на Запалоцкім пасадзе. Дакладна вызначыць гэтую царкву зараз цяжка.

Паводле Даравальнай Граматы Стэфана Баторыя на заснаванне ў Полацку езуіцкага калегіума ад 20 студзеня 1582 г., у горадзе размяшчаліся цэрквы Божага Узнясення (Вознесения Господня), Дабравешчаня, Пятніцкая. Асноўная колькасць пералічаных у грамаце манастыроў і цэркваў размяшчалася альбо на Верхнім замку (манастыры св. Пятра, Уваскрасення Хрыстова (Машоначны), цэрквы св. Мікалая, св. Дзмітрыя), альбо на Востраве (манастыр св. Іаана Прадцечы), альбо па-за межамі пасадскай тэрыторыі (манастыры св. Спаса, св. Міхаіла Гарадзецкі, св. Казьмы і Даміана, св. Мікалая на Палупяце, царква св. Мікалая на Лучне). Нявызначанай застаецца лакалізацыя царквы св. Ачышчэння ці Срэценскай [38, с. 73]. Таксама ў 1588 г.

згадваецца царква св. Спаса “у месце Полоцкомъ на посаде Великом” [271, с. 173]. Усе полацкія цэрквы і манастыры былі перададзены езуітам і сталі ўніяцкімі.

Выпіс з інвентара полацкіх цэркваў за 1618 г. сведчыць аб існаванні ў горадзе пятнаццаці цэркваў, з іх трох – у межах манастыра. Так, у выпісе з інвентара пазначаюцца: 1) “старая мураваная” царква св. Сафіі ў Замку, драўлянае начынне якой вельмі “апалае і пагнілае”, 2) тут жа царква драўляная старая Дабравешчання Прачыстай Багародзіцы, 3) царква Ражаства Хрыстова “у месце пад Замкам стаячая”, 4) царква св. Троіцы і 5) св. Спаса “в рынку”, 6) царква св. Прарока Іллі “на ўліцы на пасадзе”, 7) царква Узнясення Хрыстова “на ўліцы на пасадзе”, 8) царква св. Казьмы і Даміяна і 9) царква там жа за р. Палатою св. Духа, 10) царква на прадмесці Невельскім св. Пятра, 11) царква св. Юр’я “в поле”, 12) царква за р. Дзвіной “на пасадзе” св. Іаана Прадцечы, манастыр “в поле уверх р. Дзвіны стаячы над ракою Бельчыцай”, 13) царква св. Барыса і Глеба мураваная, драўлянае начынне якой “апалае і пагнілае”, 14) царква там жа на тым манастыры мураваная св. Пятніцы таксама “апала”, 15) цэркаўка там жа новапабудаваная, драўляная, Прачысценская [340, л. 308 ат.].

Такім чынам, у 1618 г. з усіх цэркваў, згаданых у рэвізіі 1552 г., на Вялікім пасадзе захаваліся цэрквы Ражаства Хрыстова, св. Іллі, Узнясення Хрыстова і, магчыма, св. Юр’я. Апошняя лакалізавана “ў полі”, г. зн. па-за межамі Вялікага пасада, але гэта, магчыма, сведчыць пра скарачэнне плошчы пасада, што на той час цалкам верагодна.

У XVII ст. на пасадзе лакалізаваны згаданая мураваная царква Ражаства Хрыстова і “брусная, рубленая ў дванаццаць сцен” Багаяўленская разам з аднайменным манастыром (заснаваны ў 1633 г.) [37, с. 278; 119, с. 352]. З 1633 г. Багаяўленская царква на доўгі час становіцца адзіным праваслаўным храмам у Полацку.

Паводле запісаў актавай кнігі за 1656 – 1657 гг. на пасадзе існаваў цвінтар і касцёл св. Крыжа, які быў размешчаны “ідучы па вул. Прабойнай з рынку ў Плігаўках”, мясцовасці насупраць астрога – Верхняга Замка (Табл. II, VIII). Размяшчэнне гэтага касцёла адпавядае тэрыторыі, на якой пабудаваны езуіцкі калегіум.

У 1646 г. на рынку працягвала існаваць уніяцкая царква св. Спаса (упершыню згадваецца ў 1618 г.), якая згарэла падчас пажару недзе хутка пасля 1646 г. Мітрапаліт Антоній Сялява прызначыў настояцелем гэтай царквы і царквы св. Георгія за *горадам* Васілія Нікіфаровіча [38, с. 208 – 209].

Паводле плана Полацка 1707 г., на Вялікім пасадзе былі размешчаны цэрквы Багаяўленская, царква побач з вул. Прабойнай, на поўнач ад плошчы размяшчаўся дамініканскі сабор, на захад – езуіцкі калегіум (мал. 5.9). У 1733 – 1745 гг. быў змураваны езуіцкі касцёл Прывітання Найсвяцейшай Панны

Марыі (асвечаны ў 1833 г. у імя Мікалая Мірлікійскага), у якім на манер сярэдневяковага Сафійскага сабора адбываліся соймакі шляхты [52, с. 202].

На копіі з дапаўненнямі таго ж плана (мал. 5.10) на поўдзень ад дамініканскага манастыра адлюстравана выява пабудовы з двусхільным дахам і вежай-званніцай з заходняга боку.

На думку А.А. Бараноўскага, гэтая пабудова з’яўляецца францысканскім кляштарам. Умоўнасць размяшчэння пазначаных тапаграфічных аб’ектаў на абодвух планах ужо адзначалася, на копіі плана 1707 г. сустракаецца памылка нават пры вызначэнні будынка пад № 6 (бернардзінскі кляштар замест дамініканскага) (мал. 5.10) [1-А, с. 40 – 41]. Дакладна вызначыць прыналежнасць гэтай пабудовы на сённяшні дзень магчыма толькі гіпатэтычна.

У 1785 г. у Полацку з’явіўся другі пасля Багаяўленскага праваслаўны храм. У прыходскую царкву была пераўтворана драўляная могілкавая царква Пакрова Багародзіцы, збудаваная “на фарштаце” у 1781 г. Напрыканцы XVIII ст. у Полацку было ўжо тры праваслаўныя храмы – Багаяўленская і дамавая Кацярыненская (з 1785 г.), цэрквы Багаяўленскага манастыра і прыходская Пакроўская царква. З 1780 па 1804 г. мураваная Багаяўленская царква фактычна сумяшчала функцыі манастырскага і гарадскога сабора [52, с. 201].

Заўважым таксама, што дзесьці ва ўсходняй частцы сучаснай плошчы Свабоды альбо ў раёне заходняй часткі сённяшняга праспекта Ф. Скарыны з сярэдзіны XVI па сярэдзіну XVII стст. размяшчаўся кальвінскі збор. Ён знаходзіўся непасрэдна на рынку, што і абумовіла далейшую “лацінізацыю” рынкавай плошчы і стварэнне новай урбаністычнай структуры Полацка, надалей актыўна развітай езуітамі [335, с. 28, 32]. Апошні існаваў да сярэдзіны XVII ст. (спалены ў 1660 г.). Збор размяшчаўся на супрацьлеглым баку рынка ад езуіцкага калегіума. Паводле апісання збора 1636 г., ён меў вялікія вароты, новы дом з двума пакоямі (адзін з іх сталовая), сені, камору, гаспадарчыя пабудовы. У пакоях былі лаўкі, пастаўленыя кругам, дзве белыя печы, пакрытыя зялёнай кафляй, і адна чорная для выпякання хлеба [112, с. 26].

Пасля вайны Расіі з Рэччу Паспалітай (1654 – 1667 гг.) езуіты вярнуліся ў Полацк. На месцы калегіума яны пабачылі дамы мяшчан, пабудаваныя за час панавання маскоўскіх войскаў. Езуіты пачалі адбудоўваць на месцы колішняга касцёла “сціплы калегіум” і фарны касцёл, а насупраць, праз рынак, на месцы былога кальвінскага збора, другі касцёл Францыска Ксаверыя. Апошні, па сведчаннях пісьмовых крыніц, знаходзіўся на рынку і згарэў падчас пажара ў 1754 г. [335, с. 30, 32].

У другой палове XVIII – пачатку XIX стст. горад перажывае сапраўдны будаўнічы бум, у гэты час узводзіцца комплекс мураваных каталіцкіх кляштараў, будынкаў грамадзянскага прызначэння, фарміруецца архітэктурны ансамбль цэнтральнай рынкавай плошчы ў барокава-класічным стылі. У гэты

час у Полацку паўсталі мураваныя ансамблі францыскага, дамініканскага, базыліянскага і бернардынскага кляштаруў разам з касцёламі. У стылі Віленскага барока на месцы ўзарванага ў 1710 г. храма ўзводзіцца Сафійскі сабор (1738 – 1750 гг.), у сярэдзіне – другой палове XVIII ст. паўстаюць мураваныя будынкi езуіцкага калегіума разам з касцёлам св. Стэфана, узводзяцца жылыя карпусы Брацкай школы разам з праваслаўнай Багаяўленскай царквой, будуецца дом генерал-губернатора і шэраг іншых грамадскіх пабудоў [335]. Абсалютная большасць пералічаных новабудоўляў была здзейснена ў тыя часы, калі Полацк уваходзіў у склад Рэчы Паспалітай. Па маштабах мураванага будаўніцтва XVIII ст. гэты час можна параўнаць з эпохай росквіту полацкай школы дойлідства XII ст., змянілася толькі ідэалагічная афарбоўка: раней выключна праваслаўнае, цяпер гэта было ўжо пераважна каталіцкае дойлідства. Тым не менш, Полацк напрыканцы XVIII ст. стаў горадам з развітай паўнацэннай еўрапейскай сістэмай забудовы цэнтральнай часткі горада, што сведчыць не толькі пра высокі ўзровень развіцця культуры, але і адпаведны эканамічны падмурак такіх шырокамаштабных здзяйсненняў.

Асобна трэба засяродзіць увагу на існаванні ў Полацку касцёлаў, пабудаваных езуітамі. З 1580 па 1600 гг. езуіты спраўлялі набажэнствы ў старым драўляным касцёле Св. апосталаў Пятра і Паўла на Верхнім замку. Гэты касцёл неаднаразова адбудоўваўся ў 1676 – 1677 гг. і ў 1728 г. У 1597 – 1600 гг. езуітамі быў пабудаваны драўляны касцёл на тэрыторыі калегіума, які з рознымі перабудовамі праіснаваў да 1733 г. У 1733 – 1738 гг. касцёл быў змураваны з цэглы і асвечаны пад назвай Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі [336, s. 525].

Акрамя названых касцёлаў, пры полацкім рынку існаваў драўляны касцёл св. Францыска Ксаверыя. Пачаткова гэты касцёл размяшчаўся дзесьці на завулках тэрыторыі Вялікага пасада, у 1679 г. узведзены пры рынку. Быў часткова разбураны ў 1754 г.

Згаданы касцёл св. Крыжа ўзведзены на пасадскай тэрыторыі над р. Палатой на пляцах, якія належалі езуітам. У 1655 г. падчас вайны быў перанесены маскоўскімі ўладамі на новае месца і зноў адбудаваны ў 1687 г., рэстаўраваны ў 1736 і 1757 гг. У 1674 г. узведзены касцёл св. Казіміра над р. Дзвіной, у 1702 г. перабудаваны пад назвай св. Іаана Хрысціцеля.

Акрамя згаданых касцёлаў, у фальварку Спас і на фальваркавых землях езуітамі было ўзведзена два касцёлы. Адзін з іх, пад назвай Гроба Гасподня (Grobu Pańskiego), быў змураваны, меў цвінтар і размешчаўся ў раёне сучасных могілак на Касавер'і. Старажытная Спаса-Еўфрасіннеўская царква была перабудавана ў касцёл Праабражэння ці Божага Перамянення [53, с. 66; 336, s. 525].

Вектар культавага будаўніцтва пачынае мяняцца пасля далучэння Полацка да Расійскай Імперыі (з 1772 г. правабярэжная частка горада, з 1793 г. – увесь горад). У 1761 – 1779 гг. узводзіцца мураваная праваслаўная Багаяўленская царква, па-за межамі паркана ў 1781 г. была ўзведзена драўляная Пакроўская царква. Такім чынам, шырокага распаўсюджвання мураванае праваслаўнае дойлідства ў Полацку XVIII – пачатку XIX стст. так і не атрымала [52, с. 199 – 200].

Акрамя згаданых храмаў, на Ніжнім замку напрыканцы XVIII ст. размяшчаліся тры драўляныя ўніяцкія царквы і праваслаўны манастыр [49, с. 1238].

Паводле М.В. Без-Карніловіча, Полацк у другой палове XVIII ст. з’яўляўся буйнейшым горадам на тэрыторыі Беларускіх губерняў па колькасці ўніяцкага, каталіцкага і праваслаўнага духавенства, па маштабах разгалінаванага гандлю, па колькасці мураваных помнікаў культавага дойлідства [11, с. 93]. Заўважым, што ўзровень эканамічнага і духоўнага патэнцыялу Полацка напрыканцы XVIII ст. добра ілюструе той факт, што ў 1776 г. Полацк стаў губернскім горадам, а з 1778 па 1796 гг. з’яўляўся цэнтрам намесніцтва.

Вялікі пасад меў звычайную для сярэднявечавага горада пагонную забудову. На пасадзе сяліліся мяшчане, шляхта і духавенства. З канца XVI ст. і ў XVII ст. на тэрыторыі Вялікага пасада магчыма лакалізаваць сядзібы асобных прадстаўнікоў шляхецкіх родаў Дарагастайскіх, Друцкіх-Сакалінскіх, Шчытоў, Зяновічаў, Сяляваў (мал. 5.11) [1-А, с. 68].

Да сярэдзіны XVII ст. захавалася мала звестак аб назвах полацкіх вуліц. Першая адлюстраваная ў пісьмовых крыніцах назва вуліцы датуецца канцом XIV ст. Гаворка ідзе пра вул. Багародзіцкую, якая была размешчана дзесьці паблізу царквы св. Багаяўлення [271, с. 179]. Назвы асобных полацкіх вуліц згаданы ў полацкай рэвізіі 1552 г. (Табл. VII). На Вялікім пасадзе пазначаны вул. Вялікая, Падольная, Вазнясенская і Вазнясенскі завулак (каля царквы Вазнясення Хрыстова), Іллінская, а таксама “мяшчанскі” Андронаў завулак (побач з вул. Вялікай і восьмай вежай). У нявызначанай частцы горада згадваецца вул. Пятніцкая, магчыма, размешчаная каля аднайменнай царквы на Вялікім пасадзе [223, с. 8 – 9, 178]. З гэтых вуліц лакалізацыя толькі адной – Вялікай – дакладна высветлена: яна была размешчана на месцы заходняй часткі сучаснай вул. Ніжнепакроўскай. У 1570 г. згадваецца вул. Паслоўская “в Якимове пачатку” [271, с. 179].

На плане Полацка 1910 г. (мал. 5.12) пазначаны назвы вуліц, якія згадваюцца ў актавых кнігах сярэдзіны XVII – XVIII стст., сярод іх Прабойная, Вазнясенская, Невельская, Азараўская (Азаравая), Спаская. Ёсць усе падставы меркаваць, што гэтыя вуліцы ў XVII – пачатку XX стст. былі размешчаны на

адных і тых жа месцах пад аднолькавай назвай. Выключэннем з'яўляецца вул. Вазнясенская, пра што гаворка пойдзе ніжэй.

Так, вул. Прабойная пралягала па мерыдыяльным накірунку (поўдзень-поўнач) у межах гарадскіх умацаванняў (мал. 5.13). Натуральнымі межамі пачатку і канца гэтай вуліцы з'яўляліся з поўдня – р. Дзвіна, з поўначы – р. Палата.

Выява гэтай вуліцы ёсць на планах пачатку XVIII ст. (мал. 5.9 і 5.10). Вуліца праходзіла па-над ровам насупраць вала Ніжняга замка і вяла ў бок Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Вул. Прабойная спыніла сваё існаванне напрыканцы XVIII ст., калі адбылася перапланіроўка горада і яна была змешчана на адзін рад забудовы на захад (мал. 5.15).

Вул. Вазнясенская, якая на плане 1910 г. перасякала вул. Ніжнепакроўскую і была размешчана ў мерыдыяльным накірунку, у XVII – XVIII стст. размяшчалася паралельна вул. Вялікай, на поўнач ад яе. На сучаснай карце Полацка гэта адпавядае тэрыторыі паміж паўднёвай вуліцай праспекта Ф.Скарыны і Ніжнепакроўскай. Вул. Вазнясенская атрымала сваю назву ад царквы Узнясення Хрыстова, якая згадваецца ў полацкай рэвізіі 1552 г. “в месте” [223, с. 9, 21, 176].

Паводле запісаў у актавай кнізе полацкага магістрата 1656 – 1657 гг., вул. Вазнясенская мела выхад на вул. Прабойную, каля выхаду на вул. Прабойную была размешчана побач з “*пляцамі зборавымі*” і рынкам, размяшчалася “*ў тыле ратушы і гасцінага дома*”. У магістрацкай кнізе згадваецца дом “на улицы Вознесенской, на кгрунте меском до ратуша полоцкого належачом стоячий, толко самый будынокъ на полчверти пляца збудованый, з одного боку подле дому Войтеха Закревского, а з другого огорода и кгрунту тежь меского в тыле самого ратуша и дому гостинного будучого” [191, арк. 348].

Шматлікія справы ў актавай кнізе 1656 – 1657 гг. фіксуюць наяўнасць агародаў і сядзіб палачан паміж вул. Вялікай і Вазнясенскай (Табл. II, VIII). Адна з такіх сядзіб была даследавана археалагічна [102]. Вул. Вазнясенская пралягала каля “*пляцаў зборавых*” (былы кальвінскі збор) [335], таксама каля ратушы і гасцінага дома. Гэта з'яўляецца прамым пацверджаннем меркавання аб размяшчэнні полацкай ратушы ў паўднёвай частцы сучаснай плошчы Свабоды на месцы дома генерал-губернатора. Менавіта гэты будынак быў узведзены напрыканцы XVIII ст. на месцы трох асобных мураваных пабудоў і быў размешчаны каля вул. Прабойнай насупраць згаданага ў магістрацкай кнізе 1656 – 1657 гг. пляца на вул. Вазнясенскай. Такім чынам, вул. Вазнясенская праходзіла з паўднёвага боку ад ратушы, будынак якой фасадам быў павернуты на поўнач, у бок рынку.

Важнай выяўленчай крыніцай, якая дае ўяўленне пра знешні выгляд гэтага найважнейшага элемента гарадской інфраструктуры магдэбургскага Полацка, з'яўляецца абраз св. Мікалая з фондаў НППГКМЗ (мал. 5.16). Абраз датуецца сярэдзінай XVIII ст. [332, с. 19] і, вельмі верагодна, паходзіць з Экіманскай царквы св. Георгія, у якой згадваецца абраз св. Мікалая “у вялікіх памерах, са срэбранымі шатамі, старажытнага малявання”³⁹ [340, л. 114]. Сувязь многіх абразоў калекцыі НППГКМЗ з уніяцкай Георгіеўскай царквой у Экімані ўжо была вызначана мастацтвазнаўцамі [332, с. 19].

Выява святога змешчана на фоне горада з выразнай барочнай забудовай. Ёсць падставы для снаднясення намалёванага горада з Полацкам XVIII ст. На гэта ўказваюць асаблівасці размяшчэння архітэктурных аб'ектаў: злева – высокая шмат'ярусная званніца, за фігурай святога – грамадзянскія пабудовы, справа – будынак, які нагадвае ратушу [332, с. 19]. Будынкi згрупіраваны адпаведна кампазіцыйнай пабудове ўсіх намалёваных аб'ектаў. Пазначаныя будынкi могуць быць снаднесены з Сафійскім саборам, езуіцкім калегіумам і полацкай ратушай. Пра тое, што на абразе адлюстраваны менавіта будынак ратушы, сведчаць, па-першае, архітэктурныя асаблівасці будынка, па-другое, размяшчэнне яго за сцяной рынка, за якой, як вядома, і размяшчалася полацкая ратуша (мал. 5.17).

Для вул. Невельскай і Спаскай, якія былі размешчаны паралельна р. Дзвіне (накірунак усход-заход), натуральнай мяжой з захаду з'яўляўся прыродны роў ля падножжа Ніжняга замка, які выразна прасочваецца на планах XVIII ст. [271, с. 57]. Тое ж можна адзначыць і для вул. Азаравай. З усходу развіццю гэтых вуліц замінаў гарадскі паркан, аднак вул. Невельская і Спаская перасякалі пасадскія ўмацаванні і па-за межамі паркана пераўтвараліся ў гасцінцы.

Вул. Невельская размешчана насупраць Невельскай праязной брамы (запіс у актавых кнігах 1650, 1656 – 1657 гг.). Гэтая вуліца выходзіла за межы крапасной сцяны, дзе вакол яе ў XVII ст. размяшчаліся агароды палачан. Гэтыя агароды цягнуліся на поўнач да самай р. Палаты. Невельская брама была размешчана на скрыжаванні вул. Невельскай (сучасная вул. Войкава) і вул. Крапасной, якая існавала ў XIX – пачатку XX стст. [271, с. 56].

Паводле актавых кніг 1650 і 1656 – 1657 гг., вул. Азаравая заканчвалася каля астрога (Ніжняга замка). У актавай кнізе 1721 г. пазначана, што вул. Азаравая перасякае *былы* гарадскі паркан (Табл. IV, X). На ёй былі размешчаны *Андрэеў млын і цагельня*. Цагельня займала чвэрць гарадскога пляца паміж агародамі. Кніга полацкага гарадавога магістрата 1779 г. прадстаўляе

---

³⁹ Праблему паходжання дадзенага абраза ўскладняе факт наяўнасці ў калекцыі жывапісу сярэдзіны XVIII ст. двух стылістычна адрозных абразоў св. Мікалая.

надзвычай каштоўныя звесткі пра размяшчэнне тапаграфічных аб'ектаў на гэтай вуліцы (Табл. V, XI). Так, паводле запісу ў кнізе 1779 г., вул. Азаравая цягнулася ад Ніжняга замка да *валатовак* паралельна вул. Баравой. Той факт, што валатоўкі г. зв. “усходняга” курганнага могільніка IX – X стст. захаваліся да канца XVIII ст., да нядаўняга часу ўяўлялася практычна неверагодным. Пазначэнне “валатовак” дазваляе вызначыць адзін з маркераў паўночнай мяжы старажытнага курганнага могільніка ў раёне сучаснай вул. Камуністычнай (былой Азаравай), што, дарэчы, адлюстравана на плане 1707 г. (мал. 5.18).

Частка вул. Азаравай была ўскрыта падчас раскопак 1987 – 1988 гг. Гэтая вуліца ў XII ст. праходзіла па адной трасе з больш познімі вуліцамі XVII – XVIII стст. З гэтага вынікае, што планіроўка Вялікага пасада і яго забудова былі вельмі кансерватыўнымі на працягу многіх стагоддзяў [271, с. 66].

Вул. Спаская выходзіла за межы паркана і была размешчана паралельна р. Дзвіне (запіс у актавых кнігах 1650 і 1656 – 1657 гг.) аналагічна накірунку пачатку XX ст. Гэтая вуліца таксама згадваецца ў актавай кнізе 1779 г.

Размяшчэнне шэрага вуліц Вялікага пасада таксама можна рэканструяваць, узяўшы за аснову план Полацка 1910 г. і больш раннія. Так, відавочна, што накірунку асноўных вуліц, якія знаходзіліся ў межах крапасной сцяны, у XVIII – XIX стст. засталіся нязменнымі. На планах канца XVIII ст. паміж вул. Ніжнепакроўскай і Верхнепакроўскай пазначана вуліца, якая адсутнічае на плане 1910 г. Таксама, паводле планаў канца XVIII ст., шэраг вуліц быў размешчаны на поўнач ад вул. Невельскай.

У полацкай рэвізіі 1552 г. і актавых кнігах XVII ст. на Вялікім пасадзе згадваецца вул. Іллінская, якая выходзіла за межы абарончых умацаванняў. Сярод крапасных вежаў згадваецца Іллінская, якая на плане 1910 г. знаходзілася на скрыжаванні вул. Крапасной і Віцебскай [271, с. 56]. Відавочна, што вежа і вуліца, якая да яе прымыкала, мелі аднолькавую назву. Назва вуліцы, верагодна, паходзіць ад назвы Іллінскай царквы, згаданай пад 1552 г. [223, с. 21].

Паводле запісу ў кнігах 1656 – 1657 і 1782 гг., вул. Іллінская была размешчана паралельна вул. Вазнясенскай (Табл. II, VI). Запіс у кнізе гарадавога магістрата 1779 г. дэталізуе размяшчэнне вуліцы “на *рынку*, па накірунку з “*крамнага рада*”. У 1755 г. вуліца праходзіла праз мост былога рова паркана і вяла да валатовак, справа “на рагу” размяшчаліся гарадскія пляцы [195, арк. 271 адв.].

На вул. Іллінскай да 1780 г. (прыезду ў Полацк Кацярыны II) быў пабудаваны вялікі трохпавярховы корпус езуіцкага калегіума, размешчаны насупраць паўднёвага фасада касцёла св. Стэфана. На заходнім канцы вул. Іллінскай былі пабудаваны два карпусы, адзін насупраць другога, па розных бакі вуліцы. Вуліца заставалася праезджай нядоўга – пасля 1780 г. яна была

перагароджана трохпавярховым будынкам езуцкага калегіума (корпус зруйнаваны ў 1964 г.) [35, с. 22 – 24].

У выніку археалагічных раскопак 2000 – 2003 гг. у паўднёвым дворыку былога езуцкага калегіума былі адкрыты сляды сядзібнай забудовы. Адзін з дамоў першай паловы XVI ст. меў падклет з драўляным дрэнажом. Гэты дрэнаж відавочна злучаўся з вулічным. Сёння можна вызначыць размяшчэнне гэтага дома па вул. Іллінскай. Вуліца ў XVI ст. мела драўляны вадасцёк.

У актавай кнізе за 1732 г. згадваюцца валатоўкі і “царкавішча” св. апосталаў Пятра і Паўла: “*idąc ulicą Illińską w pole do Przesmuszek za wołotowkami alias gurami Bałhoreyskiemi, po prawey stronie teyże ulicy Illińskiej, przeciw cerkowitzcza Świętych apostołow Piotra i Pawła*” (“ідучы вуліцай Іллінскай ў поле да Прасьмушак за валатоўкамі альбо гарамі Балгарэйскімі, па правым баку той жа вул. Іллінскай, насупраць царкавішча св. апосталаў Пятра і Паўла”) [193, арк. 51-51 адв.]. У кнізе 1739 г. капаная валатоўка згадваецца “*na ulicy Illińskiej, za miastem, przeciwko rytey wołotowki, do tej gury Bałhoreyskiej leżący*” (“на вуліцы Іллінскай, за месцам, насупраць капанай валатоўкі, да той гары Балгарэйскай ляжачы”) [195, арк. 27 адв.]. У прыведзеных паведамленнях атаясамліваюцца назвы часткі валатовак і гор Балгарэйскіх.

Такім чынам, старажытныя і сучасныя назвы пазначаных вуліц адпаведна Прабойная – Талстога (сёння захавалася толькі паўночная частка вул. Прабойнай у межах вул. Талстога), Невельская – Войкава, Азараўская – Камуністычная, Спаская – Замкавы праезд, Бацечкавая – паўночная вуліца праспекта Ф. Скарыны, Іллінская – паўднёвая вуліца праспекта Ф. Скарыны, Вялікая – Ніжнепакроўская.

У межах паркана, паводле актавых кніг 1650 і 1656 – 1657 гг., таксама былі размешчаны вул. Баравая, Бацечкавая, Сцяпанавая (мелі гасцінцы), Вазнічная, Сабачына, Савіна, Зборавая, Змітрова.

Вул. Спаская мела завулак да вул. Баравой, што сведчыць аб іх паралельным размяшчэнні. У актавай кнізе 1779 г. згадваецца яе аналагічнае размяшчэнне адносна вул. Азаравай. Такім чынам, паміж вул. Азаравай і Спаскай пралягала вул. Баравая, якая ў 1779 г. выходзіла за межы паркана. Па трасе гэтай вуліцы ў 1654 г. была размешчана Скарбная вежа (раней гэтая вежа была памылкова вызначана па трасе вул. Азаравай [271, с. 56, мал. 71]). Вул. Спаская праходзіла ад рынка да валатовак (запіс 1758 г.) [196, арк. 41].

Вул. Бацечкавая, паводле той жа крыніцы, размешчана паблізу вул. Іллінскай, “*пры рынку*”. Гэтая ж вуліца пралягала паралельна вул. Спаскай, выходзіла разам з ёй за межы гарадскога паркана. У актавай кнізе 1656 – 1657 гг. згадваецца пляц паміж вул. Бацечкавай і Спаскай уздоўж паркана. Відавочна, што вул. Бацечкавая была размешчана паміж вул. Іллінскай і Спаскай у межах сучаснага праспекта Ф.Скарыны. Па трасе вул. Бацечкавай у

1738 г. быў закладзены мураваны касцёл св. Стэфана [35, с. 20]. З заходняга боку вуліца была перагароджана двухпавярховым флігелем езуіцкага калегіума. Падчас археалагічнага нагляду А.А. Салаўёва ў 2009 г. за рэканструкцыяй былога флігеля былі адкрыты сляды брамы, ад якой пачынаўся драўляны мост праз Чорны ручай на Верхні замак [35, с. 24]. Гэтая брама была размешчана па трасе былой вул. Бацечкавай і вяла праз Чырвоную (Каралеўскую) вежу.

У межах паркана Вялікага пасада ў кнізе 1656 – 1657 гг. прысутнічае назва мясцовасці “Шэвердзін рог”, які быў размешчаны ў пачатку вул. Вялікай каля Верхняга Замка і безназоўнай вуліцы, якая вядзе з рынка каля царквы Ражаства Хрыстова (“храм на ровe”). Гэтая безназоўная вуліца пачыналася ад р. Дзвіны, цягнулася ўздоўж Верхняга Замка і царквы Ражаства Хрыстова і вяла ў рынак. Тапаграфічна з ёй была звязана вул. Чыстая, якая пралягала “з левага боку ад вуліцы каля царквы Ражаства Хрыстова па накірунку да ракі Дзвіны”. Вул. Чыстая пралягала на поўдзень ад карпусоў езуіцкага калегіума.

У цяжбе архіепіскапа Антонія Сялявы з полацкімі мяшчанамі за 1638 г. згадваецца вул. Раждзественская, якая знаходзілася дзесьці на Вялікім пасадзе. На гэтай вуліцы размяшчаліся двары яўрэяў Арона Танхілевіча і Моўшы Мардохеевіча [38, с. 179]. Магчыма, гэтая вуліца была размешчана каля царквы Ражаства Хрыстова каля Верхняга замка, аднак у актавых кнігах 1656 – 1657 гг. і пазнейшых па нейкіх прычынах згадваецца без назвы.

За гарадскім парканам размяшчалася вул. Малая, якая была пракладзена ўздоўж крапаснога рова. З усходняга боку ад вул. Малай пачыналіся агароды, за якімі размяшчаліся валатоўкі (курганы). Вул. Малая пачыналася ад Невельскай праязной вежы, на поўнач ад гэтай вежы да самой р. Палаты былі агароды.

Ворыўныя землі на ўсход ад паркана Вялікага пасада згадваюцца ў рэвізіі полацкага павета 1563 г.: “пашенные земли и перелогу ... по Полоте меж дорог и которое здесь къ Спасскому монастырю и Полоты реки до Еуфрасинского монастыра что противъ Стрелецкого города до Полоты реки ...” [236, л. 382]. Тут жа прыведзены звесткі і пра курганны могільнік: “да на гореломъ посаде в на дол от техъ курганов пашенные земли ... подле дорогъ к курганъ да на горелом посаде в на дол отъ, а за курганы ... меж Двины реки и дороги, которое на Туровлю” [236, л. 383].

Такім чынам, пра г. зв. “усходні” курганны могільнік IX – X стст. існуе некалькі згадак у пісьмовых крыніцах XVI – XVIII стст.⁴⁰ Адпаведна вул. Іллінская (сучасная паўднёвая частка пр. Ф. Скарыны) і Выгонная, назва якой сведчыць аб яе функцыянальным прызначэнні⁴¹, маглі быць своеасаблівым

---

⁴⁰ Усяго ў Полацку існавала два курганныя некропалі – г. зв. “паўночны” і “ўсходні”.

⁴¹ Вуліца, па якой выганялі хатнюю жывёлу на выпас і якая перасякала вул. Малую.

маркерам распаўсюджвання курганнага некропаля з поўдня⁴². З поўначы, як адзначалася вышэй, адпаведным маркерам з’яўляецца сучасная вул. Камуністычная.

Вул. Вялікая і Сцяпанавая за межамі паркана ў XVII ст. былі акружаны агародамі. Дакладнай прывязкі на мясцовасці вул. Сцяпанавой у пісьмовых крыніцах не зафіксавана, аднак яна часта фігуруе ў актах куплі-продажу нерухомасці палачан. Адпаведна вул. Сцяпанавая павінна была размяшчацца ў цэнтральнай частцы Вялікага пасада. Магчыма, гэтая вуліца пралягала паміж вул. Невельскай і Азаравай.

Парныя назвы вул. Выгоннай і Бацечкавай, Бацечкавай і Спаскай сведчаць пра іх размяшчэнне паралельна адна адной за межамі крапасной сцяны на поўдзень ад вул. Спаскай. Паміж вуліцамі размяшчаліся агароды.

Асобна трэба засяродзіць увагу на вул. Вялікай, якая ўпершыню згадана ў полацкай рэвізіі 1552 г. У 1733 г. гэтая вуліца згадваецца як “Вялікая маставая” [199, арк. 283]. Дарэчы, вул. Вялікая з’яўлялася месцам пражывання пераважна заможнай часткі насельніцтва (мяшчан і шляхты), пра што яскрава сведчаць археалагічныя матэрыялы і даныя пісьмовых крыніц. Невыпадкава на гэтай жа вуліцы шляхціч Іван Стаброўскі ў 1621 г. аддае свой брацкі дом на ўладкаванне ў ім часовай праваслаўнай царквы. У доме мешчаніна Ігнація Вішні на гэтай жа вуліцы было засведчана “большое сборище мещань обоего пола, въ числе нескольких сотъ человекъ” [38, с. 121 – 122]. Падчас наведвання Полацка ў 1780 г. імператрыца Кацярына II жыла ў падрыхтаваным для яе драўляным палацы над Дзвіною, дзе раней жыў полацкі губернатар Іван Міхайлавіч Рэбіндэр [11, с. 96]. На гэтай жа вуліцы ў XVII ст. пабудаваны першыя камяніцы.

На плане А.К. Марэля, які адлюстроўвае рэканструкцыю тапаграфіі Полацка ў XVI – XVII стст. (мал. 5.19), вул. Вялікая заканчваецца ў раёне размяшчэння францысканскага кляштара (згаданы ў актавай кнізе 1533 г.) і Багаяўленскай царквы [114, с. 8; 261, с. 222]. Гэта пацвярджаюць вынікі археалагічнага даследавання. Непасрэдна на тэрыторыі вул. Ніжнепакроўскай насупраць Багаяўленскай царквы пад сучаснай праезджай часткай былі адкрыты рэшткі драўлянай забудовы з керамічным начыннем XIV – сярэдзіны XVII стст. [70]. Вул. Вялікая была прадоўжана ва ўсходнім накірунку толькі ў другой палове XVII ст., тады ж яна крочыла далей і за межы паркана.

Напрыканцы XVIII ст. адразу за былым парканам перпендыкулярна вул. Вялікай пралягаў Барані ўзвоз (мал. 5.18). Гэтая мясцовасць размешчана за

---

⁴² Малаверагодна, каб гэтая вуліца праходзіла па курганным могільніку, да таго ж выганы для хатняй жывёлы не маглі знаходзіцца далёка ад горада. Такім чынам, выпас жывёлы адбываўся паміж вул. Вялікай і Выгоннай, натуральна, за межамі паркана.

“перакопам” (былы роў паркана па трасе вул. Іллінскай). Ад гэтага “перакопу” ў бок Бараняга ўзвозу размяшчалася “капаная” валатоўка (запіс 1759 г.) [197, арк. 185]. Неаднаразова ў кнігах XVII – XVIII стст. згадваецца мясцовасць “Плігаўкі”, якая размешчана на вул. Прабойнай, пад Верхнім замкам, насупраць перавозу ад р. Дзвіны. У інвентары маёмасці полацкага архіепіскапа ад 16 чэрвеня 1580 г. зафіксавана вул. Плігаўская, якая размяшчалася на Вялікім пасадзе і ад якой вялі два завулкі [340, л. 180].

На Вялікім пасадзе ў пісьмовых крыніцах згадваюцца тры перавозы, адзін з іх адлюстраваны на плане 1707 г. насупраць Верхняга замка. Чацвёрты перавоз існаваў насупраць вуліцы, якая ў 1910 г. мела назву Вазнясенская (сучасная вул. Сака і Ванцэці), гэты перавоз адлюстраваны на плане 1707 г. насупраць Багаяўленскай царквы. Тут падчас археалагічнага нагляду ў 2003 г. былі адкрыты сляды зрубных пабудов XVII ст. непасрэдна каля берагавой лініі р. Дзвіны.

З уключэннем Полацка ў склад Расійскай Імперыі забудова горада праводзілася па праекце рэгулярнай перапланіроўкі 1778 г. У 1793 г. распрацаваны праект І. Зігфрыдэна, паводле якога былая рынкавая плошча стала асноўным звяном трохчастковай структуры цэнтра, які ўключаў дзве гандлёвыя плошчы (другая знаходзілася ў раёне сучаснай плошчы Ф. Скарыны) [301, с. 274 – 275]. Змянілася і функцыя плошчы: напрыканцы XVIII ст. яе роля адміністрацыйнага цэнтра горада ўзмацнілася, а гандлёвая функцыя была ліквідавана.

У сувязі з гэтым асаблівую цікавасць уяўляе план рэгенерацыі Полацка 1778 г, на якім пазначаны існуючыя тапаграфічныя аб’екты Полацка і элементы плануемай забудовы (мал. 5.6). На дадзеным плане бачна, што старую нерэгулярную забудову павінна была змяніць новая. У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. так і адбылося: гарадскія кварталы ўзбуйніліся, вуліцы сталі больш прамымі і шырокімі. У прыватнасці, вул. Вазнясенская трапіла пад забудову гарадскіх кварталаў (адна з камяніц канца XVII ст. – домік Пятра I – паўночным фасадам выходзіў менавіта на яе). Рэшткі паркана Вялікага пасада ў выглядзе рова былі знівеліраваны, гарадская забудова крочыла на ўсход, і на месцы курганаў (валатовак) размясціліся гарадскія кварталы.

5.3.2 Запалоцкі пасад

Паводле “Рэвізіі 1552 г.”, на Запалоцкім пасадзе Полацка быў размешчаны 191 двор і існавалі цэрквы св. Духа і Пакроўская [223, с. 24, 25].

Таксама на Запалоцкім пасадзе быў пабудаваны бернардзінскі кляштар. Прывілеем 1498 г. вялікага князя Аляксандра бернардзінцам дазвалялася жыць у Полацку на вызначаным участку горада. Прывілей рэгламентаваў месца будаўніцтва і характар забудовы: “erigenda ac pro monasterio, domibus, certis residenciis, habitationibus, ortis, officinis, ceteris commoditatibus construendis et constituendis aream, locum atque solum, qui est sub castro nostro in Poloczko secus fluvium Polotha, incipiendo a fluvio Polotha circa latus pontis et tenendo circumferencialiter iuxta viam sive stratam, que ducit de castro versus ecclesiam S. Spiritus” (“узвесці адпаведна манастыр, з заселенымі адміністрацыйнымі і жылымі дамамі, майстэрнямі з усімі патрэбамі, збудаванымі і ўсталяванымі ў адпаведнасці з мясцовасцю, якая размешчана пад Замкам нашым у Полацку, на беразе р. Палаты, пачынаючы з берага ад маста і працягваючы па акружнасці ў бок гасцінца ці машчоной вуліцы, што вядзе ад Замка да царквы св. Духа”) [338, s. 538]. У тэксце акрэслены чатырохвугольнік: вусце р. Палаты, каля якога знаходзіўся мост, – дарога да царквы св. Духа – зноў рака Палата – луг. План размяшчэння бернардзінскага кляштара адлюстраваны на фрэсцы касцёла св. Францішка і Бернардзіна ў Вільні (мал. 5.20).

У 1563 г. падчас захопу Полацка войскамі Івана IV бернардзінскі кляштар на Запалоцкім пасадзе спыніў сваё існаванне (мал. 5.21).

Другая згадка сярэдзіны XVII ст. пра царкву св. Духа ў Запалоцці вызначае каардынаты вул. Зарачонай: “за Полотою в заулку под улицы Заречное, ку церкви Светог(о) Д(у)ха идучой, стоячий” [45, с. 58].

Пісьмовыя крыніцы XVI ст. згадваюць пра яшчэ адну царкву ў Запалоцці – Казьмы і Даміяна, якая магла належаць аднайменнаму манастыру [271, с. 87]. Пры гэтым больш-менш дакладная прывязка царквы да мясцовасці адсутнічае, акрамя згадкі: “въ месте Полоцком на посаде за Полотою” [271, с. 87]. Менавіта царкву Казьмы і Даміяна С.В. Тарасаў атаясамлівае з царквой, адлюстраванай на гравюры Я.Баптысты 1580 г. у заходняй частцы Запалоцця. Выразна бачна, што храм арыентаваны па накірунку ўсход-заход і мае двусхільны дах з шатровым пакрыццём і крыжам (мал. 5.22). Да супрацьлеглага канца прымыкаў двух’ярусны аб’ём, які мог быць званніцай [328, с. 271]. Гэты комплекс не мог быць бернардзінскім кляштарам, паколькі апошні ў 1563 г. быў спалены па загадзе Івана IV (бернардзінцы вяртаюцца ў Полацк толькі напрыканцы XVII ст. і ўзводзяць спачатку драўляныя, а потым і мураваныя будынкі кляштара ўжо ў Задзвінні) [331, с. 536]. Найверагодней, што на плане адлюстравана царква св. Духа, паколькі згаданая “дарога ці гасцінец”, якая вядзе ад “шырокага маста” з Верхняга замка да царквы св. Духа, павінна быць галоўнай на пасадзе. На гравюры Я. Баптысты якраз і адлюстравана шырокая вуліца, якая вядзе праз увесь пасад ад маста да царквы.

Пазначаная ў Прывілеі 1498 г. тэрыторыя, якая належала бернардзінцам, размяшчалася ва ўсходняй частцы Запалоцкага пасада ў раёне сучасных вуліц Краснова і Міхайлаўскай. Дарэчы, поплаў і зараз знаходзіцца ў паўночна-ўсходняй частцы Запалоцця насупраць заходняга мыса Верхняга замка (раён Машны). Царква св. Духа магла размяшчацца на захад ад пазначанай тэрыторыі, магчыма, у раёне аўтамабільнага маста праз Дзвіну.

Аб размяшчэнні бернардзінскага кляштара ва ўсходняй частцы Запалоцця ёсць ускосныя пацверджанні.

Па-першае, на фрэсцы бернардзінскага касцёла ў Вільні размяшчэнне архітэктурных і тапаграфічных аб'ектаў Полацка 1563 г. не выклікае пырэнанняў, у т. л. і лакалізацыя кляштара [54].

Па-другое, у 2003 г. на паўночна-ўсходняй ускраіне Запалоцкага пасада выяўлены сляды заможнай сядзібы XV ст. Не выключана, што адкрыты археалагічны комплекс з'яўляўся часткай двара, які трымалі ганзейскія купцы і які з канца XV ст. мог належаць бернардзінскаму кляштару (пра гэта сведчыць адметная канструкцыя печы).

Па-трэцяе, у 2006 г. падчас археалагічнага нагляду за землянымі работамі ў Запалоцці па вул. Краснова, д. 12 быў знойдзены набор кафлі першай паловы XVI ст. На адной пласціне адлюстравана выява манаграмы Божай Маці, якая сведчыць пра каталіцкае веравызнанне ўладальніка печы. Гэтая печ магла знаходзіцца ў доме ганзейскага гандляра альбо святара-бернардзіна. У любым выпадку ганчар, які рабіў кафлю, і пячнік, які клаў печ, наўрад ці былі мясцовага (полацкага) паходжання: такога роду навацыі ў першай палове XVI ст. у Полацку яшчэ не былі засвоены на ўзроўні мясцовай рамеснай вытворчасці. Гэтыя майстры маглі быць запрошаны ў Полацк з гарадоў Ганзейскага саюзу, магчыма, з Рыгі. Геральдычная выява манаграмы Божай Маці на карнізнай кафлі з адкрытага пячнага набору з'яўляецца пакуль што самым раннім прыкладам выкарыстання “гербавай” кафлі ў Полацку [30-А].

У любым выпадку, тэрыторыя для размяшчэння кляштара была абрана невыпадкова. На працягу стагоддзяў размяшчэнне культавых пабудоў у Полацку заўсёды адпавядала патрэбам палачан. Каталіцкі храм мог быць узведзены на месцы пражывання максімальнай колькасці вернікаў адпаведнай канфесіі.

Прыкладам гарадской сядзібы ў межах Запалоцкага пасада з'яўляецца інвентар нерухомай уласнасці Людвікі Караліны Радзівіл за 1685 г. Сядзіба была размешчана на вул. Вялікай і мела агароджу. Сядзібная брама знаходзілася з боку завулка, які спускаўся да р. Дзвіны. Брама мела вялікія вароты і меншую “форту”. Дом быў драўляным, меў “белую палату” з каморай (кладоўкай) пры ёй, а таксама сенцы з яшчэ адной каморай. Печ у палаце была паліваная, комін патрабаваў рамонт. З мэблі ў палаце былі стол сталярнай

работы, лавы дзве спорыя (вялікія) і дзве малыя, шафа. Камора складалася з вялікай лавы, гаспадарчай чорнай печы, але з выведзеным комінам. Вокны дома былі “шклянныя ў дрэве зробленыя”. Акно каморы выходзіла на вуліцу і мела дзве аканіцы на завесах. Усе чацвёрта дзвярэй будынка былі таксама на завесах. Дзверы ў палаце мелі зашчапку, дзверы ў абодвух каморах былі забяспечаны ўнутранымі замкамі, а дзверы ў каморцы сенцаў мелі дадаткова яшчэ зашчапку. Камора ў сенцах была крыта дзевяццю апрацаванымі дошкамі, а рэшта – простымі дошкамі [63, с. 71 – 72].

За сенцамі з каморай знаходзіўся свіран з засекамі. Дзверы свірана мелі ўнутраны замок. У свіран можна было трапіць непасрэдна з каморы сенцаў, дзверы паміж імі былі на завесах. Пад свіранам знаходзіўся склеп (піўніца), у які вялі дзверы на завесах. За свіранам размяшчалася павець, крытая старымі драціцамі, за павеццю – старая лазня. Для захоўвання дроў мелася асобная пабудова – “сенцы”. Двое дзвярэй у ім былі на бегунках. Пры сядзібе меўся агарод, які з боку вуліцы быў абнесены вастраколам, ці “астрогам”. На падвор’і размяшчалася яшчэ адна жылая пабудова – “добрая палата” з чорнай печчу. Уваход у гэты будынак быў праз дзверы на завесах. Паміж гэтай пабудовай і брамай размяшчаўся “хлявок” без дзвярэй. За хлевам месціліся стайня і павець. Увесь комплекс быў пакрыты драціцамі, асобныя пабудовы мелі супольныя дахі. У цэлым сядзіба нагадвала фальварак і істотна адрознівалася ад вясковага вяночнага двара [63, с. 72].

Дзякуючы тэксту скаргі полацкага лаўніка Івана Аляксеевіча на мешчаніна “места запалоцкага” Аляксея Сотніка ад 10 лістапада 1656 г. стала магчыма высветліць уладкаванне агарода ў межах гарадскога пасада: “маючы огород свой власный вечыстый на Заполотю, на улицы Еглявинской стоячий, четверти пляца [...], огороженный вколо заметом и ворота уставлены были, в котором огороде было засеено разные ярыны огородные, тоест борщъ, чеснок, шалвея, олий, гвоздики, огурки, палвей, а всобливе сад яблонный, было яблоней садовых трыдцат, на которых то яблонех завше рок од року овощи он, жалуючий, мел и пожытковал. А онъ, Алексей Сотник, невядоме зуфалства и своволенства своего в том огороде розобравшы праслы, дыры почынившы, тые праслы на пожыток свой от усега огорода вырил и извозил. А в осталну на тот огород вжо через него розобраный насадяко и на тые засевки ярынные свини, кони, коровы, козы напустил, через которое кгвалтовное розебрание невядоме огорода и напущене коней, быдла, коз, свиней, тые яблони садовые овощовые в нивех обернули и тот сад увес усушыли, якож борщъ и разные золка с кореня повыкопано и в нивех обернено и згола доценту розорыл. И тот будынок около огорода прасел трыдцат пят разобрал и в нивех обернул, через которое розебрание огорода он, жалуючы, шкадует 30 талеров” [191, арк. 74 адв.].

З тэксту вынікае, што агарод быў схаваны за драўляным “замётам” у трыццаць прасел, меў вароты. Агарод займаў адносна невялікую плошчу – чвэрць пляца, аднак на ім акрамя агародніны яшчэ вырошчвалася трыццаць (!) садовых яблынь, якія і ўяўлялі асноўную каштоўнасць. Нават калі прыняць, што пляц меў максімальны памер каля 300 м², яго чвэрць будзе роўная 75 м². У такім выпадку садовыя дрэвы ў колькасці 30 штук былі нізкарослыя, што, дарэчы, і тлумачыць іх хуткае “выкараненне і ўсушэнне” быдлам.

Уяўляе цікавасць і пералік свойскай жывёлы, якую палачане трымалі ў горадзе (свінні, коні, каровы, козы), а таксама і той факт, што актыўна практыкаваўся звоз нерухомай маёмасці, у дадзеным выпадку “будынку” агароджы.

У XVII ст. на Запалоцкім пасадзе, акрамя царквы св. Духа, існавала царква Казьмы і Даміяна (згадваецца пад 1606, 1618 і 1708 гг.). У XIX ст. царква размяшчалася на месцы агарода, які належаў царкве св. Сафіі, на той час яна была цалкам разбурана [254, с. 131].

У справах, змешчаных у актавай кнізе 1656 – 1657 гг., сустракаюцца назвы вул. Вялікай, Еглявінскай, Зарэчнай, Выгоннай, Ярмолава завулка. Гэтыя вуліцы былі размешчаны ў межах запалоцкага паркана. За парканам размяшчаліся мясцовасці Селяўшчызна і Глушчыца. З усіх вуліц магчыма вызначыць месцапалажэнне вул. Вялікай (сучасная вул. Краснова). Яна з’яўлялася свайго роду працягам аднайменнай вуліцы Вялікага пасада, перасякала межы паркана і пераходзіла ў гасцінец. На гэтай вуліцы ў XVII ст. размяшчаліся сядзібы заможнага насельніцтва, вуліца была машчоная дрэвам [63; 338, с. 538].

У актавай кнізе 1704 г. згадваецца Басціённы завулак, у кнізе 1779 г. – завулак Цыкуновы. Абодва завулкі размешчаны паміж вул. Вялікай і р. Дзвіной.

Забудова Запалоцкага пасада паводле плана 1707 г. не адлюстроўвае выяў цэркваў, хаця царква св. Казьмы і Даміяна згадваецца ў пісьмовых крыніцах пад 1708 г. З усіх вуліц на плане пазначаны дзве асноўныя: адна – вул. Вялікая – пракладзена паралельна р. Дзвіне, назву другой, якая пераходзіць у гасцінец, вызначыць цяжка (мал. 5.23).

У любым выпадку, на абодвух планах пачатку XVIII ст. на тэрыторыі Запалоцкага пасада шчыльная забудова не пазначаецца. Пад 1704 г. пасад згадваецца як “прадмесце места Полацкага Запалоцце” [194, арк. 3 адв.]. Пры гэтым наяўнасць абарончага рова колішняга паркана прысутнічае толькі на плане 1720-х гг.

5.3.3. Экіманскі пасада

Археалагічныя раскопкі на тэрыторыі былога Экіманскага пасада былі праведзены ў 2009 г. і мелі на мэце вызначэнне часу ўтварэння культурнага пласта, зоны яго распаўсюджвання і яго сутнасных характарыстык. Фактычна гэта былі першыя сістэмныя раскопкі ў Экімані. Разам з вынікамі археалагічнага нагляду ў папярэднія гады быў атрыманы значны факталагічны матэрыял, які дазваляе вызначыць ролю і месца Экімані ў сацыятапаграфічнай структуры Полацка.

У 2005 г. пракладалася траншэя пад вадаправод па вул. Набаражнай. Звесткі пра стратыграфію культурнага пласта захаваліся ў палявым дзённіку А.А. Салаўёва, які праводзіў археалагічны нагляд. Так, культурны пласт дасягаў глыбіні 1,2 м (у сярэднім 1 м) і ўяўляў сабой аднародную зямлю цёмна-шэрага колеру. Практычна на ўсёй працягласці траншэі на глыбіні каля 1 м была выяўлена драўляная маставая з круглых бяровенняў дыяметрам каля 15-17 см, якая пачыналася ад вул. Садовай і вяла да разгалінавання з вул. Перамогі. Пад'ёмны матэрыял прадстаўлены пераважна фрагментамі керамічных вырабаў XVII – XVIII стст. Відавочна, што ўскрыты насціл вулічнай маставой паўтарае трасіроўку сённяшняй вуліцы, што сведчыць пра пераемнасць у размяшчэнні старажытнай і сучаснай забудовы на тэрыторыі старой часткі Экіманскага пасада.

У выніку археалагічных даследаванняў у 2009 г. быў вызначаны час утварэння культурнага пласта на тэрыторыі былога Экіманскага пасада (другая палова XV – XIX стст.) і тэрыторыя яго залягання (7 га). Артэфактаў, ранейшых за XV ст., археалагічна не выяўлена, за выключэннем крыжа-энкаліпіёна XII ст. (мал. 5.24), знойдзенага на агародзе побач з былой Георгіеўскай царквой Н.С. Баравік (захоўваецца ў НППГКМЗ). Кавалкі г. зв. “слабаабпаленай плінфы”, знойдзенай у 1976 г. П.А. Рапапортам падчас пошуку падмуркаў царквы св. Георгія, на самой справе аказаліся цэглай XVI ст.

Атрыманыя падчас раскопак даныя стала магчыма супаставіць з пісьмовымі крыніцамі па гісторыі Экіманскага пасада.

Назва “Экімань” паходзіць ад назвы храма Іаакіма і Ганны. Аналагічная карціна з паходжаннем назвы Якіманскай (Экіманскай, Акіманскай) вуліцы Пскова ад назвы манастырскага храма [140, с. 51]. Экіманская царква згадваецца ў полацкай рэвізіі 1552 г. [223, с. 22, 26].

У рэвізіі 1552 г. Экімань згадваецца як пасяленне з развітай тапаграфічнай структурай, уласна пасада. На тэрыторыі пасада было размешчана 269 двароў, і Экімань з'яўлялася другім па значнасці пасяленнем у тапаграфічнай структуры горада, саступаючы толькі Вялікаму пасаду (769

двароў). Такім чынам, з моманту заснавання пасялення (даня археалогіі пра гэта ўпэўнена сведчаць) да сярэдзіны XVI ст. прайшло не больш за 50 – 80 гадоў. Гэта азначае, што засяленне дадзенай тэрыторыі магло адбыцца не іначай, як цэнтралізавана, і, відаць, працэс перасялення быў добра арганізаваны.

Што заставіла людзей перасяліцца ў Экімань? Адказ знаходзім у пісьмовых крыніцах. У маі і жніўні 1518 г. маскоўскія войскі ў чарговы раз спалілі Вялікі і Запалоцкі пасады і паркан (дагэтуль пасады выпальваўся ў 1508 і 1513 гг.) [261, с. 192 – 196]. Пасля гэтых падзей насельніцтва пасадаў, якое было пад уладай баяр і духавенства, вымушана было *пакінуць свае дворышчы ў горадзе і разысціся*. Месцы, куды яны разышліся, у крыніцах не пазначаецца, аднак ёсць усе падставы для сцвярджэння, што іх шлях быў накіраваны на левабярэжжа р. Дзвіны, а мяжа рассялення ахоплівала Экіманскі і Крыўцоў пасады (па-за межамі мястэчак Слабада і Востраў). Юрыдычная залежнасць гэтых людзей ад баярства адлюстравана ў тапонімах Экімані – Баяршчызна, вул. Баярская. Пазней, з канца XVI ст., насельніцтва Экімані заставалася пад юрыдыкай езуіцкага калегіума. Зручнае размяшчэнне Экіманскага пасады на левым беразе р. Дзвіны на значным аддаленні ад Верхняга замка (асноўнай мэты частых захопніцкіх паходаў на Полацк у XVI – XVII стст.) рабіла пасады вельмі прыцягальным для жыцця.

Пачатак гэтага перасялення таксама магчыма вызначыць дастаткова ўпэўнена. У прывілеі Полацку на магдэбургскае права 7 кастрычніка 1498 г. Аляксандра Ягелончыка вызначаны катэгорыі баярскіх, мяшчанскіх і “папоўскіх” людзей, якія “живут(ь) за Двиною, так и тые, *которые з другое стороны реки Двины и на острове мешкают(ь)*”. У тэксце другога прывілея на магдэбургскае права Жыгімонта Старога 27 жніўня 1509 г. (датуецца паводле Г.Л. Харашкевіч) называюцца “все мещане, и чорные люди, и всякие закладни, так тые, которые мешкають в замьку, и около замьку, *так теж и тые за Двиною и на всяких местьцох в мести нашом Полоцьком, за вл(а)д(ы)кою, и за игуменью, и за кн(я)зи и за бояры, и за игумены и за попы, на всех местцох ц(е)рк(о)в(н)ых и кн(я)зьских и боярьских*” [226, с. 57]. Такім чынам, у 1498 і 1509 гг. згадваюцца людзі, якія былі падначалены баярам і духавенству і пражывалі на тэрыторыі левабярэжнай часткі Полацка.

Многія людзі як на Экіманскім, так і на Крыўцовым пасадах займаліся агародніцтвам і выпадалі з сістэмы сацыяльна-эканамічнага развіцця горада. Аналагічная сітуацыя з масавым перасяленнем жыхароў горада на прыгарадныя фальваркі напаткала многія беларускія гарады ў выніку войнаў XVI – XVII стст. Напрыклад, каралеўскія рэвізоры адзначалі катастрафічны стан Гародні ў выніку перасялення людзей на фальваркі ў 1680 г. [47, с. 253 – 254].

Паводле рэвізіі 1552 г., на ўласных землях у Экімані жылі толькі два мешчаніны, на мяшчанскай зямлі – адзін, на шляхецкіх – чатырнаццаць, астатнія сяліліся на царкоўных землях [223, с. 26].

У 1650-я гг. пасад меў разгалінаваную вулічную сетку. Тут размяшчаліся вул. Баярская, Віленская, Езеньская, а таксама мясцовасць Баяршчызна з вул. Вялікай. Да таго ж Экіманскі пасад меў уласны рынак. Назва вул. Віленскай сведчыць пра наяўнасць аднайменнай дарогі па-за межамі пасада. Пра аналагічную дарогу паведамляецца ў апісанні пахода Івана IV на Полацк 1563 г. “за Двиною же рекою на Виленской дороге ... против Якиманские слободы” [157, с. 306].

У 1774 г. на езуіцкім фальварку Экімані разам з Востравам размяшчалася 121 дом з насельніцтвам 726 чалавек, мястэчка было размешчана ўздоўж р. Дзвіны на дзве мілі, а ўшыр на адну мілю “а месцамі болей ці меней”, і “ляжыць тое мястэчка ад слабады Бельчыцкай у ¼ мілі”. У Экімані былі чатыры карчмы – Пятніцкая, Хоцевічская і Палюдавічская [342, с. 2 – 3, 24 – 25]. Чацвёртая карчма была прыватная, альбо вольная [265, с. 55].

З даных “Люстрацыі 1774 г.” Экімань з’яўлялася полацкім мястэчкам (такі ж статус меў і Востраў), але разглядаецца разам з дзевяццю фальваркамі полацкіх езуітаў [342, с. 2]. Экіманскія мяшчане былі прыпісаны да езуіцкага калегіума.

Згодна даных пісьмовых крыніц XVII – XVIII стст. вядома, што на тэрыторыі Экіманскага пасада размяшчаліся касцёл і царква. Так, у 1646 г. мітрапаліт Антоній Сялява прызначыў настояцелем царквы св. Георгія *за горадам* Васілія Нікіфаровіча [38, с. 208 – 209]. На тэрыторыі Экіманскага пасада размяшчаўся “драўляны касцёл без рэзідэнцыі для ксяндза”, была і прыходская царква з вялікім заездным домам. Гэты дом меў “пакой” і мураваныя склепы, каля дома размяшчаліся “спустошаныя” стадолы з прычыны ўтрымання ў іх расійскага лазарэту. Адзначаецца, што Экімань “пры абразцовай расійскага салдата абыходжання прыйшло да цалкам мізэрнага стану” і ў параўнанні з іншымі фальваркамі была не самай густанаселенай і прыбыткавай [265, с. 55; 342, с. 3].

У пісьмовых крыніцах не пазначаюцца назвы касцёла і цэркваў XVII – XVIII стст. Сучасныя насельнікі в. Экімань не памятаюць назву царквы, якая была напалову разбурана падчас баявых дзеянняў 1944 г. У “Даведцы адзела аховы помнікаў архітэктуры ўпраўлення па справах архітэктуры пры СНК БССР аб разбурэнні і рабаванні гітлераўскімі акупантамі гістарычных помнікаў архітэктуры на тэрыторыі Беларусі ў 1941 – 44 гг.” экіманскі храм згадваецца як “выстроены в 1737 г. и являющийся древнейшим деревянным сооружением города” [208, с. 488]. П.А. Рапапорт у справаздачы аб

археалагічных даследаваннях згадвае Георгіеўскую царкву, каля якой ён і праводзіў даследаванні [232, с. 24].

З тэксту копіі інвентара Экіманскай праваслаўнай царквы, зробленай Вікенціем Мянцікім у пачатку XX ст., вынікае, што царква ў мястэчку Экіманія мела назву ў гонар св. Георгія. У 1853 г. гэтая царква была перабудавана⁴³ з каталіцкага касцёла, узведзенага ў 1736 г. [340, л. 114]. Гэты касцёл, відаць, быў пабудаваны на месцы аднайменнай уніяцкай царквы, згаданай у дакуменце 1646 г. і, магчыма, разбуранай падчас вайны 1654 – 1667 гг.

Царква ўяўляла сабой крыжова-купальны драўляны храм на каменным падмурку з адным купалам і званніцай. Пабудавана ў візантыйскім стылі, дах крыты гонтам [340, л. 114]. У царкве над царскімі варотамі знаходзіўся абраз Казанскай Божай Маці, які шанаваўся мясцовымі жыхарамі як цудадзейны. Абраз утрымліваў надпіс “Образъ Казанскія Божія Матери, 1637 года, октября 29 дня”. У царкве размяшчаліся на правай сцяне абраз св. Георгія, на левай – св. Мікалая, абодва зроблены “ў вялікіх памерах, са срэбранымі шатамі, старажытнага малявання” [340, л. 114]. На жаль, высветліць час стварэння дадзенага інвентара цяжка, паводле другога інвентара за 1854 г. над царскімі варотамі Георгіеўскай царквы ў трэцім радзе іканастаса размяшчаліся абразы Дабравешчання, справа ад яго – абраз Грамніцы (Стрэчанне), злева – абраз Дабравешчанне [333, с. 234]. Два абразы з гэтай царквы – Грамніцы і Узнясенне сёння захоўваюцца ў фондах НПГКМЗ.

У копіі інвентара, зробленага Вікенціем Мянцікім, згадваецца таксама старажытная ўніяцкая царква св. Мікалая, якая знаходзілася непадалёк ад царквы св. Георгія і была зруйнавана ў сярэдзіне XIX ст. Царква мела 4 званы, два вялікія адліты ў 1776 і 1881 гг., два малыя недатаваны і былі без надпісаў. Звон, адліты ў 1776 г., утрымліваў два надпісы: “Me fecit Johann August hetzel anno 1766 in Riga” і “Roku 1766 ten dzwon odlowani z bractwa do cerkwi Ekimanskiey Swientego Mikolaia” [340, л. 114]. Гэты звон відавочна паходзіў з былой уніяцкай царквы св. Мікалая і быў адліты за сродкі экіманскага мікалаеўскага брацтва.

Да парафіі Мікалаеўскай царквы належалі шматлікія прыходы, частка якіх у 1778 г. была аддадзена полацкай Барысаглебскай (у тэксце інвентара памылкова вызначана “Багаяўленскай”) царкве на Кабаку [340, л. 114, 114 ат.].

Паводле плана Полацка 1707 г., Экіманскі пасад мае вулічную сетку, аналагічную сучаснай трасіроўцы вуліц (мал. 5.25). Віленская вуліца праходзіла паралельна ручаю і вяла на поўдзень каля царквы св. Мікалая. На месцы Георгіеўскай царквы на плане размешчаны вялікі доўгі дом, згаданы ў люстрацыі 1774 г. Самой Георгіеўскай царквы на плане няма, паколькі яна ў

---

⁴³ Перабудова адбылася за кошт пецябургскага купца Кудрашова.

той час была зруйнавана, а адбудавана ў 1736 г. як касцёл. На плане добра бачны перавоз па р. Дзвіне, які вёў уздоўж Вострава да Верхняга замка.

Падчас археалагічных даследаванняў у 2000 і 2009 гг. былі выяўлены падмуркі і цвінтар царквы. Падмуркі складаліся з цэглы на вапнавай рошчыне, памер цэглы набліжаны да памеру плінфы і складае 31 x 15 x 4,5 см. Падмуркі і цвінтар належалі драўлянай уніяцкай царкве св. Мікалая, якая была разбурана ў сярэдзіне XIX ст. Час яе будаўніцтва застаецца невысветленым, аднак можна меркаваць, што яно адбылося пасля Інфлянцкай вайны, магчыма, на падмурку царквы св. Іаакіма і Ганны. Царква св. Георгія, згаданая ў пісьмовых крыніцах сярэдзіны XVII ст., перабудаваная ў 1736 г. у касцёл, а ў 1863 г. у праваслаўную царкву, праіснавала да 1944 г.

Кафля з выявай манаграмы полацкага архіепіскапа і ўніяцкага мітрапаліта Антонія Сялявы знойдзена каля былой царквы св. Георгія ў адзінкавым экземпляры ўяўляе вялікую цікавасць (мал. 5.26). Выява манаграмы (лацінскія літары “А” і “S”) змешчана ў полі вянка. Рамка зялёнапаліванай кафлі з адным уступам, што сведчыць пра час яе вырабу ў межах другой чвэрці – сярэдзіны XVII стст. (вядома, што Антоній Сялява памёр у 1655 г.). Рэзідэнцыя полацкага архіепіскапа размяшчалася на Верхнім замку, таму кафля з выявай манаграмы належала прызначанаму Сялявай у 1646 г. настаяцелю храма св. Георгія Васілію Нікіфаровічу.

Такім чынам, Экіманскі пасад утварыўся ў пачатку XVI ст. за кошт перасяленцаў з Вялікага і Запалоцкага пасадаў Полацка. Гэта пацвярджаюць архелагічныя даныя і звесткі пісьмовых крыніц. З канца XVI ст. Экімань з’яўляецца найбуйнейшай юрыдыкай езуітаў, згаданай у люстрацыі 1774 г. як фальварак. Экіманскі пасад меў разгалінаваную вулічную сетку, уласны рынак, элементы гарадской інфраструктуры і адыгрываў важную ролю ў сацыяльна-эканамічным развіцці Полацка XVI – XVIII стст. У гады падначалення Полацка цару Аляксею Міхайлавічу магістрат клапаціўся аб належным стане інфраструктуры экіманскага пасада нароўні з іншымі, пра што сведчаць адпаведныя запісы: “абы пляцы и кгрунты порожные впусе не лежали и штобы тот посад Екиманский ... в будынок розшыралсе” [191, арк. 77].

5.3.4 Крыўцоў пасад

Крыўцоў пасад фарміраваўся на працягу другой паловы XV – XVII стст. У 1552 г. буйнейшымі тэрытарыяльнымі адзінкамі на левабярэжжы р. Дзвіны з’яўляліся “пасады” Востраўскі, Слабадскі і Крыўцоў. Сумарная колькасць

двароў трох левабярэжных пасадаў складала 284 (103 двара размяшчалася на Слабадскім пасадзе, 30 – на Крыўцовым, 151 – на Востраўскім). Слабая заселенасць Крыўцовага пасада ў сярэдзіне XVI ст. сведчыць пра адсутнасць на ім разгалінаванай інфраструктуры, людзі сяліліся на беразе р. Дзвіны, на ўзвышшы надпоймавай тэрасы, паводле запісаў у актавых кнігах “на вянцу р. Дзвіны”. Гісторыя Крыўцовага пасада ў сярэдзіне XVI ст. налічвала крыху больш за 50 гадоў, у той час калі Слабада і Востраў паводле археалагічных даных былі заселены з XI ст. Крыўцоў пасада у XVI ст. быў размешчаны паміж Востраўскім і Слабадскім пасадамі.

Насельніцтва Слабадскога пасада паводле “Рэвізіі 1552 г.” складала 103 мешчаніны. З іх 51 мешчанін пражываў на землях манастыра Барыса і Глеба, на землях княгіні Ілліной-Астроўскай – 30, на землях полацкага зямяніна Сямёна Ульскага – 22 [223, с. 27].

Культурны пласт на тэрыторыі Крыўцовага пасада размешчаны ўздоўж р. Дзвіны паласой шырынёй каля 150 м. Плошча Крыўцовага пасада разам са Старой Слабадой і Востравам складае 22 га.

Слабада і Востраў у XVII – XVIII стст. з’яўляліся часткамі Крыўцовага пасада. На Востраве ў 1582 г. па-ранейшаму размяшчаўся манастыр св. Іаана Прадцечы [38, с. 73]. Згадка пра Храм Іаана Прадцечы засведчана ў рэвізіі 1618 г., пасля гэтага часу звесткі пра храм адсутнічаюць.

У XVII ст. на Крыўцовым пасадзе размяшчаліся мясцовасці Востраў, Кабак, Старая і Новая Слабоды. З адміністрацыйна-прававога пункту погляду яны з’яўляліся тэрытарыяльнымі адзінкамі ў складзе Крыўцовага пасада і ў 1622 – 1623 гг. былі перададзены пад юрысдыкцыю полацкага магістрата.

Забудова Крыўцовага пасада ў XVI – XVII стст. у агульных рысах не адрознівалася ад аналагічнай на Вялікім і Запалоцкім пасадах. У адпаведнасці агульнымі тэндэнцыямі развіцця грамадзянскага дойлідства, забудова манастыра Барыса і Глеба ў слабадзе Крыўцовага пасада ў 1563 г. была драўлянай. На тэрыторыі манастыра былі размешчаны келлі, якія былі спалены да падыходу маскоўскіх войскаў, ад усёй драўлянай забудовы засталася адна “братская пеколня”. Гэтая “пеколня” мела сені, у ёй размясціўся на начлег Іван IV [157, с. 308].

Верагодна, да часу падыходу маскоўскіх войскаў плошча забудовы Востраўскага пасада была значна паменшана аналагічна тэндэнцыям развіцця Вялікага пасада. Пра гэта сведчыць паведамленне Лебедзеўскага летапісу аб тым, што цар загадаў “стрелцы стати и закопатися у Двины реки в березех и на острову” [157, с. 308]. Згаданыя “бярозы” маглі размяшчацца на ўсход ад Вострава насупраць Вялікага пасада. У рэвізіі полацкага павата 1563 г. і на самім Востраве згадваюцца ворыўныя землі: “Архиепископу Антонию отмерено и старою пашнею, что на Острове ...” [236, л. 383].

Паводле плана С. Пахалавіцкага 1579 г. (мал. 5.27), забудова на Востраве адсутнічае, на плане Полацка 1707 г. яна вельмі нешматлікая, а на планах канца XVIII ст. забудовы на Востраве ўвогуле няма.

Пратэстацыя Кузьмы Пестуна аб крадзяжы з яго дома ад 20 сакавіка 1657 г. ілюструе інтэр’ер мяшчанскага дома на Востраве: “неть ведома хто злодейским способом в нocy зъ суботы на неделю вшодшы в дом его на острове стоячий и одбившы защесть ку до истобке и през верхъ добывшысе в сени взял и украл напервей коробки две в которых было розных хустъ белых немало, а меновите кашуль белоглавских осмъ музких две, обрусy два, наметки кужельные тры, да чужых речей през Матюша Михайловича положонных взяли опончу новую, козлинъ выпраных тры, ту вапню, до того в сенях взяли сермягу его Пестуна власную белую” [191, арк. 279 адв., спр. 454].

Паводле скаргі мешчаніна Афанаса Іванавіча Балоты ад 18 верасня 1656 г. у “дварэ” на Крыўцовым пасадзе знаходзіліся “стол в ызбе и розное начыне деревеное до мешканья [...] начыне домовое той стол светличный коштовал золотых тры, кади бочки, а пры том и тое право на стол” [191, спр. 40, арк. 23].

Найбольш інфарматыўнай у рэканструкцыі асаблівасцяў гарадской тапаграфіі Крыўцовага пасада Полацка з’яўляецца актавая кніга 1656 – 1657 гг. Пры гэтым прааналізаваныя актывыя кнігі XVIII ст. не фіксуюць здзелак аб куплі-продажы дамоў ці агародаў на левабярэжным пасадзе, а таксама не прадстаўляюць іншых звестак пра нерухомасць гэтай часткі Полацка. Магчыма, гэта з’яўляецца прамым сведчаннем маргіналізацыі левабярэжных пасадаў Полацка, паколькі ў актавых кнігах змяшчаюцца маёмасныя справы пераважна заможнай часткі мяшчанства, уладальнікаў нерухомасці.

Так, паводле кніг за 1650, 1656 – 1657 гг., Востраў меў вул. Праезджую, тут жа быў размешчаны перавоз ад р. Дзвіны. На мясцовасці Кабак размяшчалася вул. Прабойная (па накірунку ад царквы Барыса і Глеба да перавозу ад р. Дзвіны). Адпаведна мясцовасць Кабак размяшчалася на левым беразе р. Бельчыцы ад царквы Барыса і Глеба да перавозу з боку р. Дзвіны. За гэтай часткай у другой палове XVII ст. замацавалася назва “Новая Слабада”, размешчаная “за ракой Бельчанкай на беразе ракі Дзвіны і далей уздоўж вуліцы на поўдзень у гару да царквы Барыса і Глеба”. Прамое атаясамленне гэтых назваў – Кабак / Новая Слабада – пазначана ў полацкім вопісе 1774 г. [342]. Новая Слабада (Кабак) лакалізавана пры вусці левага берага р. Бельчыцы, на “вянцу” і адлюстравана на плане 1707 г. разам з перавозам (мал. 5.28). Старая Слабада (Бельчыцкая) размешчана па вул. Вялікай, якая вядзе ад Кабака да царквы Барыса і Глеба. Такім чынам, Старая Слабада – гэта мясцовасць, якая размешчана на правым беразе р. Бельчыцы.

Вельмі важным для разумення развіцця Барысаглебскага манастыра ў 1660-я гг. падаецца той факт, што ў пісьмовых крыніцах нідзе не фігуруюць

назвы манастырскіх цэркваў, акрамя царквы Барыса і Глеба. Магчыма, пад найменнем “царква Барыса і Глеба” разумеўся ўвесь манастыр, паколькі як варыянт назвы ў актавай кнізе зафіксавана назва “*Барысаглеб*”. Аднак у грамаце ад 25 чэрвеня 1511 г. Бельчыцкі манастыр двойчы называўся адначасова Багародзіцкім і Барысаглебскім: “записал тую землю со всим к манастыру на Бельчицы Пречистое Богоматеры и святым мучеником Борысу и Глебу” [226, с. 77]. Верагодна, у дадзеным запісе гаворка ідзе пра т. зв. Вялікі (безымянны) сабор XII ст. пад назвай Прачыстай Багамацеры. Гэты сабор размяшчаўся на тэрыторыі манастыра і быў часткова археалагічна даследаваны ў XIX – XX стст. [253, с. 34]. У грамаце ад 20 снежня 1497 г. згадваецца двор з агародам каля царквы Прачыстай Багамацеры, размешчанай паблізу двара ігумена [225, с. 148]⁴⁴. Аднак у рэвізіі 1618 г. згадваецца “новаадбудаваная” драўляная Прачысценская царква. Яна знаходзілася побач з мураванымі напалову разбуранымі (без дахаў) цэрквамі Барсыглебскай і Пятніцкай [116, с. 321 – 323]. Што разумець пад тэрмінам “новаадбудаваная” – рамонт храма ці яго ўзвядзенне – магчыма высветліць толькі пасля дэталёвых археалагічных раскопак. Улічваючы сацыяльна-эканамічныя рэаліі таго часу, папярэдне магчыма вызначыць усё ж такі рамонт ужо існаваўшай царквы. Да таго ж цэркваў, узведзеных у XVII ст., на тэрыторыі манастыра, паводле археалагічных даных, не было.

На астатняй, асноўнай частцы Крыўцовага пасада, “над ручаём”, на захад ад Слабод да Вострава, размяшчаліся Чортаў завулак “на гары”, каля яго пралягала вул. Чортавая, апошняя – насупраць царквы св. Міколы (упершыню згадана пад 1552 г. у “месте” [223, с. 9, 22, 25]). Гэтая царква св. Міколы была размешчана на гары (надпоймавая тэраса), праз рад забудовы ад р. Дзвіны.

Размяшчэнне царквы св. Міколы каля вул. Чортавай выглядае далёка не выпадковым, калі ўлічыць факт суаднясення культа св. Міколы і Вялеса, які ў народных уяўленнях мае розныя іпастасі, у т. л. “нячыстага”, “чорта” [294, с. 87].

На плане 1707 г. на тэрыторыі Крыўцовага пасада адлюстравана выява царквы на вянцы р. Дзвіны (мал. 5.29). Драўляны бернардзінскі кляштар, узведзены ў 1696 г., размяшчаўся на правым беразе Крыўцовага ручая, і яго выява адсутнічае на гэтым плане (мал. 5.28). Аднак бернардзінскі кляштар нанесены на копію плана 1707 г. (няправільнае вызначэнне яго ў тлумачальным

---

⁴⁴ Варта нагадаць, што ў той час у Полацку вядомы дзве царквы Прачыстай Багамацеры – на Верхнім замку і на тэрыторыі манастыра. Царква на Замку фігуруе пад назвай “Багародзіцкая”. Прыведзенае паведамленне пазначае менавіта царкву ў Бельчыцы, паколькі яна размяшчалася пры двары ігумена – настояцеля манастыра.

запісе агаворвалася вышэй) (мал. 5.29). Такім чынам, на арыгінальным плане 1707 г. адлюстравана выява царквы св. Міколы.

На правым беразе р. Бельчыцы паводле плана 1707 г. забудова адсутнічае за выключэннем царквы св. Барыса і Глеба аднайменнага манастыра. Тым не менш, забудова дадзенай правабярэжнай часткі р. Бельчыцы пад назвай Старая Слабада ў гэты час існавала, пра што яскрава сведчаць вынікі археалагічных раскопак.

Так, у 2009 г. найбольш ранняя па храналогіі група артэфактаў выяўлена падчас раскопак у Старой Слабадзе на правым беразе р. Бельчыцы. Стратыграфія помніка надзвычай аднародная, фактычна пласт утвораны светлашэрым супескам, у якім зафіксаваны праслойкі вугалю ад разбуранага ў пачатку XVIII ст. жылога дома (мал. 30: 1). У раскопе 1 знойдзена венца ляпнога, загладжанага на ганчарным крузе гаршка, якое датуецца X – пачаткам XI стст. (мал. 5.30: 1). Аналагічная кераміка добра вядома ў Полацку, яна знойдзена на полацкім гарадзішчы і вакольным горадзе.

У тым жа раскопе ў перадмацерыку знойдзена чорная шкляная пацерка з чатырнаццаціграннымі зрэзанымі вугламі (мал. 5.30:2), якая паводле курганных пахаванняў датуецца X – XI стст. [296, с. 168, рис. 5]. Падобныя пацеркі былі характэрны ў асноўным для сельскага насельніцтва Старажытнай Русі.

Гэтыя два артэфакты сведчаць пра магчымы час засялення Старой Слабады ў X ст.

Астатняя кераміка – гэта ганчарны посуд XI – XIII стст. і XIV – XVIII стст. Кераміка XI – XIII стст. прадстаўлена пераважна выразнымі S-падобнымі па профілю венцамі гаршкоў, шырока вядомымі ў Полацку ў гэты час. Кераміка XIV – XV стст. нешматлікая, сярод керамікі XVI – XVIII стст. вылучаюцца фрагменты місак, венцы гаршкоў.

На тэрыторыі Крыўцовага пасада па-за межамі Старой Слабады знойдзена кераміка, тыповая для XVI – XVIII стст., у т. л. кафля.

Такім чынам, найбольш раннія храналагічныя групы знаходак X – XIV стст. былі выяўлены на тэрыторыі Старой Слабады. У выніку стала магчыма вызначыць паходжанне тапоніма “Слабада” ад тэрміну “слабодка” – сельскагаспадарчае прадмесце Полацка. Старая Слабада размешчана ў зручным месцы пры ўпадзенні р. Бельчыцы ў Дзвіну, праз яе праходзіў шлях на Менск і Кіеў. Каля гэтай слабодкі ў XII ст. быў заснаваны Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр. Пэўная аўтаномія дадзенай тэрыторыі засведчана ў рэвізіі 1552 г., якая вызначае гэтае пасяленне ўжо як полацкі пасад. У XVII – XVIII стст. тапонімы “Старая Слабада” і “Новая Слабада” вызначаюць ужо толькі тэрытарыяльныя часткі Крыўцовага пасада.

На Крыўцовым пасадзе (на захад ад вусця Бельчыцы да Вострава) знаходкі прадстаўлены керамікай і рэчамі XV – XVIII стст. Аднак, згодна з

данымі пісьмовых крыніц, засяленне дадзенай часткі адбылося не раней за мяжу XV – XVI стст. Гэта сведчыць пра сінхроннасць засялення тэрыторыі Крыўцовага пасада і Экімані і аднолькавыя прычыны, якія прывялі да такой маштабнай з’явы.

Сярод гэтых прычын назавем дзве асноўныя: скарачэнне і заняпад асноўнай пасадскай тэрыторыі на правым беразе Полацка ў выніку частых ваенных дзеянняў першай паловы XVI ст. і змена юрыдычнага статусу пасадскага насельніцтва ў сувязі з распаўсюджаннем магдэбургскага права (пасля 1498 г.). У выніку частка насельніцтва, якое сядзела на землях баяр і духавенства, была вымушана перасяліцца на левы бераг р. Дзвіны. Гэты тэзіс добра ілюструе полацкая рэвізія 1552 г., паводле якой на Крыўцовым пасадзе было размешчана 30 двароў, якія належалі Васілею Карценю, якія “з месцом тягнуть, а ему позма з них две копе и сорок осмь гршей прыходить” [223, с. 148].

У заключэнне нельга не засяродзіць увагу на існаванні сельскагаспадарчых прадмесцяў Полацка, вядомых з пісьмовых крыніц XIV – XVIII стст. Асноўныя з іх – гэта “сяльцо” Прасмужкі з ворыўнымі землямі і сенажацямі на ўсход ад Вялікага пасада за валатоўкамі (згадваецца ў XIV – XVIII стст. [193, арк. 51-51 адв.; 224, с. 86; 225, с. 143]); манастыр св. Мікалая на Лучне на месцы сучаснай вёскі Ропна на 5 км уніз па р. Дзвіне⁴⁵, каля якога, верагодна, існавала слабада (манастыр згадваецца ў акце аб продажы зямлі полацкаму архіепіскапу Іоне пад 1487 г. і ў рэвізіі 1552 г. як размешчаны ў *Полацку* [223, с. 178; 343, с. 9]); фальваркі XVII – XVIII стст., якія існавалі на тэрыторыі сучаснага мікрараёна Полацка “Аэрадром” (на паўночны ўсход ад Запалоцкага пасада) [1-А, с. 31].

Падводзячы вынік, вылучым агульныя моманты ў развіцці сацыятапаграфічнай структуры ўсіх полацкіх пасадаў. Так, вуліцы з назвай “Вялікая” у XVII – XVIII стст. размяшчаліся на Вялікім, Запалоцкім, Крыўцовым і Экіманскім пасадах. Аналагічная “падвойная” назва – “вуліца Прабойная” – зафіксавана на Вялікім і Крыўцовым пасадах.

Гарадскі набілітэт сяліўся пераважна ў межах цэнтральнай часткі Вялікага пасада (ад вул. Вялікай да вул. Азаравай), у Запалоцці – на вул. Вялікай. Назва мясцовасці “Баяршчызна” і наяўнасць вул. Баярскай сведчыць аб пражыванні на Экіманскім пасадзе прадстаўнікоў сацыяльнай эліты.

Сядзібы яўрэяў у XVII ст. пазначаны выключна на вул. Вялікай аднайменнага пасаду, на адрэзку паміж Багаяўленскай царквой і парканам. У XVIII ст. яўрэі мелі ўласныя пляцы на вул. Невельскай, Бацечкавай, па-за

---

⁴⁵ У в. Ропна ў XIX ст. існавала царква св. Мікалая. Яе мясцовыя старажылы і дагэтуль вызначаюць як “царква св. Міколы на Лучне”.

межамі былога паркана на вул. Вялікай. План Полацка 1910 г., дарэчы, пазначае вул. Яўрэйскую адразу за парканам.

Такім чынам, Вялікі і Запалоцкі пасады Полацка ў XVI – XVIII стст. былі падзелены вуліцамі, якія размяшчаліся адна ад другой прыкладна на аднолькавай адлегласці. Найбольш шчыльная вулічная трасіроўка Вялікага пасада зафіксавана па накірунку захад-усход (ад Верхняга і Ніжняга замкаў у бок паркана). Прастора паміж гэтымі вуліцамі была роўная двум гарадскім пляцам. Археалагічна вызначана, што адзін гарадскі пляц ва ўсходняй частцы Верхняга замка ў XVI – XVIII стст. займаў тэрыторыю каля 100 – 160 м² [1-А, с. 242]. Такая ж плошча пляцаў тут існавала з XII ст., калі гэтая тэрыторыя яшчэ была пасадскай. У XVI ст. плошча некаторых пляцаў на вул. Вялікай магла дасягаць 300 м² (мал. 5.31). Гэта дастаткова вялікія памеры, калі ўзгадаць, што плошча пляцаў магдэбургскай Гародні складала ў сярэднім ад 23,7 – 35,5 м² да 47,4 – 59,25 м² [47, с. 106]. На пасадскай тэрыторыі Полацка ў 1553 г. згадваюцца невялікія пляцы ў 1 прут (прут ці прэнт роўны 4,87 м) з агародам пры ім у 2 пруты [340, л. 276]. Сумарная плошча такога пляца складае 58,44 м².

Вуліцы адна ад другой маглі размяшчацца на адлегласці каля 20 – 50 м. Гэтая больш шчыльная ў параўнанні з сучаснай трасіроўка вуліц гістарычнага цэнтра Полацка адпавядала патрэбам гарадской забудовы, якая ў асноўным была аднапавярховай і драўлянай. Тапаграфічныя апісанні аб’ектаў нерухомасці сведчаць, што большасць пляцаў размяшчаліся радамі ўздоўж вуліц ці на “венцах” рэк Дзвіна, Палата, Бельчыца. Як правіла, тыльным бокам пляцы межавалі з суседнім радам забудовы другой вуліцы.

Напрыканцы XVIII – пачатку XIX стст. адбываецца значная перапланіроўка горада. У выніку гэтай перапланіроўкі частка вуліц была ліквідавана. Напрыклад, назва вул. Вазнясенскай была перанесена на іншую вуліцу. На плане 1910 г. гэтая вуліца была размешчана ў мерыдыяльным напрамку. З’явілася вул. Рыжская, якая стала выконваць функцыі былой Прабойнай, г. зн. звязвала мастом праз р. Палату і роў цэнтральную частку горада з яго паўночнымі ўскраінамі.

Такім чынам, паводле даных пісьмовых і археалагічных крыніц можна ўпэўнена сцвярджаць, што ў XVII ст. у Полацку існавала разгалінавая сістэма вулічнай планіроўкі, асноўныя рысы якой магчыма прасачыць з XII ст. Назвы асноўных вуліц полацкіх пасадаў з’яўляюцца вельмі ўстойлівымі на працягу XVII – XVIII стст. (рэтраспектыўна па назвах вул. Вялікай і Ілінскай тое ж можна адзначыць і для XVI ст.). Значная перапланіроўка вулічнай сеткі адбылася не раней за пачатак XIX ст., што адпавядала патрэбам масавага мураванага грамадзянскага будаўніцтва і новым гістарычным рэаліям развіцця Полацка.

5.4 Абарончыя ўмацаванні полацкіх пасадаў XI – XVIII стст.

Абарончыя ўмацаванні Верхняга і Ніжняга замкаў, Вялікага і Запалоцкага пасадаў Полацка з’яўляліся прадметам гісторыка-археалагічнага даследавання [60; 271]. Акцэнт у даследаваннях быў зроблены менавіта на характарыстыцы замкавых умацаванняў. Тым не менш, Полацк здаўна вылучаўся сваімі магутнымі пасадскімі ўмацаваннямі, што з’яўляецца яго яскравай адметнасцю. Назапашванне новых археалагічных даных і аналіз пісьмовых крыніц дазваляе па-новаму разгледзець этапы існавання і канструкцыйныя асаблівасці пасадскіх фартэцый.

Першыя даныя пра наяўнасць абарончых умацаванняў пасада атрыманы падчас археалагічных раскопак 1987 – 1988 гг. на плошчы Свабоды [271, с. 53]. Выяўлены фрагмент сцяны даўжынёй каля 24 м. У 2002 г. намі быў адкрыты працяг гэтай жа сцяны ў паўднёвым дварыку былога езуіцкага калегіума. Канструкцыя гэтай сцяны падрабязна апісана ў спецыяльных працах [14-А; 271]. Усяго былі ўскрыты два ўчасткі сцяны. Адзін – з усходняга боку (раён сучаснай плошчы Свабоды). Тут сцяна была зроблена ў перакладной (руставай) тэхніцы з выкарыстаннем масіўных камянёў каля падножжа і драўляных канструкцый-гародняў. Другі – з паўднёвага боку, дзе зафіксаваны выключна драўляныя гародні. Намі было выказана меркаванне, што гэтая сцяна з’яўляецца самым раннім узорам фартыфікацыі Вялікага пасада сярэдзіны XI ст. Яна агароджвала ўчастак старажытнага Полацка на поўдзень ад гарадзішча і на ўсход ад р. Палаты, памеры гэтай тэрыторыі складалі каля 12 га [14-А].

Час пабудовы сцяны не выклікае сумненняў – гэта XI ст. Аднак у святле новых даных аб вялізарных памерах Запалоцкага пасада ў XI ст. (каля 40 га) становіцца зразумелым, што адкрытыя фрагменты ўмацаванняў сярэдзіны XI ст. не мелі дачынення да Вялікага пасада, які на той час толькі фарміраваўся. Сама назва “Вялікі” магла з’явіцца не раней за XIII ст., калі Запалоцкі пасада значна скараціўся ў памерах. Такім чынам, разглядаемая сцяна пасада XI ст. – гэта сцяна *вакольнага горада* Полацка. Адпаведна яна і вызначае яго плошчу.

Наяўнасць у Полацку XI ст. сістэмы магутных абарончых умацаванняў пацвярджаюць дзве скандынаўскія сагі: “Дзеянні датчан” (мяжа XII – XIII стст.) і “Сага аб Тыдрыку Бернскім” (каля 1250 г.). Апошняя ўтрымлівае апісанне канструкцыі крапасных сцен: “горад гэты так умацаваны, што яны наўрад ці цяпер ведаюць, як яны здолеюць узяць гэты горад. Там моцная каменная сцяна і высокія вежы. Равы шырокія і глыбокія, і ў горадзе было вялікае войска, каб абараняць гэты горад” [62, с. 133]. Прыведзеная цытата не з’яўляецца гістарычна дакладным апісаннем, аднак сам факт, што Полацк – адзіны горад з дванаццаці вядомых скандынавам гарадоў Старажытнай Русі, у якім

згадваюцца крапасныя ўмацаванні, падаецца вельмі значным [62, с. 133]. І ёсць усе падставы для сцвярджэння, што апісаныя канструкцыі крапасных сценаў маюць прамое дачыненне да вакольнага горада.

Абарончыя ўмацаванні Запалоцкага пасада XI ст. былі даследаваны С.В. Тарасавым у 1986 г. у паўночна-заходняй частцы і Д.У. Дукам у паўднёва-заходняй частцы Запалоцкага пасада [19-А; 271, с. 59 – 60].

Канструкцыя абарончых сценаў у паўднёва-заходняй частцы Запалоцкага пасада складалася з рада вастракола з бярэвенняў дыяметрам 0,15 – 0,2 м. Са знешняга боку ад сцяны на аддаленасці 0,4 м пакладзены лагі дыяметрам 0,2 м. Лагі, верагодна, выкарыстоўваліся як унутрывальная канструкцыя. Абарончая сцяна праходзіла ўздоўж р. Дзвіны на адлегласці 23 м ад абрыва берагавой лініі. Даных аб характары ўмацаванняў пасада ў паўночна-заходняй частцы няшмат, адзначаецца толькі “існаванне наземных збудаванняў (хутчэй за ўсё жылых)” [271, с. 60]. Паводле С.В. Тарасава, на другім этапе (XIII – пачатак XIV стст.) узводзіцца падвойны тын, выкопваецца роў. У XIV – XVI стст. каля падножжа сценаў з’яўляецца каменная брукаванка.

У пачатку XVI ст. у Полацку склалася канфліктная сітуацыя паміж мяшчанами і феодаламі (баярствам і духавенствам) на прадмет замкавай павіннасці. Сутнасць канфлікту палягала ў тым, што, паводле полацкага ўладыкі і баяр, работы па падсыпцы замкавай гары і ўзнаўлення яе драўляных сценаў з’яўляліся абавязкам толькі тых залежных ад іх людзей, якія сядзелі на землях баярскіх у “месце”. Мяшчане, якія падпарадкоўваліся гарадскому магістрату, патрабавалі, каб работы па ўмацаванні замка ўскладаліся на баярскіх і царкоўных людзей з фальваркаў “за чвэрць мілі і далей ад Полацка” [261, с. 192 – 194]. Гэты парадак захаваўся прынамсі ад часоў Казіміра (1440 – 1492) і дзейнічаў да ўвядзення ў Полацку магдэбургскага права. Пасля 1498 г. будову і рэпарацыю замка павінны былі рабіць усе землеўласнікі полацкага ваяводства. Яны высылалі сялян з інструментам і канямі. Полацкія мяшчане выконвалі земляныя работы па падсыпанні замка і неслі замкавую службу. З Выроку вялікага князя Аляксандра ад 1502 г. вынікае, што “город и острог маюць мещане стеречи поспол с путники сел(ь)скими; а на границы и по дорогам сторожу от непрятелеи в нынешнии часы валечнии маюць вси посполите, как пан Станислав, так и владыка, и бояре, и игуменья, и мещане” [225, с. 197 – 199].

У пачатку XVI ст. у Полацку быў пабудаваны “паркан” – умацаванні Вялікага пасада. Гэта адбылося каля 1501 г., калі ў Полацку быў атрад жаўнераў пад кіраўніцтвам чэха Чэрніна. “Служылыя” людзі Чэрніна будавалі паркан, а мяшчане пастаўлялі дрэва [60, с. 215 – 219; 261, с. 192]. У 1508 г. паркан быў спалены татарамі, пасля чаго нанова адбудаваны. У 1513 г. паркан быў спалены маскоўскім войскам на чале з князем Васілём Шуйскім. Чарговы

паркан быў узведзены каля 1516 г. бліжэй да Верхняга замку на адлегласці ў “некалькі палётаў стралы” ад былога паркана. Гэты паркан згадваецца ў справе аб продажы агародаў на “старым гарадзішчы ў новым паркане” 20 красавіка 1517 г. [207, с. 432].

У маі і жніўні 1518 г. маскоўскія войскі зноў спалілі паркан [261, с. 192 – 196]. Пасля гэтых падзей насельніцтва пасадаў, якое было пад уладай баяр і духавенства, вымушана было пакінуць свае дворышчы ў горадзе і разысціся. Тэрыторыю гэтых дворышчаў занялі мяшчане, якія знаходзіліся пад прысудам гарадскога магістрата. У 1533 г. ва “Ухваленні сыпання гары замкавай Полацка і астрогаў”⁴⁶ зафіксавана катастрафічнае скарачэнне тэрыторыі Запалоцкага пасада. Калі на пачатку XVI ст. сядзібы палачан былі размешчаны не толькі ў межах пасадскіх умацаванняў, але і далёка за імі, то ў 1533 г. “одно огороды и пашни и гумна на тыхъ местехъ мещаньские суть” [261, с. 194 – 195].

Разам з новым парканам у 1516 г. былі адбудаваны і ўмацаванні Верхняга замка. Такія звесткі прыводзяцца ў справе аб продажы Багданам Цішковічам паловы двара ў “Новым замку” [207, с. 432]. Дакумент не датаваны, аднак хутчэй за ўсё здзелка адбылася ў 1517 г. “Новы замак” – гэта, відавочна, новыя ўмацаванні Верхняга замка, паколькі Ніжняга замка ў пачатку XVI ст. быць не магло. Магчыма да гэтага часу была пашырана тэрыторыя Верхняга замка за кошт уключэння часткі былой пасадскай тэрыторыі (на месцы г. зв. “усходніх” раскопаў 1959 – 1962 гг.).

Канструкцыю паркана пачатку XVI ст. магчыма вызначыць толькі прыкладна. Археалагічных даных пра гэты час мы не маем, аднак ёсць сведчанні “Ухвалення” 1533 г., што баярскімі мяшчанамі “ижъ ни одного кола у в остроге с тыхъ дворищъ не роблено”. Такім чынам, сцяна паркана ўяўляла сабой вастракол, які быў пастаўлены на ўнутранай частцы рова – “перакопа”.

Наступны этап будаўніцтва паркана звязаны з ваяводствам Станіслава Давойны (1542 – 1563). Звесткі аб паркане ёсць у Полацкай рэвізіі 1552 г.: “Острогъ около того места былъ роблень з дерева дубового за двема посады, за Великим и Заполоцким, который вжо велми упаль, нижли пан воевода острог знову заложыль и далее его в поле помкнуль, который повинни робити по делницам своим вси мещане места Полоцкого и люди князские, панские и землянские, которые в месте мешкають и тежъ люди, которые на церковныхъ земляхъ живутъ.

Мещане вси места Полоцкого чергами своими у брамъ устроговых сторожу завжъды чынити и въ замьку кожъдое нocy по улицахъ ходечы огню стеречы повинни” [223, с. 30 – 31].

На думку З. Даўгялы, згаданы паркан быў пабудаваны не раней за 1542 г. [60, с. 225]. На выязных шляхах паркан меў астрогавыя брамы і ахоўваўся

---

⁴⁶ Абодва астрогі – гэта пасады Вялікі і Запалоцкі.

гарадской вартай. Рэвізія засведчыла дрэнны стан гарадскіх пасадскіх умацаванняў, што не спрыяла б іх баяздольнасці. Аднак падчас аблогі Полацка войскамі Івана IV у 1563 г. паркан быў ужо добра ўмацаваны.

Так, абарончыя ўмацаванні Вялікага пасада вызначаны маскоўскім войскам як “вельмі моцныя”, паркан быў *зрублены* “и всякими крепостьми делан” аналагічна сцяне Верхняга замка, роў вакол астрога (пасада) быў “крепокъ и глубокъ” [4, с. 104 – 106; 157, с. 310]. З боку р. Дзвіны крапасная сцяна адсутнічала, аднак былі зафіксаваны вежы над ракой, што дазваляе вызначыць наяўнасць пэўных умацаванняў і з боку р. Дзвіны.

Такім чынам, пасля 1552 г. абарончыя ўмацаванні Вялікага пасада былі прыведзены ў належны стан. Замест вастракола былі ўсталяваны зрубныя гародні. Абарончая сцяна Запалоцкага пасада, відаць, яшчэ існавала, але не прадстаўляла ніякай перашкоды, што дазволіла яртуолскаму і старажавому палкам Івана IV размясціцца на беразе р. Палаты непасрэдна каля Верхняга замка.

На сённяшні дзень магчыма высветліць назву толькі дзвюх вежаў Вялікага пасада. Захавалася копія выпіскі з актавай кнігі за 1553 г., паводле якой у Полацку размяшчаўся дом з агародам на вуліцы, “якая вяла ад Віленскай вежы да Смаленскай” [340, л. 276]. На Верхнім замку, паводле Рэвізіі 1552 г., згадваюцца вежы Усцейская, Другая, Асвейская, Чацвёртая, Міхайлаўская, Багародзіцкая, Сёмая, Восьмая, Сафійская [271, с. 42]. Згаданыя ў кнізе 1553 г. вежы Віленская і Смаленская маглі належаць абарончай сцяне Вялікага пасада, улічваючы дрэнны стан запалоцкіх умацаванняў. Гэтыя вежы ў пісьмовых крыніцах сярэдзіны XVII ст. ужо не згадваюцца.

Фартыфікацыйная дзейнасць маскоўскіх стральцоў тычылася будаўніцтва крапасных сцен Верхняга і новаўзведзенага Ніжняга замкаў. Аднак у 1563 г. быў узведзены таксама і паркан Запалоцкага пасада, які ўяўляў сабой драўляную сцяну, пастаўленую на земляны вал (мал. 5.32) [48, с. 58]. Крапасная сцяна Запалоцця прадугледжвала і наяўнасць рова: “Да и в остроге за Полотою бояром и воеводам изъездити и изсмотреть, которые места выгорело и то место велети заделати Петру (*Зайцаву – заўвага аўтара*) и Борису (*Шчокіну*) накрепко, стены в три или в четыре как будет пригоже, и землю насыпати, и подошвные бои и башни поделати для стенного бою, и рвы старые около стен поделати. А будет в котором месте пригож, рвы и новые покопати” [136, с. 70 – 71].

Звестак пра абарончыя ўмацаванні пасадаў адразу пасля вызвалення Полацка войскам Стэфана Баторыя ў 1579 г. няма. Пасля Інфлянцкай вайны, падчас якой у 1563 – 1579 гг. Вялікі пасада уяўляў сабой “пажарышча”, яны, відавочна, не аднаўляліся.

У 1633 г. адбылося паўстанне гараджан супраць падваяводы Яна Лісоўскага і гарадской рады. Сутнасць канфлікта палягала ў тым, што падваявода патрабаваў ад палачан тэрмінова ўзвесці вежу Ніжняга замка альбо падвезці дрэва на яе рамонт. Адначасова ён патрабаваў, каб усе жыхары Запалоцця перасяліліся ў Верхні замак. Палачане не падпарадкаваліся патрабаванням ваяводы, і ўрэшце маскоўскае войска ў ноч з 12 на 13 чэрвеня “все место Полоцкое и Заполотье сплюндровало и попалоило ... также и замок вышний ледво се одержал” [9, с. 271 – 272]. У апісанні падзей Вялікі пасад нідзе не згадваецца, фігуруе толькі Запалоцце. Магчыма, з часоў Інфлянцкай вайны да 1630-х гг. прыярытэтай для засялення з’яўлялася тэрыторыя Запалоцкага пасада. Абарончыя ўмацаванні Полацка ў гэты час атачалі толькі Верхні і Ніжні замкі.

Пасля згаданых падзей многія палачане не жадалі вяртацца на пажарышча, і кароль Уладзіслаў IV выдаў грамату аб забароне палачанам пакідаць горад і сяліцца на тэрыторыі, занятай рускімі войскамі [9, с. 276].

У 1638 г. мяшчане пачалі ўзводзіць новы паркан Вялікага пасада. Гарадскі паркан быў вымераны з дапамогай шнура, падлічаная ў горадзе колькасць “пляцаў” прапарцыянальна адпавядала кавалку сцяны, які патрэбна было аднавіць: “и где которому будет назначено мейсце, тамъ, а негде индеи маеть свой парканъ ставить, а клетки мають быти не клинястые, але vzdлужь, абы клетками руму много не займовати, а въ клеткахъ мають стояки ставить ...” [8, с. 309]. Новы паркан, як бачна, быў зроблены з драўляных клецяў каркаснай канструкцыі.

Пастанова магістрата 1638 г. была прынята пры ўдзеле прадстаўнікоў гараджан. Аднак ужо праз два гады шляхта забараніла ўдзел мяшчан, якія жылі на шляхецкіх юрыдыках, займацца ўмацаваннем паркана [290, с. 65].

З верасня 1654 г. па восень 1655 г. па загадзе цара Аляксея Міхайлавіча полацкія мяшчане выканалі вялізарную працу па ўзмацненні Вялікага пасада. Каля Запалоцкага пасада паміж р. Дзвіна і Палата з боку поля быў выкапаны новы роў, і ў гэты роў з абодвух бакоў устаўлены шчыльна прыстасаваныя “на іглах” адно да аднаго бяргенні. Па-за ровам былі пастаўлены моцныя брус-“надоўбы”, якія зверху былі правушаны, і ў гэтыя вухі прадзеты клінкі, з-за чаго іх было цяжка выцягнуць з зямлі і скінуць са слупа. Акрамя таго, Запалоцце мела свой стары “астрог” – паркан з варотамі і “рукавамі”. Разам з замкавымі ўмацаваннямі агульная даўжыня крапасных сценаў Полацка перавышала ў гэты час 5 км. У выніку Полацк пераўтварыўся ў моцную крэпасць [10, с. 307; 60, с. 235 – 236].

Паведамленні Каштарысных кніг Полацка 1654 г. і Кніг прыходна-расходных Аляксея Міхайлавіча 1654 – 1655 гг. падрабязна прааналізаваны С.В. Тарасавым [271, с. 54 – 58]. Крапасная сцяна Вялікага пасада складалася з

васьмі вежаў і дзвюх фортак (Варвары, Міронаўскай, Ложнай, Іллінскай, Скарбнай, Невельскай, Навугольнай, Кабыльчынай). Гэтыя вежы лакалізаваны на сучасным плане Полацка [271, мал. 71]. Пра канструкцыю крапасных сцен можна меркаваць па выніках археалагічных ракопак на месцы размяшчэння Навугольнай вежы. Ніжнія венцы вежы былі заглыблены ў мацярык на 0,2 м. Да яе прымыкалі слупы-палі канструкцыі клецяў. Развал гліны, магчыма, сведчыць пра наяўнасць у вежы печы [278, с. 8].

План Полацка 1707 г. адлюстроўвае наяўнасць умацаванняў (крапасной сцяны) Вялікага пасада і Верхняга замка (мал. 5.9). У Запалоцці застаўся толькі роў, на Ніжнім замку – вал. Апошняя згадка Запалоцкага паркана датуецца 1685 г. [63, с. 70]. Падчас Паўночнай вайны ўмацаванні пасадаў (Крыўцова на Востраве, Запалоцкага) адпавядалі г. зв. бастыённай сістэме, найбольш дасканалыя прадстаўленыя усё ж на Верхнім замку. Узімку падыходы да горада абаранялі спецыяльна зробленыя палонкі ў р. Дзвіне, якія рэгулярна прачышчаліся [290, с. 67]. Планы Полацка канца XVIII ст. фіксуюць ужо толькі рэшткі рова з усходняга боку Вялікага пасада [271, мал. 3 – 8].

У актавых кнігах полацкага магістрата XVIII ст. захаваліся дастаткова інфарматыўныя звесткі пра пасадскія ўмацаванні. Так, кніга за 1721 г. утрымлівае паведамленне аб існаванні закінутага паркана, які перасякае вуліца Азаравая [192, арк. 24]. У гродскай кнізе 1779 г. сустракаюцца паведамленні пра гарадскі паркан, які з’яўляўся ўжо не болей як тапаграфічнай адзінкай [200, арк. 31 адв.]. З гэтых паведамленняў можна даведацца, што за парканам па трасе вуліцы Азараўскай (сучасная Камуністычная) па-ранейшаму размяшчаліся валатоўкі [200, спр. 1, арк. 31 адв., 45 адв., 52 адв., 88 – 88 адв.]. Паводле А. Шчакатава, які ў пачатку XIX ст. пакінуў нататку пра гарадскія ўмацаванні Замка, “вал, окружавший весь город, также весьма унизился” [49, с. 1237 – 1238]. Апошняя спроба ўмацавання гарадскіх сцен адбылася напярэдадні вайны 1812 г., калі “места полацкае было найлепш прыстасавана да абароны”, а тэрыторыя пасада была агароджана двайным астрогам і ровам [60, с. 238].

Такім чынам, абарончыя збудаванні вакольнага горада XI ст. былі вывучаны падчас раскопак 1987 – 1988 гг., частка абарончай сцяны Запалоцкага пасада XI – XII стст. даследавана ў 2004 і 2006 гг. Звестак пісьмовых крыніц аб наяўнасці абарончых умацаванняў Вялікага і Запалоцкага пасадаў раней за пачатак XVI ст. няма. Абавязак “Полтеск рубливать”, вызначаны вялікім князем Казімірам у 1460 г., датычыўся Верхняга замка [60, с. 214]. Адкрытыя і археалагічна даследаваныя С.В. Тарасавым умацаванні Запалоцкага пасада “другога этапа XIII – пачатку XIV стст.,” верагодна, былі ўзведзены ўсё ж у пачатку XVI ст. і праз пэўны час падпраўлены (у пісьмовых крыніцах згадваецца абмазка з гліны і вымастка з камянёў). Менавіта тады быў выкапаны роў (“перакоп”) і пастаўлены вастрок, сляды якога ў выглядзе дзвюх

мацерыковых траншэй былі зафіксаваны ў раскопе 1986 г. У 1654 г. быў выкапаны роў, узмоцнены ўстаўленымі шчыльна адзін да аднаго бярвеннямі, частка гэтага рова была археалагічна даследавана.

Першы гарадскі паркан атачаў вакольна горад у XI ст. і Запалоцкі пасад у XI – XII стст. Вакольна горад у XI ст. быў умацаваны крапасной сцяной з драўляных гародняў і гародняў, зробленых у перакладной (руставай) тэхніцы. Запалоцкі пасад атачала сцяна з драўлянага вастракола. З таго часу і да пачатку XVI ст. звесткі ў пісьмовых крыніцах аб умацаваннях пасадаў адсутнічаюць. Надзейных археалагічных сведчанняў пра іх існаванне таксама няма. Каля 1501 г. быў узведзены паркан Вялікага і Запалоцкага пасадаў, які неаднаразова перапрабляўся ў першай палове XVI ст. і выпальваўся падчас аблог маскоўскім войскам. Паркан першай паловы XVI ст. уяўляў сабой вастракол з бярвенняў, з напольнага боку быў выкапаны роў. Паміж 1552 – 1563 гг. замест вастракола вакол Вялікага пасада пабудаваны зрубныя гародні. Пасля Інфлянцкай вайны новы паркан Вялікага пасада быў адбудаваны толькі ў 1638 г. Паркан уяўляў сабой драўляныя клеткі каркаснага тыпу. Аналагічная канструкцыя крапасных сцен адлюстравана археалагічнымі і пісьмовымі крыніцамі 1654 – 1655 гг. У пачатку XVIII ст. захавалася толькі роў былой крапасной сцяны Вялікага пасада, з таго часу пасадскія ўмацаванні да 1812 г. больш не аднаўляліся.

5.5 Гарадскія могілкі

5.5.1 Могільнік X – XI стст.

Некропаль быў важным элементам сацыятапаграфічнай структуры кожнага сярэднявечага еўрапейскага горада. Не з'яўляюцца выключэннем з гэтага правіла і гарады Усходняй Еўропы. Відавочна, што раннесярэднявечны Полацк павінен быў мець свой курганны некропаль. Аднак, у адрозненне ад шэрага іншых раннегарадскіх цэнтраў Русі, у Полацку да часу яго археалагічнага вывучэння не захавалася ніводнага кургана. І ўсё ж сёння аб існаванні полацкага курганнага могільніка гісторыкі кажуць з упэўненасцю, спасылаючыся на тое, што курганы былі знішчаны ў выніку актыўнага развіцця горада і пашырэння яго тэрыторыі. Па гэтай прычыне пытанне аб месцы размяшчэння раннесярэднявечага полацкага курганнага некропаля неаднаразова ўздымалася ў гістарыяграфіі [5-А].

Асноўнай выяўленчай крыніцай для рэканструкцыі размяшчэння полацкага курганнага некропаля дагэтуль застаецца план С. Пахалавіцкага. Зыходзячы з яго даследчыкі мяркуюць аб існаванні дзвюх курганных груп – на поўнач ад горада (далей “паўночны курганны могільнік”) і на ўсход ад яго (адпаведна “ўсходні курганны могільнік”).

“Паўночны курганны могільнік” знаходзіўся на правабярэжжы р. Палаты. С.В. Тарасаў выказаў гіпотэзу аб размяшчэнні царквы св. Міхаіла на ранейшай тэрыторыі курганнага могільніка на правым беразе р. Палаты каля Запалоцця [271, с. 79, 82]. Упершыню Міхайлаўскі манастыр на Гарадку згадваецца ў 1511 г., аднак даследчык канстатуе, што ніякіх археалагічных даных аб часе яго заснавання няма [271, с. 79, 82].

Размяшчэнне “паўночнага курганнага могільніка” можна рэканструяваць наступным чынам. Могільнік цягнуўся з паўночнага ўсходу ўздоўж правага берага р. Палаты ад Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра на паўднёвы захад і набліжаўся да выгіну старога русла р. Палаты, ад якога пачынаецца прыродны роў, пазначаны на малюнку С. Пахалавіцкага як “Fossa naturalis”. Паўднёвая мяжа могільніка магла размяшчацца прыблізна на адлегласці 1 км ад р. Дзвіны. Дакладнае мерыдыяльнае размяшчэнне могільніка на малюнку Пахалавіцкага 1579 г. (мал. 5.33) у дадзеным выпадку можа не з’яўляцца вынікам маштабнага скажэння.

Але наколькі блізка да р. Палаты размяшчаўся могільнік? Складаны характар рэльефа, наяўнасць поплава, шматлікіх равоў каля правага берага р. Палаты дазваляе заўважыць, што адлегласць да р. Палаты на асобных участках магла быць не меншай за 100 – 300 м. Максімальная адлегласць ад р. Палаты – каля 500 м – знаходзілася як раз насупраць гарадзішча і заселенай з XI ст. тэрыторыі на захад ад р. Палаты. А гэта азначае, што “паўночны курганны некропаль” месціўся на тэрыторыі сучасных полацкіх новабудоўляў, якая мае назву “Аэрадром” (мал. 4.30). Гэтая частка горада размешчана на поўнач ад Запалоцця і на паўночны захад ад першапачатковага гарадзішча.

У сувязі з гэтым заслугоўваюць увагі даныя І.П. Дэйніса, паводле якіх аэрадром на месцы сённяшніх новабудоўляў існаваў з 1916 па 1970-я гг. Пачатак яго будаўніцтва звязаны з падзеямі Першай сусветнай вайны. Спачатку аэрадром быў размешчаны каля Міхайлаўскіх і ваенных могілак. Земляная паверхня падчас будаўніцтва ў 1916 г. была выраўнавана, усе купіны зрэзаны, равы засыпаны [79, с. 234]. Пасля Вялікай Айчыннай вайны плошча аэрадрома была пашырана, дзеля чаго былі ліквідаваны Міхайлаўскія могілкі [79, с. 234]. Такім чынам, можна пагадзіцца з думкай С.В. Тарасава аб канчатковым знішчэнні рэшткаў “паўночнага курганнага могільніка” падчас пачатковай пабудовы аэрадрома. Толькі адбылося гэта не ў 1937, а ў 1916 г. Верагодна, менавіта таму А.М. Ляўданскі ўжо не зафіксаваў яго слядоў. Але пачалося

знішчэнне “паўночнага некропаля”, напэўна, значна раней, паколькі даследчыкі другой паловы XIX ст. яго ўжо не знаходзілі альбо не заўважалі (дзе знаходзіўся курган, замаляваны Струкавым, невядома).

Г.В. Штыхаў раней лічыў, што менавіта ў “паўночным курганным могільніку” знаходзілася асноўная колькасць полацкіх курганоў [315, с. 31]. Думка слушная, паколькі па плошчы гэты могільнік мог быць вельмі вялікім. Толькі па мінімальным падліках гіпатэтычная тэрыторыя размяшчэння курганоў была не меншай за 50 га. Натуральна, не ўся гэтая плошча была занята ўзведзенымі ўшчыльную адзін да аднаго курганамі. Хутчэй за ўсё, курганы маглі размяшчацца асобнымі групамі, якія знаходзіліся на пэўнай адлегласці адна ад адной, асабліва калі ўлічыць складаны характар рэльефу мясцовасці.

На жаль, ніякіх іншых прамых звестак аб існаванні “паўночнага курганнага некропаля”, акрамя плана С. Пахалавіцкага, няма. Спадзяваюцца на перспектывы пошуку рэшткаў могільніка археалагічнымі метадамі цяжка, паколькі тэрыторыя былога аэрадрома моцна пашкоджана прамысловай дзейнасцю пераважна 80-х – 90-х гг. XX ст. і гэтая частка мяркуемага могільніка, магчыма, страчана незваротна. Тэрыторыя на паўночны ўсход ад аэрадрома ўздоўж р. Палаты да Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра была шчыльна забудавана яшчэ ў даваенны час, зараз тут размешчаны пераважна аднапавярховыя дамы з падворкамі і гародамі, што не выключае магчымасці яе археалагічнага вывучэння.

“*Усходні курганны могільнік*” размяшчаўся ўздоўж правага берага р. Дзвіны прыблізна па трасе сучаснай вуліцы Ніжнепакроўскай (мал. 5.34).

Акрамя плана Пахалавіцкага, звесткі аб існаванні “*курганов*” на месцы “ўсходняга курганнага могільніка” змяшчаюцца ў Лебедзеўскім летапісе, у рэвізіі полацкага павета 1563 г. і магістрацкіх кнігах XVII – XVIII стст. У запісах магістрацкіх кніг назва часткі валатовак “ўсходняга курганнага могільніка” пазначаецца як “*горы Балгарэйскія*”.

Існаванне “ўсходняга курганнага могільніка” пацвярджаецца і матэрыяльнымі помнікамі. Да нядаўняга часу да іх ліку можна было аднесці толькі меч тыпу V паводле Петэрсана, які датуецца X ст. Меч быў знойдзены на глыбіні 3,5 м, што можа сведчыць пра вялікі, не меншы за 2 м, пласт будаўнічага друзу на месцы знаходкі [219, с. 150 – 151]. Меч быў выяўлены ў 1956 г. на адлегласці 100 – 200 м ад правага берага р. Дзвіны за 1,5 км на ўсход ад Верхняга замка. Меч знайшлі падчас будаўніцтва швейнай фабрыкі. У 1959 г. Л.Д. Побаль абследаваў месца знаходкі, але не знайшоў ні слядоў курганоў, ні культурнага пласта. Аднак ён выказаў меркаванне, што меч паходзіць з разбуранага дружыннага кургана. Месца знаходкі было вызначана Побалем як месца размяшчэння курганнага могільніка полацкіх дружыннікаў IX – XII стст.

Па гэтай прычыне археалагічныя пошукі рэшткаў курганных пахаванняў у раёне былой швейнай фабрыкі будуць вельмі ўскладнены.

У 2004 г. падчас назірання за будаўнічымі работамі па вуліцы Ніжнепакроўскай, 44 А.А. Салаўёвым былі сабраны шматлікія фрагменты розначасовых керамічных вырабаў. Сярод гэтых матэрыялаў вылучаюцца развалы двух ляпных гаршкоў X ст., тыповых для “пахавальнай керамікі”. Апісанья гаршкі знойдзены на адлегласці прыблізна 250 м ад усходняй фартыфікацыйнай лініі Вялікага пасада сярэдзіны XVII ст.

Меркаваць, наколькі далёка цягнуліся на ўсход і захад насыпы “ўсходняга курганнага могільніка”, сёння можна толькі прыкладна. План Пахалавіцкага дакладнага адказу не дае, паколькі скажэнні маштабу найбольш значныя менавіта ва ўсходняй частцы. Верагоднай усходняй мяжой могільніка з’яўлялася “сяльцо” Прасмужкі, размешчанае на ўсход ад сучаснай вул. Юбілейнай.

Паўночная мяжа курганнага могільніка ў XVI – XVIII стст. праходзіла ў раёне сучаснай вул. Камуністычнай. На поўнач ад згаданай вуліцы зафіксаваны культурны пласт XVI – XVIII стст. з рэшткамі рамесных майстэрняў. На поўдзень ад вул. Камуністычнай культурны пласт адсутнічае, што пацвярджае размяшчэнне валатовак.

Паводле даных пісьмовых крыніц, межы курганнага некропаля (валатовак) у XVI – XVII стст. заставаліся нязменнымі, першыя звесткі пра разбурэнне валатовак зафіксаваны не раней за пачатак XVIII ст.

Такім чынам, насыпы “ўсходняга курганнага могільніка” размяшчаліся паласой уздоўж правага берага р. Дзвіны. Яны пачыналіся ў раёне межаў паркана XVI ст. і цягнуліся не менш як на 1500 м на ўсход ад Верхняга замка⁴⁷. На сучаснай карце Полацка гэта адпавядае прасторы паміж вул. Свядлова, Ніжнепакроўскай, Камуністычнай і Юбілейнай.

Магчыма, у канцы X – XI стст. пэўная частка “ўсходняга курганнага могільніка” трапіла пад забудову Вялікага пасада, на месцы старых курганоў з’явіліся хрысціянскія могількі ці асобныя хрысціянскія пахаванні па абрадзе інгумацыі. У XVII – XVIII стст. частка могільніка па трасе сучаснай вул. Ніжнепакроўскай была забудавана.

Выяўленне развалаў гаршкоў, якія датуюцца X ст., і пахаванняў, якія былі здзейснены да XVI ст., сведчыць аб магчымасці археалагічнага вывучэння «ўсходняга могільніка». Перспектыўнай тэрыторыяй для падобных даследаванняў падаецца раён, прылеглы да вул. Ніжнепакроўскай ад Багаяўленскага манастыра на захадзе да канца гэтай вуліцы на ўсходзе. Пры гэтым найбольшую цікавасць прадстаўляе ўмоўная паласа на поўнач ад вул.

---

⁴⁷ Размяшчэнне валатовак насупраць рова паркана пазначана на гравюры С. Пахалавіцкага (мал. 5.33).

Ніжнепакроўскай шырынёй каля 100 м. Гэта ўчастак надпоймавай тэрасы р. Дзвіны, дзе магутнасць культурнага пласта ў межах паркана, па выніках шматгадовых назіранняў, не перавышае 1,5 м.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што курганы полацкага могільніка, напэўна, былі знішчаны ўжо на пачатку XX ст., а звесткі аб месцазнаходжанні хрысціянскіх могілак часоў Полацкага княства да нядаўняга часу ўвогуле адсутнічалі, скласці пэўнае ўяўленне аб тапаграфіі гарадскога некропаля ўсё ж такі магчыма.

У X ст. Полацк быў, верагодна, абкружаны вялізнымі паганскімі могілкамі. Адна іх частка (“паўночны курганны могільнік”) размяшчалася на правым беразе р. Палаты. Курганы цягнуліся з паўночнага ўсходу, ад пазнейшага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, на паўднёвы захад – да рова, які пачынаецца каля паўночнага выгіну першапачатковага рэчышча р. Палаты. Далей курганы працягваліся да забудовы сучаснага мікрараёна “Аэрадром”, г. зн. на паўночны захад ад пасяленняў XI – XIII стст. правага берага р. Палаты.

Выказанае меркаванне пра лакалізацыю “паўночнага курганнага могільніка” заснавана на даных плана С. Пахалавіцкага і асаблівасцях размяшчэння паселішчаў на правым беразе р. Палаты. Матэрыяльных сведчанняў існавання некропаля пакуль што не выяўлена.

Больш упэўнена можна казаць пра “ўсходні курганны могільнік”. Гэтая частка полацкага паганскага некропаля размяшчалася ўздоўж правага берага р. Дзвіны. Могільнік пачынаўся прыкладна за межамі паркана XVI ст. і цягнуўся не менш як на 1500 м на ўсход ад Верхняга замка. На сучаснай карце Полацка гэта адпавядае прасторы паміж вул. Свядлова, Ніжнепакроўскай, Камуністычнай і Юбілейнай. На ўсход ад вул. Юбілейнай у XIV – XVIII стст. размяшчалася слабада (фальварак) Прасмужкі [80, с. 166]. Меркаваць аб пахавальным абрадзе, этнічнай і сацыяльнай прыналежнасці памерлых мы не можам. Хаця дапушчэнне аб наяўнасці ў могільніку крывіцкіх і скандынаўскіх дружынных пахаванняў падаецца цалкам верагодным.

Складаным з’яўляецца і пытанне аб датаванні “ўсходняга курганнага могільніка” (як і “паўночнага”). Наяўныя знаходкі могуць быць аднесены да X ст. З ростам горада ў XII ст. могілкі папярэдняга стагоддзя маглі ўвайсці ў межы гарадской забудовы. З гэтага часу ствараюцца ўмовы для з’яўлення новых гарадскіх могілак, размешчаных больш кампактна на тэрыторыі Вялікага пасада і гарадскіх ваколіц. Пасля адмаўлення ад пахавання нябожчыкаў на тэрыторыі старажытных “ўсходняга” і “паўночнага” могільнікаў працэс паступовага руйнавання курганоў X ст. стаў непазбежным. Аднак першыя сведчання аб разбурэнні валатовак датуюцца толькі пачаткам XVIII ст. (1739 г.). Пазначэнне “валатовак” у актавай кнізе 1779 г. дазваляе вызначыць адзін з маркераў паўночнай мяжы старажытнага курганнага могільніка ў раёне

сучаснай вул. Камуністычнай. Паўднёвай мяжой могільніка ў 1656 – 1657 гг. з’яўлялася вул. Іллінская (сёння гэта паўднёвая частка пр. Ф. Скарыны).

Месца знаходкі мяча і ляпной керамікі з’яўляецца не адзіным пунктам, які варта звязваць з могількамі старажытнага Полацка. У верасні 1987 г. падчас работ на сваім гародзе каля дома № 24 па 2-ім завулку Фрунзэ (тэрыторыя на знешнім краю вала першапачатковага гарадзішча) Я.І. Лешчык знайшоў у пяску косткі шкілета без чэрапа. Пры шкілеце было выяўлена 35 ракавін каўры, 2 шклянныя зонныя пацеркі XII – XIII стст., пакрытыя белай пацінай, бронзавы віты двухдротавы пярсцёнак і бронзавы бранзалет са змеепадобнымі галоўкамі XI – XIV стст. [284, с. 22 – 23, рис. 28:10, 12, 113].

Доўгі час выпадкова выяўленае пахаванне на заходняй ускраіне гарадзішча з’яўлялася адзіным і па гэтай прычыне аргіогі прынята вызначальным для ўсіх іншых. Падчас раскопак на гарадзішчы ў 2007 г. было вызначана, што могількі дзейнічалі ў XVII – XVIII стст. (знойдзены рэшткі 36 чалавек). Пахаванне XII – XIII стст. з’яўляецца самым раннім. Прычыну размяшчэння гэтага пахавання высветліць цяжка. Магчыма, пахаванне было зроблена адразу пасля спынення жыцця на гарадзішчы ў пачатку XIV ст. Але магчыма і іншае. Захоп Полацка самленскім князем у 1222 г. мог справакаваць часовае спыненне жыцця на гарадзішчы. Гэта пацвярджае і размяшчэнне пахавання на знешнім краю абарончага вала. У пачатку XVI ст. гарадзішча з’яўлялася часткай пасадскай тэрыторыі, на якой размяшчаліся сядзібы палачан. Такім чынам, пахаванняў, ранейшых за XVII ст., на гарадзішчы па археалагічных і пісьмовых даных больш не зафіксавана.

5.5.2 Могількі XII – XIII стст.

Імклівае пашырэнне хрысціянства ў XII – XIII стст. абумовіла з’яўленне зусім новага тыпу пахавальнага комплексу, звязанага з культавымі будынкам і прылеглай да яго тэрыторыі – царкоўным дваром. Пахавальны абрад, паводле якога рабіліся падобныя комплексы, фарміраваўся пад візантыйскім уплывам і амаль цалкам адпавядаў хрысціянскім некралагічным канонам [27, с 20].

Унутры цэркваў хавалі знатных ці заможных нябожчыкаў, і вышэйшы царкоўны клір, а простых гараджан – на гарадскіх могільках. Пахаванні XII ст. унутры цэркваў у цагляных саркафагах выяўлены ў прыбудовах да Сафійскага сабора, храме-пахавальні полацкіх епіскапаў у Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры, каля цэркваў на стрэлцы Ніжняга замка і на рове (Ражаства Хрыстова). Баяры маглі быць пахаваны пры царкве Багародзіцы, згаданай пад

1159 г. [4, с. 140], аднак яе месцазнаходжанне ці магчымае суаднясенне з ужо вядомымі помнікамі полацкай школы доўлідства пакуль што не вызначана. Калі раней курганны насып з'яўляўся адзінай канструкцыяй пахавальнага збудавання як для заможнага чалавека, так і для простага, то пахаванні, зробленыя ўнутры храмаў у саркафагах і аркасоліях, прызначаны ў першую чаргу для князёў, іх сем'яў і вышэйшага кліру, а затым для заможных пасаднікаў і святароў. Людзей з ніжэйшым сацыяльным статусам маглі хаваць на могілках вакол храмаў у драўляных трунах ці нават без іх [27, с. 23 – 24].

Пры разглядзе полацкіх могілак XI – XIII стст. нельга не звярнуць увагу на адкрыццё цагляных склепаў (крыпт) у непасрэднай блізкасці ад так званай царквы на рове (Ражаства Хрыстова). У 1967 г. на тэрыторыі, прылеглай да храма, М.К. Каргер адкрыў дзве магільні, зробленыя з плінфы. Як адзначае П.А. Рапапорт, адносіны гэтых магіляняў да царквы не высветлены [229, с. 156]. Наяўнасць “княжацкіх” знакаў на плінфе дазваляе адносіць час іх пабудовы да часоў Полацкай дзяржавы. Вызначыць характар гэтых пахаванняў можна толькі падчас правядзення новых археалагічных раскопак.

Цікавыя звесткі аб гарадскіх могілках, якія маглі існаваць да XIII ст., прыводзіць вядомы полацкі краязнаўца І.П. Дэйніс. Ён указвае на існаванне гарадскіх могілак на поўнач ад даўняй гандлёвай плошчы (раён размяшчэння езуіцкага калегіума / кадэцкага корпуса) да р. Палаты. Усходняя мяжа могілак – роў на месцы сучаснай вул. Талстога [79, с. 90]. Паводле І.П. Дэйніса, у XIII – XIV стст. могілкі былі перанесены ў раён вул. Ніжнепакроўскай да сучаснай вул. Талстога. З развіццём пасада могільнік перапыніў існаванне і быў вынесены за межы горада⁴⁸ [79, с. 92 – 93]. На жаль, Дэйніс не прыводзіць доказаў у падтрымку выказаных меркаванняў, крынічная база прыведзеных звестак аўтарам не пазначаецца⁴⁹.

Варта падкрэсліць, што факт знаходкі мяча І.П. Дэйнісу быў добра вядомы, таксама як і дзейнасць усіх археалагічных экспедыцый у Полацку ў 1960-х гг., аднак ён не пагаджаўся з меркаваннем аб месцапалажэнні пачатковага некропаля ў раёне швейнай фабрыкі, паколькі, на яго думку, гэты некропаль не мог быць вынесены так далёка ад гарадскіх умацаванняў [79, с. 84].

---

⁴⁸ Прыкладна 1 – 1,5 км на ўсход ад Верхняга замка.

⁴⁹ Магчыма, І.П. Дэйніс запазычыў звесткі з тэкста прывілея С. Баторыя езуітам ад 20 студзеня 1582 г., у якім згадваюцца гарадскія могілкі каля рынка на Вялікім пасадзе, аднак гэтыя могілкі належалі насельніцтву XVI – XVII стст. і размяшчаліся больш кампактна ў раёне царквы Ражаства Хрыстова і езуіцкага калегіума.

5.5.3 Могілки XIV – XVIII стст.

Звестак пра могілки XIV – XV стст. у пісьмовых крыніцах не захавалася. Адзінай крыніцай іх вывучэння з’яўляюцца даныя археалогіі.

Найбольш раннімі ў разглядаемы перыяд з’яўляюцца археалагічна выяўленыя пахаванні на Востраве як магчыма сінхронныя часу існавання Іаана-Прадцечанскага манастыра.

Манастыр Іаана Прадцечы спыніў сваю дзейнасць у сярэдзіне XVI ст. Пры гэтым манастыры размяшчаўся могільнік, які быў часткова ўскрыты падчас раскопак 1959 г. Так, ва ўсходняй частцы Вострава, на месцы верагоднага размяшчэння манастыра, у абрыве берагавой лініі былі зафіксаваны шматлікія рэшткі чалавечых костак [220, с. 10]. У шурфе 1 на глыбіні 1,5 м былі выяўлены пераадкладзеныя чалавечыя косткі і тры чарапы. У шурфе 2 на глыбіні 1 м быў выяўлены шкілет, пакладзены на спіну галавой на захад. Левая рука была выцягнута ўздоўж цела, а правая сагнута ў локці і размяшчалася на тазе. Рэшткі пахавальнага інвентара і труны не былі знойдзены, аднак прысутнасць каванага цвіка над пахаваннем сведчыць аб яго магчымым існаванні. У шурфе 3 на глыбіні 1,2 – 1,5 м знойдзена 8 розначасовых пахаванняў рознай ступені захаванасці. Усе шкілеты былі пакладзены галавой на захад. У шурфе 4 пад культурным пластом на мацерыку на глыбіні 1,5 м былі выяўлены чалавечыя косткі [220, с. 10 – 11]. Размяшчэнне шурфоў адносна адзін аднаго дазваляе вызначыць прыкладнае размяшчэнне і межы могілак.

У пачатку XII ст. на стрэлцы Ніжняга замка будуецца царква, якая, на думку П.А. Рапапорта, з’яўлялася княжацкай пахавальняй [229, с. 154]. Рапапорт прыводзіць даныя пра наяўнасць пахаванняў у трунах каля знешняга боку падмуркаў царквы, якія, на яго думку, адносіліся да часу функцыянавання царквы (XII – XVI стст.) [229, с. 154]. Наяўнасць мужчынскіх і жаночых пахаванняў сведчыць, што царква не была манастырскаяй.

Раней лічылася, што царква знаходзілася на ўскрайку могілак XII – XIII стст. на тэрыторыі, якая складала з гарадзішчам адно геаграфічнае цэлае [271, с. 77]. У раскопе, праведзеным у 2008 г. непасрэдна каля царквы, было адкрыта адзінае пахаванне, якое стратыграфічна датуецца XV – першай паловай XVI ст. [71]. Натуральна, што адкрытае пахаванне далёка не адзінае і пазней будучь вывучаны іншыя – даныя раскопак П.А. Рапапорта пра гэта ўпэўнена сведчаць. Відавочна, што могілки каля царквы на стрэлцы Ніжняга замка не звязаны з пахаваннямі на гарадзішчы. Верагодна, яны былі цвінтаром царквы, якая спыніла сваё існаванне дзесьці ў першай палове ці сярэдзіне XVI ст.

Гарадскія могілкі XVI – XVIII стст. зафіксаваны ў асобных частках Полацка. У гэты час канфесійнае жыццё становіцца стракатым, існуюць пахаванні з каталіцкім і ўніяцкім насельніцтвам, і асобна – праваслаўныя могілкі.

Найбольш даследаванымі з’яўляюцца могілкі на месцы старога гарадзішча.

Тое, што тэрыторыя першапачатковага гарадзішча была занята могілкамі XVIII – XX стст., адзначаў ужо А.М. Ляўданскі [170, с. 161 – 163]. І.П. Дэйніс прыводзіць згадкі аб існаванні *старажытных праваслаўных* могілак на гарадзішчы. Дэйніс адзначае, што непасрэдна да 1917 г. гарадзішча выкарыстоўвалася як могілкі для хатніх жывёл, у 1920-я гг. на ім хавалі самазабойц [79, с. 14].

Падчас раскопак 2007 г. на гарадзішчы былі ўскрыты рэшткі 36 чалавек: 13 дзяцей і 23 дарослых [81, с. 9]. Пахаванні размешчаны на глыбіні ад 0,8 да 1,4 м. Візуальна контуры пахавальных ям не прасочваліся. Аднак непасрэдна над пахаваннямі былі знойдзены нешматлікія артэфакты, пераважна рэшткі керамікі з зялёнай эмаллю XVII – XVIII стст. і непаліваных гаршкоў XVI – XVII стст., каваныя цвікі.

Нешматлікі пахавальны інвентар сведчыць аб прыналежнасці памерлых да каталіцкай канфесіі. З пахавальнага інвентара 16 найлепш захаваных і збольшага некранутых пахаванняў сабраны два алавяныя нацельныя крыжы, з якіх адзін вельмі пашкоджаны карозіяй, нацельная ікона-медальён, чатыры шклянныя гузікі, тры бронзавыя засцежкі.

Гэтыя рэчы былі знойдзены на целах пяці памерлых (пахаванні №№ 10, 17, 22, 25, 27). Рэшткі драўляных трун захаваліся толькі на двух пахаваннях (№№ 11, 27), затое жалезныя цвікі былі знойдзены каля большасці шкілетаў у колькасці ад 1 да 4 штук, што сведчыць аб наяўнасці трун. Большасць пахаванняў арыентаваны галавой на захад (№№ 2, 3, 36, 4, 5, 7, 11, 13, 14, 16, 18, 20, 26, 27), меншая частка – на паўночны захад (6, 12, 15, 21, 22, 25). Некаторыя пахаванні здзейснены на месцы старых: целы памерлых перакрываюць адно другое (адпаведна №№ 2, 3, 15-21). Асобныя пахаванні размешчаны ўпарадкавана адзін каля аднаго: адзін рад пахаванняў №№ 14, 15, 16 перакрывае пахаванні 17, 21. Зафіксавана і парнае пахаванне №№ 20, 27. Выразна прасочваецца тэндэнцыя ў размяшчэнні целаў памерлых: жанчын хавалі са складзенымі на грудзях каля самага падбародка рукамі, кісямі ўніз (пахаванні 17, 20), адной левай рукой на грудзях, другой – на жываце (пахаванне 7), дзвюма рукамі на жываце (пахаванне 27). Мужчын хавалі са складзенымі на жываце рукамі (пахаванні 14, 15, 16, 20), складзенымі на грудзях рукамі (пахаванні 2, 11), ці рукамі, выцягнутымі ўздоўж цела (пахаванне 18).

Пахавальны інвентар вельмі бедны, у пераважнай большасці выпадкаў ён прадстаўлены алавяным крыжыкам на грудзях памерлага. Большасць крыжыкаў не захавалася па прычыне карозіі. Пра адзенне памерлага даных практычна няма. На целах трох памерлых жанчын і мужчын знойдзены бронзавыя засцежкі і шклянныя гузікі ў верхняй частцы шкілета. Верагодна, целы некаторых памерлых апраналася ў лёгкую тканевую кашулю на зашпілках і гузіках, большасць памерлых – у кашулю без зашпілек. Пахавальнага абутку не выяўлена. На могілках пахаваны вернікі каталіцкай канфесіі, верагодна, полацкая шляхта. Пра гэта сведчаць ускосныя археалагічныя даныя: косткі адной маладой жанчыны захавалі сляды спецыфічнай хваробы – сіфіліса. Асноўным пераносчыкам гэтай хваробы былі людзі ваенных і гандлёвых прафесій. Пра кантакты са зброяй красамоўна сведчаць фізічныя пашкоджанні, якія зафіксаваны на костках некаторых памерлых (мужчыны з пахаванняў №№ 13 і 14). Пры гэтым рэдкая сустракаецца сярод даследаванай групы паталогія, вядомай як *stigma orbitalia*, ускосна сведчыць пра надрэнныя ўмовы жыцця [81, с. 12 – 13].

У насельніцтва, якое пахавана на полацкім гарадзішчы, адзначаны высокі ўзровень смяротнасці, тыповы для беларускіх гарадоў таго часу. Сярэдняя працягласць жыцця з улікам дзіцячай смяротнасці складала 24,7 гадоў. Пік смяротнасці прыходзіўся на перыяд першага дзяцінства, большасць дзяцей памірала ва ўзросце да 6 гадоў. Зроблена выснова аб падабенстве полацкай краніалагічнай серыі і храналагічна блізкай серыі сельскага насельніцтва Беларусі, што ўказвае на мясцовае паходжанне насельніцтва, яго генетычныя сувязі з карэннымі жыхарамі Беларусі [81, с. 14 – 15].

Могілкі існавалі і на тэрыторыі Запалоцкага пасада. Ва ўсходняй частцы сучаснага Запалоцця са слоў мясцовых жыхароў падчас рыцця зямлі на агародах часта знаходзяць косці людзей (чарапы і рэшткі шкілетаў). Пахаванні былі ўскрыты і падчас шурфоўкі ў 2003 г. у Запалоцці. Апошняя група стратыграфічна датуецца XVI – XVII стст.

Звычайна на тэрыторыі манастыроў ці кляштароў існавалі могілкі. Інвентар жаночага манастыра св. Сафіі ад 6 чэрвеня 1637 г., зроблены падчас перадачы яго базыліянам, засведчыў існаванне цвінтара⁵⁰ каля царквы. Гэты манастыр быў размешчаны “ад форткі замкавай (*Верхняга замка*) за ракой Дзвіной, ад першага да другога вугла, які прылягае да пабудоў двара ўладыкі, 29 сажняў, ад другога да трэцяга вугла, які да муроў царквы св. Сафіі стаіць, 18 сажняў, ад таго вугла ідзе сцяна каля муроў царквы св. Сафіі, у сцяне фортка, па якой манашкі з манастыра да царквы св. Сафіі праз *цвінтар* ходзяць; а ад той форткі непадалёку ў сцяне вароты, якія да таго манастыра вядуць, шырынёй у два вазы, з форткай 26 сажняў і з варотамі; ад тых варот тая сцяна вядзе,

⁵⁰ Цвінтар – назва манастырскіх ці царкоўных могілак.

злучаючыся з будаваннем некалькіх дамоў, у якіх убогія і царкоўная прыслуга жывуць, аж да завулку; па гэтым завулку пад самым парканам да брамы Вялікай замкавай ездзяць, той сцяны пачаўшы ад чацвёртага вугла, што з фортай і з варотамі, да пятага вугла на тым завулку стаячым, сцяны 35 сажняў, а ад таго вугла да вугла, што на замку стаіць, вугал да паркана шосты: той сцяны 40 сажняў, ад таго шостага вугла зноў да таго вугла, што ад форткі замкавай да Дзвіны стаіць, ад якой пачалося вымярэнне – той сцяны 50 сажняў” [123, с. 18 – 19].

На тэрыторыі былога дамініканскага кляштара ў раёне сучаснай плошчы Свабоды было зафіксавана дзесяць выдзяўбаных трун-калод. Яны былі зроблены з цэльнага кавалка дрэва і складаліся з накрывкі і ніжняй часткі. Калоды былі звужаны ў нагах і мелі выдзяўбаную выемку ў нагах нябожчыка. Сярэднія памеры калод $1,9 \times 0,4$ м. Ва ўсіх трунах знойдзены шкілеты, пры гэтым якіх-небудзь прадметаў не выяўлена, за выключэннем дэталей адзення. Ад вопраткі засталіся толькі фрагменты скуранага абутку – поршняў ці мяккіх туфляў. Яшчэ тры пахаванні былі змешчаны ў трунах прамавугольнай формы, зробленых з масіўных дошак [283, с. 5]. Час пахавання вызначаецца ў межах XVIII ст.

Паводле прывілея Уладзіслава IV праваслаўнаму Багаяўленскаму манастыру ад 6 чэрвеня 1633 года, манастыру дазвалялася пабудаваць на “Большой улице, граничащей съ одной стороны Большою улицею, съ другой стороны отъ Двины, полплацемъ земли Екатерины Прилуцкой, по мужу Островской, съ третьей стороны полпляцемъ мещанки Ходыки, а съ четвертой стороны четвертью плаца Павла Невзора, где стояль его дворъ отдалъ на вечныя времена въ пользу монастыря греческого исповеданья неуниатовъ” [119, с. 352]. Для манастырскіх патрэб таксама дазвалялася выкупаць іншыя пляцы “на кладбище” для пахавання памерлых [119, с. 353]. Паводле даравальнай граматы Аляксея Міхайлавіча Багаяўленскаму праваслаўнаму манастыру ад 23 верасня 1656 г., “три дворныя места пустыя жидовския, Якоба да Герца, да Римлянина Каспара Пневского, владеть, и те места очистить для пространства подъ колокольню, и для погребения телесъ умершихъ православныхъ христианскихъ” [37, с. 63].

Манастыр, такім чынам, становіцца адзіным месцам на правабярэжнай частцы Полацка, дзе праваслаўнае насельніцтва ў XVII – XVIII стст. мела права на пахаванне.

Рэшткі манастырскіх могілак былі ўскрыты падчас археалагічнага нагляду за пракладкай будаўнічай траншэі ў 2005 г. Цела нябожчыка было пакладзена ў труну-калоду і заглыблена ў мацярык на 0,3 м. Пахаванне – мужчынскае, безынвентарнае. Нябожчык быў арыентаваны галавой на поўнач. Узрост памерлага – 40 – 50 гадоў. Паводле стратыграфічных даных, пахаванне

было здзейснена не пазней за XV – першую палову XVI стст. Такім чынам, археалагічныя даныя пацвярджаюць звесткі пісьмовых крыніц, што могілкі існавалі ў раёне Багаяўленскага манастыра раней за XVII ст. Іх наяўнасць стала асноўнай прычынай размяшчэння непадалёк праваслаўнага Багаяўленскага манастыра.

У 2003 г. безынвентарныя пахаванні ў трунах-калодах былі адкрыты ў двары былога езуіцкага калегіума (верагодна, былы цвінтар царквы Ражаства Хрыстова), датуюцца XVII ст. Арыентацыя шкілетаў галавой на ўсход (два выпадкі), адзін – на поўнач.

Падчас рамонтна-рэстаўрацыйных работ заходніх карпусоў былога езуіцкага калегіума ў 2009 г. былі адкрыты пахаванні, якія стратыграфічна датуюцца XVI – XVII стст. Высветліць накірунак размяшчэння цел памерлых і асаблівасці пахавання не ўдалося, паколькі пахаванні былі выпадкова знойдзены будаўнікамі. Пахаванні размешчаны побач з фрагментамі фахверкавага будынка XVII ст., які, магчыма, з’яўляецца касцёлам св. Крыжа (археалагічны нагляд А.А. Салаўёва). Было высветлена, што падмуркі выяўленай пабудовы перакрывалі частку пахаванняў, якія адпаведна датуюцца часам, ранейшым за XVII ст. Паводле пісьмовых крыніц, у XVI – пачатку XVII стст. каля царквы Ражаства Хрыстова размяшчаўся цвінтар. У 1621 г. праваслаўныя мяшчане заяўлялі свае правы на пахаванне памерлых каля царквы паводле грэчаскага (праваслаўнага) абраду, апелюючы, што “кгрунтъ ... и цмынтаръ Божый и королевский, а мы дей церковь будовали, намъ вольно тела умерлыхъ тамъ ховати” [38, с. 120].

Прадстаўнікі гарадскога патрыцыята “рускай” веры па даўняй традыцыі працягвалі хаваць памерлых у храмах. Так, паводле тэстамента ад 3 верасня 1656 г. Арыны Лукашэвічовай, жонкі полацкага бурмістра, яе цела павінна быць пахавана “способом и звычаем хрыстыянским русским в земли пры муже моем Лукьяне в церкви Богоявления светого у Полоцку, през сына моего Даниеля Лаптевича и през зятя моего” [191, арк. 54]. Тэстамент Настасі Паўковай ад 1 снежня 1656 г. абавязваў яе мужа пана Васіля Павука і сына, каб яе цела “хрестиянскимъ способом поховали в прытворе в церкви Богоявления” [191, арк. 98]. Такім чынам, тэстаменты полацкіх мяшчан яскрава сведчаць, што Багаяўленская царква з’яўляецца храмам-пахавальняй праваслаўнага насельніцтва Полацка, у першую чаргу кцітараў царквы, сама меней з сярэдзіны XVII ст.

Пахаванні ў склепе Спаса-Еўфрасіннеўскай царквы былі вывучаны падчас раскопак 2005 г. Усяго было даследавана 8 склепаў. Высветлена, што ўсе склепы пабудаваны ў адзін час у межах другой паловы XVIII ст. У 3 склепах былі зафіксаваны чалавечыя косткі. Уяўляе цікавасць непарушанае калектыўнае пахаванне ў дамавіне з крыпты № 3. Гэтае пахаванне прадстаўлена

амаль поўнымі шкілетамі 6 мужчын сталага веку (узрост больш за 50 год) [82, с. 34]. Фактычна гэта было перапахаванне, паколькі косткі былі абгорнуты ў дарагую тканіну з сярэбранай ніццю. Паводле антрапалагічных даных, людзі, пахаваныя ў склепах царквы, не маюць падабенства з мясцовым насельніцтвам Беларускага Падзвіння. У склепах царквы былі пахаваны кіраўнікі ордэна езуітаў [80, с. 131].

Найбольш старажытныя яўрэйскія могілкі былі размешчаны на ўсход ад Пакроўскай царквы. Сама ж гэтая царква, пабудаваная ў 1781 г., з'яўлялася могілкавай, на захад ад яе на плане 1778 г. размяшчаліся “благочестивые”, г. зн. праваслаўныя могілкі [210, с. 208]. Час утварэння яўрэйскага могільніка вызначыць цяжка, магчыма, яго заснаванне належыць да XVI ст.

Яшчэ адзін яўрэйскі могільнік існаваў ў Задзвінні (былы Крыўцоў пасады) на месцы г. зв. Слабады. Трэці і самы вялікі яўрэйскі могільнік (6,72 га) размяшчаўся па вул. Ленінградскай [210, с. 209], ён быў ліквідаваны ў 1950-я гг., трапіўшы ў зону новабудоўляў.

Каля царквы св. Мікалая ў в. Экімань у раскопах 2000 і 2009 гг. быў адкрыты цвінтар. Непасрэдна каля падмуркаў царквы св. Мікалая былі выяўлены пахаванні, уладкаваныя аналагічна могілкам на полацкім гарадзішчы. Яны належалі каталіцкаму (ці ўніяцкаму?) насельніцтву (арыенціроўка шкілетаў галавой на паўночны захад, наяўнасць розначасовых пахаванняў у межах адной магілы).

Адно з пахаванняў на цвінтары належала дзяўчынцы ва ўзросце 6 месяцаў. Сабраны шкілетныя рэшткі. Галава немаўля судакраналася з тканінай, у якую была ўплецена ніць з каляровага металу (бронзы). Каля скроні было кальцо дыяметрам 2,3 см, шырынёй 0,5 см, зробленае з бяросты. Труны не зафіксавана, але пра яе наяўнасць сведчыць цвік даўжынёй 3 см з рэшткамі дрэва.

Полацкі краязнаўца І.П. Дэйніс сведчыць пра існаванне на экіманскім цвінтары “нізкіх каменных крыжоў”, ад якіх на сённяшні дзень захаваўся толькі малюнак [80, с. 116].

Паводле плана Полацка 1707 г., на тэрыторыі Крыўцовага пасады на поўдзень ад больш позняга могільніка “Фатынаўка” існавалі вялікія могілкі з капліцай. Магчыма, гэтая капліца з'яўляецца царквой Параскевы Пятніцы. У XVI – XVIII стст. могільнікі працягвалі існаваць і каля ўсіх буйных манастыроў – Спаса-Еўфрасінеўскага, Барысаглебскага, Багаяўленскага [210, с. 209].

Могілкі размяшчаліся і каля згаданага ў полацкай рэвізіі манастыра Міхаіла на Гарадку (“Гарадцы”). Могільнік існаваў як праваслаўны. Каталіцкі могільнік “Ксаверыя” быў закладзены езуітамі ў канцы XVI ст. На яго месцы, як мяркуецца, у XII ст. быў размешчаны мужскі Георгіеўскі манастыр. Могільнік “Фатынаўка” ўзнік не раней за сярэдзіну XVIII ст. Таксама

гарадскімі могілкамі з'яўляліся стараверскія каля вёсак Грамы і Граменкі (сярэдня XVIII ст.) і могілкі Чырвоныя (канец XVIII ст.) [210, с. 210].

Такім чынам, у X – XI стст. Полацк быў акружаны дзвюма вялікімі курганнымі групамі: г. зв. “паўночны” і “ўсходні” могільнікі. Імклівае пашырэнне хрысціянства ў XII – XIII стст. абумовіла з'яўленне зусім новага тыпу пахавальнага комплексу, звязанага з культавым будынкам і прылеглай да яго тэрыторыяй – царкоўным дваром. У гэтыя часы працэс разбурэння язычніцкага некропаля стаў ужо непазбежным па прычыне пашырэння тэрыторыі горада. Магчыма, што першыя хрысціянскія могілкі, акрамя храмавых, з'явіліся на перыферыі тагачаснага Вялікага пасада каля рова па сучаснай вул. Талстога.

У XIV – XV стст. могілкі існавалі каля цэркваў. Прыкладам таму з'яўляюцца могілкі, размешчаныя на Востраве, сінхронныя часу існавання Іаана-Прадцечанскага манастыра, і могілкі каля царквы на стрэлцы Ніжняга замка.

Найбольш даследаванымі ў археалагічным плане з'яўляюцца гарадскія могілкі XVI – XVIII стст. на полацкім гарадзішчы і экіманскія. Іх аб'ядноўваюць асаблівасці размяшчэння цела памерлых (заходняя ці паўночна-заходняя арыенціроўка шкілетаў у драўляных трунах з дошак ці выдзяўбаных з цэльнага кавалка дрэва), практычна безынварны характар пахавання, цела закопваліся на глыбіню 1 – 1,5 м. Могілкі дзейнічалі на працягу некалькіх стагоддзяў, у межах адной магілы, як правіла, размяшчаліся адзін над адным розначасовыя пахаванні.

Могілкі пры цэрквах XVI – XVIII стст. амаль не даследаваны, за выключэннем перапахаванняў у цагляных склепах Спаса-Праабражэнскай царквы. Той факт, што палачане зберагалі памяць аб памерлых, даказвае доўгатэрміновы характар існавання могілак, наяўнасць перапахаванняў і захаванасць г. зв. “ўсходняга” язычніцкага некропаля (“валатовак”) да канца XVIII ст.

Падводзячы вынік, адзначым, што планіровачная структура полацкіх пасадаў складалася на працягу значнага прамежку часу. У IX – XI стст. адбывалася станаўленне і развіццё вакольнага горада Полацка – г. зв. “малога” пасада, асновы будучага Вялікага пасада (плошча 12,5 га). На працягу XI ст. узніклі і дасягнулі найбольшага тэрытарыяльнага пашырэння Вялікі і Запалоцкі пасады (плошча адпаведна каля 50 і 40 га). Запалоцкі пасада скарачаецца напалову за кошт заходняй часткі ў пачатку XIII ст.

Запалоцкі пасада быў умацаваны драўляным вастраколам у XI – XII стст., абарончая сцяна вакольнага горада складалася з гародняў і на асобных участках была зроблена ў перакладной (руставай) тэхніцы з выкарыстаннем камянёў у

падмурку. Даныя пра абарончыя ўмацаванні Вялікага пасада ў гэты час адсутнічаюць.

Каля 1501 г. у Полацку быў пабудаваны “паркан” – умацаванні Вялікага і Запалоцкага пасадаў. Гэты паркан неаднаразова перабудоўваўся і праіснаваў да пачатку XVIII ст. Запалоцкі паркан праіснаваў з рознымі перабудовамі да вайны 1654 – 1667 гг.

Пасяленні палачан размяшчаліся і па-за межамі крапасной сцяны і былі даследаваны археалагічна. Забудова XI – XVIII стст. адкрыта на “вянцы” правага берага р. Палаты насупраць Верхняга і Ніжняга замкаў, а таксама полацкага гарадзішча.

Найбольш старажытныя пасяленні на левабярэжжы р. Дзвіны – Слабада і Востраў – былі заснаваны ў X – XI стст. Менавіта пры гэтых пасяленнях і паўсталі два з трох буйнейшых у XII – XVI стст. полацкіх манастыроў: Бельчыцкі Барысаглебскі і Іаана Прадцечы. Тэрыторыя левабярэжнага Крыўцовага і Экіманскага пасадаў была заселена значна пазней – не раней за канец XV ст., у першую чаргу, залежным ад баяр і духавенства насельніцтвам Вялікага і Запалоцкага пасадаў. Засяленне левабярэжнай часткі Полацка было звязана з частымі войнамі першай паловы XVI ст. (паходы 1508, 1513, 1518 гг.), у выніку якіх правабярэжныя пасады разам з парканам выпальваліся, а насельніцтва было вымушана разысціся.

ГЛАВА 6

РАМЕСНЫЯ ЗАНЯТКІ І ГАНДЛЁВЫЯ СУВЯЗІ ПАЛАЧАН

6.1 Рамесныя заняткі

Полацк здаўна з'яўляўся значным гандлёва-рамесным цэнтрам рэгіёна. Археалагічныя даследаванні пацвярджаюць прысутнасць слядоў разгалінаванай рамеснай вытворчасці ў межах гарадской тэрыторыі ў X – XVIII стст. Істотным чынам гэтыя даныя дапаўняюць звесткі пісьмовых крыніц XVI – XVIII стст. У гэты час юрыдычна перамог прынцып, згодна з якім мешчанінам (г. зн. паўнапраўным гараджанінам) мог лічыцца толькі той чалавек, які займаецца рамяством ці гандлем.

У раннегарадскі этап IX – X стст. рамяство, верагодна, мела абшчынны характар. З-за недахопу наяўных археалагічных даных больш дакладна вызначыць характар рамяства на пасяленнях Беларускага Падзвіння на сённяшні дзень з'яўляецца невырашальнай задачай. У прыватнасці, на Лукомльскім гарадзішчы былі выяўлены формы для адліўкі ювелірных ўпрыгожанняў, што з'яўляецца, на думку І.І. Ерамеева і Г.В. Штыхава, прыметай для датавання ранесярэднявечага культурнага пласта [85, с. 116 – 117]. Падобных артэфактаў у Полацку пакуль што не знойдзена, што тлумачыцца невялікай плошчай ускрытых раннегарадскіх напластаванняў (для параўнання: на Лукомльскім гарадзішчы ўскрыта каля 700 м², на полацкім – каля 120 м²).

На тэрыторыі вакольнага горада ў 1989 г. былі ўскрыты рэшткі ювелірнай майстэрні X – пачатку XI стст. у межах аднаго сядзібнага двара. Пра наяўнасць майстэрні сведчаць вялікая колькасць шклянных пацерак, сярод якіх былі бракаваныя, ювелірныя пінцэты, накаваленка, гіркі-разнавагі, фрагмент бронзавага пярсцёнка [271, мал. 48 – 50, 52; 285, с. 12].

Рэшткі другой майстэрні былі адкрыты ў шурфе па вул. Стралецкай, 23. Тут быў ускрыты развал печы, у якой знаходзіліся фрагменты тыгляў і ліцейнай формы для імітацыя арабскай манеты [280, с. 267]. Такім чынам, ювелірнае рамяство з'яўляецца адзіным, сляды якога выразна зафіксаваны ў раннегарадскіх напластаваннях вакольнага горада.

Верагодна, прадукцыяй ювелірных майстэрняў вакольнага горада з'яўляецца скарб залатых рэчаў, выпадкова знойдзены ў 1984 г. на Ніжнім замку. Складаецца з шасці залатых (проба 958°) рэчаў, у тым ліку: бранзалет з круглага тоўстага дроту з завязанымі канцамі, бранзалет з круглага дроту, бранзалет (альбо частка грыўні), скручаны з чатырох дратоў, бранзалет,

скручаны з двух драгоў, фрагмент грыўні, сплеченай з чатырох драгоў, з часткай яе замка. Скарб ухаваны ў другой палове X ст.

Разам з ювелірным рамяством у раннегарадскі час магчыма вызначыць і кавальскае. Сляды кавальскага рамяства вызначаюцца па знаходжанні шлакаў у пласце апошняй чвэрці I тыс. на гарадзішчы і вакольным горадзе. Развіццю кавальскага рамяства ў той час, безумоўна, спрыяла блізкае размяшчэнне р. Палаты з практычна неабмежаванымі запасамі вады.

Росквіт рамёстваў прыпадае на XI – XIII стст. Гэта шмат у чым абумовіла станаўленне Полацка як горада ў сацыяльна-эканамічным разуменні. Г.В. Штыхаў вылучае ў Полацку XI – XIII стст. наступныя віды рамёстваў: кавальскае, ювелірнае, гарбарнае і кушнерскае, дрэваапрацоўчае, касцярэзнае, камнячоснае і ганчарнае [315, с. 56 – 103]. Апісанне тэхналогіі рамёстваў і прадукцыі надзейна падмацавана археалагічнымі знаходкамі, некаторыя з іх можна характарызаваць як комплексы вытворчых майстэрняў (наяўнасць спецыялізаваных рамесных інструментаў, паўфабрыкатаў і гатовых вырабаў, рэшткаў жылых і вытворчых пабудоў, сыравіны, адыходаў вытворчасці). Усе разам гэтыя прыметы спецыялізаванай майстэрні прысутнічаюць рэдка, аднак іх пэўныя спалучэнні дазваляюць вызначаць тыя ці іншыя вытворчыя комплексы. Пры гэтым асабліва падкрэслім, што набор адзінкавых прымет (напрыклад, знаходжанне рамеснага брака ці асобных прылад працы і інш.) пазначаюць толькі *магчымасць* існавання рамеснай вытворчасці на той ці іншай тэрыторыі. *Верагоднасць* такой вытворчасці можа быць вызначана толькі пры працягненні археалагічнага вывучэння.

Комплекс прымет, які сведчыць пра існаванне той ці іншай спецыялізаванай майстэрні, вызначае стан ведаў пра існаванне рамеснай вытворчасці ў Полацку ў X – XVIII стст. і прадстаўляе найбольшую цікавасць.

Так, сярод матэрыялаў, атрыманых падчас раскопак 1950 – 1960-х гг. да комплексу рамесных майстэрняў можна залічыць набор рухомах і нерухомах артэфактаў, звязаных з кавальскай, ювелірнай і гарбарнай вытворчасцю.

Кавальскае рамяство прадстаўлена вялікім наборам прылад працы і рэшткамі пабудоў гаспадарчага прызначэння (гаспадарчая пабудова 6 – Ж, якая вызначаецца як кузня, і пабудова 4 – М) [315, с. 56]. Той жа набор артэфактаў характарызуе ювелірную вытворчасць (пабудова 7 – М 1243 – 1245 гг.). Гарбарная справа прадстаўлена вялікім наборам паўфабрыкатаў, адыходаў вытворчасці і гатовых вырабаў са скуры. Прычым усе групы артэфактаў XI – XIII стст. (абутак, рамяні, каліты, воўна, перамяшаная з вапнай і інш.) у вялікай колькасці знойдзены толькі на месцы г. зв. усходніх раскопаў, што дазваляе вызначыць гэтую тэрыторыю як асноўную для размяшчэння гарбарнай вытворчасці таго часу. Майстэрня лакалізавана ў межах пабудовы 7 – А [315, с. 72 – 75].

Картаграфія размяшчэння археалагічных комплексаў розначасовых рамесных майстэрняў прадстаўлена на мал. 6.1. Пры гэтым асабліва падкрэслім, што адзінкавыя сляды вытворчасці (асобныя фрагменты прылад працы, адыходы вытворчасці ці паўфабрыкаты) той ці іншай галіны рамяства сустракаюцца практычна ў кожным раскопе і пры складанні пазначанай карты-схемы не ўлічваліся.

Найбольшай колькасцю прадстаўлены артэфекты (вырабы, нарыхтоўкі, прылады вытворчасці), якія сведчаць пра развіццё ў Полацку ювелірнай справы. Эталонам і вяршыняй эмальернай справы з'яўляецца Крыж Еўфрасінні Полацкай, створаны Лазарам Богшай у 1161 г. Пытанне аб месцы вырабу Крыжа з'яўляецца дыскусійным. Даследчыкамі прапануюцца гіпотэзы аб магчымым яго стварэнні ў Полацку ці ў Кіеве.

Археалагічнымі прыметамі эмальерных майстэрняў з'яўляюцца рэшткі рознакаляровай эмалевай масы, матрыцы, тыгелькі, інструментарый ювеліра. Тры такія майстэрні выяўлены ў Кіеве [148, с. 66 – 67].

Пытанне аб магчымасці існавання спецыялізаванай на вытворчасці вырабаў з перагародчатай эмаллю ювелірнай майстэрні з'яўлялася прадметам асобнага даследавання [148]. Так, у Полацку падчас раскопак 1962 г. В.Р. Тарасенкі і Г.В. Штыхава на Верхнім замку былі знойдзены фрагменты вырабу з перагародкавай эмаллю XII ст. Акрамя таго, у раскопе быў знойдзены і інструментарый ювеліра – бронзавы пінцэт, тыглі, у тым ліку тыглі з нацёкамі чырвонай шклопадобнай масы і расплаўленага металу. Гэтыя знаходкі як быццам бы сведчаць пра існаванне ювелірнай майстэрні. Контраргументам з'яўляецца сціслае апісанне ў справаздачы слядоў драўляных канструкцый на вызначаным стратыграфічным гарызонце, уласна майстэрні [148, с. 67].

На нашу думку, дадзены комплекс рэчаў не можа з'яўляцца выпадковым наборам артэфактаў. Усё ж ён сведчыць пра існаванне ювелірнай майстэрні калі не непасрэдна ў межах раскопа 3, то дзесьці побач з ім. Гэтая майстэрня існавала ў XII ст. на пасадскай тэрыторыі *каля* Верхняга замка.

Падчас раскопак Г.В. Штыхава ў 1963 – 1968 гг. на Верхнім замку быў знойдзены шэраг матэрыялаў, якія сведчаць аб развіцці ювелірнага мастацтва ў Полацку XII – XIII стст. Сярод іх шматлікія ліцейныя формачкі для адліўкі пацерак, прывесак, крыжыкаў, гузікаў, пярсцёнкаў, бранзалетаў і г. д. Таксама былі знойдзены недапрацаваныя формы і ліцейныя тыглі (больш за 50 шт.), якія сведчаць пра мясцовую вытворчасць ювелірных упрыгожанняў. Рэшткамі майстэрні ювеліра можа быць загінуўшая ў пажары пабудова 7 – М 1243 – 1245 гг. (вызначэнне паводле дэндрахраналогіі) [280, с. 267; 315, с. 46].

Сляды ювелірнага рамяства на Верхнім замку магчыма вызначыць і ў больш ранні час. Так, у 1910 г. падчас рыцця вадасцёкавай канавы быў

знойдзены скарб сярэбраных рэчаў, агульнай вагой 9,43 кг. Скарб ухаваны ў 60-е гг. XI ст. і з’яўляецца сыравінным запасам ювеліра [315, с. 107].

Другая ювелірная майстэрня XII ст. існавала на адлегласці больш за 400 м на ўсход ад адзначанай і мае ўсе неабходныя прыметы спецыялізаванага вытворчага комплексу: 1) наяўнасць 7 пабудоў, пры гэтым памеры жылой часткі сядзібы складаюць каля 340 м², усяго прысядзібнага комплексу – больш за 1500 м²; 2) багаты набор ювелірных вырабаў і прылад працы ювеліра (вырабы з каляровых металаў, бурштыну, шкла); 3) наяўнасць вырабаў і нарыхтовак з бронзы (больш за 40 экз.). Сярод саміх гаспадароў сядзібы была ўзроставае спецыялізацыя. Рамеснікі адначасова працавалі з металам, шклом, бурштынам і косцямі. Вырабы з метала ў пераважнай большасці рабіліся на заказ, а бурштын, шкло былі прадуктамі масавага попыту. На прыкладзе полацкай сядзібы прадстаўлена першае сведчанне ювелірнай таварнай вытворчасці на тэрыторыі Беларусі [280, с. 271 – 272].

Гэтая сядзіба належала далёка не радавому рамесніку. Можна цалкам пагадзіцца, што тут на працягу амаль стагоддзя жыла цэлая сям’я-дынастыя ювеліраў.

Існуюць пераканаўчыя доказы існавання мясцовай вытворчасці шкляных вырабаў у межах вызначанага рамеснага комплексу. Знойдзены вырабы са шкла, аплаўлены шклошлак у выглядзе дыскападобнай прывескі, шкляная кропелька ў выглядзе “батаеўскай слёзкі” ўнутры шлака, аплаўленыя шкляныя нарыхтоўкі ў выглядзе бранзалета і бракаваныя пацеркі, у якіх адсутнічалі канальныя адтуліны [280, с. 271].

Пра магчымасць апрацоўкі шкла і вытворчасці паліў варта сказаць асобна. У 2010 г. на тэрыторыі Запалоцкага пасада ў пласце XI – XII стст. было выяўлена венца гаршка, пакрытага жоўтай палівай (мал. 6.2). Гаршок належыць да спецыфічна полацкага тыпу IV паводле Г.В. Штыхава, таму няма ніякіх сумненняў пра яго мясцовую вытворчасць. Вытворчасць паліванай керамікі ў Полацку існавала ў XII – першай палове XIII стст. і акцэнтавалася не толькі на вытворчасці паліў для плітак падлогі шматлікіх помнікаў дойлідства, але і бытавой керамікі аналагічна ганчарнай вытворчасці Друцка, Мсціслаўля, Чарнігава, Вышгарада, Кіева і інш. рамесных цэнтраў Старажытнай Русі [173, с. 28 – 30].

Майстар і члены яго сям’і былі адукаванымі людзьмі, ведалі грамату. Аб гэтым сведчаць надпісы на праселках (“пататная”), асобныя літары на керамічным посудзе і касцях [280, с. 272].

Цалкам верагодна атаясамліваць сярод гаспадароў сядзібы знакамітага ювеліра Лазара Богшу, на карысць гэтага сведчыць надпіс на адной з косці літар “Л” і “ЛН” – скарочанай формы ад “лазореві”.

Дык ці магчыма вызначыць Полацк як месца, дзе Лазарам Богшам быў выраблены знакаміты Крыж Еўфрасінні? Прамога адказу на гэтае пытанне, відаць, мы не знойдзем, аднак ускосныя доказы на карысць такога меркавання ўсё ж такі ёсць. Сярод рарытэтных знаходак на полацкім гарадзішчы заслугоўваюць увагі дзве бронзавыя фігуркі-падвескі ад напрасвольнага крыжа – Багародзіцы і апостала Іаана, якія аплакваюць Хрыста (сюжэт распяцця на крыжы). Фігуркі адлітыя ў форме, малюнак барэльефны, вышыняй 0,4 – 0,6 см. Вышыня фігуркі Багародзіцы – 8 см, у фігуркі апостала адсутнічае галава, але захавалася ніжняя частка (крапленне), што ўсё разам мае вышыню 8 см. Абедзве фігуркі размяшчаліся на кіотным крыжы (мал. 6.3: 1). Аснова кіотнага крыжа з цалкам аналагічнай фігуркай Прадстаячай Багамацеры была знойдзена ў 1940 г. у Севастопалі (Херсанэсе), асобная фігурка Іаана – на Шапятоўскім гарадзішчы Хмяльніцкай вобласці (Украіна), яна датуецца першай паловай XIII ст. Знаходка дзвюх фігурак на полацкім гарадзішчы – трэцяя ў гэтым шэрагу, што сведчыць аб іх вялікай каштоўнасці. На карысць мясцовай (полацкай) адліўкі абедзвюх фігурак гавораць шматлікія абломкі тыгляў, знойдзеныя ў стратыграфічным пласце XII – XIII стст. Візуальнае параўнанне фігурак, знойдзеных у Херсанэсе, Шаставіцы і Полацку дазваляе заўважыць, што асобныя дэталі адзення Божай Маці і апостала Іаана з полацкага гарадзішча маюць істотныя адрозненні ад згаданай групы вырабаў.

Відавочна, што полацкія фігуркі адліты ў асобнай ювелірнай форме, а пазначаныя асаблівасці пацвярджаюць магчымасць іх мясцовай вытворчасці. Паўсюль разам са згаданымі знаходкамі ў культурным пласце былі адшуканы фрагменты тыгляў для плаўкі каляровых металаў. Усё гэта сведчыць, што мясцовая вытворчасць высокамастацкіх рэчаў па візантыйскіх канонах у Полацку, відавочна, існавала.

Існаванне мясцовай вытворчасці высокамастацкіх рэчаў выразна прасочваецца на прыкладзе іншых прадметаў дробнай пластыкі. Так, у раскопе 2007 г. была знойдзена адваротная створка меднага крыжа-энкаліпёна (машчавіка). Крыж быў знойдзены ў верхнім перакапаным пласце зямлі. Падобныя крыжы належаць да тыпу т. зв. барысаглебскіх энкаліпёнаў (варыянт 1 паводле Г.Ф. Карзухінай і А.А. Пясковай), час існавання такіх крыжоў ахоплівае XI – пачатак XIII стст. [145, с. 87]. Кананічна на ліцавой створцы змяшчалася выява князя Барыса, на адваротнай – Глеба, хоць вядомы і варыяцыі, звязаныя з асабістымі перавагамі майстроў. Уладальнікамі крыжоў-энкаліпёнаў былі вялікія князі, дружыннікі, рамеснікі і іншыя заможныя людзі. Крыж мае памеры 5,2 × 7,1 × 0,4 см (з завесамі), 5,2 × 6 см (без завес). Малюнак барэльефны, захаванасць крыжа добрая (мал. 6.4: 1).

Першасная адліўка энкаліпёнаў падобнага тыпу адбывалася ў Кіеве, у некаторых усходнеславянскіх землях вядомы мадыфікаваныя адліўкі па

прывезеных з Кіева ўзорах. Да ліку такіх адлівак належыць створка крыжа, знойдзеная на полацкім гарадзішчы. Крыж з аналагічнай выявай знойдзены падчас раскопак у Вялікім Ноўгарадзе ў пабудове 1135 г. (памер $5 \times 5,8$ см).

Ёсць падставы меркаваць, што знойдзены на гарадзішчы крыж быў выраблены ў Полацку ў часы княжання аднаго з сыноў легендарнага Усяслава Брачыславіча (1044 – 1101) – Барыса Усяславіча (1127 – 1128). У першай трэці XII ст. у Полацку актыўна распаўсюджваецца культ Барыса і Глеба, у прыгараднай мясцовасці Бельчыцы на левым беразе р. Дзвіны будуюцца Барысаглебскі княжацкі манастыр з велічным саборным храмам.

Малюнак на створцы полацкага крыжа добра чытаецца, маюцца нязначныя сляды пацёртасці лікаў святых, выкліканыя працяглым нашэннем крыжа. У цэнтры кампазіцыі змешчана выява князя ў поўны рост. У левай руцэ князь трымае сімвал веры – мадэль храма. Храм намаляваны трохапсідным, ён мае прысадзістыя прапорцыі. Верагодна, за аснову малюнка прыняты Сафійскі сабор. Але які? З трох вядомых на Русі Сафіяў (Кіеў, Ноўгарад, Полацк) полацкая і наўгародская мелі па тры апсіды⁵¹, значыць, кіеўскі храм з пяццю апсідамі за аснову малюнка на крыжы не мог быць прыняты. Такім чынам, прататып малюнка храма – крыжова-купальны сабор з трыма апсідамі і пяццю купаламі. І хоць фармальна гэтаму апісанню найбольш адпавядае полацкая Сафія⁵², усё ж мадэль храма ў руцэ князя – гэта выява традыцыйнага праваслаўнага пяцігаловага храма, які сімвалізаваў Уваскрэшэнне Хрыста і чатырохевангелле.

У выяве князя ювелір старанна перадаў усе дробныя дэталі вопраткі (на правым плячы князя – фібула, на галаве – княжацкі вянок, бачны ніспадаючыя складкі намёта). Майстар імкнуўся перадаць адзенне святых: зверху ў медальёне змешчаны малюнак Багамацеры, выразна бачны мафорый, у бакавых медальёнах размешчаны крыху меншыя па памеры малюнкi святых.

У раскопе на Вялікім пасадзе ў 2009 г. былі знойдзены дзве ліцавыя створкі бронзавых крыжоў-энкаліпіёнаў з выявай Ускрыжаванняў. Адзін з іх выклікае найвялікшую цікавасць. Шырыня крыжа 4 см. Вышыня ад вушка да абламанай ніжняй часткі 4,7 см, да ніжняй часткі перакрыжжа – 4,3 см, таўшчыня створкі – 0,3 см (мал. 3.6: 3). Выява Ускрыжаванага Хрыста перададзена высокім рэльефам. Захаваліся выявы дробных дэталей (рысы твару, характэрная перадача німба, стылізаваны раслінны арнамент над Сусветным дрэвам). Надгалоўе выканана ў выглядзе шырокага вушка.

---

⁵¹ Пазнейшыя прыдзелы Наўгародскай Сафіі ў разлік не прымаюцца.

⁵² Існуе меркаванне, што пачатковы сабор XI ст. у Полацку меў пяць купалоў, у XII ст., падчас другога этапа будаўнічых работ, да іх былі дабудаваны яшчэ два.

Гэты энкаліпён пакуль што не мае аналагаў. Тыпалагічна падобная выява вядома толькі на энкаліпіёне XII ст., які захоўваецца ў Нацыянальным музеі гісторыі Украіны (г. Кіеў) і паходжанне якога застаецца нявысветленым [145, с. 96]. Іканаграфічны тып выявы на гэтым крыжы вельмі сцёрты і практычна не чытаецца. Памеры энкаліпіёна 5,0 x 3,9 x 2,3 см.

Такая форма крыжоў-энкаліпіёнаў з пашыранымі канцамі характэрна для візантыйскіх вырабаў, але вытворчасць захоўваемага ў Кіеве крыжа на тэрыторыі Русі не выклікае сумнення [145, с. 96].

Выява Хрыста на знойдзеным падчас раскопак на плошчы Свабоды крыжы-энкаліпіёне стылістычна родная выява на нацельных крыжах “паўночнаеўрапейскага тыпу”, якія датуюцца X – XI стст. Два з іх знойдзены ў Полацку, адзін – сярод рэчаў ювелірнай майстэрні X – XI стст. на Ніжнім замку [271, мал. 48], другі – выпадковая знаходка А.Г. Бухавецкага ў вусці р. Палаты (мал. 6.5: 1). Крыж, знойдзены ў р. Палаце, мае памер 5,2 x 3,9 см. Памеры крыжа з Ніжняга замка – 5 x 3,8 см. Шырыня крыжа-энкаліпіёна 4 см. Вышыня ад вушка да абламанай ніжняй часткі 4,7 см, да ніжняй часткі перакрыжжа – 4,3 см, таўшчыня створкі – 0,3 см.

На ўсіх трох выявах фігура Хрыста займае ўсё поле крыжа, выразна перададзены рысы твару, дэталі аддзення. Кісці рук Хрыста непарпарцыянальна вялікія. Амаль супадаюць памеры (шырыня знойдзенага на плошчы Свабоды і ў р. Палаце крыжоў адпаведна 4 і 3,9 см). Гэта сведчыць на карысць іх вытворчасці ў межах адной з дзвюх ювелірных майстэрняў X – XII стст., адкрытых на Ніжнім замку і на Вялікім пасадзе г. Полацка. Інакш як яшчэ патлумачыць факт знаходжання трох унікальных, тыпалагічна родных рэчаў на абмежаванай тэрыторыі каля Верхняга замка? Пры гэтым падкрэслім тую акалічнасць, што адзін з нацельных крыжоў быў знойдзены падчас раскопак рэшткаў ювелірнай майстэрні X – XI стст.

Пры раскопках на гарадзішчы былі выяўленыя артэфакты, якія сведчаць аб пражыванні тут гарадской вярхушкі – князя і баяраў. Сярод іх - бронзавая літая накладка (мал. 6.6). Выраб мае форму раўнастаронняга трохвугольніка, выгнутага па вертыкальнай восі (памер бакоў роўны 10 см). Гэты прадмет з’яўляўся састаўной часткай адной кампазіцыі з некалькіх, магчыма, аналагічных па сюжэце, накладак. Малюнак барэльефны, вышыня адліўкі 0,3 см. Можна выказаць меркаванне, што некалькі падобных накладак атачалі драўляную чару. Дэфармацыя верхняй часткі выраба не дазваляе вызначыць дыяметр чары.

Мацавалася накладка з дапамогай металічных штыфтоў да ніжняга боку вянка драўлянай чары і да прыдоннай часткі сценкі – на гэта ўказваюць адтуліны ў верхняй частцы выраба, а таксама адтуліна са штыфтам у ніжнім вуглу. Малюнак грыфона з’яўляўся свайго роду аб’рэгам змесціва трапезнай

чары, прызначанай, верагодна, для сталавання князя або яго бліжэйшага асяроддзя. Не выключана, аднак, прызначэнне чары для царкоўных мэт. Раслінны арнамент сімвалізуе Дрэва Жыцця – архетып найстаражытнейшага сакральнага сюжэта. З іншых элітарных прадметаў з полацкага гарадзішча вылучаюцца бронзавыя візантыйская фібула (мал. 6.3: 2), дэталёвая хораса (мал. 6.4: 2) і падвеска (мал. 6.5: 2).

Такім чынам, археалагічныя даныя сведчаць аб вытворчасці ў Полацку высокамастацкіх рэчаў, адным з якіх мог з’яўляцца знакаміты Крыж Еўфрасінні (мал. 6.7). Пражыванне ў горадзе заказчыцы, ігуменні Еўфрасінні, таксама пацвярджае гэтую думку. Аднак без адкрыцця ў Полацку ўсяго неабходнага спадарожнага эмальернай справе вытворчага комплексу гэтае пытанне ўсё ж будзе заставацца нявырашаным. Па вызначэнню аўтарытэтай даследчыцы эмальернай справы Т.І. Макаравай, сярод усіх гарадоў Старажытнай Русі эмальерныя школы склаліся ў Кіеве, Разані, Уладзіміры і Ноўгарадзе [174, с. 55 – 60]. Тым не менш, Т.І. Макарава заўважае: “Не ісклучена, што гэты спісок неполон. Есть города, где эмальерные мастерские могли работать короткое время, завися от конкретного княжеского заказа или от прихода мастера. Так, в Полоцке могла на какое-то время функционировать мастерская, где талантливый мастер Лазарь Богша делал свой крест” [174, с. 59].

Сляды вытворчасці жалеза ў межах пасадскай тэрыторыі (рэшткі печак, домніц, наяўнасць скаплення шлакаў) археалагічна зафіксаваны не толькі на тэрыторыі, прылеглай да Верхняга замка. Металургічны шлак трапляецца ў культурных напластаваннях XI – XVI стст. практычна паўсюдна на пасадскай тэрыторыі, вялікія скапленні шлакаў зафіксаваны ў раскопах на Ніжнім замку, паўночнай і паўднёвай частках Вялікага пасаду, г. зн. месцах, прылеглых да р. Палаты ці р. Дзвіны, але на адлегласці да 150 м ад іх. Усё гэта сведчыць аб вытворчасці жалеза на месцы і наступнай яго кавальскай апрацоўцы.

Як прыклад такой апрацоўкі адзначым вырабы, знойдзеныя падчас раскопак на полацкім гарадзішчы ў 2007 г., якія паходзяць са зброёвай майстэрні. Слядоў самой пабудовы, улічваючы невялікую плошчу раскопа, дакладна вызначыць не ўдалося, аднак знойдзеныя артэфакты пераканаўча сведчаць на карысць яе існавання. Так, у раскопе былі знойдзены 44 адзінкі жалезных пласцінак наборнага даспеха і іх нарыхтовак, два кольца кальчугі. Пласцінкі даспеха знойдзены ў стратыграфічным пласце XII – XIII стст. З іх ліку вылучаецца шырокая пласціна-нарыхтоўка з раскляпанымі, але не завальцаванымі адтулінамі для трымання (памеры 2,5 × 6,5 см), 13 вузкіх пласцінак і іх фрагментаў, якія маюць адзін падоўжаны зубчаты край і дзве ці тры адтуліны для крапяжу, адна пасярэдзіне, дзве па краях (памеры гэтых пласцінак ў сярэднім 1 × 6,5 см). Большасць пласцінак (30 цэлых і фрагментаў)

зроблены ў форме крыху выгнутых па даўжыні жалезных палосак з дзвюма-трыма адтулінамі для крапяжу (мал. 2.6 – 2.8).

Нечаканым адкрыццём стала даследаванне рэшткаў печы па вытворчасці плінфы на жылой пасадскай (!) тэрыторыі. У 2007 г. былі атрыманы пераканаўчыя доказы існавання на паўночнай ускраіне Вялікага пасада ў XII ст. гэтага важнага вытворчага комплексу. Росквіт полацкай школы мураванага дойлідства ў XII ст. патрабаваў вялікай колькасці будаўнічых матэрыялаў. Іх вытворчасць павінна была адбывацца ў вялікіх маштабах, улічваючы той факт, што ў Полацку археалагічна адкрыта не менш за 10 мураваных храмаў XII ст. (сапраўдная іх колькасць была большай).

Так, у раёне сучаснай вул. Войкава, у будаўнічай траншэі паміж дамамі 1 – 5 быў зафіксаваны развал плінфы без слядоў рошчыны і плітка падлогі з пашкоджанай палівай. Сабрана шмат кавалкаў абпаленай і аплаўленай плінфы. Большасць фрагментаў таўшчынёй 2,7 – 3,5 см, некаторыя 3,7 – 4 см, шырынёй ад 15 да 20 см (знойдзена 7 шт.). Асобныя фрагменты плінфы (19 шт.) мелі знакі на тарцах у выглядзе квадратаў, ліній, трохвугольнікаў і ламаных ліній. Уся плінфа знойдзена ў пласце вільготнай і абпаленай чырвонай гліны з дамешкамі вугля і попелу. У перадмацерыку прасочваецца праслойка шчыльнай чырвонай гліны з дамешкамі колатай плінфы – асновы печы для абпалу плінфы. Да часу яе ўзвядзення вакол утварыўся тонкі культурны пласт. Па гэтай прычыне пад ніжняй камеры печы быў значна вышэйшы за ўзровень мацерыка. Падчас разбурэння печы ўся цэлая плінфа была сабрана [259, с. 261].

Наяўнасць вялікай колькасці цаглянага друзу, бракаванай перапаленай і колатай плінфы з'яўляецца характэрным спадарожнікам плінфяной вытворчасці [230, с. 166]. Шырыня ўчастка траншэі, у якой даследавана рэшткі плінфы, складае 3,5 м. Праслойкі керамічнага друза з колатай плінфай перавышалі шырыню ўчастка [260, с. 5]. Такім чынам, памеры печы былі большыя за адзначаную даўжыню. Гэта тыпова для печаў такога кшталту, дыяметр асновы якіх быў каля 4,5 м [230, с. 166, 199].

Печ была зроблена на перыферыі пасадскай тэрыторыі, на той час ужо заселенай [258; 259]. Печ размяшчалася паблізу ад рова, які вёў да р. Палаты і быў засыпаны ў XIX ст. Улічваючы вялікую пажаранебяспеку цаглянай вытворчасці, магчыма вызначыць, што гэты роў у старажытнасці быў запоўнены вадой.

Нельга не звярнуць увагу на выяўлены на тэрыторыі паселішча за р. Палатой комплекс з 4 паўфабрыкатаў і 1 праселкі з шыфернага сланца. Разам са спадарожнай керамікай (1 ляпное венца і некалькі раннеганчарных) выяўленыя артэфакты магчыма датаваць у межах XI ст. Рэчы размяшчаліся ў межах мацерыковых ям (Табл. I). Характар даследавання не прадугледжваў правядзення археалагічных раскопак, таму, відавочна, гэты комплекс рэчаў

далёка не поўны. У дадзеным выпадку вельмі важна, што адкрытыя сляды камнячоснай справы, магчыма, сведчаць пра рамесныя заняткі пэўнай часткі насельніцтва і апрацоўку каменю з прывазной сыравіны на пасадскай тэрыторыі.

У XIV – XV стст. даных аб развіцці рамёстваў у Полацку няшмат па прычыне адсутнасці будаўнічых гарызонтаў гэтага часу. Тым не менш, асобныя археалагічныя комплексы дазваляюць вызначыць ступень развіцця асобных рамёстваў. Так, на тэрыторыі паўднёвага дварыка былога кадэцкага корпуса (езуіцкага калегіума / акадэміі) у г. Полацку ў раскопе 4 (2003 г.) былі выяўлены рэшткі касцярэзнай майстэрні.

Рэшткі касцярэзнай майстэрні былі даследаваны ў стратыграфічным пласце разам з рэчамі, якія датуюцца ў дыяпазоне XIV – XVI стст. Гэты стратыграфічны пласт захаваў рухомыя артэфакты і фрагменты драўлянай забудовы сядзібы рамесніка-касцярэза. Ад будынкаў засталіся напалову спаранелыя кавалкі абпаленых плах, драўляныя насцілы з дошак і архітэктурна-дэкаратыўная кераміка каля іх (кавалкі глінянай абмазкі печы, кавалкі гаршковай кафлі і пліткі падлогі). Каля плах і драўляных насцілаў знойдзена вялікая колькасць металічных рэчаў – інвентар згарэлых пабудоў, а таксама вырабы з косці, нарыхтоўкі і абрэзкі косці.

Большасць масавых і індывідуальных знаходак існавала ў межах XV – XVI стст., а іх характар указвае на тое, што на месцы раскопа 4 размяшчалася адна ці некалькі пабудоў, якія загінулі ў агні [43-А].

Размяшчэнне рэшткаў плах дазваляе акрэсліць адлегласць паміж сценамі адной з пабудоў – 2,3 м. Бліжэй да сярэдзіны пабудовы, амаль ушчыльную да паўднёвай сценкі, размяшчаўся апечак (развал спечанай гліны на плошчы квадрата 1,8 × 1,2 м, магутнасцю 0,3 – 0,4 м). На асобных кавалках гліны захаваліся адбіткі гаршковай кафлі.

Цікава адзначыць, што пад адной з плах (верагодна, ніжні вянок пабудовы), якую маркіраваў краевугольны камень, знойдзена манета – прускі грош Альберта II (1537 ці 1544 гг.) – як магчымае сведчанне звычайу класці манету пад вугал дома.

Група рухомах артэфактаў прадстаўлена жалезнымі дэталямі дзвярнога набору, прыладамі працы і будаўнічымі матэрыяламі. У склад рэчаў пабудовы ўваходзяць прабоі, будаўнічыя і пабытовыя скобы, завескі ад аканіц, дзвярная клямка, цвікі, жалезнае кольца і дзве дэталі ад навясных замкоў. З рэдкіх знаходак вылучым кавалак свінцовай аправы ад шклянога акна [43-А].

Аконнае шкло ў пабудовах мяшчан з’яўляецца на працягу XVI ст., што характэрна як для насельніцтва ВКЛ, так і Польшчы [330, с. 6; 350, s. 122]. Аконнае шкло ў выглядзе шыбак невялікага фармата ўстаўлялася з двух бакоў аправы і спалучаліся з яе дапамогай у цэлы аконны ліст [351, s. 59]. Пры гэтым

менавіта ў Полацку ў параўнанні з іншымі беларускімі гарадамі ВКЛ дамы мяшчан аздабляліся шклянымі вокнамі ўжо у першай палове XVI ст.

Прылады працы рамесніка-касцяра прадстаўлены жалезным разцом (мал. 6.8: 1), разцом-калаўротам, шыламі (мал. 6.8: 2 – 3), чатырма нажамі (мал. 6.9: 1 – 4), двума свердламі (мал. 6.9: 5, 7), вырабам невядомага прызначэння (мал. 6.8: 4). Шылы з квадратным сячэннем вастрыя па матэрыялах заслаўскай калекцыі бытавалі з XII да XVII стст. [91, с. 60]. Шыла з плоскім канцом (мал. 6.8: 4) мае даўжыню 12,8 см і цэльнаметалічную рукаць квадратнага сячэння 0,7 см х 0,7 см. Гэты інструмент выкарыстоўвалі для пляцення. На плоскай (рабочай) частцы размешчаны дзве квадратныя адтуліны. Аналагічныя адтуліны прысутнічаюць на асобных плоскіх стрыжнях шылаў, знойдзеных у сярэднявечных гарадах Беларусі [8, с. 264, мал. 164: 11].

Разам з пазначанымі металічнымі рэчамі былі знойдзены два асялкі, якія маглі выкарыстоўвацца як лашчылы для паліравання косці. Асялкі зроблены з дробназярністага пясчаніку.

Адметнай з'яўляецца і значная колькасць знойдзеных касцяных артэфактаў, якія прадстаўляюць усе ступені вытворчасці: ад рэшткаў апрацаваных рагоў, касцей і рамеснага браку да нарыхтовак і гатовых вырабаў. Так, у стратыграфічным пласце 3 знойдзена 25 асаванняў (разетак) масіўных рагоў, 86 касцяных нарыхтовак разам з адыходамі вытворчасці (рэшткамі апрацаваных рагоў і костак) (мал. 6.10: 4 – 5). Тры касцяныя накладкі з адтулінамі з'яўляюцца рамесным бракам (мал. 6.10: 1 – 3). Вырабы прадстаўлены шахматнай фігурай (ферзь), кубікам для гульні і касцяным пярсцёнкам (мал. 6.10: 6 – 8). Разам з гэтымі касцянымі вырабамі былі знойдзены згаданыя вышэй металічныя інструменты, кавалкі керамікі, пераважна гаршкоў.

З 86 рэштак апрацаваных рагоў і костак 3 – гэта разеткі рагоў са слядамі рэзання і 83 нарыхтоўкі і абрэзкі з рагоў і костак, як правіла, тонкія касцяныя пласцінкі рознай формы. Да нарыхтовак належаць кавалкі адросткаў рагоў са слядамі падрубкі, ламання, пілавання, рэзання і глянцавання. Рамесны брак прадстаўлены накладкамі на дзяржанне нажа ці нейкую іншую прыладу. Усяго знойдзена 5 такіх накладак (вызначана сыравіна толькі двух). Тры накладкі маюць некалькі адтулін дыяметрам 0,2 – 0,3 см для клёпкавага мацавання на металічнай аснове. Зроблены з рога аленя (*cervus elaphus*) і лася (*alces alces*). Таўшчыня накладак каля 0,3 см.

Цэлыя касцяныя вырабы з'яўляюцца рарытэтнымі знаходкамі. Сярод іх неабходна вылучыць касцяную шахматную фігуру фярзя XV – XVI стст. з рога аленя (самка *cervus elaphus*, узрост большы за 4 гады, перад вытворчасцю

сыравіна была адмочана) і косць для гульні: кубік з рабром 1,2 см з нанесенымі цыркульным арнамантам вочкамі ад аднаго да шасці⁵³ (мал. 6.10: 7).

Сыравінай для вытворчасці касцяных вырабаў з'яўляўся астэалагічны матэрыял дзікай і хатняй жывёлы. Па вызначэнні А. А. Разлуцкай, усе 25 спілаў разетак рагоў належалі аленям (*cervus elaphus*). З 86 спілаў і нарыхтовак асноўная частка (83 адзінкі) была зроблена з рагоў, якія належалі дзікім жывёлам: 68 – аленю, 14 – ласю (*alces alces*), 1 – лані (*cervus dama*). Апрацаваныя косткі хатняй жывёлы (усяго 3 адзінкі) належалі: 1 – буйной рагатай жывёле (*vos taurus*), 1 – свінні (*sus scrofa domestica*), 1 – каню (*equus caballus*).

Даследаваная частка Вялікага пасада здаўна з'яўлялася месцам пражывання рамеснікаў-касцярэзаў. У раскопе 2 (2002 г.) таксама былі выяўлены сляды касцярэзнай вытворчасці ў культурным пласце, які адпавядае стратыграфічнаму гарызонту 4 і датуецца XII – XIII стст. Абмежаваная плошча раскопа 2 (36 м²) дазволіла толькі засведчыць факт прысутнасці рэшткаў касцярэзнай вытворчасці. Раскоп 2 размяшчаўся па найменшай прамой на адлегласці 7,5 м ад раскопа 4 (сярэдня адлегласць складае 10 – 15 м), што можа сведчыць аб пераемнасці рамеснай традыцыі ў розныя гістарычныя эпохі. Гэта, дарэчы, дастаткова тыпова для Полацка. Аналагічнае назіранне зроблена па выніках даследавання ювелірных майстэрняў на тэрыторыі Вялікага пасада ў раёне сучаснай плошчы Свабоды: тут рамеснікі-злотнікі традыцыйна сяліліся з XII па XVII стст. Спадкаемства ў развіцці вытворчых традыцый з'яўляецца характэрнай рысай рамесніцтва Полацка часоў Сярэдневякоўя і Ранняга Новага часу.

Рэшткі другой касцярэзнай майстэрні, стратыграфічна датаванай XIII – XIV стст., былі даследаваны на тэрыторыі Ніжняга замка (у вызначаны перыяд – часткі Вялікага пасада). Драўляных канструкцый пабудовы практычна не захавалася, аднак яе размяшчэнне вызначана стратыграфічна (мал. 6.11).

Планіграфія пласта дае магчымасць прасачыць зону распаўсюджвання суглінка бэжавага колеру ў квадратах 2 і 3 на глыбіні 1,4 м. На плане пласт суглінка мае выгляд трохвугольніка, вяршыня якога фактычна завяршаецца прамым вуглом на адлегласці 0,4 м ад кропкі перакрыжвання кв. 2 – 3, 7 – 8. Каля паўночна-ўсходняй грані трохвугольніка выразна вылучаюцца лінзачкі вугалю дыяметра 0,1 м. Кавалкі абпаленага дрэва зафіксаваны ў межах кв. 8 непасрэдна каля праслойкі суглінка. Магчыма, усё гэта сведчанні існавання драўлянай пабудовы і яе гібелі ў агні. Такім чынам, даўжыня паўночна-ўсходняй сценкі пабудовы (грань згаданага трохвугольніка) перавышае 3 м.

---

⁵³ Па вызначэнні А. А. Разлуцкай, зроблены, верагодна, з косці каня.

Некаторыя рэчы, напрыклад, шыла (мал. 6.12: 4), свярдзел (мал. 6.12: 2), сякера для апрацоўкі косці са спрацаваным лязом (мал. 6.13) маглі належаць да прылад рамесніка-касцярэза. Стратыграфічна гэтая група датуецца ў межах XIII – XIV стст.

Тып сякеры, падобны да знойдзенай у раскопе 1, вырабляўся з XI па XVI ст. Паводле А.М. Кірпічнікава сякера належыць да тыпу V, найбольш позняму яго варыянту, які бытаваў на Русі ў XI – XII стст. у якасці баявой і рабочай сякеры [127, с. 38, рис. 6]. Больш дакладны храналагічны дыяпазон магчыма вызначыць па форме абуха, які ў дадзенай сякеры не захаваўся (мал. 25: 1).

Асноўная частка артэфактаў з касцярэзнай майстэрні прадстаўлена касцянымі і рогавымі вырабамі, сярод якіх пераважаюць двухбаковыя грабяні (мал. 6.14: 4, 5, 6). Касцяныя муфта і сценка выраба (мал. 6.14: 2, 3), а таксама праколка могуць належаць прадукцыі майстэрні.

Шырока прадсталена сыравіна з рогу, а менавіта адыходы вытворчасці – спілаваныя разеткі, кавалкі адпілаваных рогавых пласцінак (мал. 6.15).

Рамесная вытворчасць XVI – XVIII стст. становіцца вельмі разнастайнай па асартыменце і відах прадукцыі. У XVI ст. адбываецца аб’яднанне рамеснікаў у буйныя карпарацыі (брацтвы), аснову будучых цэхаў. Пад 1500 г. згадваюцца “пекары, меснекі, пивовары, доилиды, и иные ремесники” [225, с. 197], у 1502 г. апавядаецца пра полацкіх “золотаров и рымаров, и седларов и ковалев и сыромятников и шевцов и гоньчаров и пивоваров и плотников, и иных ремесников и скоморохов” [225, с. 197].

Сярод рамеснікаў у першай палове XVI ст. найбольш значная і ўплывовая карпарацыя была мясніцкая. З XVII ст. полацкія рамеснікі аб’ядноўваюцца ў цэхавыя арганізацыі. Усім рамеснікам у горадзе і ў прадмесцях прадпісана быць паслухмянымі цэхам.

Гарбарства здаўна займала важнае месца ў іерархіі рамесных прафесій Полацка. Згодна з данымі пісьмовых крыніц, у першай палове XVI ст. у Полацку працавалі седлары, рымары, сырамятнікі, кажамякі, хамутнікі, рукавічнікі [34, с. 38 – 39]. Прадстаўнікі гэтых прафесій стварылі ў Полацку першы цэх.

Сляды гарбарнай вытворчасці былі выяўлены ў Полацку на ўсход па-за межамі паркана Вялікага пасада. Тут знойдзены комплекс нерухомах артэфактаў, які пацвярджае наяўнасць гарбарных майстэрняў XVII – XVIII стст. Гэтыя артэфакты выяўлены на значнай плошчы і ўяўляюць сабой групу гатовых вырабаў (скураны абутак, футаралы, цацкі і інш.), нарыхтоўкі і інструменты вытворчасці, рамесны брак. Блізкае размяшчэнне да вады (р. Палата і роў паркана) спрыяла развіццю вытворчасці [17-А].

Па звестках пісьмовых крыніц, у 1601 г. у Полацку было ўтворана два цэхі. Адзін з іх аб’ядноўваў кавалёў, кацельнікаў, слесараў, мечнікаў і залатароў, другі – краўцоў, кушняроў, шапачнікаў, сапожнікаў і гарбароў [222, с.

49]. У 1619 г. шапачнікі і кушняры вылучыліся з аб'яднанага цэха і стварылі самастойны. З цягам часу да гэтага ж цэху далучыліся скурнікі і краўцы. Напачатку XVIII ст. (1726 г.) цэх кушняроў, шапачнікаў і гарбароў зноў падзяліўся, і з яго складу выйшлі гарбары і ўтварылі новы цэх [113, с. 32]. Напрыканцы XVIII ст. у Полацку нараджаецца мануфактурная вытворчасць (гарбарня Марка Лукашэвіча), у 1786 г. дзейнічае 12 майстэрняў мануфактурнага тыпу па вытворчасці скур [169, с. 134; 222, с. 63, 81].

З сярэдзіны і да канца XVII ст. у Полацку было створана 6 новых цэхаў: цырульнікаў (1642 г.); ганчароў, печнікаў, муляраў і цагельнікаў (1643 г.); скурнікаў і кушняроў (1683 г.). З 1640 г. стаў вядомы самастойны цэх чабатароў, а з 1677 г. – кавальскі і слясарскі цэхі [46, с. 177]. Акрамя таго, актавыя кнігі полацкага магістрата за 1656 – 1657 гг. сведчаць аб існаванні цэха слесараў, кавалёў, катляроў і мечнікаў [46, с. 179 – 180].

У XVII ст. у Полацку паскорылася інтэграцыя рамеснікаў у межах асобных цэхаў, аднак цэх кафляроў у горадзе створаны не быў. У XVII – XVIII стст. вытворчасцю кафлі па-ранейшаму займаліся рамеснікі-кафляры, што ўвайшлі з 1643 г. у цэх ганчароў [9, с. 333]. Будаўніцтвам печаў займаліся муляры, якія ў 1643 г. утварылі ў Полацку свой цэх [113, с. 32]. Гэта пацвярджаюць і пісьмовыя крыніцы: у 1643 г. у Полацку быў утвораны цэх цагельнікаў [113, с. 32]. У тым жа годзе полацкія ганчары ўтварылі свой цэх, устаў якога прадугледжваў экзамен па спецыяльнасці на выраб 5 прадметаў: гарнца шырынёю ў тры пядзі альбо ў далонь; збана такога ж памеру; даёнкі ў карэц велічынёй; рынкі і міскі ў чвэрць шырынёй [9, с. 333]. Уставы многіх цэхаў прадугледжвалі стварэнне “штукі”, г. зн. рэчы, якая б пацвярджала дасканаласць у прафесіі.

У 1654 г. у Полацку вядомы 3 ганчары з ліку каля 750 рамеснікаў іншых спецыяльнасцей [113, с. 11]. Да канца XVIII ст. у сувязі з масавай вытворчасцю шклянога посуду колькасць ганчароў значна скарацілася і займала толькі шостае месца (2,3 %) у параўнанні з рамеснікамі іншых прафесій [169, с. 125].

Многія з высокапрафесійных полацкіх рамеснікаў былі вывезены ў Аружэйную палату маскоўскага Крамля. Сярод іх у 1660 г. згадваюцца сярэбраных спраў майстры, збройнікі, броннікі, загармістры (майстры гадзіннікавай справы) і карэтнікі [208, с. 194]

Паскарэнне тэмпаў мураванага дойлідства ў сярэдзіне XVIII ст. выклікала патрэбу ў вялікай колькасці кваліфікаваных рамеснікаў. У выніку шырокамаштабных будаўнічых работ у Полацку сталі больш запатрабаванымі паслугі гандляроў, пачалі актыўна развівацца шляхі зносін. Адным з найбольш значных вытворчых цэнтраў становіцца езуіцкі калегіум, у якім працавалі і навучаліся рамеснікі шматлікіх спецыяльнасцяў [337, с. 247 – 249].

На працягу XVIII ст. Полацк захаваў ролю значнага рамеснага цэнтра. Пад 1775 г. згадваецца наяўнасць у Полацку 108 цэлавых рамеснікаў і 49 падмайстраў і вучняў. Усяго ж названа 405 асоб мужчынскага гандлёва-прамысловага насельніцтва [222, с. 61].

Залатары былі вельмі паважанымі людзьмі ў Полацку, яны мелі высокае грамадскае становішча і вылучаліся заможнасцю як сярод рамеснікаў, так і ў мяшчанскім асяроддзі ўвогуле [34, с. 38]. Полацкія ювеліры былі вядомы і за межамі дзяржавы: у 1660 г. у Аружэйную палату было вывезена 68 полацкіх і віцебскіх рамеснікаў, сярод якіх першымі згадваюцца майстры “срэбранай” справы [113, с. 13].

Існаванне ювелірнай вытворчасці прасочваецца паводле археалагічных матэрыялаў. У культурным пласце Полацка былі знойдзены шматлікія артэфакты, якія пацвярджаюць высокі ўзровень развіцця рамёстваў у гэты час. Найбольш яркім археалагічным комплексам, які пацвярджае высокія традыцыі развіцця ювелірнай справы ў эпоху Ранняга Новага часу з’яўляецца комплекс рэчаў з ювелірнай майстэрні XVII ст. [1-А, с. 171 – 175]. З гэтага комплексу варта вылучыць наступныя групы артэфактаў: сыравіна, паўфабрыкаты і гатовыя вырабы, інструменты вытворчасці, рэшткі драўляных пабудоў сядзібнага двара.

Па сведчанні пісьмовых крыніц, самыя распаўсюджаныя ганчарныя вырабы – гаршкі – у XVI ст. пастаўляліся ў Полацк з маёнткаў (двароў) мяшчан з бліжэйшай і аддаленай акругі, напрыклад, Друі, Астроўна і інш. [223, с. 105, 145]. Тое ж магчыма сцвердзіць і пра вытворчасць жалеза. Сыравіна (балотная руда) пастаўлялася ў Полацк з сельскай акругі. Пэўная частка крычнага жалеза, відаць, трапляла адтуль жа, хаця ў Полацку і былі адкрыты сляды вытворчасці жалеза на ўласна пасадскай тэрыторыі (у 2003 г. у раскопе на Вялікім пасадзе была выяўлена ніжняя частка сырадутнай печы XVI ст. для выплаўлення чорнага метала, да таго ж вытворчасць жалеза пацвярджаюць шматлікія кавалкі шлака ў культурных напластаваннях X – XVII стст.).

Культурны пласт Полацка ў цэлым дрэнна захоўвае арганіку, таму вырабы з дрэва і скуры XI – XIII стст. у Полацку дастаткова рэдкія. У тых раёнах горада, дзе арганіка адносна добра захоўваецца (усходняя частка Верхняга замка), асобныя катэгорыі артэфактаў не знойдзены. Так, за ўсе гады археалагічнага вывучэння Полацка не было знойдзена ніводнага фрагмента берасцяных грамат, такіх папулярных у Ноўгарадзе. Відавочна, што справа зусім не ў тэзісе “трэба шукаць” (археалагі часта знаходзяць бяроству і касцяныя прылады для пісьма – пісалы – у культурных пластах XI – XIII стст.). Верагодна, у Полацку, як і ў цэлым на тэрыторыі Беларусі, у Сярэдневякоўі існаваў іншы, акрамя бяросты, матэрыял для пісьма. У перапісцы палачане маглі шырока выкарыстоўваць драўляныя таблічкі з воскам – т. зв. цэры. Два фрагменты

берасцяных грамат, выяўленых у Віцебску і Мсціслаўлі, сведчаць аб гандлёвых сувязях з Ноўгарадам. Берасцяныя граматы маглі выкарыстоўвацца наўгародскімі купцамі.

6.2 Гандлёвыя сувязі

Археалагічны матэрыял разам з данымі пісьмовых крыніц з'яўляецца надзейнай асновай для рэканструкцыі гандлёвых сувязяў старажытнага Полацка. Развіццю гандлёвых сувязяў Полацка ў IX – XIII стст. прысвечаны работы айчынных археолагаў [43; 315, с. 104 – 110]. Тэзісна іх змест зводзіцца да наступнага. Вырабленыя ў Полацку рэчы карысталіся попытам сярод насельніцтва воласці. Рамеснікі выраблялі прадукцыю па замове і на продаж. Сведчаннем знешнеэканамічных зносін з'яўляюцца асобныя катэгорыі археалагічных знаходак.

У X – XIII стст. самымі шматлікімі знаходкамі прадметаў імпарту з'яўляюцца праселкі з оўручкага шыферу. Іх зафіксавана больш за 897 шт. (даная паводле І. У. Ганецкай па матэрыялах раскопак А. М. Ляўданскага, А. Р. Мітрафанова, М. К. Каргера, Г. В. Штыхава, П. А. Рапапорта, Г. М. Сагановіча, Н. І. Здановіч і С. В. Тарасава) [43, с. 50]. Шыферныя праселкі з прывезенага каменю вырабляліся і на месцы, пра што адзначана сведчаць нарыхтоўкі з розных гістарычных частак Полацка. За апошнія дзесяцігоддзе калекцыя праселак і асялкоў з оўручкага шыферу папоўнілася больш як на 112 экз.

Другое месца па колькасці займаюць амфары, у якіх прывозілі віно з прычарнаморскіх правінцый Візантыі. У полацкай калекцыі зафіксавана больш за 443 фрагменты гэтага начыння [43, с. 51]. Больш за 35 знойдзена ў раскопках аўтара.

Шкляныя вырабы прадстаўлены 53 фрагментамі, з якіх не менш за 39 – гэта посуд. Якасць шкла і спосабы аздаблення ўказваюць на іх візантыйскае ці кіеўскае паходжанне (мал. 6.16). Не выключаецца, аднак, вытворчасць шклянога ці паліванага посуду з імпартнай сыравіны ў Полацку. Пра гэта сведчыць шматлікі шклошлак, які трапляецца літаральна ў кожным раскопе ў пластах XI – XIII стст., найбольшая колькасць шкляных вырабаў фіксуецца ў напластаваннях першай паловы XIII ст. (пераважна гэта шкляныя бранзалеты).

Калекцыя пацерак з раскопак 1988 – 1989 гг. была апрацавана Т. С. Скрыпчанкай. Было вызначана паходжанне 59 экзэмпляраў (Візантыя – 11+19?; Сірыя – 13?; Пярэдня Азія – 2; Кіеў – 8+6?). Адна пацера з раскопак каля Брацкай школы ідэнтыфікавана як пярэднеазіяцкая [43, с. 52].

Сердалік, сапфір, горны крышталь, знойдзеныя ў адзінкавых экзэмплярах, паступалі з пярэдняй Азіі. З гэтай катэгорыі знаходак найбольшай колькасцю прадстаўлены пацеркі з сердаліку (дзве знойдзены ў раскопках на Запалоцкім пасадзе (2004, 2006 гг.), па адной – на Вялікім пасадзе ў 2005 і 2009 гг. і тры – на гарадзішчы ў 2007 г.).

Знаходкі самшытавых грабенчыкаў нешматлікія: 24 экзэмпляры выяўлены лакальна ў раскопах на Верхнім замку [43, с. 52] і 1 – у раскопе на плошчы Свабоды (2009 г.). Прывозілі іх з тэрыторыі сучаснага Азербайджана.

З металічных рэчаў бясспрэчным імпартам з’яўляецца меч X ст., знойдзены на тэрыторыі “ўсходняга” курганнага некропаля [215, с. 15]. Вырабы з чорных металаў, якія імпартаваліся з вострава Готланд, утрымлівалі павышаную колькасць нікелю, які выкарыстоўваўся полацкімі кавалямі для вырабу камбінаваных прылад [58, с. 105]. Скандынаўскія рэчы нешматлікія. Сярод іх варта вылучыць накладку ў выглядзе галавы дракона (гіпатэтычна), ланцэтападобныя наканечнікі стрэл, магчыма, асобныя формы нажоў з вузкімі і вельмі выцягнутымі чаранкамі. Балцкі і заходнееўрапейскі імпорт прадстаўлены бранзалетамі са звярынымі галовамі, бронзавымі “U”-падобнымі наканечнікамі похваў раманскага тыпу [213, с. 69; 315, с. 68].

Каляровыя металы былі цалкам прывазныя. З бронзы і медзі мясцовымі майстрамі вырабляліся як утылітарныя, так і эстэтычныя рэчы. Сведчаннем мясцовай вытворчасці з’яўляюцца частыя знаходкі ў напластаваннях XI – XIII стст. шлакаў каляровых металаў і тыгляў для плаўлення медзі ці бронзы. Свінцом пакрываліся дахі полацкіх храмаў. Шмат свінцовых вырабаў знойдзена падчас раскопак пасадскай тэрыторыі (гузікі ад верхняй мехавой вопраткі, грузікі, пячаткі і пломбы і інш.). Дакладнага вызначэння мясцовай вытворчасці ці імпартнага паходжання магчыма дасягнуць шляхам супастаўлення рэшткаў металаў на тыглях з наяўнымі рэчамі. Улічваючы вялікую колькасць знаходак гатовых вырабаў і іх нарыхтовак, а таксама медных, бронзавых і алавяных зліткаў (толькі падчас раскопак аўтара іх зафіксавана не менш за 500 экз.), гэты накірунак даследавання ўяўляецца вельмі перспектыўным.

На гарадзішчы ў 1987 г. падчас даследавання жаночага пахавання былі знойдзены ракавіны кауры ў колькасці 35 шт. Гэтыя ракавіны насілі як каралі. Месцам іх здабычы з’яўляецца Індыйскі акіян, у Полацк ракавіны маглі трапіць па дняпроўскім шляху з поўдня альбо з Ноўгарада ці Пскова з поўначы [43, с. 55].

З прадуктаў харчавання імпартнага паходжання магчыма вызначыць толькі шкарлупкі грэцкага арэха і амфары як тарны посуд для дастаўкі віна.

Бурштын з’яўляецца частай знаходкай падчас раскопак на тэрыторыі вакольнага горада і Вялікага пасада. Толькі на тэрыторыі вакольнага горада знойдзена 1313 кавалкаў, з іх 11 фрагментаў са слядамі апрацоўкі, 15

нарыхтовак пацерак і падвесак, 16 гатовых вырабаў (13 пацерак, 1 падвеска, 2 пярсцёнкі) [43, с. 53].

Сведкамі эканамічных зносін з краінамі тагачаснай Заходняй Еўропы з’яўляюцца заходнееўрапейскія дэнарыі, з Візантыяй – візантыйскія манеты і арабскія дырхамы, якія з’яўляліся ўніверсальным плацёжным сродкам. Геаграфія скарбаў дырхамаў маркіруе накірункі развіцця разгалінаваных гандлёвых сувязяў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння [4, с. 43 – 49]. Асаблівую вагу ў вызначэнні крыніц паступлення сыравіны мае знаходжанне ў Полацку скарба сярэбраных і алавяных рэчаў у 1910 г. на Верхнім замку, ухаванага ў XI ст. [315, с. 107].

У 2002 г. падчас раскопак на тэрыторыі Вялікага пасада былі знойдзены 3 фрагменты белаглінянага паліўнога начыння з паліхромным роспісам. Гэтая кераміка, паводле вызначэння У.Ю. Коваля, магла належаць да групы візантыйскай керамікі з пяціколерным роспісам. Кераміка гэтага тыпу з’яўляецца найвышэйшым дасягненнем візантыйскай керамічнай вытворчасці. На Русі быў знойдзены толькі адзін яе ўзор – у Кіеве (талерка з выявай птушкі) [155, с. 54]. Спектральны аналіз дадзеных фрагментаў пацвердзіў, што кобальт па хімічным складзе ўсходні, таксама як і паліва⁵⁴. Дадзеныя кавалкі керамікі маглі належаць талерцы з выявай на ўнутранай частцы леапарда ці нейкага фантастычнага звера (мал. 6.17). Знаходжанне рэдкага і дарагога тыпу візантыйскай керамікі на пасадскай тэрыторыі пацвярджае высокі сацыяльны статус яе насельніцтва.

Арганізацыя гандлю ў Полацку вядома па пісьмовых крыніцах XIII – XVI стст. і, безумоўна, грунтавалася на больш ранняй традыцыі (“старыны не рухаем, навіны не ўводзім”). Замежным купцам забараняўся дробны гандаль у гарадах Полацкай зямлі, толькі оптавы. У прывілеі Полацку на магдэбургскае права 1498 г. асабліва агаворваўся парадак продажу асноўных тавараў: “Теж тые купцы чужыи опрѣч ярмарку под тую меру продавати мають сукно поставом, соль лаштом, перец, имберь, микгдалы и иншыє зелья простые – каменем, шафран, мушкаты, гвоздики, квѣт мушкатовый, кгалкган, цытвар и иншыє зелья дородшыє – фунтом, секиры, ножи и иншыє речы таковские – тахром, або в тузину, железо, олово, медь, цыну, мосяж и иншыє речы таковские – цеинтнаром, фикги, розинки – кошем, вино какое кольве и пиво немецкое и иншоє питье чужое – бочкою целою; ино тьи купцы чужыи не будуть смети под меру меншую а ни продавати, а ни куповати, только, как наверху написано” [225, с. 154 – 156]. Прывілей замацаваў выключнае права палачан прымаць у сябе нямецкіх купцоў, тройчы ў год, на двухтыднёвых ярмарках, гандляваць можна было свабодна, а ў іншыя часы толькі па “меры”,

⁵⁴ Спектральны аналіз праведзены К. А. Лавыш у Інстытуце гісторыі матэрыяльнай культуры Расійскай акадэміі навук.

г. зн. оптам. Гэта і стала прычынай скарачэння аб'ёму нямецкага гандлю ў Полацку [208, с. 143 – 143].

Першыя звесткі аб кантакце гарадоў Полацкай зямлі з Рыгай, а праз Рыгу – з Гоцкім берагам (в. Готланд) утрымлівае хроніка Генрыха Лацвійскага (1210 – 1212 гг.). [163, с. 37]. “Смаленская праўда” 1229 г. (дагавор Смаленска з Рыгай, Гоцкім берагам) з'яўлялася асновай для развіцця і арганізацыі гандлю па Заходняй Дзвіне, у т. л. праз гарады Полацк і Віцебск у наступныя часы [315, с. 108]. Набыць аксаміты, розныя пацеркі і бразготкі візантыйскага ці кіеўскага паходжання, мячы і іншую зброю з Германіі ці Скандынавіі можна было толькі ў полацкіх купцоў. Такім чынам, была створана эканамічная манаполія, якая праіснавала не менш за палову тысячагоддзя [266, с. 83 – 84].

З XIII ст. Полацк становіцца цэнтрам сталага гандлю немцаў у Падзвінні. Тут існавала пастаянная факторыя Ганзы, якую Рыга пераўтварыла ў свой філіял і кіравала ўсім яе жыццём. З іншых ганзейскіх гарадоў сваіх купцоў у Полацк прысылаў Вісбі, Гданьск і Любек. Апрача Ганзы, у XV ст. на Дзвіне гандляваў і Інфлянцкі ордэн [208, с. 140 – 141; 224, с. 142]. З Дамовы Полацка з Рыгай 1330 г. вынікае, што адным з тавараў, якія імпартаваліся ў Полацк у XIII – XIV стст., была металічная сыравіна.

Нямецкая факторыя, верагодна, размяшчалася на тэрыторыі Запалоцкага пасада, каля яе ці нават на яе тэрыторыі ў 1498 г. быў пабудаваны бернардзінскі кляштар. Полацкія граматы XV – XVI стст. сведчаць пра складаны і шматаспектны працэс рэгламентацыі полацка-рыжскага гандлю ў кантэксце палітычных і сацыяльна-эканамічных адносін.

Прыметны аб'ём меў увоз металаў на Полаччыну ў першай палове XVI ст. Так, з замежных купцоў ад продажу патэльняў, сякер, лемяшоў спаганялася трыццатая частка, а ад пяцісот кос – 30 грошаў шырокіх. Па аб'ёму імпорт металічных рэчаў можна параўнаць толькі з увозам тканін [34, с. 48].

Археалагічныя калекцыі не адлюстроўваюць асобныя віды тавараў, якія траплялі з іншых земляў (напрыклад, тканіна). Даныя пісьмовых крыніц узбагачаюць уяўленні пра асобныя катэгорыі прадукцыі. Паводле ведамасці на збор пошліны на віцебскай мытнай заставе за 1605 – 1606 гг., у Полацк увозіліся мыла, розныя гатункі тканіны, скураны абутак, адзенне, футра, касцяныя грабяні [208, с. 173]. У 1765 г. кантрабандны ўвоз і вываз тавараў набыў велізарныя маштабы. Полацкімі купцамі вывозіліся медзь, латунь, жалеза, футра, мыла, чай, воск, сала, скуры, рыба, палатно, украінскі тытунь, мёд. Завозілі жэмчуг, нюрнбергскую галантарэю, грызэт, аксаміт, камзолы, англійскія баваўняныя тканіны, шатландскае сукно, шоўк, шаўковую пражу, залатыя галуны, палотны швабскія і галандскія, кісею, батыст, шаўковыя панчохі і чапцы, англійскія і французскія сагаты [208, с. 172].

Паводле археалагічнага матэрыялу, у XIV – XVII стст. імпорт у Полацку, як і ў іншых гарадах Беларускага Падзвіння, найбольш масава быў прадстаўлены керамікай (чорнаглянцаванай), белаглінянай, паліхромнай, і г. зв. “каменным таварам” [163, с. 27 – 31]. Геаграфія імпарту керамікі ахоплівае тэрыторыю такіх краін, як Польшча, Літва, Германія, а калекцыя налічвае дастаткова прадстаўнічую колькасць вырабаў [1-А, с. 134 – 136, 142]. Г. зв. “рэйнская” кераміка атрымала ў Полацку шырокае распаўсюджанне ў XVI – XVIII стст. [1-А, с. 142]. Да яе ліку належаць знойдзеныя падчас раскопак у 2002 г. на пасадскай тэрыторыі асобныя фрагменты посуду (мал. 6.18).

Гандлёвыя сувязі з Маскоўскай дзяржавай адлюстраваны на прыкладзе самай масавай катэгорыі керамічнай вытворчасці – глінянага посуду. Новыя тэхналагічныя прыёмы (пранікненне нажнога ганчарнага круга, нанясенне паліў і інш.) апырэджвалі развіццё маскоўскай керамічнай вытворчасці амаль на цэлае стагоддзе – нават у адносна блізкім да Полаччыны Смаленску з’яўленне “тачнай” керамікі фіксуецца не раней за другую палову XVII ст. (у Полацку – з XVI ст.). І хоць формы смаленскага посуду часта дублююць маскоўскую кераміку, тэхніка нанясення паліў паступова набліжаецца да беларускіх аналагаў [1-А, с. 99].

Асабліва важным прадстаўляецца факт наяўнасці прамых рамесных стасункаў з паўночна-заходнімі гарадамі Расіі, у прыватнасці з Псковам. Гэта выразна прасочваецца па распаўсюджванню ў Полацку асобных тыпаў гаршкоў групы I XIV –XVI стст. Гэта далёка не выпадкова – менавіта Пскоў з XVI ст. становіцца адным з галоўных цэнтраў гандлю Маскоўскай дзяржавы з краінамі Захаду [126, с. 89].

Не апошнюю ролю ў гэтым працэсе адыгрываў той факт, што Смаленск у XVII ст. з’яўляўся свайго роду брамай у гандлі Маскоўскай дзяржавы з краінамі Захаду. У XVII ст. на тэрыторыі ВКЛ былі актыўна распаўсюджаны сярэбраныя капейкі Маскоўскай дзяржавы, адзін з эпизодаў выкарыстання такой манеты меў для палачан трагічны наступствы і стаў прычынай пажару 1643 г. [242].

Нумізматычныя калекцыі сведчаць пра прысутнасць у Полацку філіялаў гандлёвых дамоў, якія мелі ўласныя грашовыя адзінкі – г. зв. жэтоны. Адзін з білонавых жэтонаў фірмы Ганса Шульцэса (Нюрнберг, XVI ст.) выяўлены падчас раскопак на тэрыторыі Вялікага пасада ў 2002 г.

Мода на паленне тытуню абумовіла ўвоз керамічных люлек у XVII – XVIII стст. з тэрыторыі Галандыі, попыт на парфуму і развіццё аптэчнай справы сталі прычынай увозу белагліняных памадных слоікаў з тэрыторыі Расіі [1-А, с. 137, 145].

Асобныя артэфакты, знойдзеныя ў Полацку, сведчаць пра сувязі з мусульманскім светам. Да ліку імпартаванай з Усходу керамікі адносіцца фрагмент збана XVI ст., які знутры пакрыты белай глухой палівай, а звонку –

сіняй. Начынне мае дэкараваную рэльефным арнамантам паверхню, якая дадаткова аздоблена белым колерам (мал. 6.19). Па вусным вызначэнні І. У. Ганецкай і У. Ю. Коваля, гэтае начынне – турэцкі паўфаянс з паліхромным падглазурным роспісам.

Пра наяўнасць гандлёвых сувязяў палачан з Турцыяй сведчаць пісьмовыя крыніцы. У 1561 г. полацкі ваявода Станіслаў Давойна атрымаў права бязмытнага пропуску праз усю тэрыторыю ВКЛ чатырох вазоў тавараў з Полацка ў Турцыю і назад [34, с. 50].

Захапленне культурай Усходу стала адметнай рысай маньерыстычнай традыцыі мастацтва ВКЛ Натуральна, што гэтыя тэндэнцыі не абмінулі і Полацк. Панаванне ў Рэчы Паспалітай у канцы XVI – пачатку XVII стст. моды на ўсё ўсходняе (турэцкае, іранскае, угорскае, малдаўскае, харвацкае, славацкае) прадыхавала з’яўленне асобных высокамастацкіх вырабаў [1-А, мал. 68: 30, 31].

Такім чынам, падводзячы вынік агляду развіцця рамяства і гандлю варта заўважыць, што ў Полацку ў X – XIII стст. існавала мясцовая вытворчасць ювелірных рэчаў (зафіксаваны сляды дзвюх ювелірных майстэрняў X – XI стст., у напластаваннях XII ст. адкрыты сляды ювелірнай вытворчасці на Верхнім замку і комплекс майстэрні XII ст. на Вялікім пасадзе. Апошняя, акрамя вырабаў рэчаў з каляровых металаў, спецыялізавалася і на вытворчасці шклянных вырабаў. Вытворчасць высокамастацкіх рэчаў магла адбывацца і ў межах ювелірнай майстэрні на полацкім гарадзішчы.

У XI – XIII стст. у Полацку развіваліся наступныя віды рамёстваў, вылучаныя па матэрыялах “усходніх” раскопаў на Верхнім замку: кавальскае, ювелірнае, гарбарнае і кушнерскае, дрэваапрацоўчае, касцярэзнае, камячоснае і ганчарнае. Сляды касцярэзнай вытворчасці зафіксаваны ў напластаваннях XII – XIII стст. на тэрыторыі Вялікага пасада. У XII ст. у межах полацкага гарадзішча існавала зброевая майстэрня.

У XIV – XV стст. даных аб развіцці рамёстваў у Полацку няшмат па прычыне адсутнасці будаўнічых гарызонтаў гэтага часу на большай частцы пасадскай тэрыторыі. Археалагічна зафіксавана наяўнасць касцярэзнай майстэрні XV – першай паловы XVI стст. на тэрыторыі Вялікага пасада. Рэшткі другой касцярэзнай майстэрні, стратыграфічна датаванай XIII – XIV стст., былі даследаваны на тэрыторыі Ніжняга замка (у вызначаны перыяд – часткі Вялікага пасада).

Рамесная вытворчасць XVI – XVIII стст. становіцца вельмі разнастайнай па асартыменце і відах прадукцыі. У XVI ст. адбываецца аб’яднанне рамеснікаў у буйныя карпарацыі (брацтвы), аснову будучых цэхаў. З XVII ст. полацкія рамеснікі аб’ядноўваюцца ў цэховыя арганізацыі (кавалёў, краўцоў, шапачнікаў, гарбароў, цырульнікаў, ганчароў, печнікаў, муляроў, кавалёў, цагельнікаў і

інш.). Злотнікі (ювеліры), відаць, таксама былі аб'яднаны ў цэх. Сляды ювелірнай майстэрні XVII ст. археалагічна даследаваны на тэрыторыі Вялікага пасада.

Гандлёвыя сувязі насельніцтва Полацка непарыўна звязаны з запатрабаваннямі рамеснай вытворчасці. Так, развіццё ювелірнай справы цалкам залежыць ад прывазной сыравіны, увоз якой займае прыметнае месца ўжо ў X – XI стст. Археалагічныя даныя сведчаць пра існаванне шматлікіх рэгіёнаў, з якімі былі ўсталяваны прамыя ці апасрэдаваныя гандлёвыя кантакты. Асноўныя з іх – гэта тэрыторыя сучаснай Германіі, Польшчы, Прыбалтыкі, Скандынавіі. Сувязі з гэтымі рэгіёнамі існавалі ўжо ў X ст. і працягвалі развівацца ў XI – XVIII стст. У XI – XIII стст. у Полацк трапляюць шматлікія рэчы з Візантыі, грэчаскіх правінцый і ўсходнерускіх княстваў, у XV – XVI стст. існуюць сведчанні гандлёвых кантактаў з Турцыяй і краінамі Усходу. У XVI – XVIII стст. пачынаецца актыўнае ўзаемапрапанікненне тавараў з Полацка ў Маскоўскую дзяржаву.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

Полацк з'яўляецца адным з самых старажытных гарадоў на тэрыторыі Старажытнай Русі. Полацк узнік на старажытным гарадзішчы і паселішчах каля яго. Гэтыя гістарычныя помнікі былі заселены балцкім насельніцтвам днепрадзвінскай і банцараўска-тушамлінскай культур. У апошняй чвэрці I тыс. на гарадзішчы і паселішчах каля яго рассяляюцца носьбіты культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Культурны пласт трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. н. ч. найлепш захаваны на тэрыторыі паселішча на тэрыторыі будучага Ніжняга замка. Керамічны комплекс банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з гэтага пласта сведчыць аб пэўным этапе сумеснага пражывання двух этнасаў (усходніх балтаў і славян-крывічоў) пачатковага Полацка. Што тычыцца гарадзішча, то керамічныя комплексы адзначанага часу тут прысутнічаюць у моцна перамешаных культурных напластаваннях разам з раннеганчарнай керамікай, што сведчыць пра больш складаны характар гісторыі помніка.

Археалагічны матэрыял пацвярджае паведамленні летапісных крыніц аб існаванні Полацка ў IX – X стст. разам з такімі “градамі”, як Ладага, Ноўгарад (Рурыкава гарадзішча), Ізборск, Пскоў. Сацыятапаграфічная структура Полацка ў IX – XIII стст. прайшла складаны шлях развіцця, які мае свае адрозненні ад аналагічных працэсаў у многіх гарадах Старажытнай Русі. Скандынаўскіх папаходжанні рэчаў у Полацку знойдзена значна менш у параўнанні з Ладагай і Ноўгарадам. Стратыграфія культурнага пласта Полацка і матэрыяльная культура другой паловы I тыс. мае найбольшыя падабенствы з градамі Беларускага Падзвіння (Віцебскам і Лукомлем). І хаця пісьмовыя крыніцы згадваюць гэтыя гарады ў больш позні час, няма сумненняў у іх “протагарадскім” этапе ў IX – X стст.

Асноўным фактарам, які вылучае Полацк з ліку сінхронных пасяленняў Беларускага Падзвіння, з'яўляецца яго вядучая палітычная, а як вынік – і сацыяльна-эканамічная роля. “Стартавыя” магчымасці для развіцця пасялення Полацк атрымаў дзякуючы размяшчэнню на ім княжацкай адміністрацыі. Гэтая адміністрацыя спачатку васальна падпарадкоўвалася Рурыку, а пасля пераносу сталіцы Русі ў Кіеў (882 г.) была падначалена князю Алегу. У другой палове X – XI стст. полацкія князі разглядалі Ноўгарад як канкурэнта ў знешнеэканамічным гандлі па шляху “з варагаў у грэкі”. Пра гэта сведчаць паход наўгародскага князя Уладзіміра Святаславіча на Полацк і забойства полацкага князя Рагвалода (каля 890 г.), паходы полацкіх князёў Брачыслава Ізяславіча (1021 г.) і Усяслава Брачыславіча (1066 г.) на Ноўгарад. Адсутнасць

на полацкім гарадзішчы слядоў размяшчэння варажскай дружыны ў IX – X стст. сведчыць аб дамінаванні мясцовых баярскіх родаў, падпарадкаваных спачатку інтарэсам Ноўгарада і Кіева, а ў далейшым, з часоў Рагвалода і Брачыслава Ізяславіча, падтрымліваючых мясцовага князя [2 – 6-А; 14 – 16-А; 20-А; 22-А; 24-А; 27-А; 29-А; 31 – 33-А; 36 – 39-А; 42-А; 46-А].

2. Дзяцінец Полацка ў IX – XIII стст. існаваў на старажытным полацкім гарадзішчы, а з пачатку XIV ст. яго функцыі стаў выконваць Верхні замак. У XI – XVI стст. Верхні замак – старажытны сакральны цэнтр, які выкарыстоўваўся і для адміністрацыйна-цырыманяльных мэтай. Акрамя таго, Верхні замак мог з’яўляцца месцам дзейнасці князя (XI – XIV стст.) і яго пражывання (пасля 1326 г.). На Верхнім замку жылі княжацкі намеснік (з 1392 г.), ваявода (з 1504 г.), уладыка, баяры і мяшчане, тут жа размяшчаўся шэраг манастыроў і быў пабудаваны Сафійскі сабор. Выкарыстанне тэрміна “*дзяцінец*” у дачыненні да Верхняга замка правамоцна толькі з пачатку XIV ст. [2-А; 3-А; 4-А; 6-А; 15-А; 20-А; 21-А; 24-А; 25-А; 32-А; 36-А; 39-А].

3. Планіровачная структура полацкіх пасадаў складалася ў межах пяці этапаў:

I этап – станаўленне вакольнага горада (“малога” пасада) першай паловы XI ст. на месцы старажытнага паселішча (канец VIII – X стст.), развіццё пасяленняў за р. Палатой (з X ст.), фарміраванне сацыятаграфічнай структуры Вялікага і Запалоцкага пасадаў на працягу XI ст., існаванне пасялення на месцы Старой Слабоды пры вусці р. Бельчыцы (з X ст.) і Вострава на р. Дзвіне (XI ст.). Першыя сведчанні пра пабудову паркана Запалоцкага пасада (XI ст.).

II этап – XII – XV стст. Спыненне існавання вакольнага горада, скарачэнне плошчы Запалоцкага пасада (пачатак XIII ст.), спыненне існавання пасяленняў за р. Палатой, уключэнне старога гарадзішча ў склад Вялікага пасада і павелічэнне тэрыторыі Верхняга замка за кошт часткі Вялікага пасада (пачатак XIV ст.).

III этап – першая палова XVI ст. (да 1563 г.). Утварэнне левабярэжных пасадаў Полацка (Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі) за кошт перасяленцаў з Вялікага і Запалоцкага пасадаў (пачатак XVI ст.). Скарачэнне тэрыторыі Запалоцкага пасада (першая палова XVI ст.). Будаўніцтва паркана Вялікага і Запалоцкага пасадаў (каля 1501 г.).

IV этап – 1563 – 1579 гг. Пабудова на частцы Вялікага пасада Ніжняга замка, змена русла р. Палаты (1563 г.). Спыненне існавання Вялікага пасада. Аднаўленне тэрыторыі Запалоцкага пасада ў межах паркана.

V этап – 1579 г. – канец XVIII ст. Перанос гарадской рынкавай плошчы (1581 г.). Пераўтварэнне старога гарадзішча ў гарадскія могілкі (XVII ст.).

Арганізацыйнае аб'яднанне левабярэжнага насельніцтва Полацка ў межах Крыўцовага і Экіманскага пасадаў.

Запалоцкі пасады быў умацаваны драўляным вастраколам у XI – XII стст., абарончая сцяна вакольнага горада складалася з гародняў і на асобных участках была зроблена ў перакладной (руставай) тэхніцы з выкарыстаннем камянёў у падмурку. Даня пра абарончыя ўмацаванні Вялікага пасады ў гэты час адсутнічаюць [1 – 3-А; 7 – 10-А; 14-А; 16-А; 17 – 20-А; 25-А; 26-А; 28 – 32-А; 35-А; 36-А; 38-А; 43 – 45-А].

4. Тэрыторыя левабярэжных Крыўцовага і Экіманскага пасадаў была заселена ў пачатку XVI ст. залежным ад баяр і духавенства насельніцтвам Вялікага і Запалоцкага пасадаў. Засяленне левабярэжнай часткі Полацка было звязана з частымі войнамі першай паловы XVI ст. (паходы 1508, 1513, 1518 гг.), у выніку якіх правабярэжныя пасады разам з парканам выпальваліся, а насельніцтва было вымушана разысціся.

Каля 1501 г. у Полацку быў пабудаваны “паркан” – умацаванні Вялікага і Запалоцкага пасадаў, плошча якіх у той час была адпаведна каля 60 і 17 га. Паркан Вялікага пасады неаднаразова перабудоўваўся і праіснаваў як фартыфікацыйная адзінка да пачатку XVIII ст. Запалоцкі паркан праіснаваў з рознымі перабудовамі да вайны 1654 – 1667 гг.

Пасяленні палачан размяшчаліся і па-за межамі крапасной сцяны і былі даследаваны археалагічна. Забудова XI – XVIII стст. адкрыта на “вянцы” правага берага р. Палаты насупраць Верхняга і Ніжняга замкаў, полацкага гарадзішча [1-А; 2-А; 3-А; 4-А; 12-А; 13-А; 25-А; 29-А; 31-А; 34-А; 35-А].

5. Паводле археалагічных даных, у XVI – XVII стст. у Полацку існавала разгалінавая сістэма вулічнай планіроўкі, асноўныя рысы якой можна прасачыць з XII ст. Назвы асноўных вуліц полацкіх пасадаў з'яўляюцца вельмі ўстойлівымі на працягу XVII – XVIII стст. (рэтраспектыўна па назвах асобных вуліц тое ж адзначаецца і для XVI ст.). Значная перапланіроўка вулічнай сеткі адбылася не раней за пачатак XIX ст., што адпавядала патрэбам масавага мураванага грамадзянскага будаўніцтва і новым гістарычным рэаліям развіцця Полацка.

Вялікі і Запалоцкі пасады Полацка ў XVI – XVIII стст. былі падзелены вуліцамі, якія размяшчаліся адна ад другой прыкладна на аднолькавай адлегласці. Прастора паміж вуліцамі была роўная двум гарадскім пляцам. Археалагічна вызначана, што адзін гарадскі пляц ва ўсходняй частцы Верхняга замка ў XVI – XVIII стст. быў роўны 100 – 160 м². Такая ж плошча пляцаў тут існавала з XII ст., калі гэтая тэрыторыя яшчэ была пасадыскай. У XVI ст. плошча некаторых пляцаў на вул. Вялікай магла дасягаць 300 м². На пасадыскай тэрыторыі Полацка ў 1553 г. існавалі і невялікія пляцы, роўныя 58,44 м².

Вуліцы маглі размяшчацца на адлегласці каля 20 – 50 м адна ад адной. Гэтая больш шчыльная ў параўнанні з сучаснай трасіроўка вуліц гістарычнага цэнтра Полацка адпавядала патрэбам гарадской забудовы, якая ў асноўным была аднапавярховай і драўлянай. Тапаграфічныя апісанні аб’ектаў нерухомасці сведчаць, што большасць пляцаў размяшчаліся радамі ўздоўж вуліц ці на “венцах” рэк Дзвіна, Палата, Бельчыца. Як правіла, тыльным бокам пляцы межавалі з суседнім радам забудовы другой вуліцы.

Назвы некаторых вуліц XVII – XVIII стст. адлюстроўваюць статус сядзіб ці прыналежнасць іх насельніцтва (мясцовасць Баяршчызна і вул. Баярская ў Экімані, вуліца Вялікая на Вялікім, Запалоцкім і Крыўцовым пасадах). Асобныя вуліцы ў назве вызначаюць функцыянальную прыналежнасць, накірункі шляхоў ці тапаграфічныя асаблівасці мясцовасцяў (вул. Выгонная, Прабойная, Вазнічая, мясцовасць Плігаўкі на Вялікім пасадзе, Віленская на Экіманскім пасадзе і інш.). На асобных вуліцах былі размешчаны аднайменныя цэрквы (Вазнясенская, Іллінская, Пятніцкая на Вялікім пасадзе).

У XIV – XVIII стст. вакол Полацка існавалі сельскагаспадарчыя прадмесці. Асноўныя з іх – гэта сяло Прасмужкі, манастыр св. Мікалая на Лучне са слабодкай, фальваркі XVII – XVIII стст. за р. Палатой. Паміж Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыром і Прасмужкамі ў раёне Валовага возера існавала Невельскае прадмесце [1 – 3-А; 29-А; 31-А; 35-А].

6. Генезіс сацыяльнай тапаграфіі Полацка мае найбольшыя падабенствы з гарадамі Беларускага Падзвіння IX – XIII стст. Віцебскам і Лукомлем. У гарадах Старажытнай Русі дамінавала канчанская сацыяльная і тэрытарыяльная арганізацыя насельніцтва. Канчанская сацыяльная і тэрытарыяльная структура ў Полацку і іншых старажытных гарадах Беларускага Падзвіння не склалася. Найбольш даследавана канчанская сацыяльная і тэрытарыяльная структура Ноўгарада. Сацыяльная структура канцоў характарызуецца дуалізмам: наяўнасцю залежнага ад баярскага пасадніцтва гандлёва-рамеснага насельніцтва – т. зв. “сотняў”, якія падпарадкоўваліся вечу, а таксама княжацкім соцкім і тысяцкаму. Баярскае землеўладанне ў гарадскіх канцах безумоўна дамінавала. На полацкіх пасадах пераважала землеўладанне гарадскіх абшчыннікаў – рамеснікаў і гандляроў. У Полацку мяшчанская абшчына была вылучана са складу зямлі-воласці толькі пасля надання магдэбургскага права (1498 г.). Найбольш востра праблема ўзаемаадносін насельніцтва гарадскіх юрыдык і магістрата паўстала ў XVI – першай чвэрці XVII ст. Юрыдычная прыналежнасць мяшчан Крыўцовага пасада да полацкага магістрата была замацавана толькі ў 1622 – 1623 гг. Экіманскі пасад заставаўся юрыдыкай полацкіх езуітаў з 1580 г. і на працягу ўсяго разглядаемага перыяду [2-А; 6-А; 20-А; 24-А; 31-А; 32-А; 35-А].

7. Колькасць насельніцтва Полацка ў IX – XVIII стст. істотна вагалася. Традыцыйная ў археалогіі методыка падліку колькасці насельніцтва ў залежнасці ад плошчы пасялення і шчыльнасці забудовы не заўсёды карэлюецца з данымі пісьмовых крыніц. Максімальная колькасць насельніцтва Полацка – каля 10 тыс. чалавек – пражывала ў XI – XVII стст., пры гэтым значныя скарачэнні адбываліся ў пачатку XVI ст. і падчас Інфлянцкай вайны 1563 – 1579 гг. Пасля вайны 1654 – 1667 гг. і ў XVIII ст. у горадзе на ўласных “пляцах” пражывала ад 0,4 тыс. чалавек у 1667 г. да 4 тыс. чалавек напрыканцы XVII ст. і ў XVIII ст. У XVIII ст. у горадзе на будаўніцтве шматлікіх мураваных аб’ектаў была задзейнічана вялікая колькасць людзей. Акрамя гэтага, гандляры і сяляне з полацкай акругі пастаянна наведвалі горад на розны тэрмін. Такім чынам, рэальная колькасць людзей, якая часова і пастаянна пражывала ў Полацку ў XVIII ст., магла дасягаць 8 – 10 тыс. чалавек. У XVI – XVIII стст. асноўнай крыніцай папаўнення гарадскога насельніцтва з’яўлялася полацкая акруга [1 – 3-А; 27-А; 29-А; 31-А; 32-А; 35-А].

8. Развіццё пасадаў не магло адбывацца без разгалінаванай рамеснай вытворчасці. У Полацку з X ст. існавала мясцовая вытворчасць ювелірных рэчаў, з XII ст. – шклянных вырабаў. У XI – XIII стст. у Полацку развіваліся наступныя віды рамёстваў: кавальскае, ювелірнае, гарбарнае і кушнерскае, дрэваапрацоўчае, касцярэзнае, камячоснае і ганчарнае. У XII ст. адкрыты сляды зброевай майстэрні. У XIV – XVI стст. зафіксаваны рэшткі дзвюх касцярэзных майстэрняў.

Рамесная вытворчасць XVI – XVIII стст. была вельмі разнастайнай па асартыменце і відах прадукцыі. У XVI ст. адбываецца аб’яднанне рамеснікаў у буйныя карпарацыі (брацтвы), аснову будучых цэхаў. З XVII ст. полацкія рамеснікі аб’ядноўваліся ў цэхавыя арганізацыі (кавалёў, краўцоў, шапачнікаў, гарбароў, цырульнікаў, ганчароў, печнікаў, муляроў, цагельнікаў, злотнікаў).

Гандлёвыя сувязі насельніцтва Полацка былі непарыўна звязаны з запатрабаваннямі рамеснай вытворчасці. Так, развіццё ювелірнай справы цалкам залежала ад прывазной сыравіны, увоз якой займаў істотнае месца ўжо ў X – XI стст. Археалагічныя даныя сведчаць пра існаванне шматлікіх рэгіёнаў, з якімі былі ўсталяваны прамыя ці апасродкаваныя гандлёвыя кантакты. Асноўныя з іх – гэта тэрыторыя сучаснай Германіі, Польшчы, Прыбалтыкі, Скандынавіі. Сувязі з гэтымі рэгіёнамі існавалі ўжо ў X ст. і працягвалі развівацца ў XI – XVIII стст. У XI – XIII стст. у Полацк трапляюць шматлікія рэчы з Візантыі, грэчаскіх правінцый і ўсходнерускіх княстваў, у XV – XVI стст. існуюць сведчанні пра гандлёвыя кантакты з Турцыяй і краінамі Усходу. У XVI – XVIII стст. пачынаецца актыўнае ўзаемапрапранікненне тавараў з Полацка ў Маскоўскую дзяржаву [1 – 3-А; 7-А; 8-А; 11-А; 23-А; 28-А; 30-А; 38-А; 40-А; 41-А; 43-А; 44-А].

Рэкамендацыі па практычным выкарыстанні вынікаў

Палажэнні дысертацыйнага даследавання могуць быць выкарыстаны як пры напісанні навуковых кніжных выданняў, вучэбных і спецыяльных работ па археалогіі і гісторыі Беларусі, так і пры распрацоўцы адпаведных лекцыйных курсаў па гістарычных дысцыплінах, якія выкладаюцца ў агульнаадукацыйных, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых установах адукацыі.

Матэрыялы даследавання выкарыстоўваюцца пры стварэнні вучэбнага выдання “Полацказнаўства” для сярэдніх агульнаадукацыйных школ г. Полацка. Вынікі даследавання адлюстраваны ў выкладаемых аўтарам дысцыплінах “Археалогія Беларусі”, “Гісторыя Беларусі”, “Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі”, спецкурсе “Гісторыя Полацка (па матэрыялах археалагічных даследаванняў)” для студэнтаў спецыяльнасці “Гісторыя” гісторыка-філалагічнага факультэта ПДУ. Вынікі даследавання выкарыстаны пры напісанні вучэбна-метадычных комплексаў “Гісторыя Полацка (па матэрыялах археалагічных даследаванняў)” [3-А] і “Археалогія” [4-А].

Назапашаныя ў выніку археалагічных раскопак артэфакты перададзены ў фонды НПКМЗ і ІГНАНБ. Вынікі дысертацыйнага даследавання шырока запатрабаваны пры стварэнні тэматычных экспазіцый НПКМЗ і ІГНАНБ, састаўленні музейных каталогаў і арганізацыі выстаў.

Вопыт гістарычнага даследавання на падставе даных у першую чаргу археалагічных крыніц сведчыць пра мэтазгоднасць далейшага археалагічнага вывучэння Полацка. У плане арганізацыі археалагічных раскопак мэтазгодна працягнуць і пашырыць працу комплекснай археалагічнай экспедыцыі па вывучэнню Полацка і Полацкай зямлі пасля 2012 г. Для гэтага ёсць вопыт дзейнасці экспедыцыі, навуковыя вынікі і пастаноўка новых актуальных задач. У прыватнасці, разам з прадаўжэннем археалагічнага даследавання Полацка неабходна скіраваць дзейнасць на вывучэнне працэсаў станаўлення горада як рэгіянальнага цэнтра.

Пераўтварэнне Полацка ў значны культурны і турыстычны цэнтр Беларусі, актыўна распачатае на дзяржаўным узроўні, немагчыма без навуковага асэнсавання багатай гістарычнай спадчыны. Стварэнне турыстычнай інфраструктуры патрабуе рэканструкцыі фрагментаў старажытнай забудовы, старадаўніх рамёстваў і экспазіцыі аўтэнтчных сярэдневяковых гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Дысертацыйнае даследаванне прадстаўляе навуковую аснову для стварэння экскурсійных праграм, гістарычных маршрутаў і рэканструкцый.

Вынікі даследавання выкарыстоўваюцца ў справе аховы гісторыка-культурных помнікаў Полацка і пошуку аптымальных мадэляў іх далейшага вывучэння. У 2010 г. на дзяржаўны улiк і ахову была прынята даследаваная аўтарам частка Запалоцкага пасада (21 га) з прысваеннем ёй статусу гісторыка-культурнай каштоўнасці катэгорыі “2”, што стварае аснову для далейшага вывучэння гэтага ўнікальнага помніка археалогіі.

Дысертацыйнае даследаванне прадстаўляе навуковую базу для рацыянальнага і ашчаднага выкарыстання гістарычнага ландшафту Полацка на сучасным этапе, што з’яўляецца неабходнай умовай для паспяховага сацыяльна-эканамічнага развіцця горада пад патранажам органаў дзяржаўнага кіравання.

PolotskSU

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Актавая кніга полацкага магістрата 1650 г.: зб. дакл. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; склаў і падрыхт. да друку М.Ю. Гардзееў. – Мінск: Беларуская навука, 2006. – 270 с.: іл.
2. Акты Литовско-Русского государства / М. Довнар-Запольский. Вып. 1, т. 2. Довнар-Запольский, М.В. (1867 – 1934) 1390 – 1529 гг. – Б.в., б.г. – 258 с.
3. Александрович, С. Особенности развития городов Великого княжества Литовского в XVI – XVII вв. / С. Александрович // ГАЗ. – 1998. – № 13. – С. 157 – 161.
4. Алексеев, Л.В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л.В. Алексеев ; Ин-т археологии РАН. – М. : Наука, 2006. – Кн. 1. – 2006. – 289 с.
5. Алексеев, Л.В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л.В. Алексеев ; Ин-т археологии РАН. – М. : Наука, 2006. – Кн. 2. – 2006. – 167 с.
6. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX – XIII вв. / Л.В. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 296 с., ил.
7. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэднявекы перыяд (IX – XIII стст.) / Я.Г. Звяруга, Т.М. Каробушкіна, П.Ф. Лысенка, Г.В. Штыхаў: навук. рэд. П.Ф. Лысенка. – Мн.: “Беларуская навука”, 2000. – 554 с.: іл.
8. Археалогія Беларусі: у 4 т. / В.М. Ляўко [і інш.]; пад. рэд. В.М. Ляўко і інш. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV – XVIII ст. – 597 с.
9. АСД. – Вільна, 1867. – Т. 1. – 409 с.
10. Бабятынскі, К. Дзейнасць войска Васіля Пятровіча Шарамецева на тэрыторыі Полацкага ваяводства ў час вайны Рэчы Паспалітай з Масковіяй у 1654 – 1655 гг. / К. Бабятынскі // АРСНЕ. – 2009. – № 4. – С. 288 – 311.
11. Без-Корнилович, М.О. Историческія сведенія о примечательнейших местах в Белорусіи с присовокупленіем и других сведеній к ней же относящихся / М.О. Без-Корнилович. – СПб.: В типографіи III Отд. Собст. Е. И. В. Канцеляріи, 1855. – 357 с.
12. Бектинеев, Ш.И. Торговые пути X – XV вв. на территории Белорусского Подвинья / Ш.И. Бектинеев // ИАПЗ (к 1125-летию г. Полоцка). – Полоцк, 1987. – С. 6 – 7.

13. Белецкий, В.Д. Городское ядро средневекового Пскова / В.Д. Белецкий, С.В. Белецкий. Ч. 1: Белецкий, С.В. Начало Пскова / С.В. Белецкий. – СПб., 1996. – 92 с.
14. Белецкий, С.В. Новые публикации материалов раскопок средневековых городов Белоруссии // С.В. Белецкий, Ю.А. Лесман // СА. – 1979. – № 1. – С. 303 – 313.
15. Белецкий, С.В. О нижнем слое Труворова городища (керамика и хронология) / С.В. Белецкий, Ю.А. Лесман // Изборск и его округа (Материалы II международной научно-практической конференции). – Изборск, 2006. – С. 71 – 100.
16. Белы, А. Plan von Polotzko anno 1707 / А. Белы // Спадчына. – 1998 – № 4 – С. 12 – 15.
17. Белы, А. Полацк у нямецкіх “Лягучых лістках” XVI ст. Інфлянцкая вайна на старонках першых еўрапейскіх газет / А. Белы // Спадчына. – 1997. – № 6. – С. 213 – 219.
18. Богомольников, В.В. Радимичи (по материалам курганов X–XII вв): Монография / В.В. Богомольников / Под научн. ред. О.А. Макушникова. ГГУ им Ф. Скорины. Научно-исследовательский институт восточнославянских народов при ГГУ им Ф. Скорины. – Гомель, 2004. – 226 с.
19. Бойцов, И.А. Красноглиняная керамика XV – XVI вв. из Большого Гнездиновского переулка (Москва) / И.А. Бойцов // Российская археология. – 1999. – № 1. – С. 152 – 163.
20. Бохан, Ю. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. / Ю.М. Бохан. – Мн.: Экаперспектыва, 2002. – 336 с. з іл.
21. Бубенько, Т.С. Социотопографическая структура посада средневекового Витебска (X – первая половина XIV вв.) / Т.С. Бубенько // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 2. Славянский средневековый город. – М.: НПБО “Фонд археологии”, 1997. – С. 23 – 30.
22. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.): Монография / Т.С. Бубенько. – Витебск: Издательство УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – 276 с.: ил.
23. Бубенько, Т.С. Стратиграфия и хронология нижнего слоя Витебска / Т.С. Бубенько, О.Н. Левко // Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья / МАБ. – 2003. – № 8. – С. 71–95.
24. Булкин, В.А. Отчёт об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающих к нему территорий в 1978 году В.А. Булкин // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 594.
25. Бэрк, П. Народная культура Эўропы ранняга Новага часу / П. Бэрк. – Мінск: Тэхналогія, 1999. – 380 с.
26. Вайцяховіч, А.В. Курганны могільнік каля вёскі Новыя Валосавічы Лепельскага раёна / А.В. Вайцяховіч // МАБ. – 2006. – № 11. – С. 94–103.

27. Вайцяховіч, А.В. Пахавальны абрад некропалей полацкіх культавых будынкаў XII – XIII стагоддзяў / А.В. Вайцяховіч // Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки. – 2008. – № 7. С. 20 – 27.
28. Варонін, В. Мяшчанскае землеўладанне ў Полацкім ваяводстве ў 1-й палове XVI ст. / В. Варонін // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 58 – 63.
29. Варонін, В. Новая літаратура: агляды і рэцэнзіі: “Тарасаў, Сяргей В. Полацк IX – XVII ст.: Гісторыя і тапаграфія / В. Варонін. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183. іл.” // БГА. Т. 7. Сш. 1 (12). 2000. – С. 246 – 254.
30. Варонін, В. Полацк / В. Варонін // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 443 – 445.
31. Варонін, В. Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. / В. Варонін // ГАППЗ // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: НПКМЗ, 2003. – Полацк, 2003. – С. 32 – 40.
32. Варонін, В.А. Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору В.А. Варонін // ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НПКМЗ, 2009. – С. 30 – 40.
33. Варонін, В.А. Праваслаўныя цэрквы і манастыры горада Полацка (да 1582 года) / В.А. Варонін // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы : науч. сб. Вып. 2. – Мінск: РИВШ, 2009. – С. 152 – 174.
34. Варонін, В.А. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Полацкага ваяводства ў першай палове XVI стагоддзя: дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / В.А. Варонін. – Мінск, 2000. – 109 с.
35. Викентьев, В.П. Полоцкий кадетский корпус. Исторический очерк 75-летия его существования / В.П. Викентьев. – Полоцк: Типография Х.В. Клячко, 1910. – 396 с. [приложений 43 с.].
36. Витебская старина / сост. А. Сапунов, 1883. – Т. I: Витебск: Типо-литография Г.А. Малкина. – 664 с.
37. Витебская старина / сост. А. Сапунов, 1885. – Т. IV: Витебск: Типо-литография Г.А. Малкина. – 394 + XII с.
38. Витебская старина / сост. А. Сапунов, 1888. – Т. V: Витебск: Типо-литография Г.А. Малкина. – 670 с. + 40 л. ил.
39. Возний, І. Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця X – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра / І. Возний, А. Федорук // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 139 – 147.

40. Волковицкий, А.И. Материальная культура древней Ладogi / А.И. Волковицкий, Б.С. Короткевич, С.Л. Кузьмин // Старая Ладога. Древняя столица Руси. Каталог выставки – СПб: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – С. 133 – 142.
41. Вуглік, І.Р. Матэрыяльная культура Полаччыны ў крыніцах канца XVIII – пачатку XIX стагоддзя (новыя матэрыялы і даследчыцкія ракурсы) / І.Р. Вуглік // Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки. – 2010. – № 7. – С. 195 – 198.
42. Габрусь, Т.В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктурa беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Мінск: Ураджай, 2001. – 287 с.: іл.
43. Ганецкая, І.У. Імпарт у Полацку X – XIII стст. па археалагічных матэрыялах / І.У. Ганецкая // ГАППЗ // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: НППКМЗ, 2003. – С. 50 – 58.
44. Ганецкая, І.У. Маёліка на Беларусі ў XI – XVIII ст / І.У. Ганецкая. – Мінск, 1995. – 120 с.
45. Гардзеў, М. Акты па аперацыях з нерухомасцю ў полацкіх магістрацкіх кнігах другой паловы XVII ст. / М. Гардзеў // СРН. – 2004. – Т. 1. – С. 50 – 58.
46. Гардзеў, М. Дакументы па гісторыі рамяства ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1656 – 1657 г. / М. Гардзеў // БГА. – Т. 10. Сшытак 1 – 2 (18 – 19). Снежань 2003. – С. 175 – 187.
47. Гардзеў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю. Гардзеў. – Гародня – Wrocław: Wrocławska Drukarnia naukowa PAN im S. Kulczyńskiego Sp., 2008. – 383 с.
48. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578 – 1582) / Р. Гейденштейн. – С-Птб.: Издание археографической комиссии, 1889. – 309 с. [указатели – 27 с.].
49. Географический словарь Российского государства. Ч. 4. Отд. 1. – М.: Университетская типография у Любия, Гария и Попова, 1805. – 1366 с.
50. Гістарычны атлас Беларусі. Т. 1. Беларусь ад старажытных часоў да канца XVIII ст. – Варшава – Мінск: “Efekt”, 2008. – 164 с.: іл.
51. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / Рэдкал: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мн.: “Экаперспектыва”, 2000 – 351 с.; іл.
52. Гліннік, В. Полацкія саборныя цэрквы (X – XX стст.) / В.В. Гліннік // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: зб. навук. прац. – Наваполацк: ПДУ, 2001. – С. 198 – 205.
53. Гліннік, В.В. Да гісторыі будаўнічай актыўнасці полацкіх езуітаў у фальварку Спас / В.В. Гліннік // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: НППКМЗ, 2003. – С. 64 – 73.

54. Гліннік, В.В. Невядомая познегатычная выява полацкай трагедыі 1563 г. / В.В. Гліннік // Матэрыялы навук.-практ. канф. (па выніках навукова-даследчай работы ў 2004 г.). – Полацк: НПГКМЗ, 2004. – С. 143 – 159.
55. Голубева, Л.А. Назначение железных игл с кольцами / Л.А. Голубева // СА. – 1971. – № 4. – С. 114–125.
56. Горский, А.А. Русь: От славянского Расселения до Московского царства / А.А. Горский. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 392 с. – (Studia historica).
57. Горюнова, В.М. О появлении раннекруговой керамики в Северо-Восточной Руси / В.М. Горюнова, В.А. Лапшин // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы: Сб. статей памяти проф. И.В. Дубова / Под ред. А.Н. Кирпичникова, В.Н. Седых. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2004. – С. 55 –72.
58. Гурин, М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX – XIII вв. / М.Ф. Гурин. / АН БССР. Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1987. – 149 [2] с., 16 л. ил.
59. Далэнга-Хадакоўскі З. Выбранае / Зарыян Далэнга-Хадакоўскі; Уклад., прадм., камент. Л. Мараш. – Мінск: Кнігазбор, 2007. – 448 с. [8] с.: іл.
60. Даўгяла, З. Ролосіае тоспіа. Гістарычна-тапаграфічны нарыс полацкіх умацаванняў / З. Даўгяла // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Ін-та беларускае культуры. Менск, 1928. Кн. 3. Працы клясы гісторыі. Т 2. С. 209 – 239.
61. Дворниченко, А.Ю. Земская и государственная традиции в истории дореволюционной России / А.Ю. Дворниченко // История. Мир прошлого в современном освещении. Сборник научных статей к 75-летию профессора Э.Д. Фролова. – СПб: Изд-во С. – Петербургского университета, 2008. – С. 459 – 474.
62. Джаксон, Т.Н. Austr i Gordum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т.Н. Джаксон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с., рис., табл.
63. Дзярновіч, А.І. Гарадская сядзіба Полацка XVII ст. (паводле інвентара з Радзівілаўскага архіва) / А.І. Дзярновіч // ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НПГКМЗ, 2009. – С. 65 – 75.
64. Доўнар, А. Пацвярджальны прывілей Полацку 1633 г. (нарыс з гісторыі Полацка 30-х гг. XVII ст.) / А. Доўнар // СРН. Т. 1. – Полацк, 2004. – С. 43 – 49.
65. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе за пракладаннем траншэі цеплатрасы па вул. Гоголя ў г. Полацку (2007 г.) / Д.У. Дук // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 2513.

66. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе за пракладаннем траншэі цеплатрасы па завулку вул. Юбілейнай у г. Полацку ў 2007 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2511.

67. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе за рамонтам цеплатрасы па вул. Камуністычнай 15 у г. Полацку ў 2007 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2512.

68. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным назіранні за пракладкай траншэі цеплатрасы на тэрыторыі былога Барысаглебскага манастыра г. Полацка ў 2003 годзе / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2078.

69. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на аб'екце “Узвядзенне офіснага будынка па вул. Ніжнепакроўскай (Леніна), 26” у 2008 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2602.

70. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках і наглядзе ў горадзе Полацку ў 2005 годзе / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2284.

71. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на Ніжнім замку Полацка ў 2008 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2600.

72. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на полацкім гарадзішчы ў 2007 г. У 2 частках: Ч. 1. Тэкст; Ч. 2. Фотаздымкі і ілюстрацыі / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2537.

73. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках у горадзе Полацку ў 2002 годзе: у 2-х ч. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2046 а. Ч. I: Тэкст.

74. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках у горадзе Полацку і Полацкім раёне ў 2006 годзе / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* Воп. 1. – Спр. 2368.

75. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у горадзе Полацку ў 2003 годзе. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* Воп. 1. – Спр. 2079 а. Частка 1. Тэкст.

76. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2000 г. / Д.У. Дук, С.В. Тарасаў // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 1880.

77. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2001 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 1921.

78. Дук, Д.У. Справаздача аб раскопках у горадзе Полацку, Верхнядзвінскім і Расонскім раёнах Віцебскай вобласці ў 2004 годзе / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 2167.

79. Дэйніс, И.П. Полоцкая старина (исторические места, памятники старины г. Полоцка и ряд событий из его истории. Некоторые справочные материалы по г. Полоцку) / И.П. Дэйніс. Часть II. Полоцк, 1978 // *НПГКМЗ. Кніга паступленняў – 2 – 1422/8.*

80. Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс; уклад., прад. і камент. М. Баўтовіча; пер. з руск. мовы М. Ермалаева. – Мінск: Медисонт, 2007. – 330 с.
81. Емельянчик, О.А. Население Полоцка XVII – XVIII веков по данным антропологии (по материалам раскопок на полоцком городище) / О.А. Емельянчик, И.В. Кошкин // Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки. – 2009. – № 1. С. 9 – 15.
82. Емялянчык, В.А. Вынікі антрапалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў 1998 – 2008 гады / В.А. Емялянчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 30 – 37.
83. Енуков, В.В. Погребальный обряд славян Смоленского Поднепровья и Витебского Подвинья / В.В. Енуков: автореферат дисс. кандидата исторических наук. – М., 1987. – 20 с.
84. Енуков, В.В. Ранний этап формирования Смоленско-Полоцких кривичей (по археологическим материалам) / В.В. Енуков. – М., 1990. – 254 с.
85. Еремеев, И. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой / И. Еремеев, Г. Штыхов // Acta archaeologica Albarutenica. Vol. I. (Вып. 1) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2007. – С. 110 – 134.
86. Еремеев, И. Лепная керамика средневекового Витебска / И. Еремеев, Т. Бубенько, Г. Штыхов // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2007. – С. 5 – 24.
87. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – Мн.: Маст. літ., 1990. – 366 с.: іл.
88. Загарульскі, Э.М. Заходняя Русь: IX – XIII стст.: Вучэб. дапам / Э.М. Загарульскі. – Мн.: Універсітэцкае, 1998. – 240 с.
89. Загарульскі, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загарульскі. – Мн.: Изд-во БГУ, 1982. – 538 с., ил.
90. Загарульскі, Э.М. Древняя история Белоруссии. Дисс. на соискание уч. степени доктора ист. наук в форме научного доклада / Э.М. Загарульскі. – М., 1983. – 43 с.
91. Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц. – Мн.: Навука і тэхніка, 1995. – 208 с.
92. Заяц, Ю.А. Классификация керамической посуды Заславля / Ю.А. Заяц // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні / рэд. В.М. Ляўко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 108 – 118.
93. Заяц, Ю.А. О постройке с изразцовыми печами возле княжеского терема в Полоцке / Ю.А. Заяц // ГАЗ. – 1997. – № 12. – С. 92 – 102.

94. Зверуго, Я.Г. Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. / Я.Г. Зверуго. – Минск: Наука і тэхніка, 1989. – 208 с., іл.
95. Зверуго, Я.Г. Древний Волковыск (X – XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. – Мн.: Наука и техника, 1975. – 144 с.
96. Здановіч, Н.І. Беларуская паліваная кераміка XI – XVIII стст. / Н. І. Здановіч, А.А. Трусаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.
97. Здановіч, Н.І. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка / Н.І. Здановіч // ГіАППЗ. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 125 – 140.
98. Здановіч, Н.І. Мсціслаўскі посуд XV – XIX стст. / Н.І. Здановіч, А.А. Трусаў // Помнікі культуры: новыя адкрыцці / рэд. С.В. Марцэлеў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – С. 195 – 200.
99. Зданович, Н.И. О некоторых видах неполивной посуды окислительного обжига Лидского замка / Н.И. Зданович // Древнерусское государство и славяне / редкол. Л.Д. Поболь и др. – Минск: Наука и техника, 1983. – С. 98 – 99.
100. Здановіч, Н.І. Справаздача аб правядзенні археалагічных раскопак у ліпені 1989 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1148 б.
101. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя раскопкі для рэканструкцыі жылога дома па вул. Фрунзэ ў г. Полацку ў 1989 г. / Н.І. Здановіч // Фонды НППГКМЗ. – Спр. № 14.
102. Здановіч, Н.І. Да пытання рэканструкцыі старажытнай забудовы Полацка / Н.І. Здановіч // ГАППЗ // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: НППГКМЗ, 2003. – С. 131 – 137.
103. Здановіч, Н.І. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка / Н.І. Здановіч // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 125 – 140.
104. Здановіч, Н.І. Справаздача аб правядзенні архітэктурна-археалагічных даследаванняў у маі і кастрычніку 1990 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1213 в.
105. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні летам 1991 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1374.
106. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні па вул. Леніна, 35 у г. Полацку ўлетку 1992 г. Кн. 1 / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1450.
107. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні рэштак агароджы ў жніўні 1992 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1447.

108. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя доследы па вул. К. Маркса, 1 у г. Полацку ў ліпені – жніўні 1990 г. Кн. 1 / Н.І. Здановіч // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 1213 а.
109. Здановіч, Н.І. Справаздача пра архітэктурна-археалагічныя даследаванні ў жніўні 1991 г. (дом па вул. Фрунзе, 1 у г. Полацку) / Н.І. Здановіч // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 1376.
110. Здановіч, Н.І. Справаздача пра архітэктурна-археалагічныя раскопкі летам 1991 г. / Н.І. Здановіч // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 1373.
111. Івакін, Г.Ю. Дослідження південної частини Подолу в 1984 – 1985 рр. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовский // *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989: Зб. наук. праць.* – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 104 – 133.
112. Иванова, Л.С. Из истории реформационной церкви в Полоцке (вторая половина XVI – первая половина XVII в.) / Л.С. Иванова // *ГАППЗ.* – Полоцк, 1992. – С. 25 – 27.
113. Игнатенко, А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII – XVIII вв. / А.П. Игнатенко. – Минск: Изд-во Мин-ва высш., средн. спец. и проф. образов. БССР, 1963. – 88 с.
114. Иезуиты в Полоцке: 1580 – 1820 гг.: в 2 ч. Ч. 1 / сост., примеч. и вступ. ст. Л.Ф. Данько, А.И. Судник. – Полоцк: А.И. Судник, 2005. – 40 с.: ил. – (Наследие Полоцкой земли. Вып. 2).
115. Ипатьевская летопись. (ПСРЛ. Том второй.) – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 648 с.
116. ИЮМ. – Витебск: тип. Губ. правл., 1871. – Вып. 2. – 382 с.
117. ИЮМ. – Витебск: тип. Губ. правл., 1873. – Вып. 4. – 432 с.
118. ИЮМ. – Витебск: тип. Губ. правл., 1874. – Вып. 5. – 416 с.
119. ИЮМ. – Витебск: тип. Губ. правл., 1875. – Вып. 6. – 411 с.
120. ИЮМ. – Витебск: Типо-Литография Г.А. Малкина, 1892. – Вып. 23. – 512 [6], XXX с.
121. ИЮМ. – Б.м., б.в., б.г – Вып. 25. – 505, XLI с.
122. ИЮМ. – Витебск: Вит. Губ. Типо-Литография, 1895. – Вып. 26. – 516 + XXIV с.
123. ИЮМ. – Витебск: Вит. Губ. Типо-Литография, 1901. – Вып. 29. – 472 с.
124. Каргер, Н.К. отчёт о работе полоцкой археологической экспедиции в 1957 г. / Н.К. Каргер // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. 25.
125. Карлов, В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья / В.В. Карлов // *Русский город (историко-методологический сборник).* – М.: Издательство Московского университета, 1976. – С. 32 – 69.

126. Кильдюшевский, В.И. Горшковидные изразцы в средневековом Пскове / В.И. Кильдюшевский // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии / отв. ред. А.Н. Кирпичников, О.В. Овсянников. – СПб.: ART-CONTACT, 1994. – С. 89 – 96.
127. Кирпичников, А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ / под общ. ред. Б.А. Рыбакова. – Вып. Е1–36. – Москва – Ленинград.: Наука, 1966. – 216 с: ил.
128. Кирпичников, А. Ладожская жемчужина в Балтийском мире /А. Кирпичников // Родина. – 2008. – № 9. – С. 37 – 40.
129. Клімаў, М. Археалагічныя працы 1996 года на Востраве ў Полацку / М. Клімаў // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. V (Вып. 5) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2009. – С. 46 – 49.
130. Клімаў, М. Справаздача за 1995 г. аб археалагічных даследаваннях у г. Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў, С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1599.
131. Клімаў, М.В. Матэрыялы да рэканструкцыі печаяў з посудпадобнай кафляй / М.В. Клімаў // МАБ. – 2003. – № 7. – С. 148-154.
132. Клімаў, М.В. Новае адкрыццё ў храналогіі старажытнага Полацка // БГЧ. – 2010. – № 5. – С. 5 – 7.
133. Клімаў, М.В. Справаздача за 1996 г. аб археалагічных даследаваннях у г. Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1622.
134. Клімаў, М.В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні ў г. Полацку ў 2008 г. / М.В. Клімаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 2596.
135. Клімаў, М.В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні ў г. Полацку ў 2009 г. / М.В. Клімаў // Архіў ІГНАНБ. На зацвярджэнні ў палявым камітэце.
136. Книга полоцкого похода 1563 г. (Исследование и текст) – СПб.: Российская национальная библиотека, 2004. – 107 с.
137. Коваленко, В. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східно Європи VIII – XI ст. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 51–83.
138. Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 156–177.
139. Колединский, Л. Аксиомы, теоремы и софизмы в интерпретации становления Верхнего замка Витебска / Л. Колединский // Castrum, urbis et

bellum: Зб. навук. прац. – Баранавічы: Баранав. узбуйн. друк., 2002. – С. 219 – 231.

140. Колосова, И.О. Улицы Полонища: XV – XVIII вв. / И.О. Колосова // Археология и история Пскова и Псковской земли: Материалы 50 научного семинара. Сб. статей / Под ред. В.В. Седова – Псков, 2004. – С. 39 – 60.

141. Колчин, Б.А. Археологии Новгорода 50 лет / Б.А. Колчин, В.Л. Янин // Новгородский сборник (50 лет раскопок Новгорода). – М.: Наука, 1982. – С. 3 – 137.

142. Кондратьева, О.А. Древнерусские гребни IX–XI вв.: местное производство и общеевропейские традиции / О.А. Кондратьева // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. В 2 т. Т. 1. – С-Пб. – Псков, 1997. – С. 300 – 308.

143. Конецкий, В.Я. Исследования позднесредневекового селища у деревни Княжье село Любытинского района Новгородской области / В.Я. Конецкий, С.Г. Сивохин // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – 1995. – Вып. 9. – С. 20 – 30.

144. Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск: Наука и техника, 1966. – 227 с.

145. Корзухина, Г.Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI – XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб: Петербургское Востоковедение, 2003. – 432 с.

146. Королёва, Э.В. К вопросу о дворах в средневековом Пскове (по материалам Васильевского раскопа) / Э.В. Королёва, Б.Н. Харлашов // Археологическое изучение Пскова. – 1994. – Вып. 2. – С. 77 – 96.

147. Котлярчук, А.С. Праздничная культура в городах России и Белоруссии XVII в.: официальные церемонии и крестьянская обрядность / А.С. Котлярчук. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. – 240 с.

148. Кошман, В. Выраб з перагародчатай эмаллю з раскопак Полацка ў кантэксце сінхронных знаходак з тэрыторыі Беларусі / В. Кошман // Археалагічны зборнік. Вып. 1 / Нац. музей гісторыі і культуры Беларусі; уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск: Юніпак, 2006. – С. 66 – 69.

149. Красьнянскі, В. “Чарцёж” места Віцебску 1664 году як дакументальны помнік да гісторыі беларускага драўлянага будаўніцтва / В. Красьнянскі. – Мінск, 1928. – 55 с. [1].

150. Краўцэвіч, А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / А.К. Краўцэвіч. – Rzeszów, 2000. – 238 с.

151. Куза, А.В. Древнерусские поселения / А.В. Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. / Археология СССР. – М.: «Наука», 1985. – С. 39 – 135.

152. Лабутина, И.К. Историческая топография Пскова в XIV – XV вв. / И.К. Лабутина. – М.: Наука, 1985. – 248 с.
153. Лабутина, И.К. Раскопки в древней части посада средневекового Пскова (1967 – 1991 гг.) / И.К. Лабутина // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 2. Славянский средневековый город. – М.: НПБО “Фонд археологии”, 1997. – С. 188 – 196.
154. Лаврентьевская летопись. (ПСРЛ. Том первый) – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 496 с.
155. Лавыш, К.А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X – XIV вв.) / К.А. Лавыш. – Минск : Беларус. наука, 2008. – 208 с.: ил.
156. Лебедев, Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г.С. Лебедев. – СПб: Евразия, 2005. – 640 с.
157. Лебедевская летопись (ПСРЛ. Том двадцать девятый). Отв. ред. М.Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1965. – С. 224 – 314.
158. Левко, О.Н. Витебск / О.Н. Левко; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларус. навука, 2010. – 335 с.: ил.
159. Левко, О.Н. Полоцк – древнейший центр белорусской государственности и актуальные проблемы отечественной истории / О.Н. Левко // Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки. 2008. № 1. – С. 7 – 16.
160. Левко, О.Н. Социально-топографическая и планировочная структура белорусского феодального города (по материалам Витебска) / О.Н. Левко // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. 1. Вып. 2а. Секция II. Происхождение и эволюция раннесредневекового города. М., 1987. – С. 147 – 150.
161. Левко, О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белорусии / О.Н. Левко. – Минск: Наука и техника, 1992. – 127 с.
162. Левко, О.Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие / О.Н. Левко. – Мн.: Бел. навука, 2004. – 280 с.
163. Левко, О.Н. Торговые связи Витебска в X – XVIII вв. / О.Н. Левко / Под ред. Г.В. Штыхова. – Мн.: Наука и техника, 1989. – 87 с.: ил.
164. Лобач, У.А. Да пытання аб сакральнай тапаграфіі старажытнага Полацка / У.А. Лобач // ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НППГКМЗ, 2009. – С. 112 – 119.
165. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Наука и техника, 1985. – 399 с.: ил., 4 отд. л. черт.
166. Лысенко, П.Ф. Открытие Берестья / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Наука и техника, 1989. – 159 с.

167. Лысенко, П.Ф. Туровская земля IX – XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 268 с., ил.
168. Любавский, М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства / М.К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1892. – 884 с.
169. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / А.М. Лютый; под. ред. В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1987. – 181 с.
170. Ляўданскі, А.М. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. Кн. 2. Працы археалёгічнай камісіі. Т. 2. – Мн., 1930. – С. 157 – 198.
171. Ляўко, В.М. Ганчарны круг / В.М. Ляўко // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А – К / рэдкал. : Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2009. – С. 218.
172. Макараў, М.Дз. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М.Дз. Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 248 с.
173. Макарова, Т.И. Поливная керамика / Т.И. Макарова, Р.Л. Розенфельдт // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 28 – 30.
174. Макарова, Т.И. Украшения с перегородчатой эмалью / Т.И. Макарова // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 55 – 60.
175. Макушников, О.А. Древнерусская оружейная мастерская из Гомия / О.А. Макушников // Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округу IX–XIII ст.». Чернігів, 15–18 травня 1990 р. / редкол.: П.П. Толочко [та інш.] – Чернігів, Сіверянська думка, 1993. – С. 121–130.
176. Макушников, О. Между Гнездовом и Киевом: моховский археологический комплекс X – XI вв. на юго-востоке Беларуси / О. Макушников // ГАЗ. – 2006. – № 22. – С. 130–138.
177. Марзалюк, І.А. Гарадзішча Змяёўка (Пелагееўскае гарадзішча) у Магілёве. Археалагічнае даследаванне / І.А. Марзалюк, Я.Р. Рыер. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2010. – 68 с.: іл.
178. Марзалюк, І.А. Магілёў у XII – XVIII ст. Людзі і рэчы / І.А. Марзалюк. – Магілёў; Мінск: Веды, 1998. – 260 с.
179. Марзалюк, І.А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI – XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх гараджан): манаграфія / І.А. Марзалюк. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 164 с.: іл.

180. Медведев, А.Ф. Водоотводные сооружения и их значение в благоустройстве Новгорода Великого / А.Ф. Медведев // Труды Новгородской археологической экспедиции // МИА. Вып. 55. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 208 – 227.
181. Медведев, А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) XIII–XIV вв. / САИ. – Вып. Е1–36. – М.: Наука, 1966. – 184 с.: ил.
182. Митрофанов, А.Г. Вопросы топографии, застройки и хронология Верхнего замка Полоцка / А.Г. Митрофанов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 111.
183. Митрофанов, А.Г. Дневник археологических раскопок в г. Полоцке / А.Г. Митрофанов // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Воп. 1. – Спр. 89.
184. Митрофанов, А.Р. Отчёт о раскопках Полоцкой археологической экспедиции Ин-та истории АН БССР в 1959 г. / А.Р. Митрофанов // Архіў ІГ НАНБ. – Воп. 1. – Спр. 203.
185. Молчанова, Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI – XVIII вв. / Л.А. Молчанов. – Минск: Наука и техника, 1981. – 112 с., ил.
186. Моргунов, Ю. Валы и крепостные стены X – XIII вв. в глазах их современников / Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 53 – 60.
187. Мядзведзева, В.У. Да пытання аб адной групе рогавых вырабаў / В.У. Мядзведзева // Древности Беларуси в системе межкультурных связей / МАБ, Вып. 11. – Минск: ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2006. – С. 136 – 139.
188. Мядзведзева, В.У. Сярэдневяковыя шахматы Беларусі (гісторыка-археалагічнае даследаванне) / В.У. Мядзведзева. – Мн.: ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, 2005. – 82 с.: іл.
189. Насевіч, В. Русь / В. Насевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1: Пузыны – Усяя. – Мн.: БелЭн, 2001. – С. 145 – 146.
190. Нефёдов, В.С. О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов / В.С. Нефёдов // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара 1996 – 1999. – Псков, 2000. – С. 191 – 199.
191. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 1. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1656 – 1657 гг.
192. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 10. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1721 г.
193. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 17. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1732 г.
194. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 2. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1704 г.

195. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 34. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1755 г.
196. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 36. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1758 г.
197. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 37. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1759 г.
198. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 2. – Спр. 3. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1676 г.
199. НГАБ. Фонд 1878. – Воп. 1. – Спр. 2. Дэкрэт аб справе паноў Буйніцкіх з Корсакамі, 01.08.1733 г.
200. НГАБ. Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 1. Актавая кніга Полацкага гарадавога магістрата за 1779 год.
201. НГАБ. Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 2. Актавая кніга Полацкага гарадавога магістрата за 1781 год.
202. НГАБ. Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 3. Актавая кніга Полацкага гарадавога магістрата за 1782 год.
203. Носов, Е.Н. Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменя (новые материалы и исследования) / Е.Н. Носов, В.М. Горюнова, А.В. Плохов // Труды Института материальной культуры РАН. – Т. XVIII. – СПб.: Издательство “Дмитрий Буланин”, 2005. – 404 с.: ил.
204. Носов, Е. Город новый – город старый (Рюриково городище – Новгород – София) / Е. Носов // Родина. – 2007. – № 6. – С. 26 – 27.
205. Носов, Е.Н. Новгородское (Рюриково) городище. – М.: Наука, 1990. – 212 с., ил.
206. Носов, Е.Н. У истоков Новгорода / Е.Н. Носов // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 2. Славянский средневековый город. – М.: НПБО “Фонд археологии”, 1997. – С. 272 – 285.
207. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. Кн. 21. Москва: б.в., б.г., – 592 с.
208. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. Э.Э. Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 2002. – С. 42 – 43.
209. Паничева, Л.Г. Белорусские изразцы XIV – XVII вв. как исторический источник: автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.06 / Л.Г. Паничева; Ин-т археологии АН СССР. – Л., 1980. – 16 с.
210. Пасадская, Ж. Гістарычныя могільнікі Полацка. Да праблемы іх вывучэння і аховы / Ж. Пасадская // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 207 – 213.

211. Перхавко, В.Б. Классификация орудий труда и предметов вооружения из раннесредневековых памятников междуречья Днепра и Немана / В.Б. Перхавко // СА. – 1979. – № 4. – С. 40 – 72.
212. Плавінскі, М. Аб адной катэгорыі пахавальнага посуду ў курганах канца I – пачатку II тыс. н.э. на захадзе Полацкай зямлі / М. Плавінскі, А. Плавінскі // Acta archaeologica Albarutenica. Vol. I (Вып. 1) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мн.: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 135 – 145.
213. Плавінскі, М. Ляпная кераміка полацкага селішча / М. Плавінскі, Г. Штыхаў // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 62 – 73.
214. Плавінскі, М. Полацк да Рагвалода (пытанні тапаграфіі і храналогіі культурнага слоя) / М. Плавінскі // Acta archaeologica Albarutenica. Vol. II (Вып. 2) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мн.: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 25 – 44.
215. Плавінскі, М.А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X – XIII стст. на тэрыторыі Беларусі / М.А. Плавінскі. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2009. – 158 с. : іл.
216. Плавінскі, М.А. Раннесярэднявечны Полацк: тапаграфічная структура і пытанні храналогіі / М.А. Плавінскі // ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НППКМЗ, 2009. – С. 307 – 315.
217. Плавінскі, М.А. Раскопкі курганага могільніка Мілты / М.А. Плавінскі, А.М. Плавінскі // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 122 – 123.
218. Плавінскі, М.А. Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X–XIII стст. на тэрыторыі Беларусі: дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.06 / М.А. Плавінскі. – Мінск, 2010. – 312 с.
219. Поболь, Л.Д. Древнерусский меч из Полоцка / Л.Д. Поболь // Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1960. – № 1. – С. 150 – 151.
220. Поболь, Л.Д. Отчёт об обследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 году / Л.Д. Поболь // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 112.
221. Покровская, Л.В. Новгородские одежные булавки (X–XIII вв.) / Л.В. Покровская // Историческая археология: традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 175–181.
222. Полоцк: Ист. очерк / АН БССР. Ин-т истории; Редкол.: П.Т. Петриков (отв. ред.) и др. 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Наука и техника, 1987. – 320 с.
223. Полоцкая ревизия 1552 г. К изданию подготовил И.И. Лаппо. – Москва: Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – 237 с.
224. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 1 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1977 – 228 с.

225. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 2 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1978 – 220 с.
226. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 3 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1980. – 214 с.
227. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 4 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1982 – 217 с.
228. Рабинович, М.Г. Московская керамика / М.Г. Рабинович // МИА. – 1949. – № 12. – Т. II. – С. 57 – 105.
229. Раппопорт, П.А., Полоцкое зодчество XII века / П.А. Раппопорт // СА. – 1980. – № 3. – С. 143 – 163.
230. Раппопорт, П.А. Архитектура / П.А. Раппопорт // Древняя Русь. Город, замок, село. / Археология СССР. – М.: «Наука», 1985. – С. 154 – 166.
231. Раппопорт, П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв. / П.А. Раппопорт / МИА. Вып. 140. – Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1967. – 242 с.
232. Раппопорт, П.А. Отчёт об археологических раскопках 1976 г. / П.А. Раппопорт // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 527.
233. Раппопорт, П.А. Отчёт об археологических раскопках 1977 г. / П.А. Раппопорт // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 574.
234. Раппопорт, П.А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X – XV вв. / П.А. Раппопорт / МИА. Вып. 105. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 248 с.
235. Раппопорт, П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X – XIII вв. / П.А. Раппопорт / МИА. Вып. 52. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 184 с.
236. РГАДА. Фонд 389. – Оп. 1. – Д. 573. Ревизия Полоцкого уезда 1563 г.
237. Розенфельдт, Р.Л. Московское керамическое производство XII – XVIII вв. / Р.Л. Розенфельдт // САИ. – 1968. – Е 1 – 39. – 124 с.
238. Русаў, П.А. Справаздача аб археалагічным наглядзе за землянымі работамі па вул. Сака і Ванцэці ў г. Полацку ў чэрвені – жніўні 1996 г. / П.А. Русаў // Архіў НТДП “Белінформрэстаўрацыя”. – Воп. 1. – Спр. № 103.
239. Русаў, П.А. Справаздача пра археалагічныя доследы на помніку архітэктуры XVIII ст. – доме генерал-губернатора ў г. Полацку / П.А. Русаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1692.
240. Рыбаков, Б.А. Ремесло / Б.А. Рыбаков // История культуры Древней Руси. Домонгольский период Том 1: Материальная культура. – М – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – С. 78 – 181.

241. Рябцева, С.С. Древнерусский ювелирный убор / С.С. Рябцева. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского института РАН “Нестор-История”, 2005. – 384 с.
242. Рябцевич, Д.В. Полоцкий пожар 1643 года / Д.В. Рябцевич // ГАППЗ: матэрыялы IV міжнар. навук. канф. – Полацк: НППКМЗ, 2003. – С. 213 – 215.
243. Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654 – 1667 / Г. Сагановіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
244. Сагановіч, Г.М. Паўночная Беларусь у апісанні Паўля Одэборна / Г.М. Сагановіч // БГА. – 2005. – Том. 12, Сш. 1 – 2 (22 – 23). – С. 162 – 189.
245. Сагановіч, Г.М. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у г. Полацку ў жніўні 1986 г. / Г.М. Сагановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 975.
246. Салаўёў, А.А. Каменныя будынкi полацкага езуіцкага калегіума апошняй чвэрці XVII – першай паловы XVIII стагоддзя (па выніках натуральных даследаванняў корпуса В) / А.А. Салаўёў // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 70 – 79.
247. Сарабьянов, В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески / В.Д. Сарабьянов. – М.: Северный паломник, 2007 – 176 с.: илл.
248. Седова, М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.). / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.: ил.
249. Седов, В.В. Изборск в VIII – X веках В.В. Седов // Дружинні старожитності Центрально-Східно Європи VIII – XI ст. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. С. 138 – 144.
250. Седов, В.В. Изборск в раннем Средневековье / В.В. Седов [отв. ред Н.А. Макаров] ; Ин-т археологии РАН. – М. : Наука, 2007. – 413 с. : ил.
251. Седов, В.В. Начало городов на Руси В.В. Седов // Древнерусское государство и славяне. – Мн.: Наука и техника, 1983. С. 53 – 54.
252. Седов, В.В. Формирование восточнославянской народности / В.В. Седов // Краткие сообщения института археологии АН СССР. М. – 1987. – Вып. 198. Средневековая археология Восточной Европы. – С. 10 – 15.
253. Селицкий, А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII вв./ А.А. Селицкий – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – 173 с.: ил.
254. Сементовский, А.М. Белорусские древности / А.М. Сементовский. Вып. 1. – С-Петербург: Типо-литография Н. Стефанова, 1890. – 137 с., ил.
255. Семянчук, Г.М. Раннесярэднявечныя ґрунтовыя могілнікі Дрысвяты-Пашавічы / Г.М. Семянчук // ГАЗ. – 2002. – № 17. – С. 191–195.

256. Сергина, Т.В. Опыт планиграфического исследования позднесредневековой городской керамики (по материалам раскопа УС – XI Смоленска) / Т.В. Сергина // Археология и история Пскова и Псковской земли / ред. В.В. Седов. – Псков, 1994. – С. 64 – 67.
257. Слюнченко, В.Г. Архитектурные памятники Полоцка. Историко-архитектурный очерк / В.Г. Слюнченко. – Минск: Полымя, 1988. – 48 с.
258. Соловьёв, А.А. Археологическое исследование дома № 15 по ул. Толстого в г. Полоцке при проведении ремонтных работ / А.А. Соловьёв // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2004 г.). – Полацк: НППГКМЗ, 2004. – С. 64 – 78.
259. Соловьёв, А.А. Итоги археологического надзора за ремонтом теплотрассы на ул. Войкова в г. Полоцке / А.А. Соловьёв // МАБ. – 2009. – № 17. – С. 261.
260. Соловьёв, А.А. Отчёт об археологическом надзоре за ремонтом теплотрассы по ул. Войкова, 1 – 5 в г. Полоцке в 2007 г. / А.А. Соловьёв // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 2510.
261. Справы полацкага гродзскага суда 1533 – 1539 гг. // Беларускі архіў. – Минск, 1928. – Т. 2. – 344 с.
262. Старая Ладога. Древняя столица Руси. Каталог выставки. – С-Пб: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – 121 с., ил.
263. Страчаная спадчына / Т.В. Габрусь [і інш.]; уклад. Т.В. Габрусь. – Минск: Полымя, 1998. – 351 с.
264. Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко. 1533 – 1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / [публ. подгот. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич; отв. ред. А.Л. Хорошкевич, Г.Я. Голенченко]; Ин-т славяноведения РАН; Ин-т истории НАН Беларуси; Белорусский гос. Ун-т; РГАДА. – М.: Наука, 2008. – 525 с.
265. Сяргеевка, Н.А. Люстрацыя паезуіцкіх маэнткаў 1774 года – каштоўная малавядомая крыніца па гісторыі Полаччыны другой паловы XVIII ст. / Н.А. Сяргеевка // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2002 г.). – Полацк: НППГКМЗ, 2003. – С. 50 – 59.
266. Тарасаў, С.В. “Белыя плямы” полацкай археалогіі і гісторыі / С.В. Тарасаў // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 79 – 91.

267. Тарасаў, С.В. Археалагічнае вывучэнне Полацка / С.В. Тарасаў // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. Э.Э. Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 2002. – С. 27 – 48.
268. Тарасаў, С.В. Вялікі пасады у Полацку / С.В. Тарасаў // ПГКБ. – 1988. – № 4. – С. 18 – 21.
269. Тарасаў, С.В. Да пытання аб тапаграфіі Полацка IX – XI стст. / С.В. Тарасаў // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 298 – 303.
270. Тарасаў, С.В. Дэмаграфічная структура Полацка XI – XVII стст. па гісторыка-археалагічным крыніцам / С.В. Тарасаў // ГАППЗ. – Полацк, 1992. – С. 59 – 61.
271. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 183 с.: іл.
272. Тарасаў, С.В. Полацкі Верхні замак / С.В. Тарасаў // АІНБ / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 508.
273. Тарасаў, С.В. Полацкі Вялікі пасады / С.В. Тарасаў // АІНБ / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 508.
274. Тарасаў, С.В. Полацкі Запалоцкі пасады / С.В. Тарасаў // АІНБ / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 509.
275. Тарасаў, С.В. Раскопкі А.Р. Мітрафанава ў Полацку ў 1958 – 1960 гг. у святле новых дадзеных / С.В. Тарасаў // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый ў эпоху жалеза. Тэзісы дакладаў канферэнцыі, прысвечаных 80-годдзю з дня нараджэння А.Р. Мітрафанава (10-12 снежня 1992 г.). – Мн.: МП «ЭПІКО», 1992. – С. 16 – 18.
276. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1990 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1205.
277. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1991 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1371.
278. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1992 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1422.
279. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1993 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1496.
280. Тарасаў, С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII – XIII стст. / С.В. Тарасаў // ГАППЗ // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: НППКМЗ, 2003. – С. 267 – 272.
281. Тарасов, С.В. К вопросу о развитии топографической структуры Полоцка IX – XVII вв. / С.В. Тарасов // ИАППЗ (к 1125-летию г. Полоцка). – Полоцк, 1987. – С. 59 – 61.
282. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1986 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 953.

283. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1014.
284. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1988 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1084.
285. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1989 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1165.
286. Тарасов, С.В. Раскопки на Великом посаде в г. Полоцке / С.В. Тарасов, Г.Н. Романенкова // ИАППЗ (к 1125-летию г. Полоцка). – Полоцк, 1987. – С. 62 – 63.
287. Тарасов, С.В. Технология и инструменты кожевенно-сапожного ремесла Полоцка и Минска (XI – XVIII вв.) / С.В. Тарасов // Памятники науки и техники, 1987 – 1988. – М.: Наука, 1989. – С. 164 – 175.
288. Тимошук, Б.А. Восточные славяне: от общины к городам / Б.А. Тимошук / Отв. ред. С.А. Плетнева. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
289. Тихомиров, М.Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 478 с.
290. Ткачев, М.А. Замки Белоруссии / М.А. Ткачев. – Минск: Полымя, 1987. – 220 [2] с.: ил.
291. Толочко, П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко / АН УССР. Ин-т археологии; Отв. ред. С.А. Высоцкий. – Киев: Наук. думка, 1989. – 256 с.
292. Трусаў, А.А. Стары замак у Гродне XI – XVIII стст.: Гіст.-археал. нарыс / А.А. Трусаў, В.Е. Собаль, Н.І. Здановіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 152 с.: іл.
293. Улащик, Н.Н. Одежда белорусов XVI – XVIII вв. / Н.Н. Улащик // Древняя одежда народов Восточной Европы (Материалы к историко-этнограф. атласу). – М.: Наука, 1986. – С. 133 – 145.
294. Успенский, Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского) / Б.А. Успенский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 248 с.
295. Фадеев, Л.А. Происхождение и роль системы городских концов в развитии древнейших русских городов / Л.А. Фадеев // Русский город (историко-методологический сборник). – М.: Издательство Московского университета, 1976. – С. 17 – 31.
296. Фехнер, М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни / М.В. Фехнер // Труды Государственного исторического музея. Вып. 33: Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. – М.: Советская Россия», 1959. – С. 149 – 224.

297. Фроянов, И.Я. Города-государства Древней Руси / И.Я. Фроянов, А.Ю. Дворниченко. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
298. Фроянов, И.Я. Киевская Русь: Главные черты социально-экономического строя / И.Я. Фроянов. – СПб: Издательство С-Петербургского университета, 1999. – 372 с.
299. Фроянов, И.Я. Рабство и данничество у восточных славян / И.Я. Фроянов. – СПб: Издательство С-Петербургского университета, 1996. – 512 с.
300. Харитонович, З.А. Керамика городищ Северной Беларуси / З.А. Харитонович // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 97 – 105.
301. Чантурия, Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: Средневековое наследие, Ренессанс, барокко, классицизм / Ю.В. Чантурия. – Минск: Белорусская наука, 2005. – 375 с.
302. Чантурия, Ю.В. Градостроительство Беларуси IX – XIV вв. / Ю.В. Чантурия // Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславян. і еўрап. кантэксте. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. / А.І. Лакотка [і інш.]; навук. рэд. А.І. Лакотка. – Мн.: Бел. навука. 2005. – С. 64 – 105.
303. Шадыра, В.І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.) / В.І. Шадыра. – Мінск: ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, 2006. – 150 с., іл.
304. Шайкоў, В. Аб некаторых сацыяльна-дэмаграфічных аспектах гісторыі Полацка XVI – першай чвэрці XIX ст. у святле айчынай гістарыяграфіі / В. Шайкоў // Полацк: карані нашага радаводу / Полац. дзярж. ун-т; рэд. А. Мальдзіс і інш. – Полацк, 1996. – С. 144 – 150.
305. Шламков, В.Е. Дневник археологических разведок на посаде древнего Полоцка / В.Е. Шламков // Архіў ІГНАНБ. Вопіс 1. Спр. № 92.
306. Шмидт, Е.А. Археологические культуры второй половины I тыс. н. э. в Смоленском Поднепровье и Подвинье / Е.А. Шмидт // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 69 – 72.
307. Шмидт, Е.А. Памятники типа Тушемля-Колочин и формирование древнерусских племён в северной части Верхнего Поднепровья / Е.А. Шмидт // Проблемы археологии южной Руси. Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.” (Чернигов, 26 – 28 сентября 1998 г.). – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 41 – 47.
308. Шмидт, Е.А. Тушемлинская культура на Верхнем Днепре и формирование смоленско-полоцких кривичей / Е.А. Шмидт // Северная Русь и

её соседи в эпоху раннего средневековья: Межвузовский сборник. – Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1982. – С. 98 – 103.

309. Штыхаў, Г.В. Дасягненні і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка / Г.В. Штыхаў // ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НППКМЗ, 2009. – С. 352 – 357.

310. Штыхаў, Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г.В. Штыхаў / Пад. рэд. М.А. Ткачова. –Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.: іл.

311. Штыхаў, Г.В. Крывічы / Г.В. Штыхаў // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А – К / рэдкал. : Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2009. – С. 471 – 472.

312. Штыхаў, Г.В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі / Г.В. Штыхаў. Серыя “Гісторыя Бацькаўшчыны” дадатак да часопіса “Права і эканоміка” – Мн., 1999. – 76 с.

313. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мн.: Наука и техника, 1978. – 160 с., ил.

314. Штыхов, Г.В. Города северной и центральной Белоруссии / Г.В. Штыхов // Очерки по археологии Белоруссии. Ч. II. – Мн.: Наука и техника, 1972. – С. 73 – 95.

315. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мн., «Наука и техника», 1975. – 136 с., ил.

316. Штыхов, Г.В. Киев и древние города Белоруссии Г.В. Штыхов // Древнерусское государство и славяне. – Мн., 1983. С. 56 – 57.

317. Штыхов, Г.В. Отчёт о работах в 1979 г. в окрестностях Минска и в других местах Полоцкой земли / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 635.

318. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в 1980 г. в северной части Белоруссии / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 691.

319. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Витебске и археологических разведках в Полоцке, Шклове и Орше в 1964 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 245.

320. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1967 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 315.

321. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Витебске в 1963 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 216.

322. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Северной Белоруссии в 1968 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 349.

323. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках на полоцком городище и на мысах вдоль Полоты в 1962 г. / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 129.

324. Штыхов, Г.В. Принципы анализа материалов о возникновении и развитии городов Древней Руси / Г.В. Штыхов // *Študijné zvesti archeologického ústavu slovenskej akademie vied*. Т. 25. Nitra, 1988. – С. 169 – 176.
325. Штыхов, Г.В. Прошлое города по археологическим раскопкам и летописям / Г.В. Штыхов // Полоцк: Ист. очерк / АН БССР. Ин-т истории; Редкол.: П.Т. Петриков (отв. Ред.) и др. 2-е изд., перераб и доп. – Мн.: Наука и техника, 1987. – С. 8 – 18.
326. Штыхов, Г.В. Средневековые города Беларуси и их предшественники (к проблеме восточнославянского протогорода) Г.В. Штыхов // *Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки*. 2008. № 1. – С. 2 – 6.
327. Щапова, Ю.Л. Стекланные бусы Древнего Новгорода / Ю.Л. Щапова // *Труды Новгородской археологической экспедиции* // МИА. Вып. 55. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 164 – 179.
328. Якимович, Ю.А. Зодчество Белоруссии XVI – XVIII вв. / Ю.А. Якимович. – Минск: Наука и техника, 1991. – 368 с.
329. Янин, В.Л. Основные итоги археологического изучения Новгорода / В.Л. Янин // *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Т. 2. Славянский средневековый город. – М.: НПБО “Фонд археологии”, 1997. – С. 6 – 12.
330. Яніцкая, М.М. Вытокі шкларобства Беларусі / Рэд. Г.В. Штыхаў / М.М. Яницкая. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 160 с.
331. Ярашэвіч, А. Полацкі кляштар бернардзінцаў / А. Ярашэвіч // *Энцыкл.: гісторыі Беларусі: у 6 т.* – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 536.
332. Ярошевич, А.А. Иконы белорусской школы в коллекции Полоцкого историко-культурного заповедника / А.А. Ярошевич // *Художественная галерея в Полоцке*. – Мн.: «Рифтур», 2009. – С. 19 – 25
333. Ярошевич, А.А. Иконы из экиманской церкви в коллекции Полоцкого историко-культурного заповедника / А.А. Ярошевич // *ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.)*. – Полоцк: НППКМЗ, 2009. – С. 233 – 237.
334. Alexandrowicz, S. Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579 / S. Alexandrowicz // *Od armii koputowej do narodowej (XV – XX w.)* / Red. Z. Karpus i W. Rezmer. – Toruń, 1998. – S. 17 – 43.
335. Baranowski, A. Urbanistyka Połocka w okresie baroku / A. Baranowski // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Т. XXXIX, zeszyt 1. – 1994. – S. 25 – 34.
336. Paszenda, J. Połock (Polocia), kolegium 1580 – 1820 / J. Paszenda // *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995*. – Kraków, 1996. – S. 524 – 528.

337. Kadulska, I. Akademia Połocka u progu działalności / I. Kadulska // ГАППЗ: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НППГКМЗ, 2009. – С. 245 – 251.
338. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. T. 1 (1387 – 1507). Wydali ks. Jan Fijałek i Władysław Semkowicz – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1948. – 771 s.
339. Kruppé, J. Garnczarstwo późnośredniowieczne w Polsce / J. Kruppé // Studia i materiały z historii kultury materialnej. – 1981. – T. LIII. – Cz. 2. Karty katalogowe. – 78 s.
340. LVIA. F. 599. – Ар. 1. – В. 3. Материалы научного и другого характера Викентия Меницкого.
341. LVIA. F. 599. – Ар. 1. – В. 43. Документы XV – XVI вв. (оригиналы и копии), относящиеся к Полоцкой земле.
342. Lustrator Połocki z Dobr Ex – Iezuickich, ad Archivum J.O. Xcia, Jmci. Radziwiłła, Mar.Gener.Konf.: WXL. C.D., рyкaпiс, 1774 г. // НППГКМЗ, кніга паступленняў-17, № 20222.
343. Mienicki, R. Try dokumenty z wieku XV dotyczące ziemi połockiej R. Mienicki // Odbitka z “Ateneum Wileńskiego”. T. VII. Zeszyt 3 – 4. – Wilno, 1931. – 13 s.
344. Mühle, E. Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Ruß : Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte bis gegen Ende des 12 Jahrhunderts / E. Mühle. – Stuttgart : Steiner, 1991. – 371 p.
345. Pucko, W. Княжий двор в Киеве / W. Pucko // Zamek i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego. – Poznań: Wyd. PTPN, 2001. – S. 83 – 91.
346. Rohdewald, S. Ot veče k gorodskomu sovetu: o razvitii organov polotskich gorozhan do načala XIV veka / S. Rohdewald // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: Зборнік навуковых прац. – Наваполацк: ПДУ, 2001. – С. 15 – 25.
347. Rohdewald, S. “Vom Polocker Venedig”. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost-und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. Bis 1914) / S. Rohdewald. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005. – 585 p.
348. Topolska, M. Społeczestwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku / M. Topolska. – Poznań; Zielona Góra: Bogucki wydawnictwo naukowe, 2002. – 448 s., il.
349. Wyrobisz, A. Warunki rozwoju przemysłu w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. / A. Wyrobisz // Studia i materiały z historii kultury materialnej. – 1976. – T. LI. – S. 197 – 244.
350. Wyrobisz, A. Szkło w Polsce od XIV do XVII w. / A. Wyrobisz. – Wrocław - Warszawa - Kraków: Wyd. PAN, 1968. – 223 s.

351. Wyrobisz A. Wytwórczość szklarska od połowy XIII do połowy XVII w. // Polskie szkło do połowy XIX w. / A. Wyrobisz. – Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, 1987. – S. 48 - 62.

Спіс публікацый суіскальніка

Манаграфіі

1-А. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.: іл.

2-А. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с., [22 л. іл].

Вучэбна-метадычныя выданні

3-А. Дук, Д.У. Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў. Вучэбна-метадычны комплекс для студ. спец. 1-21 03 01-01 01 “Гісторыя Беларусі”, 1-02 01 02-04 “Гісторыя. Англійская мова” / Д.У. Дук. – Наваполацк: УА “ПДУ”, 2006. – 112 с.

4-А. Дук, Д. У. Археалогія : вучэб.-метадыч. комплекс для студэнтаў спец. 1-21 03 01 “Гісторыя” / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – 156 с.

Артыкулы ў навуковых рэцэнзуемых часопісах і зборніках

5-А. Дук, Д. Аб полацкім некропалі X – XIII стст. / Д. Дук, М. Плавінскі // ГАЗ. – 2006. – № 22. – С. 173 – 186.

6-А. Дук, Д. Ад Рагвалода да Івана Грознага: Верхні Замак у сацыяльнай тапаграфіі Полацка / Д. Дук // БГЧ. – 2010. – № 5. – С. 8 – 12.

7-А. Дук, Д. Археалагічная разведка на Запалоцкім пасадзе Полацка ў 2003 г. / Д. Дук // МАБ. – 2006. – № 11. – С. 104 – 113.

8-А. Дук, Д. Археалагічныя раскопкі і нагляд за будаўнічымі работамі ў Полацку ў 2005 г. / Д. Дук // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 211.

9-А. Дук, Д. Археалагічныя раскопкі на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка / Д. Дук // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 245 – 247.

- 10-А. Дук, Д. Археалагічныя раскопкі ў горадзе Полацку і Полацкім раёне ў 2006 г. / Д. Дук // ГАЗ. – 2007. – № 23. – С. 229 – 230.
- 11-А. Дук, Д. Большой пожар за две копейки / Д. Дук // Родина. – 2006. – № 4. – С. 14 – 15.
- 12-А. Дук, Д. Величие и безвестие: храмы Бельчицкого Борисоглебского монастыря в Полоцке / Д. Дук // Родина. – 2008. – № 8. – С. 43 – 45.
- 13-А. Дук, Д. Да вынікаў археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на тэрыторыі былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра ў Полацку ў 2003 г. / Д. Дук // ГАЗ. – 2004. – № 19. – С. 304.
- 14-А. Дук, Д. Да пытання тапаграфічнага развіцця Вялікага пасада Полацка ў XI ст. / Д. Дук, С. Тарасаў // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 163 – 168.
- 15-А. Дук, Д. Древо жизни Полоцкого городища / Д. Дук // Родина. – 2007. – № 10. – С. 37 – 39.
- 16-А. Дук, Д. Камни из саги о Тидрике Бернском / Д. Дук // Родина. – 2006. – № 10. – С. 44 – 46.
- 17-А. Дук, Д. Кожевенно-сапожное ремесло Полоцка XVI – XVIII вв. (по итогам археологического надзора на территории Великого пасада в 2000 – 2002 гг.) / Д.В. Дук, А.А. Соловьёв // ГАЗ. – 2004. – № 19. – С. 241 – 250.
- 18-А. Дук, Д. Лакалізацыя асобных тапаграфічных аб'ектаў Полацка XVI – XVII стст. / Д. Дук // БГЧ. – 2006. – № 6. – С. 44 – 46.
- 19-А. Дук, Д. Палата, Запалоцце, Полацк – пачатак сярэднявечага горада / Д. Дук // БГЧ. – 2007. – № 3. – С. 33 – 36.
- 20-А. Дук, Д. Полацк у сістэме станаўлення і развіцця сацыялтапаграфічнай структуры старажытнарускіх гарадоў IX – XIII стст. / Д.У. Дук // ГАЗ. – 2008. – № 24. – С. 27 – 34.
- 21-А. Дук, Д. Святая София о седми версех / Д. Дук // Родина. – 2007 – № 6 – С. 63 – 67.
- 22-А. Дук, Д. Старажытныя славяне полацкага гарадзішча (780 – 1310 гг.) / Д. Дук // БГЧ. – 2008. – № 7. – С. 21 – 27.
- 23-А. Дук, Д. Унікальная знаходка з Полацка – керамічная чарнільніца з выявай князёў Барыса і Глеба / Д. Дук // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 186 – 189.
- 24-А. Дук, Д.В. От вассалитета до равноправия: Социальные элиты Новгорода и Полоцка в IX – XIII вв. / Д.В. Дук // Родина. – 2009. – № 9. – С. 23 – 26.
- 25-А. Дук, Д.У. Абарончыя ўмацаванні полацкіх пасадаў XI – XVIII стст. / Д.У. Дук // Веснік Магілёўскага дзярж. ун-та імя А.А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі. – 2009. – № 2 – 3 (33). – С. 21 – 26.
- 26-А. Дук, Д.У. Археалагічны нагляд за правядзеннем будаўнічых работ у г. Полацку ў 2007 г. / Д.У. Дук // МАБ. – 2009. – № 17. – С. 219 – 220.

27-А. Дук, Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы ў 2007 г. / Д.У. Дук // МАБ. – 2009. – № 17. – С. 186 – 189.

28-А. Дук, Д.У. Выратавальныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка ў 2005 годзе / Д.У. Дук // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Серия А. Гуманитарные науки. – 2007. – № 1. – С. 2 – 15.

29-А. Дук, Д.У. Гісторыя археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў / Д.У. Дук // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Серия А. Гуманитарные науки. – 2009. – № 2. – С. 2 – 12.

30-А. Дук, Д.У. Новыя знаходкі рэнесанснай кафлі ў Полацку (да пытання аб сацыятапаграфічнай структуры Запалоцкага пасада ў першай палове XVI ст.) / Д.У. Дук, А.А. Салаўёў // Памятнікі эпохі жызеля і сярэдневякова Беларусі (к 60-летію О.Н. Левка) : МАБ. – 2007. – № 14. – С. 215 – 221.

31-А. Дук, Д.У. Полацкі пасады IX – XVII стагоддзяў: гісторыка-параўнаўчая характарыстыка / Д.У. Дук // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Серия А. Гуманитарные науки. – 2009. – № 1. С. 2 – 8.

32-А. Дук, Д.У. Станаўленне Полацка ў IX – XIII стст. / Д.У. Дук // БГЧ. – 2007. – № 11. – С. 25 – 31.

Матэрыялы навуковых канферэнцый

33-А. Дук, Д. Роль і месца этнічных міграцый у фарміраванні славянскай (крывічскай) культуры на Подвінье / Д. Дук // Rytų Europos Kultūra migracijos kontekste. Tarpdalykiniai tyrimai. (Культура Восточной Европы в контексте миграции. Междисциплинарные исследования). – Lietuvos istorijos institutas: “Versus aureus”, 2007. – С. 473 – 490.

34-А. Дук, Д.В. К итогам археологического надзора за строительными работами на территории Бельчицкого Борисоглебского монастыря в городе Полоцке в 2003 году / Д.В. Дук // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 46: Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М.К. Каргера (1903 – 1976) / Государственный Эрмитаж. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. – С. 60 – 64.

35-А. Дук Д.У. Крыўцоў пасады у сацыятапаграфічнай структуры Полацка XI – XVIII стст. // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навука. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брадоўскага, 22–23 кастрыч. 2009 г., Віцебск / рэдкал.: Г.У. Савіцкі і [інш.]. – Мінск: Медысонт, 2010. – С. 34–39.

36-А. Дук, Д.У. А.М. Ляўданскі – пачынальнік полацкай археалогіі / Д.У. Дук // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку):

зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 3 – 4.

37-А. Дук, Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы ў 2007 г. / Д.У. Дук // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НППКМЗ, 2009. – С. 255 – 278.

38-А. Дук, Д.У. Ляпная кераміка і рэчавы комплекс вакольнага горада старажытнага Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / Д.У. Дук // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 9 – 30.

39-А. Дук, Д.У. Полацкае гарадзішча: міфы і рэаліі (па выніках археалагічных раскопак 2007 г.) / Д.У. Дук // Тэзісы V міжнароднай канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”. / Уклад. Г.М. Раманенкава – Полацк: НППКМЗ, 2007. – С. 21 – 23.

40-А. Дук, Д.У. Шляхі пранікнення і распаўсюджвання культурна-стылістычных накірункаў у матэрыяльнай культуры насельніцтва Полацка ад пачатку XVI да канца XVII ст. / Д.У. Дук // Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць (матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі 18-19 лістапада 2004 г.). – Полацк: НППКМЗ, 2005. – С. 45 – 57.

41-А. Duk, D. Шляхі пранікнення і распаўсюджвання культурна-стылістычных накірункаў у матэрыяльнай культуры насельніцтва Полацка ад пачатку XVI да XVII ст. / D. Duk // *Podróznicy. Fundatorzy. Święci.* – Poznań: Wyd. PTPN, 2008. – S. 89 – 95.

42-А. Duk, D., *Ethnic Processes on the Territory of the Belarussian Dvina Region in the Condition of Transaction from Heathenism to Christianity* / D. Duk, P. Miszyn // *Księga – Nauka – Wiara w średniowiecznej Europie.* – Poznań: Wyd. PTPN, 2004. – S. 144 – 150.

Артыкулы ў зборніках

43-А. Дук, Д. Полацкая касцярэзная майстэрня XV – першай паловы XVI стст. / Д. Дук // *Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2)* / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2007. – С. 86 – 101.

44-А. Дук, Д. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д. Дук // *Acta archaeologica*

Albaruthenica. Vol. V (Вып. 5) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2009. – С. 19 – 45.

45-А. Дук, Д.У. Да вынікаў археалагічных раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 г. / Д.У. Дук // Археалагічны зборнік. Вып. 1 / Нац. музей гісторыі і культуры Беларусі; уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск: Юніпак, 2006. – С. 52 – 57.

46-А. Дук, Д. Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў (IX – XI стст.) / Д. Дук // Спадчына. – 2003. – № 6. – С. 40 – 46.

PolotskSU

Дадатак А.

Тапаграфічныя апісанні

Табліца I. Апісанне археалагічных аб'ектаў, адкрытых па вул. Ф. Міронавай і Кастрычніцкай у г. Полацку ў 2005 – 2007 гг.

Год правядзення нагляду, аўтар, аб'ект, яго размяшчэнне	Апісанне культурнага пласта	Апісанне археалагічных комплексаў
2005 г., А.А. Салаўёў, пракладванне траншэі пад газавод на вул. Ф. Міронавай, 26 – 34	Працягласць траншэі 160 м. Культурны пласт магутнасцю ад 0,6 да 1,4 м, месцамі адсутнічаў. Складаецца з будаўнічага смецця і зямлі цёмна-шэрага ці шэрага колеру. Культурны пласт з артэфактамі X – XIII стст. захаваўся пераважна ў мацерыковых ямах ці перамацерыковым пласце. Асаблівую цікавасць уяўляюць мацерыковыя ямы адрэзкаў траншэі К–Д і Д–Е. Сумарна адрэзкі маюць даўжыню 7 м. Мацерыковая яма адрэзка К–Д (4 м) конусападобнай формы, мела глыбіню 1,2 м ад узроўня мацерыка і 1 м ад дзённай паверхні, шырыню – 3 м, запоўнена шэрай камкаватай зямлёй з лінзамі перапаленай гліны і вугля, магутнасцю да 0,18 м. У ніжняй частцы ямы зафіксаваны пласт вугля і попелу магутнасцю 0,2 м. Асноўная колькасць знаходак знойдзена ў ніжняй прапластцы. Мацерыковая яма адрэзку Д–Е (3 м) мела глыбіню 0,5 м ад	Сумарна знойдзена 37 знаходак. З іх пераважае керамічны посуд (рэшткі гаршкоў XI – XII стст., у т. л. 1 венца ляпнога гаршка X ст.), кавалкі шыфернага сланца (паўфабрыкаты і 1 шыфернае праселка), керамічныя кавалкі абмазкі печы, шклошлак. Мацерыковая яма адрэзка К–Д: знойдзена шыфернае праселка, медны дрот, венца і сценка ляпнога гаршка, кавалкі гаршкоў XI – XII стст. Мацерыковая яма адрэзка Д–Е: знойдзены кавалкі керамікі (гаршкоў) XI – XII стст., 4 кавалкі ружовага шыфернага сланца са слядамі апрацоўкі, кавалкі жалезнага і шклянога шлаку. Памеры кавалкаў шыфернага сланца 3×6, 4×5 і 11×11 см.

	узроўня мацерыка і 1 м ад дзённай паверхні, памеры 0,9×2,8 м, часткова знішчана траншэяй, запоўнена шчыльна зямлёй з камянямі, вуглем і глінай. Мацярык – чырвоная гліна.	Артэфакты захоўваюцца ў НППГКМЗ.
2006 г., А.А. Салаўёў, пракладванне траншэі пад вадаправод па ўсёй працягласці вул. Ф. Міронавай	Даследаваны ўчастак траншэі даўжынёй 700 м. Культурны пласт магутнасцю ў сярэднім да 0,6 м. Складаецца з будаўнічага смецця і зямлі шэрага колеру. Культурны пласт XI – XII стст. захаваўся пераважна ў межах мацерыковых ям (усяго зафіксавана 21 мацерыковая яма). Аб існаванні драўляных дамоў са склепамі сведчаць даследаваныя мацерыковыя ямы 3, 5, 16, 18. Найбольш цікавыя археалагічныя комплексы зафіксаваны ў межах мацерыковых ям 5, 10, 13, 15. Мацерыковая яма 5 (участак траншэі ў раёне 5-га завулка Ф. Міронавай) мела глыбіню 1,1 м ад дзённай паверхні, памеры – 2 м (верх) і 1,8 м (дно), сценкі прамыя, паката нахіленыя. Запоўнена зямлёй шэрага колеру з невялікімі праслойкамі пяску. Яма, верагодна, з’яўлялася склепам наземнай пабудовы. Мацярык – жоўты пясок. Мацерыковая яма 10 (участак траншэі ў раёне 5-га завулка Ф. Міронавай) мела глыбіню 1 м ад дзённай паверхні, памеры – 2,8 м, сценкі прамыя,	Мацерыковая яма 5: знойдзены перавіты дротавы бранзалет з бронзы, венцы гаршкоў XII ст., фрагмент донца шкляннага начыння. Мацерыковая яма 10: знойдзены кавалкі керамічных гаршкоў XI – XII стст. Мацерыковая яма 13: знойдзены кавалкі кафлі з геральдычным і геаметрычным арнамантам XVIII ст. Мацерыковая яма 15, знойдзены: кавалкі кафлі, цэгла-пальчатка 31×15×6,5 – 8 см, фрагменты керамічных гаршкоў XVIII ст. На перакрываванні завулкаў 4 і 5 Ф. Міронавай у культурным пласце знойдзена 5 кавалкаў керамічных амфар. Артэфакты захоўваюцца ў НППГКМЗ.

паката нахіленыя. Запоўнена зямлёй шэрага колеру з вуглем і перапаленымі кавалкамі гліны. Па краях ямы каля сценак выяўлены невялікія паглыбленні (шырыня і глыбіня 0,3 м). Цэнтральная частка ямы таксама мела паглыбленне шырынёй 1,2 м, глыбінёй 0,3 м. Яма, верагодна, была ўтворана драўлянай пабудовай. Цэнтральнае паглыбленне – след печы. Мацярык – жоўты суглінак.

Мацерыковая яма 13
(участак траншэі ў раёне 3-га завулка Ф. Міронавай) мела глыбіню 1,6 м ад дзённай паверхні, шырыня – 3,2 м. Зафіксаваны сасновы зруб выдатнай захаванасці, арыентаваны па баках свету. На глыбіні 0,9 м яму перакрывала праслойка 0,1 м цэглы-пальчаткі XVIII ст. (памеры цэглы ?×13×6,5 см, ?×15×6,5 см) Яма запоўнена зямлёй шэрага колеру і, верагодна, з’яўлялася падклетам цаглянага дома. Мацярык – жоўты пясок.

Мацерыковая яма 15
(участак траншэі ў раёне 4-га завулка Ф. Міронавай) мела глыбіню 1,3 м ад дзённай паверхні, памеры 2,7×3,8 м. Запоўнена будаўнічым цагляным друзам. Зафіксаваны цагляныя сценкі з унутранай прасторай 2,5×3,7 м. Сцены зроблены на таўшчыню цэглы, усё разам было перакрыта цыліндрычным скляпеннем таўшчынёй напалову цэглы.

	Сістэма муроўкі – рад лажкоў, рад тычкоў на вапнавай роўчыне.	
2007 г., А.А. Салаўёў, рамонтныя работы цеплатрасы па вул. Кастрычніцкай, 55 – 57	Даследаваны ўчастак траншэі даўжынёй 18 м. Культурны пласт магутнасцю ў сярэднім да 0,6 м. Складаецца з будаўнічага смецця і зямлі шэрага колеру. Культурны пласт з артэфактамі X – XI стст. захаваўся ў чатырох мацерыковых ямах. Характэрная рыса культурнага пласта ў мацерыковых ямах – наяўнасць вугалю і попелу, запаўненне – супесь з вугалем і кавалкамі чырвонай гліны. Асобныя ямы дасягалі вялікіх памераў, напрыклад, мацерыковая яма № 1 мела глыбіню 0,5 м ад узроўня мацерыка, шырыню 0,8 м, запоўнена шчыльна ўтрамбаванай зямлёй з праслойкай попелу; яма № 2 мела глыбіню 0,6 м, шырыню каля 2 м, запоўнена шчыльна ўтрамбаванай зямлёй з праслойкай попелу; яма № 3 мела глыбіню 0,7 м, шырыню 1,5 м, запоўнена зямлёй з праслойкамі пяска, гліны і попелу; яма № 4 мела глыбіню 0,9 м, шырыню 5,5 м, запоўнена зямлёй з пяском і вугалем, пасярэдзіне – праслойка попелу і перапрэлай арганікі. Мацярык – жоўты пясок, чырвоная гліна. Артэфакты X – XI стст. знойдзены ў ямах №№ 1, 3, 4.	Мацерыковая яма № 1: знойдзена 2 венцы раннеганчарнага гаршка XI ст. Мацерыковая яма № 3: знойдзена 1 донца гаршка XI ст. з кляймом у выглядзе двух кругоў, 2 плечукі гаршка з лінейным арнамантам, хвалістым і кропкавым арнамантам, 1 венца ляпнога гаршка, 4 венцы раннеганчарных гаршкоў, жоўтая шкляная трохчасткавая пацерка X – XI стст. Мацерыковая яма № 4: знойдзена 2 венцы раннеганчарных гаршкоў XI ст., донца гаршка са слядамі падсыпкі, медны выраб. Артэфакты захоўваюцца ў НПГКМЗ.

Табліца II. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1656 – 1657 гг.

Нумар дакумента	Змест дакумента паводле загалюўка	Каардынаты
? [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 9]	пашкоджаны	“дом свой* власны ту[т], в месте Полоцком, в раде ятковом, тылом до крамов товарных збудованы, подле крамы з одного боку Митка Кузмича, а з другого боку подле крамы того ж Митка Кузмича” *полацкага мешчаніна Януша Антонавіча
№ 21 03.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 9–9 адв. – 10]	Пашкоджаны, па сэнсе «Тэстамент панны Семёнавай Табаравай»	“десят пятом м[еся]ца сентебра третего дня были есмо в дому ее, п[а]ни Семеново Таборовое, тут, в месте Полоцком, ... дом свой власный ... на улицы Великой стоячий, на чверти пляца збудованый, межы домами з одного боку п[а]на Ивана Лубенки а з другого его м[и]л[о]сти п[а]на Кухарского, который тот дом разделивши на пол тое сполчверти з будынком од улицы Великой сыну своему Ивану аддучую, полчверти голуу в тыле того будынку аж до улицы Вознесенской сыну своему мнейшаму Егору, ... огород за перканом на улицы Батечковой, на полпляца лежачы подле огорода з одного боку п[а]ни Василевой Блажыной, а з другого подле огорода Омеляна Бухалы” *літара сцёрта, па сэнсе “ы”
№ 22 03.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 10 адв.]	Продаж дома пана Паўла Авельянавіча Грасніцкага сястры Куліне Андрэвай Барысавічовай	“дом тут, в месте Полоцком, на улицы Спаской стоячий, на чверти пляца збудованый, межы домами з одного боку п[а]на Петра Хаановича, а з другого подле дома Стаско Коваля”
№ 28	Продаж дома Матруны	“туть, в месте Полоцком, на улицы

12.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 13 адв.]	Лук'янаўны Васковай Тэслі Раманавай Таўстой	на Великой стоячый, на полчверти пляца збудованый, подле кгрунту голого з одного боку, Асташковой Верещачыной з другого”
№ 32 18.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 18]	Скарга Хонкі Курылоўны	“тут, в месте Полоцком, на улицы Иллинской стоячый, на четверть пляца збудованый, межы домами з одного боку Ивана Шапонки, а з другого Федора Сталмаха”
№ 40 18.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 23]	Скарга Афанасія Іванавіча Балоты на Агафью Рыгораўну Сямёнавую Паўлавічовую	“маючы дом свой за рекою Двиною, на Кривцовом посаде, на венцы стоячый”
№ 41 18.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 32]	Скарга Аксаны Парфёнаўны Васільевой аб рабаванні яе крамы на рынку	“в Темном раде, подле крамы пана Шнитки”
№ 46 19.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 27]	Продаж дома Андрэя Цімафеевіча Сцебута пану Яну Купшыну	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, в самом рынку на пляцах зборовых стоячый, в давном и старом ограниченью межы их и моих домами, а меновите подле дому пана Яна Купшыни, полчверти пляца збудованый”
№ 67 29.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 41]	Продаж крам Яна Ганусскага Астапу Марцюшонку	“тут, в месте Полоцком, в рынку збудованай, в тыле крамь п[а]на Ивана Зимницкого, бурмистра Полоцкого, у рыбном конце лицом противо самого ратуша стоячай, а боком подле крамь [слова прапушчана] Азявенка лежачае”
№ 74 03.10.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 46]	Продаж дома Ясковіча Андрэю Ваінічу	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы на Великой стоячый, на полчверти пляца збудованый, межы домами с одного боку Грышки Старыновки, а з другого Васка Соболя”
№ 74 03.10.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 45 адв.]	Продаж дома Васковай Дайлідавай Палюшы Раманавай	“тут, в месте Полоцком, на улицы на Великой стоячый, на полпляца збудованый, подле дому з одного боку Павла Бевца, а з другого подле дому Астапа Верещаки”

№ 82 08.10.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 54]	Продаж участка зямлі Сымонавай Пянькоўскай Тумашу Яновічу	“тут, в месте Полоцком, на Острове, на венцу над рекою Двиною лежачого, межы пляцами и кгрунтами теж голыми з одного боку Яковой Залозеньковой, матки ее, а з другого Васковой Клявцовой”
№ 83 08.10.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 51 адв.]	Продаж дома Івановай Тарапецкай Івану Герасімовічу	“дом свой власный ... тутъ, в месте Полоцком, на улицы Невелской стоячий, на полчверти пляца збудованый, межы домами з одного боку Ивана Кузьминича, а з другого Матюша Авсяного вдовы”
№ 87 03.09.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 54–55]	Тэстамент пані Арыны Савічаўны Локашэвічавай, жонкі полацкага бурмістра	“дому ... на Великой улицы тут, в месте Полоцком стоячом, ... дарую ему навечно чверть огорода за парканом, на Малой улицы, против волотовок, который я купила у Осташка Оловященка”
№ 90 15.10.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 57]	Продаж дома Кандратовіча Сідару Атэмовічу	“дом свой власный ... тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, на Кобаку, над ручаем стоячий, на полчверти пляца збудованый, межы домами з одного боку Федора Мороза, а з другого Грышка Калитки Олейника”
№ 94 15.10.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 60]	Продаж дома Лазара Бонькі яго зяцю, Кандрату Кгіньцэ	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы названной Боровой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому с одного боку Васка Кривца, а з другого подле дому Михалкового”
№ 109 10.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 74 адв.]	Скарга лаўніка Івана Аляксеевіча на Аляксея Сотніка	“огород свой власный вечыстый на Заполотю, на улицы Еглявинской стоячий, чверти пляца”
№ 111 10.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 76]	Продаж дома Януша Савіча Івану Сямёнавічу	“тут, в месте Полоцком, на улицы названной Степановой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Мирона Варынца, а з другого подле дому Апанаса Бадя[*]ы”

*магчымае прачытанне літары “н»,

		“к”, ці “т”
№ 113 11.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 77]	Зварот Паўла Верцюша аб наданні яму паўпляца зямлі	“просил нас, жодаючы о полпляца земли тут, в месте Полоцком, на Екимани впусе лежачое, где первей тот дом небощыка пана Касп[а]ра Преорского побудованый был, то ес[т] на самом рынку Екиманском, идучы от взвозу реки долины в гору, и бысмо ему на том кгрунте будынок до мешканя выставил и побудовалсе позволили ... абы пляцы и кгрунты порожные впусе не лежали и штобы тот посад Екиманский ... в будынок розшыралсе”
№ 141 24.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 92]	Продаж участка зямлі Самуэля Ласоўскага полацкаму бурмістру Кузьме Наумовічу	“чверть пляца кгрунту голого своего власного ... тут, в месте Полоцком, на улицы Великой, подле дому з одного боку Даниеля Лапцевича Кравца, а з другого подле дому его ж пана бурмистрового лежачого, а с тылом прылеглого до дому Самуэля Мицевича, столяра”
№ 142 24.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 93]	Дазвол Панцялею Якаўлевічу і Яну Буруковічу на абмен дамоў	“тут, в месте Полоцком, на улицы названной Невелской стоячы, то ест я, Пантелей Яковлевич, меом дом свой на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Исаака Менька, а другим боком стоит на рогу, где улицы Невелское против самой браны Невелской. А я, Янь Бурюкович, што мел дом свой на улице Невелской стоячий, также на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Левона Кнытковича, а з другого Мартина Кравца”
№ 144 24.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 94]	Продаж участка зямлі Аляксея Андрэвіча Ганскага Нікіфару Фёдаравічу	“полчверти пляца кгрунту голого своего власного тут, в месте Полоцком, за Полотою, на венцу над рекою Двиною лежачого, межы домами з одного боку Микиты Скорого, а з другого Алексея

		Ганчара”
№ 152 01.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 98]	Тэстамент пані Настассі Пракопаўны Паўковай	“тут, в месте Полоцком, на венцу над рекою Двиною стоячом”
№ 167 05.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 106]	Продаж крамы на рынку Астапа Мацюшонка Стэфану Пашучэнку	“купил дом был у мещанина места Полоцкого пана Яна Ганского кр[а]мо ... на кгрунте мескомъ тут, в месте Полоцком, в рынку збудованый, в тыле крамъ пана Ивана Зимницкого, бурмистра Полоцкого, у рыбномъ концу, лицомъ противо самого ратуша стоячий, а боком подле крамъ Якуба Азявенка лежачый”
№ 169 10.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 107]	Продаж участка зямлі Крысціны Скрэндзевічовай Кацярыне Юрэвай	“полпляца кгрунту голого топко з одною щекчулною изьбою тут, в месте Полоцком, на Острове лежачого, на улицы Проежьзой [...*], подле дому з одного боку Марка Обораначьника, а з другого подле дому Дениса Дайхды” *слова напісана неразборліва, магчымае прачытанне “Якимоне”
№ 171 20.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 108]	Тэстамент краўца, пана Базыля Гарбуза	“есмо в дому его тут, в Полоцку, на посаде, на улицы Илинской стоячом ... огород мой власный за парканом наполовицы з жоною моею разделит мает”
№ 185 17.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 118]	Продаж дома Васілея Раманавіча Салуяну Курыловічу	“тут, в месте Полоцком, на Степановой улицы стоячий, межы домами з одного боку Авласа Кривопуска, а з другого на рогу заулка, на чверти пляца стоячы”
№ 195 12.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 123]	Продаж дома Івана Масалана Марку Фацаровіху	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы Батичковой стоячий, на полчверти пляца збудованый, межы домами з одного боку Алексея Скопца, а з другого подле дому Ареха”
№ 196 12.12.1656 г. [ф. 1823, воп.	Продаж дома Андрэевіча Гелсі Пятру Высоцкаму	“тут, в месте Полоцком, на улицы од церкви Рожаства ... ку Двине, и з тое стоячий и зь Чистою улицою по

1, спр. 1, арк. 123 адв.]		левой руке на полчверти пляца на кгрунту езуицком збудованай, то ест светлица, зь которою сени, а изба и лазня, а лежый той дом межы домами з одного боку Андрея Павловича Кравца, а з другого подле дому Грицкогого, а тылом до того дому Малярового”
№ 125 17.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 84]	Продаж дома Мацюша Анашчковича і яго жонкі Юрку Васілевичу	“тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, на горе за церквою Святого Миколы стоячий, на полчверти пляца будованый, межы домами с одного боку Банберки вдовы, а з другого Тимофея Дайлиды”
№ 127 17.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 84]	Продаж дома Сцефана Федаровича Дмитру Панкратовичу	“дом свой власны ... тут, в месте Полоцком, на улицы Степановой стоячий, на полчверти пляца збудованый, межы домами з одного боку Яска Казинца, а з другого подле дому Семена Лабазы”
№ 128 17.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 85]	Продаж дома Сцефана Людковича Ганне Піўлавітавай	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы Боровой стоячий, на полчверти пляца збудованы, межы домами з одного боку Юрко [*] шевца, а з другого пана Стефана Дабовины” *тры літары не чытаюцца
№ 129 17.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 86 адв.]	Продаж дома Івана Дземяшковича Есіфу Міклашонку	“тут, в месте Полоцком, на Якимани, на улицы названое Боярской стоячий, на полпляца збудованый, межы домами з одного боку Харытона Вавка, а з другого подле дому Карташового”
№ 136 19.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 90]	Заява Максіма Вароніча да дома Гаврылінай Астапавічовай	“тут, в месте Полоцком, на улицы Спаской стоячого”
№ 137 19.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 91]	Продаж участка зямлі Аляксея Ганскага Нікіпару Федаровичу	“пляца кгрунту голого своего власного тутъ, в месте Полоцком, за рекою Полотою, на венцу над рекою Двиною лежачого, межы домами с одного боку Микиты

		Скорого, а з другого Алексея Ганчара”
№ 149 26.11.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 94]	Заява Рамана Якаўлевіча да дома Крыштофа Шыцілоўскага	“тут, в месте Полоцком, на Екимани, на улицы Боярской стоячого”
№ 200 23.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 94]	Заява Грыгора Сівохі да ратушнага дома	“дом свой тут, в месте Полоцком, на Заполотю, на улицы Великой, на рогу заулка стоячий, на чверти пляца збудованый, подле дому Ивана Мартюшонка, а пры том и огород там же на Заполотю, на Глушыцою, так же на чверти пляца лежачый”
№ 201 27.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 124]	Продаж будынка Гаўрылы Квяткоўскага Сідару Сямёнавічу	“будынок, которая ест невелика збудована на кгрунте пани Давыдовой Парфеновичовой бурмистровой полоцкой тут, в месте Полоцком, за Полотою, на Селявцызне, межы домами з одного боку Васково, а з другого Петра Пастуха”
№ 202 27.12.1656 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 124 адв.]	Продаж дома Тэслі Пятру Васіцкаму	“домъ свой власный тут, в месте Полоцким, на улицы од церкви Рожества Хрис[тово] на дол ку рече Двине, на венец идучой, стоячий на скрунтох езуицких бывших, на полчверти пляца збудованай, подле дому з одного боку Грышка Кузьмича, а з другого на да[*] Павловича Кравца, а тылом ку огородови Яна Малюра» *дзве літары не чытаюцца
№ 211 02.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 144 адв.]	Продаж участка зямлі з будынкам Васіля Іллініча Ганне Іллінічовай	“тут, в месте Полоцком, на улицы Батечковой стоячий, на чверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Марка Драгиля, а з другого подле дому Харки Остаповича, и з огородом в тыле того дому”
№ 219 07.01.1657 г. [ф. 1823, воп.]	Продаж участка зямлі Фёдара Зімніцкага Яну Дабовіне	“туть, в месте Полоцком, на улицы Возничной лежачого, подле дому его ж Федора Зимницкого, а

1, спр. 1, арк. 140 адв.]		прилеглого ку домови помененого п[а]на Яна Дабовины”
№ 227 07.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 145 адв.]	Продаж дома Мар’юсковай Фёдару Раманавічу	“дом свой власный ... тут, в месте Полоцком, на улицы названной Батечковой стоячий, на полчверти пляца збудованный, подле дому з одного боку Васка Точоного, а з другого подле дому Якима Стахорского”
№ 229 09.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 141]	Продаж дома Грышка Кузьміча Міхаілу Паўлавічу	“домъ свой власный тут, в месте Полоцкомъ, на кгрунте отцов езуитов колеиум полоцкого, под правом ратушным, на полчверти пляца збудованный, на улицы от церкви Рожества Хрыстова до Двины реки идучый, подле дому з одное боку Стефана Весоловского, а з другого подле дому Ивана Тесли стоячий”
№ 233 09.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 148 адв.]	Продаж дома Пятра Высоцкага Фёдаравай Велеўкевічовай	“домъ свой власный тутъ, в месте Полоцком, на улицы од церкви Рожества Хр[ысто]ва, на дол ку Двине идучой стоячий, идучы тою улицею, по левой руце на полчверти пляца на крунте езовицьком збудованный, то есть светлица с коморою, сени, изба и лазня, а лежы тотъ дом межы домами з одного боку Андрея Павловича Кравца, а з другого подле дому Грышковича Кузьмича, а тылом до огорода Малярового”
№ 241 12.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 153]	Продаж дома ад святароў Багаяўленскага манастыра полацкаму райцу Астафу Васілевічу	“дом свой власный до помененого монастыра ихъ Богоявленского належачый тут, в месте Полоцком, за Полотою, в заульку од улицы Заречоное ку церкви Светого Духа идучой стоячий, на чверти пляца збудованный, подле дому з одного боку Гаврылы Бельского, а з другого подле кгрунъту голого ткача Михайловского”
№ 248 14.01.1657 г.	Прысуджэнне дома сіротам Барысу і	“тот домъ стоит тутъ, в месте Полоцком, на улицы Степановой, на

[ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 148]	Паланэі	полчверти пляца збудованый, межы домами обоку Кхгрета Баранычка, а з другога Арыны Ивановой Барежковий”
№ 267 19.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 168]	Продаж участка зямлі Ясельскай Якубу Якімовічу	“полчверти пляца кгрунту голого своего власного тут, в месте Полоцком, на улицы Спаской лежачого, подле дому з одного боку Ивана Игнатовича Тетеры, а з другога подле дому его ж п[ана] Якуба Якимовича”
№ 270 21.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 170]	Дэкрэт у справе Сцяпана Грыгарэвіча з Якубам Рымарам аб непрызнанні дома	“двор свой на полчверти пляца под Замкомъ в заулку стоячий перед запустами Филипповыми”
№ 289 23.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 180 адв.]	Продаж дома Якуба Мікалаевіча Рымара Стэфану Грыгуевічу	“тут, в месте Полоцком, под Замком в заулку стоячий, на полчверти пляца збудованый, з одного боку подле [*], а з другога подле [*]” *слowy прапушчаны
№ 293 26.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 183 адв.]	Продаж дома Аніскі і сына яе Амеляна Фёдару Грыгарэвічу	“тутъ, в месте Полоцком, на Екиманьи, [*] пляца на полчверти збудованый, межы домами з одного боку Левона Левка, а з другога подле дому Исака Стрыбля” *слова прапушчана
№ 294 26.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 181]	Продаж дома Марыны Сцяпанаўны Невіснай Багдану Дзмітровічу	“тутъ, в месте Полоцком, в заулку, межы улицами Боровою и Спаскою будучым стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку пана Мартына Веньковича, а з другога боку кгрунту пустой огородовой”
№ 296 26.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 185]	Продаж дома Афанасу Аўдзеевічу ад яго брата і маці	“тут, в месте Полоцком, на Кобаку на Пробойной улицы, за рекою Двиною стоячий, на полпляца збудованый, з огородом в тыле, идучы до церкви светых Барыса и Глеба, з одной стороны подле Пилипа Чечеля, а з другой стороны подле Амброса Василевича Коваля”
№ 302	Продаж участка зямлі	“тут, в месте Полоцком, на Кобаку

26.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 188]	Захара Колка Максиму Брыкуну	над ручаем лежачого”
№ 303 26.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 188]	Продаж агарода Юрка Цюніна Аляксандру Карзевічу	“туть, в месте Полоцком, за парканом на целом пляцу лежачый, удлужь почавшы от улицы Батечковой аж до улицы Спаской, межы огородами з одного боку славетного пана Сергея Каменки, бурмиистра места полоцкого, а з другого подле огорода его жь пана Корзевича”
№ 309 28.01.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 192б]	Продаж дома Якуша Антонавіча Аляксандру Марковічу	“дом свой власный ... тут, в месте Полоцком, на улицы названной Пробойной, з рынку до реки Полоты идучой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Яска Станиславовича, а з другого Гаврылы Митковича”
№ 309 04.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 194]	Тэстамент пані Гаврыліной Жастоўны	“туть, в месте Полоцком, у Плигавьках, противко острогу стоячим”
№ 315 04.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 195]	Продаж агарода Яна Дзюканицкага запалоцкаму сотніку Аляксею Сямёнавічу	“чверть пляца кгрунту голого, огородового, своего власного, тут, в месте Полоцком, за Полотою, на улицы Великой лежачого, межы кгрунту его жь пана Дюканицкого”
№ 334 09.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 206]	Абмен дамоў паміж Іванам Януцелем і Сідарам Арцемавічам	“тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, на Кривцовом посаде стоячими”
№ 356 16.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 218]	Продаж участка зямлі Сцяпана Голика Гасі Мацюшонкавай	“полпляца кгрунту голого своего власного тут, в месте Полоцком, на Острове, на венцу реки Двины, над самым перевозом лежачого, межы кгрунтами тежь голыми, з одного боку Сылывестра Котлюра, а з другого Михна Прудника”

№ 357 16.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 218 адв.]	Продаж дома Януша Фёдаравіча Міхаілу Івановічу	“домъ свой на Якиманьи на полпляца збудованый на улицы Виленской стоячай, з одной стороны обокъ Сидора Печура, а з другой обокъ Микиты Печура”
№ 358 16.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 219]	Продаж дому і агарода Яна Шчаснага Міхаілу Алянчонку	“домъ и огород свой власный ... тутъ, в месте Полоцком лежачые, то ест дом на улицы названой Степановой, на самом рогу, одним боком подле дому Максимовой Лапезовой стоячий, на третьей части чверти пляца збудованый, а огород тут же, в месте Полоцкомъ, за парканом на остатней улицы, на полчверъти пляца лежачый, напотивко огорода попового, а межы огородами з одного боку пана Афанаса Хомича, а з другого Грышка Киргеты”
№ 360 16.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 220]	Продаж дома Януша Фёдаравіча Міхаілу Івановічу	“дом свой власный ... тут, в месте Полоцком, на Екиманьи, на улицы Виленской стоячий, на полпляца збудованый, межы домами з одного боку Микиты, а з другого Сидора Печуров”
№ 366 17.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 225]	Продаж дома Яна Салуяновіча Шымара Няўляніна Гаврыле Грыгорэвічу	“тут, в месте Полоцком, на улицы названой Боровой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Федора Подберезкого, а з другого подле дому Михалка Мешка”
№ 375 20.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 230]	Продаж паловы двара з будынкам Амелянавай Зекгаравай яе зяцю Грыгору Стэфановічу	“дом ... тутъ, в месте Полоцком, за Полотою на венцу, над рекою Двиною стоячий, на чверти пляца збудованый, одним бокомъ подле дому Яна Плюска, а з другим боком ку завулковий на рогу”
№ 386 23.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 237]	Спіс маёмасці пана Міхаіла Кантора	“на Екимани, на Боярщыне, на улицы Великой стоячай, зь ізбою и з истобкою, на полпляца збудованай, подле дому з одного боку Игната Пахилюнка, а з другого подле дому Дуневского Шевца, а другую половицу того дому, то ест полпляца земли зь клетю из

		истобкою, там збудованою”
№ 395 27.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 241]	Абмен участкамі зямлі Ярмошы Шаблінскага з Цімафеем Лаўрыновічам	“поменял свое власное полпляца земли порожнее ... ку его земли прылеглое, на венцы, в Слободе, за рекою Двиною лежачое»
№ 396 27.02.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 242]	Продаж участка зямлі Івана Кулі Адаму Матусовічу	“тут, в месте Полоцком, на Острове, на венцу, над рекою Двиною лежачого, межы кгрунтами теж голыми, з одного боку Парфена Ахремовича, а з другого подле кгрунту отца его Ивана Кули”
№ 402 04.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 255]	Продаж участка зямлі Марыі Юркавай Ёзафу Буроўскаму	“туть, в месте Полоцком, на Екиманьи, на улицы названой Езеньской лежачого, межы кгрунтами тежъ голыми, з одного боку Васька Рымара, а з другого Андрея Ковалья”
№ 406 06.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 211]	Продаж участка зямлі Івана Людковіча Філіпу Азаровічу	“полпляца кгрунту голого тут, в месте Полоцком, на улицы Великой удолжь аж до улицы Вознесенской, од тое улицы Великой лежачого подле дому з одного боку п[а]на Максима Ивановича Кравца, а з другого боку полчверть пляца голого кгрунту моего ж”
№ 410 06.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 252]	“Подане” дома Яна Лукшы Гаўрыле Шыкуцкаму	“тут, в месте Полоцком, на Заполотю, на венцу, над рекою Двиною стоячого, на рогу заулка подле дому Подсвинкового, на полпляца збудованого”
№ 411 06.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 242]	Продаж дома Грышка Ілліча Марушы Кандратавай	“тут, в месте Полоцком, на Кобаку, над [*] стоячы, на полчверти пляца збудованый, с одною истобкою, межы домами с одного боку Федора Дзялковича, а з другого Семена Никифоровича” *слова зацёрта
№ 413 09.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 244]	Продаж дома Агапона Вехоўскага Даніле Мікалаевічу	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, на Кривцовом посаде, над ручем стоячий, на чверти пляца збудованых, з одного боку подле дому Демешка Олейника, а з

		другого Васка Балтушника”
№ 414 09.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 254 адв.]	Продаж дома Юркі Юшковіча Федару Бутаку	“тут, в месте Полоцком, на зборовом кгрунте на полчверти пляца збудованы”
№ 415 09.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 256]	Продаж участка зямлі Кацярыны Ярошавай Івану Чужэвічу	“тут, в месте Полоцком, на улицы названной Сабачыной лежачого, подле дому з одного боку Грынки Хичаси, а з другого подле дому Петра Чужевича, брата его”
№ 430 13.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 264]	Продаж дома Лявона Храловіча Нікіфару Аляксеевічу	“домок свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы Боровой стоячий, на полчверти пляца збудованный, подле дому з одного боку Ивана Бруйки, а з другого подле дому Лукаша Яковлевича”
№ 432 13.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 265]	Продаж агарода Есіфа Званьшага бурмістру Сяргею Каменцы	“тут, в месте Полоцком, за Полотою рекою, в заулку з улицы Великой ку реке Двине, на венце, идучомъ по правой руке, на полпляцу лежачый, подле дому з одного боку велебного отца Стефана Обуха, священника заполоцкого, а з другого боку прылеглий тылом до того огорода домку Прякрупени”
№ 433 13.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 265 адв.]	Продаж участка зямлі Яна Лізаровіча Юрку Цюні	“тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, на Кривцовом посаде, в Чертовом заулку лежачого, межы кгрунтами теж голыми, з одного боку Матфея Гавлея, а з другого Ермолка Демидовича”
№ 441 16.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 269]	Абмен дамоў паміж Стэфанам Федаровічам і Станіславам Валадковічам	“тут, в месте Полоцком, на улицы названной Азаровой стоячий, то ест я, Стефан Федорович, меюм дом свой, на полчверти пляца збудованный, подле дому з одного боку Панкрата Слесара, а з другого подле голого кгрунту Якубовой Верещачыной, а я, Станислав Володкович, што мел дом свой на той же улицы Азаровой стоячий, на полторых чвертях пляца збудованный, и з городцом в тыле того дому будучым, подле дому з

		одного боку Андрея Туров[*]а, а з другого боку подле заулка на самом рогу, теми теды домами поменялисей” *зацёрта 3 літары
№ 446 18.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 272 – 274]	Інвентар маёмасці Філіпа Маісеевіча	“бровар за парканом со всим начынем на рекою будучый ... огород за парканом на улицы Батечковой, на полчверти пляца лежачый, подле огорода Алексея Дайлиды, а з другой стороны подле огорода Апанаса Клыпы, до того дом тот самый небощыковский на Спаской улицы на полчвертой части чверти пляца збудованый, межы домами з одного боку Ходыка Стасевича, а з другого Федора Кишки”
№ 456 20.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 281]	Продаж участка зямлі ад Ісака Вярцюшкі Дзям’яну Ясковічу	“тры чверти пляца кгрунту голого своего власного тут, в месте Полоцком, на Якимани, в самом рынку лежачого, межы кгрунтами тежъ голыми домовыми, з одного боку Якуша, а з другого Грышка Пилимоновича”
№ 458 23.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 282]	Перадача зямлі Карпа Сыпнеўскага і яго сяцёр Станіславу Саладковічу	“тут, в месте Полоцком, на улицы Азаровой будучый, всего чверть пляца, лежачую з одного боку подле кгрунту его м[ ]ти пана Конопацкого, а з другого подле дому п[а]на Яна”
№ 461 26.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 284]	Продаж участка зямлі ад Яна Аляксеевіча і яго жонкі Хаме Маісеевічу	“чверть пляца кгрунту голого домового, тут, в месте Полоцкомъ, на Острове, на венцу реки Двины над самым перевозом лежачого, з одного боку подле дому Микулы Залозенка, а з другого подле голого кгрунту Данилы Залозенка”
№ 468 26.03.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 287 адв.]	Продаж дома ад Кацюшы Фёдараўны Цемяшу Маеўскаму	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, на кгрунте меском, водлуг цминтара Светого Крыжа в Плигавках стоячий, на [*] пляца збудованый”

		*прапушчана 1 слова
№ 469 08.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 288]	Продаж агарода ад Васка Нікіпаровіча Міхалку Федаровічу	“огород свой власный тут, в месте Полоцком, за парканом за Невелскою брамою, над Полотою рекою, на полчверти пляца лежачый, подле огорода з одного боку Степана Клыпы, а з другого подле огорода Давыда Стасевича”
№ 470 08.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 289]	Продаж дома ад Івана Самадура Яску Ясковічу	“домок свой власный тутъ, в месте Полоцькомъ, на улицы названой Степановой стоячий, на полчверти пляца збудованыи, подле дому з одного боку Васька Кричеты, а з другого Яска Дойлида”
№ 475 10.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 291]	Продаж участка зямлі ад Андрэя Касабуцкага Якубу Касабуцкаму	“полторы чверти пляца кгрунту голого своего власного тутъ, в месте Полоцьком, на улыцы Иллиньской лежачого, межы домами з одного боку пана Анъдрея Белоусовича, а з другого боку подле дому Федора Малявъки, и з шпихлеромъ великим на том кгрунте збудованыи”
№ 476 10.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 313 адв.]	Продаж участка зямлі ад Якуба Касабуцкага Юрку Докуцю	“чверть без пятое части кгрунту голого своего власного тутъ, в месте Полоцьком, на улицы Великой лежачого, подле дому з одного боку Алексея Карзевича, а з другого подле дому Федора Маслюнки”
№ 477 10.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 478]	Продаж дома ад Лаврына Федаровіча Войцеху Закрэўскаму	“тутъ, в месте Полоцком, за Полотою, на венцу над рекою Двиною стоячий, на чверти пляца збудованыи, подле дому з одного боку Михалка Кожемяки, а з другого Ивана Подасиновича”
№ 479 10.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 295 адв.]	Продаж агарода ад Яска Плюска Гасі Плюскаўне	“огород свой власный ... тут, в месте Полоцком, за Полотою, на концу улицы, на Ермоловом заулку, на чверти пляца лежачый, подле огорода з одного боку Апанаса [*], а з другого подле огорода Грышка Шапоньки” *адно слова прапушчана
№ 490 13.04.1657 г.	Продаж дома і агарода ад Сцяфана Рабушкі	“тут, в месте Полоцком, на Заполотю будучый, то ест дом на

[ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 318 адв.]	Грыгору Сівосе	улицы Великой стоячый, на чверти пляца збудованы, а огород тако ж на чверти пляца, над Глушыцою лежачый”
№ 502 13.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 332 адв.]	Продаж участка зямлі ад Сцяпана Федаровіча Кузьме Сталмаху	“полчверти пляца кгрунту голого своего власного тут, в месте Полоцком, в заулку, который изъ улицы Вознесенской на Великую, лежачого из избыкою там на том кгрунте збудованою, межы домами с одного боку Яска Стебута, а з другого [*] Шапоньки” *1 слова прапушчана
№ 506 15.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 336 адв.]	Продаж участка зямлі ад Ярмошы Кагадзенка Яскавай Кагадзенкавай	“чверть кгрунту голого своего власного тутъ, в месте Полоцком, за рекою Двиною на Крывцовом посаде, на венцу над рекою Двиною лежачого, подле кгрунту тежъ Василевой Харачопковой, а тылом ку Церкви Светого Миколы”
№ 507 15.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 337]	Продаж участка зямлі ад Восіпавай Нарбутавай Гаврыле Сыценку	“чверть пляца кгрунту голого тут, в месте Полоцком, на улицы назъванной Азаровой лежачого, подле дому з одного боку Василия Гаврыловича, а другим боком ку острогу на самом рогу той улицы”
№ 511 17.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 350]	Тэстамент Фёдара Якаўлевіча Запекі	“в дому его, Федора Запеки, тутъ, в месте Полоцком, на улицы Пробойной стоячомъ”
№ 516 17.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 343 адв.]	Продаж дома ад Грышкі Тытыркі Міхаілу Рубану	“тут, в месте Полоцком, на пляцах зборовых, на рогу улицы Вознесенской ку улицы Пробойной, з рынку ку реце Двине идучой стоячый, на третьей чверти пляца збудованы подле дому Павла Михалковича”
№ 521 17.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 347]	Продаж участка зямлі ад Палюшы Баўтрамеўны Севасцею Радку	“тут, в месте Полоцком, на Кобаку, на улицы Пробойной, од перевозу реки Двины, в гору идучой лежачого, межы домами з одного боку Исака Кучки, а з другого Ивана Галомзы”

№ 522 17.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 347 адв.]	Продаж агарода ад Сымона Ждановіча Матвею Плюску	“огород свой власный ... тут, в месте Полоцком, на Заполотю, под юрыздыкою и послушенством права магдебурского будущий, на улицы Выгонной, на чверти пляца лежачий, на рогу заулка одним боком, а другим боком подле огорода Сергеевой вдовы”
№ 523 17.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 348]	Продаж будынка ад Пятра Тумашэвіча Івану Шлюбоўскаму	“туть, в месте Полоцком, на улицы Возьнесенской, на кгрунте меском до ратуша полоцького належачом стоячий, толко самый будынокъ на полчверти пляца збудованный, з одного боку подле дому Войтеха Закревского, а з другого огорода и кгрунту тежь меского в тыле самого ратуша и дому гостинного будущого”
№ 537 22.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 357]	Продаж дамоў ад Якіма Жука Марушы Якушавай	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною на Кобаку, на улицы Пробойной стоячий, на чверти пляца збудованный, з одного боку подле цментара церкви Светого Ивана, а з другого подле голого кгрунту, а пры том продал дей ей и огород, тежь свой власный, там же, на Кобаку, в полю на целомъ пляце, в старом и давном ограниченью будущий, а до того ж дому належачий”
№ 544 27.04.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 366]	Продаж участка зямлі з “ізобкаю” ад Фрыдрыха Шэвердыча Селівону Кавалю	“от двора своего тут, в месте Полоцкомъ, на Великой улицы на рогу стоячого, названого здавна Шевердин, пустой полчверти земли в тыле менованого двора, на улицы идучы от Рожества Светого ку Двине реце лежачого, на которой то полчвертин толко изобка одна постаралая зъ сеньми стоит подле дому, з одного боку п[а]ни Клишыной вдовы, а з другой стороны подле земли и двора моего, мене Фредерыха Шевердича”
№ 562 01.05.1657 г.	Продаж дома ад Міхалка Васілевіча	“домок свой власный тут, в месте Полоцком, на Кривцовом посаде, на

[ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 380]	Івану Аўласавічу і яго жонцы	заулку, названом Чортовым стоячый, на полчверти пляца збудованы, то ест изобька зь сеньцами и огородом в тыле того будынку будучый, который домок стоит межы домами с одного боку Ивана Прывалня, а з другого Михалка Безносого”
№ 563 06.05.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 389 адв.]	Продаж дома ад Івана Селіновіча Сцефану Федаровічу	“тут, в месте Полоцком, на улицы названой Азаровой стоячый, на полчверти пляца збудованы, подле дому з одного боку Яска Кравца, а з другого подле дому Левона Драгиля”
№ 606 20.05.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 407]	Продаж агарода ад Івановай Семёнавічавай полацкаму бурмістру Паўлу Тросніцкаму	“огород свой власный тутъ, в месте Полоцкомъ, за парканомъ на чверти пляца лежачый, з одного боку подле огорода п[ана] Андрея Козловича, а з другого подле огорода п[ани] Сымоновой Павловичовой”
№ 608 22.05.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 408]	Продаж участка зямлі ад Яна Катла Курылу Раманавічу	“чверти пляца кгрунту голого своего власного тутъ, в месте Полоцком, за рекой на Кривцовом посаде на улицы [*] лежачого, межы кгрунтами з одного боку Грышка Панамарка, а з другого подле кгрунту Сымона Кожемяки” *1 слова прапушчана
№ 614 22.05.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 421]	Продаж дома ад Мікалая Купрыяновіча Якіму Рымару	“домъ свой власный тутъ, в месте Полоцкомъ, под Замьком на венцу стоячый, на полчверти пляца збудованы, з одного боку подле п[ана] Федора Шантара дому, а з другого подле дому его ж, Якима Рымара будучый”
№ 625 27.05.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 429 адв.]	Продаж дома ад Васько Купрыяновіча Лалыкі Адаму Сідаровічу	“тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, за Белчанкою у новой Слободѣ, на самом венцу на рогу стоячай, на полчверти пляца збудованы, подле дому Васька Овсенка, а в тыле будынку брата моего Данила Лалыки”
№ 629 29.05.1657 г.	Продаж участка зямлі ад Міхаіла Ляпы	“тутъ, в месте Полоцком на Кривцовом посаде, на самом венцу

[ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 423	Міхаілу Сямёнаву	над рекою Двиною будучого, межы домами с одного боку Федора Малявки, а з другого Сапрона Кравьца”
№ 635 03.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 626 адв.	Продаж дома ад Івана Быка Аляксандру Хмялеўскаму і яго жонцы	“домъ свой власный тутъ, в месте Полоцком, за рекою Двиною в Слободе старой Белчыцкой, на улицы Великой с Кобока до церкви светый Борыса и Глеба идучой стоячий, на полпляца збудованый, подле дому з одного боку Ивана Волка, а з другого подле дому Стефана Лашты”
№ 639 03.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 430	Продаж участка зямлі ад Кацярыны Казаравай Доні Паўлавай	“полчверти пляца кгрунту голого своего власного тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, на Кривцовом посаде над самым ручьем лежачого, подле дому з одного боку Потаповой, а з другого подле дому Михалка Василевича”
№ 640 03.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 430	Продаж дома ад Карпа Мелніка Івану Гарбатаму	“домъ свой власный тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною в старой Слободе Белчыцкой, над самою Белчыцою стоячий, на полчверти пляца збудованый, межы домами з одного боку Сахона Симоновича Олейника, а з другого Дмитра Кабылинского”
№ 641 03.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 431	Продаж дома ад Давыда Анікевіча Гаўрыле Лыстцу	“тутъ, в месте Полоцкомъ, в Слободе старой за Двиною рекою над Белчыцою будучого, з одного той Слободы который идет од венца реки Двины в гору до церкви светых Борыса и Глеба стоячы, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Феска [*], а з другого подле дому Васка Петуха” *1 слова прапушчана
№ 654 08.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 439 адв.	Абмен дамамі паміж Стафанам Даўгавінай і Цімафеем Кублам	“дом свой на улицы, названой Боровой, на полчверти пляца збудованый, межы домами с одного боку Филона Рабьца, а з другого Сидора Пивовара, ... дом свой сполный на улицы Великой

		стоячий, на полпляца збудованый, и з огородом в тыле будучам, межы домами с одного боку его м[и]л[о]сти п[ана] Белана, а з другого Асташька Оловяшки лежачый од той улицы Великой, а въ дол до Вознесенской улицы”
№ 659 08.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 443 адв.]	Дазвол Іллі Максімовічу будавацца на гарадской зямлі	“позволили будоватися на кгрунте меском в Слободе старой бельчыцкой, межы той под прысудом ратушным”
№ 667 12.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 448]	Продаж дома ад Касцюка Лаврыновіча Марушы Марцінавічовай	“продал дом свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы Спаской стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Ивана Мосола, а з другого подле дому Феска Кишьки, а в тыле дом Авласа Денисавича Козака”
№ 668 12.06.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 448 адв.]	Продаж дома ад Рамана Матфеевіча Яну Валтоўскаму	“дом свой власный тутъ, в месте Полоцком, за рекою Двиною, в Крыв[цовом посаде] в завулку Чертовом стоячий ... на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Стефана Пяленька, а з другого подле дому Илли Мелентевича”
№ 670 [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 450]	Тэстамент Лаўрына Бялкоўскага	“Тут, в месте Полоцком, на Пробойной улицы, з рынку ку реце Полоте идучой стоячом”
№ 684 03.07.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 462]	Продаж дома ад Дзямешка Алейніка Фёдару Лучонку	“домъ свой власный тут, в месте Полоцкомъ, за рекою Двиною на Крывцовом посаде, на горе за редкою* Святого Миколы стоячий, на чверти пляца збудованый, з одного боку подле дому Козловской дочки, а з другого подле голого кгрунту п[а]ни Грамницкой” *“редкою” – верагодна, апіска, трэба “царквою”
№ 693 03.07.1657 г. [ф. 1823, воп.]	Продаж дома ад Мікалая Баброўскага Грыгору Куборскаму	“тутъ, в месте Полоцком ... на улицы названой Пробойной, зъ садом, на чверти пляца збудованый,

1, спр. 1, арк. 465		з одной стороны подле пляцу Яна Смолеча, а з другой подле дому Якуша Конапелки”
№ 702 07.07.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 470]	Продаж дома ад Фядоры Посмікавай Івану Аляксеевічу	“дом свой власный ... тут, в месте Полоцком, на улицы названой Степановой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Зуевой Авдакимовой, а з другого подле дому Никипора Косого”
№ 715 10.07.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 481]	Продаж дома ад Захара Шаша Базылю Свянцицкаму	“тут, в месте Полоцком, на улицы Великой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Израиля Нахмановича, жыда, а з другого *” *тэкст пашкоджаны
№ 716 [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 483]	Продаж дома ад Івана Марцюшонка Грыгору Яновічу	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, за Полотою рекою, на улицы Великой стоячий, на полчверти пляца збудованый, подле дому з одного боку Картеля Шевца, а з другого подле дому его жь, Івана Мартюшонка”
№ 717 [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 483 адв.]	Продаж участка зямлі ад Зафіі Радзікавай Мікалаю Залехніцкаму	“чверти пляца кгрунту голого своего власного ... на улицы Великой лежачого, з одного боку подле дому Якуба Лазаровича, жыда, а з другого подле дому на сей час Михайлы Рубана”
№ 719 13.07.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 485]	Продаж дома ад Гаврылы Данілавіча Даніле Балтушніку	“дом свой власный тут, в месте Полоцком, на улицы Пробойной, з рынку ку костелови або цментару Светого Крыжа, а зь того по левой стороне стоячий, на полчверти пляца збудованый, и зь огородцом в тыле будучым, межы домами з одного боку Петра Ганчара, а з другого Петра Дойлиды”
№ 778 17.08.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 524 адв.]	Скарга пані Яновой Дзягілевічовай, жонкі полацкага пісара	“пропало право да на целый пляць кгрунту голого тутъ же, в месте Полоцкомъ, на веньцу над рекою Двиною лежачый, и право на огород также на венцу реки Двины, за парканом лежачый, особливе

		прывилей королевский на огород други въ Вышнем замку полоцком будучый”
№ 788 17.08.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 531	Продаж участка зямлі ад Гарасіма Марковіча райцу полацкаму Івану Марковічу	“полчверти пляца кгрунту ... тутъ, в месте Полоцком, на улицы Батечковой лежачого, и з будынкомъ невеликим темъ будучым, то ест с ызобкою невеликою и сеньми, збудоваными межы домами с одного боку Хомя Остафевича, а з другого подле чверти кгрунту пустого его жъ, Гарасима Марковича”
№ 805 17.08.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 538	Загаловак пашкоджаны	“тут, в месте Полоцком, за рекою Двиною, въ Слободе Белчыцкой, на улицы од Двины реки до Борысоглеба, и зъ той стоячай на чверти пляца збудованый, межы домами с одного боку Юрка Прудника, а з другого Матюша *” *1 слова прапушчана
[ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 539	Загаловак пашкоджаны	“двор свой власный на Степановой улицы тут, в месте Полоцком будучый, на полчверти пляца збудованый, подле Микиты Горунина, а з другой стороны подъле Давыда Ивановича Шевца”
№ 805 24.08.1657 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 1, арк. 539 адв.	Заява лаўніка Івана Мікіціча на Макея Арэховіча і Агап’ю Янову	“дому тутъ, в месте Полоцкомъ, на улицы Змитровой стоячого, на полчверти пляца збудованого”

Табліца III. Тапаграфічныя апісанні аб'ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1704 г.

Нумар дакумента	Змест дакумента паводле загалова	Каардынаты
14.01.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 2 – 2 адв.]	Назва пашкоджана	“tu, w miescio Polockim, na ulicy Wielkicy legacy, w pewnym ograniczeniu będący, z lewey strony od domu e[go] m[iło]sci pana *, a z drugiey strony do przez wodę przzerwana, gdzie przed tym brama na** tiernaya byla, a tyłem do rzeki Dzwiny” *чатыры словы не чытаюцца **дзе літары не чытаюцца
20.01.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 3 адв.]	Продаж участка зямлі пану Паўлу Матвеевічу	“grunt moj własny pułczwerci placa na przedmeisciu w mescie Polockim na Zapolociu, w zaułku Biascionym, w pewnym ograniczeniu leglyj, idąc do rzeki Dzwiny za ulicy Wielkicy, po lewey stronie na samym rogu na miecu rzeki Dzwiny, z jedney strony wodle domu pana Jozefa Matwieiewicza Cwaykuna Tarbąza, mieszczanina polockiego, a tyłem do domu j[ego] m[iło]sci pana Streza przylegly”
11.02.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 9]	Продаж дома ад Паўла Масола Дзежніка полацкаму харунжаму Антону Кашакову	“tu, w samym miescie połockim, na ulicy Azarowey, w pewnym ograniczeniu *idąc z miasta po prawey stronie, z iedney strony obok domu Naklowcy Noroinki, a z drugiey strony obok grunta j[ego] m[ił]osci pana Buhła, a tyłem do domu Jana Pocewicza, mieszczanina połockiego” *адно слова прапушчана
11.02.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 9 – 10 адв.]	Продаж дома ад Якуба Лукашэвіча Кравца полацкаму харунжаму Антонію Кашакову	“dom swoy własny, tu, w samym miescie Połockim, na ulicy Proboyney, w pewnym ograniczeniu będący, idąc z miasta do rzeki Połoty po prawey stronie, z jedney strony obok gruntu sławetnego pana Woyciecha Jerzego

		Supronowicza, burmistra miasta Połockiego, a z drugiey strony obok domu Wasilowey Zapieczyney, a tyłem do gruntu Jakuba Konopielki, mieszczan połockich przyległy”
10.03.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 24]	Продаж дома ад Тэадора Іллінскага Андрэю Туманскаму	“tu, w samym miescie Połockim, na ulicy Spaskiey, na czwerci placa gruntu stoiący, y z * tomu gruntu ogrodneho, y z sadem takze czwerc placa” *два словы не чытаюцца
17.03.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 28]	Продаж участка зямлі ад Анны Пяшкевіч	“tu, w samym miescie Połockim, na ulicy Proboyney, idąc z zamku Wyszniego y Nisniego mimo szpitalu ich mi[łości] xięzy Jesuitow collegium połockiego do szkoły zydowskiey po prawey stronie w pewnym ograniczeniu leżący, z jedney strony obok domu j[ey] m[łości] pani Pieszkiewiczowey burmistrowey połockiey, a z drugiey strony obok gruntu j[ego] m[łości] pana Zosowskiego, a tyłem do ogорода panie Jerzyney Ałisiewiczowey”
10.04.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 36]	Продаж дома ад Марыянны Яновай айцам базыліянам	“tu, w miescie Połockim, na ulicy Proboyney, idąc od rzeki Dzwiny do Plihawek, na pulczwerci placa gruntu miary okrągley zbudowany, w pewnym ograniczaniu będący, z jedney strony obok domu pana Iwana Smolaka szewca, a tyłem do gruntu ogrodneho pana Andrieia Iwanowicza, mydlarza, mieszczan połockich przyległy”
02.04.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 37]	Продаж паловы гарадскога млына ад Яна Юр’евіча Заўлеўскага Максіміліяну Корсаку	“podanie połmłyna mieyskiego na rzeci Polocie stoiącego”
20.05.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 50]	Продаж дома полацкага мешчаніна Аляксандра Іллінскага браслаўскаму канюшаму Станіславу	“tu, w samym miescie Połockim, na ulicy Proboyney, idąc z rynku do rzeczki Połoty, po lewey stronie obok grunta j[ego] m[łości] pana Jana Alexieiwicza Tiebuta, mieszczanina y

	Глазкову	kupca miasta Połockiego, a z drugiey strony wedle domu ego m[ił]osci pana Stanisława Hłaska, koniuszego brasławskiego, a tylem do zamku Nizniego połockiego przyległy”
06.06.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 50]	Дазвол набыцця гарадскога ўчастка зямлі ў рынку Абрааму Шнітку	“pozwolilismy onemu mieysce kramne mieyskie w rzędzie Wielkim kramnym, w chodzei we wrota wielkie od collegium połockiego, po lewey stronie łokci pulpięta miary litewskiey, na kturym gruncie kramnym mieyskim on pan Abraam Sznitka swym własnym kosztem wybudował kramę, z jednej strony wedle kramy mieyskiey sławetnego pana Abraama Zęczyckiego, burmistra miasta połockiego, a z drugiey strony wedle kramy pana Stephana Froianskiego, mieszczanina y kupca miasta połockiego, a tylem do rzędu kramnego jatkowego przyległy”
18.06.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 57]	Продаж участка зямлі пану Андрэю Жылідзкаму	“tu, w miescie Połockim, na ulicy nazwaney Sabaczey, w pewnym ograniczeniu będący, z jednej strony obok gruntu pana Andreia Zylidzkiego szewca, a z drugiey strony wedle gruntu pana Kazimierza Kuszniерza, a tylem do domu tegoz pana Andreia Zylidzkiego szewca, mieszczan połockich”
20.06.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 62 – 62 адв.]	Продаж дома пані Соф’і Кривой Васілю Крупскаму	“dom swoy na ulicy Borowey, tu, w miescie Połockim, na puł czwerci placа gruntu stoiący, w pewnym ograniczeniu lezacy, idęc z miasta po lewey stronie wedle gruntu pana Piotra Mosoła Buhaia, rzeznika, a z drugiey strony wedle gruntu nieboszczyka * puł czweierci placа gruntu na tey ze ulicy Borowey, idąc z miasta po prawey stronie, z iedney strony wedle domu pana Filipa Baranowskiego, a z drugiey strony wedle gruntu sławetnego pana Jana Alexiewiczа” *слова не чытаецца

14.11.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 94]	Продаж участка зямлі Стэфана Паўлоўскага Фядоры Шаўцовай	“na ulicy nazwaney Borowoy ... idęc z miasta po prawey stronie, * strony obok gruntu Baranowskiego, a tyłem do domu pana Jana Romanowicza Babczonka” *слова не чытаюцца, магчыма, «po lewey»
12.12.1704 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 2, арк. 98]	Продаж дома ад купна і мешчаніна Пятра Шыкуцкага айцу Багаяўленскай царквы Яну Лукашэвічу	“na ulicy Ilinskiey ... z iedney strony na samym rogu zaulka, * do rzeki Dzwiny, a z drugiey strony obok gruntu slawetnego p[ana] Jakuba Bazylewicza” *тры слова не чытаюцца

PolotskSU

Табліца IV. Тапаграфічныя апісанні аб’ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата за 1721 г.

Нумар дакумента	Змест дакумента паводле загалюўка	Каардынаты
28.02.1721 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 10, арк. 5]	Продаж дома і ўчастка зямлі ад яўрэя Аврама Рубіновіча яўрэю Шмойле Каўшэвічу	“tu w miescie Połockim, w samym rynku, w pewnym ograniczeniu stoiący, z jednej strony obok domu zeszłego z tego swiata z inney pamięci j[ego] m[iłosci] pana Daniela Szantyra woyskiego inflanskiego, a teraz w potrzeby i ich m[iło]sci oycow jezuitow kollegium polockiego zostaięcего. Z drugiej strony obok domu tegoz zyda Abrama Rubinowicza przyległy”
03.03.1721 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 10, арк. 15]	Продаж дома ад яўрэя Пінчака Якубовіча пані Анне Кежанавай	“tu, w samym miescie Połockim, na ulicy Wielkiej po prawey stronie, z jednej strony obok domu w. bogu welebnego j[ego] m[iło]sci p[a]na Pułucha Kublickiego, z drugiej strony obok domu j[ey] m[iło]sci pani Oskinzynky, tiwynney połockey. A tylem do gruntu j[ey] m[iło]sci pani Goresowey Korsakowey”
09.05.1721 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 10, арк. 24]	Продаж гумна і ўчастка зямлі пад ім ад Максіма Беллага Цэтлі Барысу Кузьмічу	“tu, w miescie Połockim, za parkanem bywszym, na ulicy Azarowey, w pewnym ograniczeniu, z jednej strony obok gruntu Andrzenowey mylnicy, z drugiej strony obok gruntu Simeona Szostaka, a tylem do gruntu ciegielnego nieboszczyka Hlinki przyległy”
10.05.1721 г. [ф. 1823, воп. 1, спр. 10, арк. 27 – 27 адв.]	Продаж участка зямлі ад Мікалая Герцыка Яну Аляшкевічу	“tu, w samym miescie Połockim, na ulicy Illinskiej, idąc z rynku po lewey stronie lezycy, z jednej strony obok domu pani Dmitrowey Oleszkiewiczowey, z drugiej strony obok gruntu j[ego] m[iło]sci pana Korsaka. A tylem do gruntow pana Alexandra Woronicza, raucy, y pani Dmitrowey Oleszkiewiczowey przyległy”
1721 г. [ф. 1823, воп. 1,	Продаж участка зямлі ад пані Сямёнавай	“w samym miescie Połockim, na ulica Borowey, w pewnym ograniczeniu

спр. 10, арк. 31]	Пузанковай Клотаровічу	пану	lezycy, z jedney strony obok gruntu Andrzeia Paszułki, z drugie strony gruntu Jana Szalkiewiczza. A tyłem do gruntu Janowey Baranowskiey”

Табліца V. Тапаграфічныя апісанні аб’ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага гарадавога магістрата за 1779 г.

Нумар дакумента	Змест дакумента паводле загалоўка	Каардынаты
23.03.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 23 адв.]	Справа мешчаніна Міхала Шчыкукі	“grunt czwiere placa miary w sobie zawieraiący tu, w samym miescie Połockim, na pod Zameczu na ulicy Rozestwienskiey, idąc od <i>ychmę*</i> Jezuitow kollegium Połockiego na doł do rzeki Dzwiny, po lewcy stronie lezycej, w pewnym ograniczeniu z iedney strony obod domu ... Hlaskow Woyskowiczow inflanskich, z drugiey zas strony oboy dwom ... pana Jozefata Ticlany, podsądka woiewodstwa Połockiego, a tyłem do gruntu y domu ... pana Rzuynickiego przyległy”
30.04.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 31 адв.]	Справа купцоў Грабніцкіх-Клімковічаў аб зямлі з мешчанінам і купцом Габрыелем Клімовічам	“plac kupny ... cały za parkanem na Wielkiey ulicy, w naleznym ograniczeniu idąc do Przesmuszek po prawey ręce Symiowany położeniem, z iedney strony obok placu ... Hrebnickiego ... na którym mieszka zyd Mowpa, z drugiey strony obok zawułku, nazwanego Barani uzwoz, tyłem do rzeki Dzwiny”
13.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 33 – 33 адв.]	Тэстамент Дзмітра Кузмекі	“iz grunt pułczwiertci placa na Zapolocciu, idąc z miasta Więlu za ulicą po lewey ręce, na zaułku Cykunowym leżący, na którym teraz Climonego zabudewany do koła z gruntem i[ch] m[iło]sci xięzy bohuiawlenskich graniczący, також drugi grunt maiący w sobie, miary czwiere placa na tej że ulicy ... w

		pewnym ograniczeniu idąc z iedney strony z też ulico ztykaią odnę, z drugiey strony obod gruntu Tumasza Szpaka, miesczanina Połockiego, a tyłem do gruntu i[ch] m[iło]sci x[ięzy] bohuiawlenskich”
29.04.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 39 адв.]	Тэстамент Якуба Васілеўскага	“grunt pod czwieri placa na ulicy Wielkiey, gdzie dom Jakuba iest zabudowany, idąc od Zamku Wyzhego po lewey stronie w miescu Połockim uzytwowany”
02.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 41 адв.]	Акт права Хомкі Астап’ёнка на пляц	“grunt pułtory czwercu ... na ulicy Borowey lezacy, idąc z miasta za parkan po lewey stronie w ograniczeniu takowym zostaiący, to iest z iednej obok zaulka na rogu, z drugiey strony obog gruntu i[ch] m[iło]sci [xięzow] dominikanow, a tyłem do gruntu tegoz Chomki Astapionka”
07.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 45 адв.]	Тэстамент Ёзафа Селязня	“czwierc placa na ulicy Azarowey w miescie Połocku usyruowanego, idąc od Nizszego Zamku ku wołotowkom, po prawey stronie ulicy na samym rogu, agraniczającego z iedney strony z placem Jakuba Zuharewicza, mieszczanina, z drugiey zas z placem staroza konnego Worona Zyda Połockiego”
07.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 49 – 49 адв.]	Тэстамент Хомкі Астап’ёнка	“plac gruntu po samey seredzinie ulic Azarowey y Borowey”
07.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 50 – 51]	Тэстамент пані Элены Самбуравай	“grunt czwiere placa na ulicy Azarowey, w ograniczeniu z iedney strony obok Maxima Baranowskiego, z drugiey strony i[ch] m[iło]sci bazylianow Połockich, a tyłem do gruntu i[ch] m[iło]sci [xięzy] dominikanów Połockich, także drugi grunt na ulicy Sabaczey cziwere placa, w ograniczeniu z iedney sławetnego pana Czarniawskiego, burmistra miasta Połocka, a z drugiey strony Fiedora Sawaskiewicza, a tyłem do

			gruntu Amielana Zukarzewicza”
10.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 51]	Тэстамент Кумкавіча	купца	“grunt na ulicy Spaskiey”
10.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 52 адв.]	Тэстамент Ізбіцкага	Яна	“na ulicy Borowey, idąc z rynku za parkan po prawey stronie na rogu, z drugiey strony Taccany Symonowiey Ankudowiczowey, a tyłem do gruntu Tymofieia Rubica, czwierec placa na którym dom zabudowany”
13.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 59 – 59 адв.]	Тэстамент Міхайлавай Абламічовай	пані	“dom ... w mieście Połockim, na ulicy Spaskiey, z iedney strony na rogu ulicy, z drugiey strony obog Zaharego Nibira w tyle j[ego] m[iło]sci pana Kleybera”
13.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 55 адв.]	Тэстамент Вагеры	Дзяметра	“czwierec placa na ulicy Newelskiey, idąc z rynku po prawey ręce w mieście Połocku, w ograniczeniu z iedney strony Zyda Bonuka, z drugiey strony utciwego Teofila Mikułaiewicza, mieszanina Połockiego, a tyłem do gruntu j[ey] m[iło]sci pani Dziegielewskiey”
15.05.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 58]	Справа паміж святымі айцамі аб падзеле нерухомасці		“placem na ulicy Illinskiey usytuowanym, oraz kramo w rzędzie kramnym ... ten grunt miary w sobie ma puł placa, idąc z rynku po prawey ręce z jedney strony obod gruntu szlachetnego Imęłana Jozefata Druhowiny, z drugiey strony gruntu w bogu zeszłego Bazilego Demianowicza”
19.06.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 65 адв.]	Акт Атрэбніцкага	справы	“tu, w mieście Połockim, na ulicy Illinskiey az do ulicy Baciczkowey leżącegu, od sławetnych panow Teodora y Anny Zszcherbow Zuhaszewiczow”
20.06.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 67 – 67 адв.]	Тэстамент Максімовічаў на пляц		“grunt na Azarowey ulicy i meisce Połocku, z miasta idąc po lewey stronie na rogu w koniec oney, poltora placa, uzobci mają też, mający wiele plac cały od Tomasza Krasowskiego, od matki jego”

05.08.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 89 – 89 адв.]	Акт права Сумарокава на пляц	“do dworku z placem w miescie Połocku w Plihawkach na ulicy przy pierwozcy do Dwiny ... maięc tez drugie plac od j[ego] m[iło]sci pana Czerniawskiego, koniuszego mallorskiego w tym ze miescie Połocku, na ulicy Bacieczkowej, przy rynku, między placami Zyda Benisza z iedney, a j[ego] m[iło]sci pana Obrompalskiego, miecznika Połockiego, z drugicy strony”
03.09.1779 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 1, арк. 88 – 88 адв.]	Назва пашкоджана	“dom moy na ulicy Bacieczkowej na pul czwieri placa podle siostry moiej Eudokii Ramionkowcy zabudowany ... takoz y puł czwieri placa za parkanem leżący ulico Wielką idęc do Przesmuszek, po lewey stronie na ktorым zabudowalsię Nikifor Zawaranek”

Табліца VI. Тапаграфічныя апісанні аб’ектаў нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага гарадавога магістрата за 1782 г.

Нумар дакумента	Змест дакумента паводле загалюўка	Каардынаты
1782 г. [ф. 2424, воп. 1, спр. 3, арк. 9 адв.]	Назва пашкоджана	“miedzy ulicami Illinskai y Woznesinską”

Табліца VII. Зводныя даныя аб аб’ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў полацкай рэвізіі 1552 г.

Пасад ці частка пасада	Назва вуліцы ці мясцовасці
Вялікі (у межах крапасной сцяны)	<i>Вялікая, Андронаў завулак мяшчанскі (побач з вуліцай Вялікай і восьмай вежай), Падольная і Вазнясенскі завулак (каля царквы Вазнясення Хрыстова), Ілінская.</i>
Нявызначаная частка горада	Пятніцкая

**Табліца VIII. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской
інфраструктуры ў актавых кнігах полацкага магістрата 1650 і
1656 – 1657 гг.**

Пасад ці частка пасада	Назва вуліцы ці тапаграфічнага аб'екта
Вялікі (у межах крапасной сцяны)	<i>Вялікая, Вазнясенская</i> (пракладзена паралельна вул. <i>Вялікай</i> , на поўнач ад яе, і выходзіць на <i>Прабойную</i> , мяжуе з “ <i>пляцамі зборавымі</i> ” і <i>рынкам</i> , размешчана “ <i>ў тыле ратушы і гасцінага дома</i> ”), <i>Спаская, Ілінская</i> (размешчана паралельна вуліцы <i>Вазнясенскай</i>), <i>Невельская</i> (на супраць <i>Невельскай брамы</i>), <i>Баравая, Сцяпанавая, Бацечкавая, Чыстая</i> (злева па накірунку да р. <i>Дзвіны</i> ад вуліцы каля царквы <i>Ражаства Хрыстова</i>), <i>Вазнічная, завулак</i> паміж вул. <i>Баравая і Спаская, Прабойная</i> (цягнецца з <i>рынка да ракі Палаты</i>), <i>Сабачына, Азаравая</i> (заканчваецца каля <i>астрога</i>), <i>Савіна</i> вуліца, якая пачынаецца ад р. <i>Дзвіны</i> , цягнецца ўздоўж <i>Замка і царквы Ражаства Хрыстова і вядзе ў рынак, “Шэвердзін рог”</i> (размешчаны ў пачатку вуліцы <i>Вялікай</i> каля <i>Замка і вуліцы</i> , якая вядзе з <i>рынка каля царквы Ражаства Хрыстова</i>), <i>Зборавая, Змітровая, “пляцы зборавыя”, цвінтар і касцёл св. Крыжа</i> (размешчаны ідучы па вул. <i>Прабойнай</i> з <i>рынка ў Плігаўках</i> , мясцовасці на супраць <i>астрога – Верхняга Замка</i>), <i>запусты Філіпавы</i> (пад <i>Верхнім Замкам</i>).
за крапасной сцяной	<i>Бацечкавая</i> (за <i>парканам</i>), <i>Малая</i> (за <i>парканам</i> , на супраць <i>валатовак</i>), <i>пляц</i> паміж вуліцамі <i>Бацечкавай і Спаскай</i> уздоўж <i>паркана</i> , <i>Сцяпанавая</i> (дом – на <i>пасадзе</i> , агарод – за <i>парканам</i> па гэтай жа вуліцы), <i>Невельская</i> (за <i>парканам</i> , каля <i>агародаў</i>), <i>Вялікая</i> (за <i>парканам</i> , каля <i>агародаў</i>), <i>цагельня</i> , (паміж <i>агародамі</i> на паўтара <i>пляца</i>), <i>Выгонная</i> (перасякае вул. <i>Малую і пралягае паралельна вул. Бацечкавай</i>), <i>Невельская брама</i> .
Запалоцкі	<i>Еглявінская, Зарэчная, Вялікая, Выгонная, завулак Ярмолаў</i> .
За крапасной сцяной	<i>Селяўшчызна, Глушыца</i> .
Востраў (Крыўцоў пасада)	<i>Праезджая, перавоз</i> .
Кабак (Крыўцоў пасада)	<i>Прабойная</i> (па накірунку ад <i>царквы Барыса і Глеба да перавозу ад р. Дзвіны</i>).

Слабада (Крыўцоў пасад)	<i>Вул. Вялікая, мясцовасць Новая Слабада, размешчана за ракой Бельчанкай на беразе р. Дзвіны і далей уздоўж вуліцы на поўдзень угару да царквы Барыса і Глеба (варыянт напісання – Барысаглеб), Старая Слабада (Бельчыцкая) – размешчана па вул. Вялікай, якая вядзе ад Кабака да царквы Барыса і Глеба.</i>
Крыўцоў пасад	<i>Чортаў завулак (“на гары Чортавага завулка”), вул. Чортаявая (на супраць царквы св. Міколы), царква св. Міколы (размешчана на гары, праз рад забудовы, непадалёк ад р. Дзвіны).</i>
Экіманскі	<i>Баярская, Віленская, Баярышчызна з вуліцай Вялікай, Езеньская.</i>

Табліца IX. Зводныя даныя аб аб’ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата 1704 г.

Пасады частка пасада	Назва вуліцы ці тапаграфічнага аб’екта
Вялікі (у межах крапасной сцяны)	<i>Вул. Вялікая, Азаравая, Прабойная (ідучы па накірунку ад Верхняга і Ніжняга замкаў міма езуіцкага шпітала да яўрэйскай школы), Спаская, Сабачая, Баравая, Ілінская, рынак (у рынку рад Вялікі крамны, вялікія вароты ў рынак з боку езуіцкага калегіума), мясцовасць Плігаўкі (на супраць вул. Прабойнай, пры перавозе р. Дзвіны).</i>
Запалоцкі	<i>Вул. Вялікая, Завулак Басціённы.</i>

Табліца X. Зводныя даныя аб аб’ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага магістрата 1721 г.

Пасады частка пасада	Назва вуліцы ці тапаграфічнага аб’екта
Вялікі (у межах крапасной сцяны)	<i>Вул. Вялікая, Ілінская, Баравая, рынак.</i>
за крапасной сцяной	<i>Вул. Азаравая (тут размешчаны Андрэеў млын і цагельня).</i>

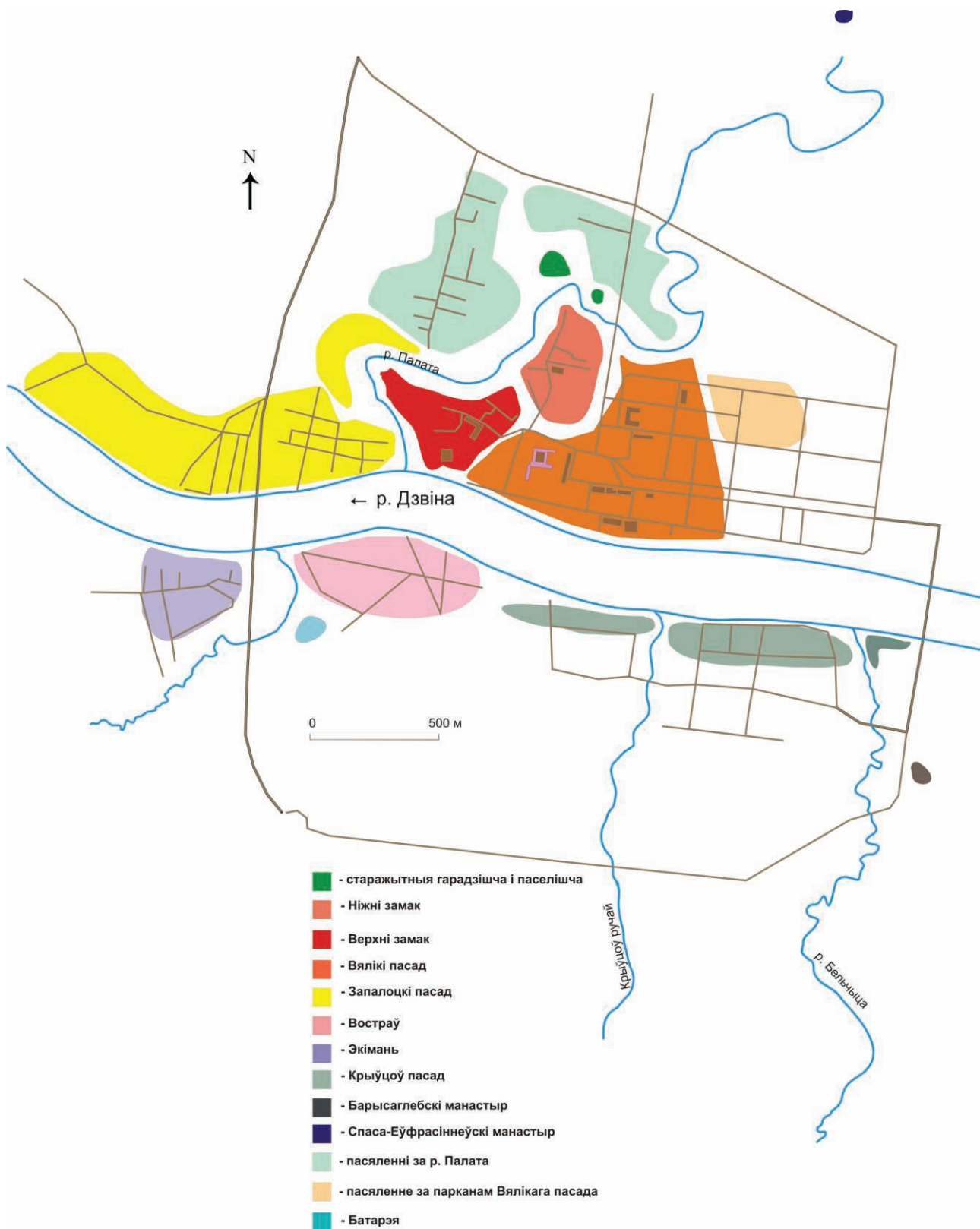
Табліца XI. Зводныя даныя аб аб'ектах нерухомасці і гарадской інфраструктуры ў актавай кнізе полацкага гарадавога магістрата 1779 г.

Пасад ці частка пасада	Назва вуліцы ці тапаграфічнага аб'екта
Вялікі (у межах крапасной сцяны)	<i>Вул. Вялікая, Ражэственская</i> (размешчана пад <i>Замкам</i> , па накірунку ад <i>езуіцкага калегіума</i> да <i>р. Дзвіны</i>), <i>Азаравая</i> (цягнецца ад <i>Ніжняга замка</i> да <i>валатовак</i> і размешчана паралельна <i>Баравой</i>), <i>Сабачая, Спаская, Невельская</i> (размешчана па накірунку з <i>рынка</i>), <i>Ілінская</i> (размешчана па накірунку з <i>крамнага рада</i> на <i>рынку</i>), <i>Бацечкавая</i> (размешчана паблізу ад <i>Ілінскай, “пры рынку”</i>), <i>Плігаўкі</i> (частка пасада, насупраць <i>перавозу</i> да <i>р. Дзвіны</i>).
за крапасной сцяной	<i>Вул. Вялікая, завулак Барані ўзвоз</i> (размешчаны ад <i>р. Дзвіны</i> да <i>вул. Вялікай</i>), <i>вул. Баравая</i> .
Запалоцкі	<i>Вул. Вялікая, завулак Цыкуновы</i> (размешчаны злева ад <i>вул. Вялікай</i> , ідучы па накірунку ад <i>Замка</i>).

Дадатак Б.

Ілюстрацыі

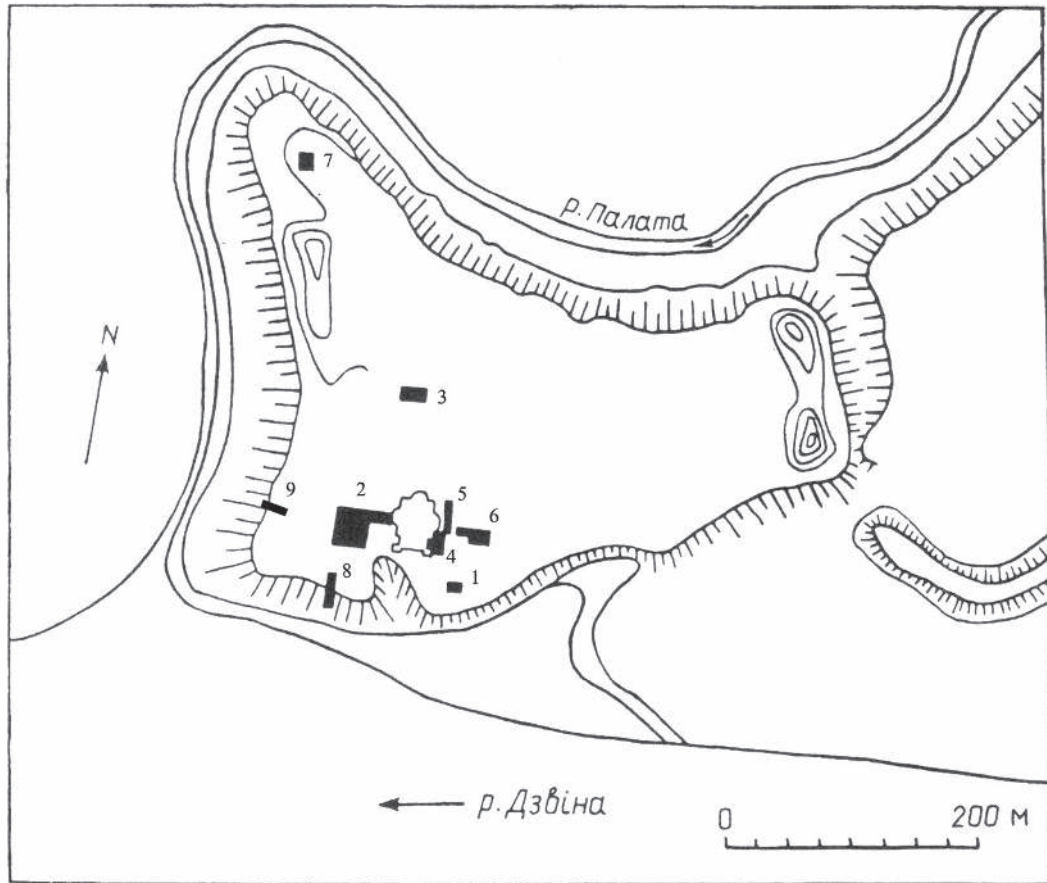
Малюнак 1.1 – Гістарычныя помнікі Полацка IX – XVIII стст.

1 – 4 – 1928 г.; 5 – 9 – 1959 г.; 10 – 1960 г.; 11 – 1962 г.; 12 – 1978 г.; 13 – 1987 г.; 14 – 2007 г.; 15 – 2009 г.

Малюнак 1.2 – Археалагічныя раскопы і назіранні на полацкім гарадзішчы (паводле С.В. Тарасова [271, мал. 15] з дапаўненнямі Д.У. Дука)

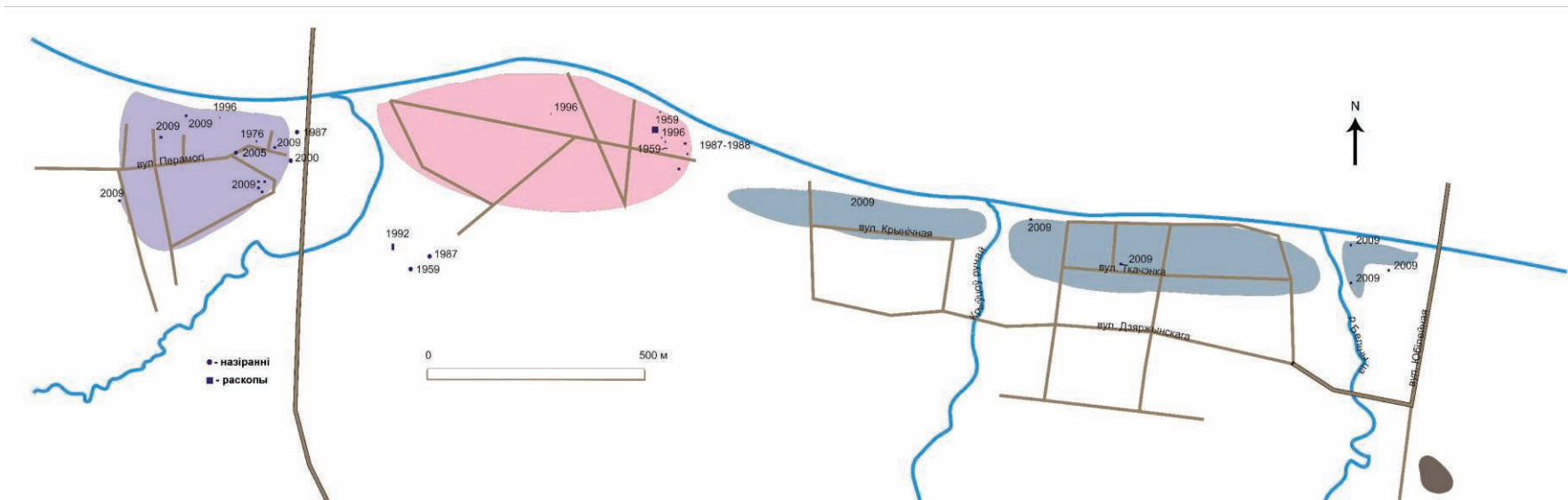

1 – 1928 г.; 2 – 1958 г., 1993 г.; 3 – 1967 г.; 4 – 1978 – 1979 гг.; 5 – 1977 – 1979 гг.; 6 – 1980 г.; 7 – 1979 г.; 8 – 1989 г.; 9 – 1995 г.

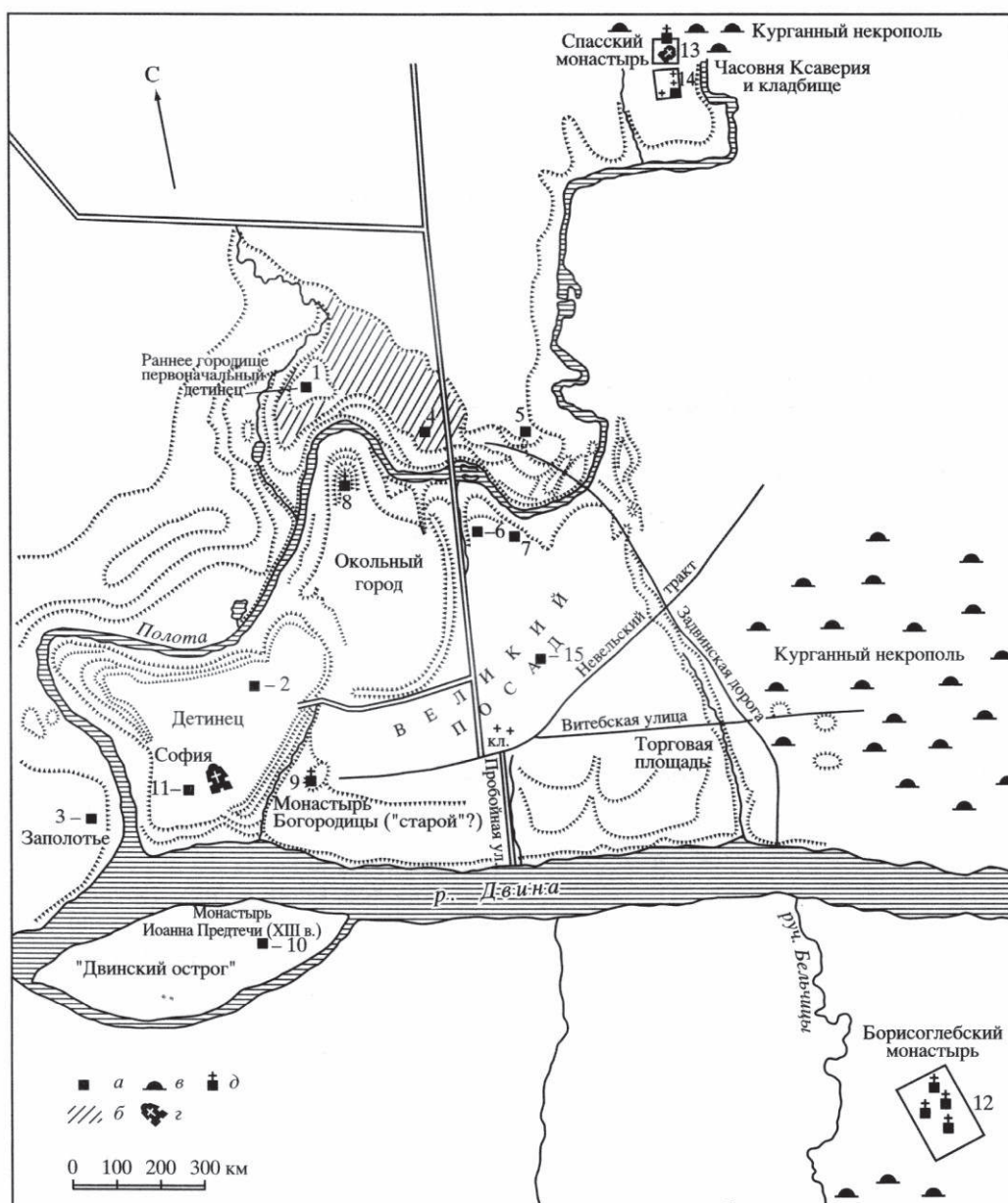
Малюнок 1.4 – Археологічнія раскопы на Верхнім замку (паводле С.В. Тарасава [271, мал. 14] з дапаўненнямі Д.У. Дука)

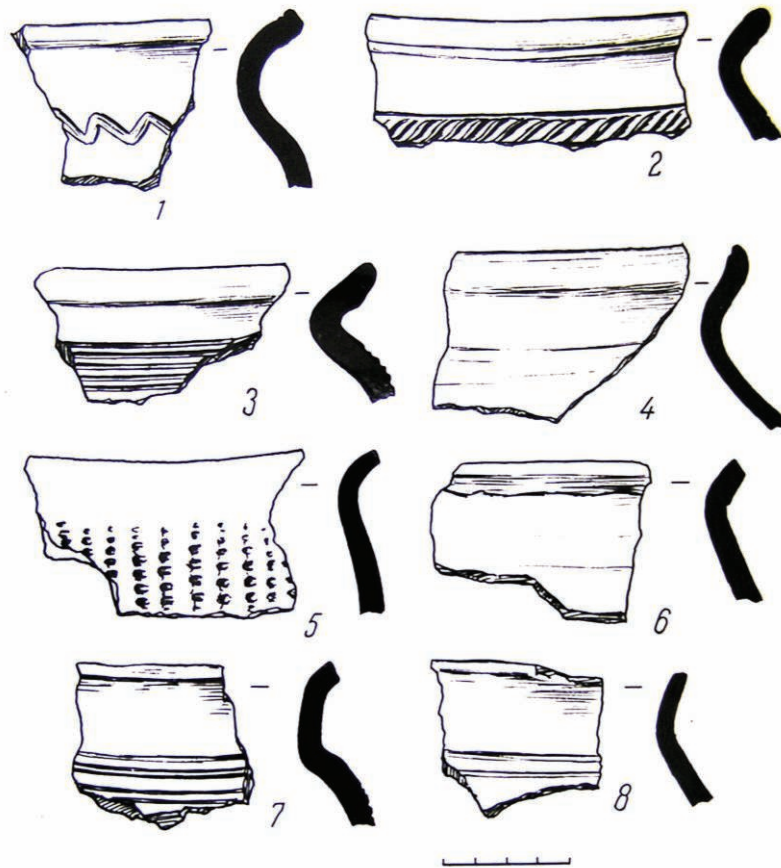
Малюнак 1.5 – Археалагічныя раскопы і назіранні ў Запалоцці

Малюнак 1.6 – Археалагічныя раскопы і назіранні на левабярэжнай частцы Полацка

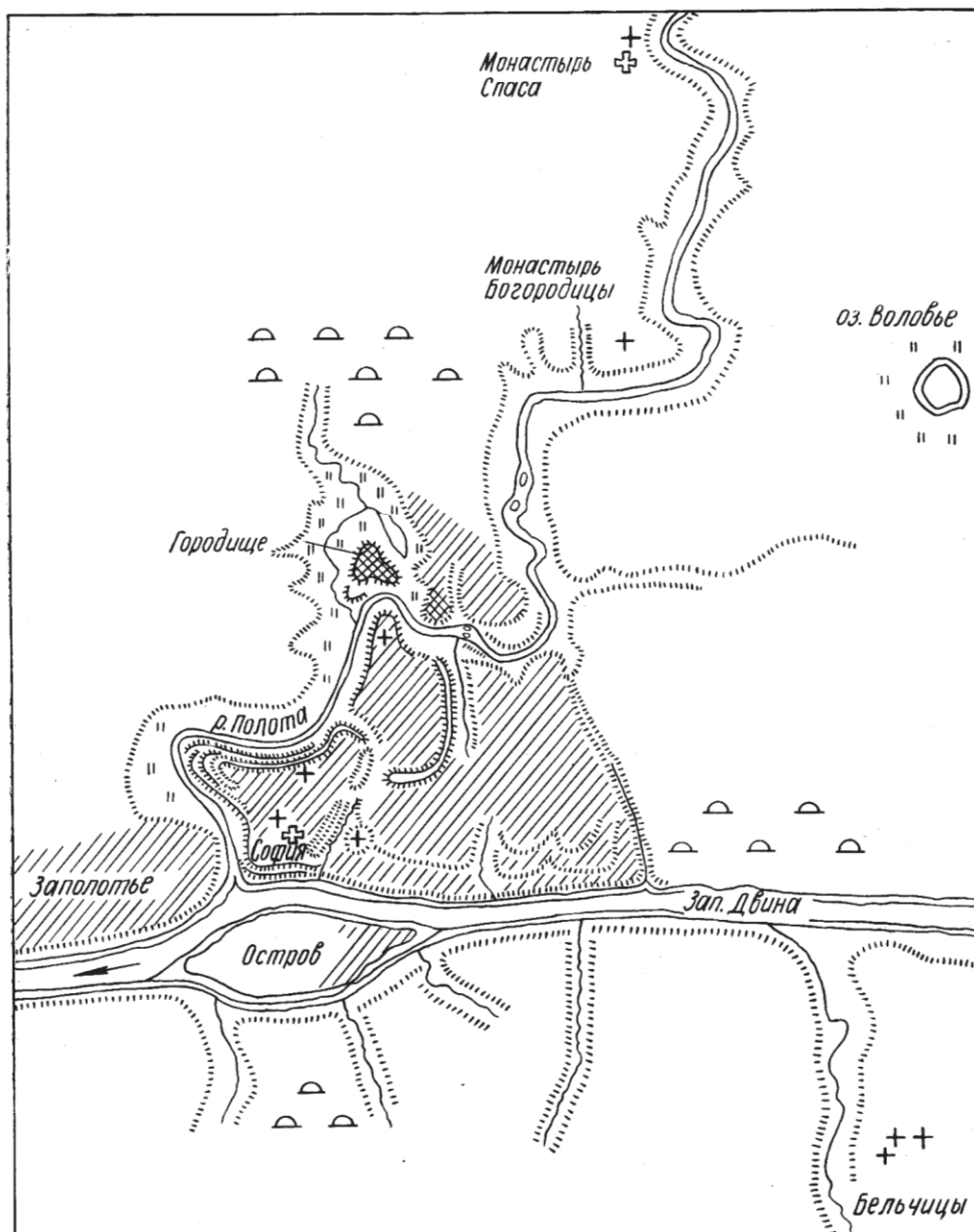

Малюнок 1.7 – План Полацка XI – XII стст. паводле Л.В. Аляксева [6, рис. 24]

1 – 4, 7 – кераміка XII – XIII стст., 5, 6, 8 – кераміка XI ст.
Малюнок 1.8 – Венці гаршкоў з Ніжняга замка, раскопкі Г.В. Штыхава ў 1964 г.

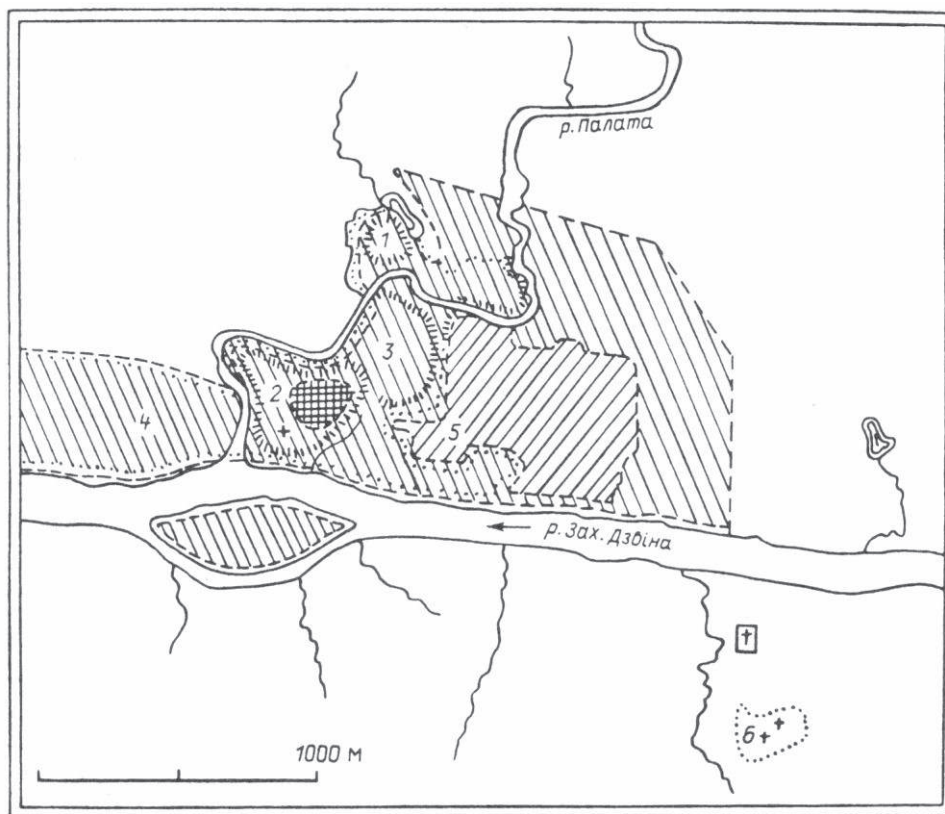

1
  2
  3
  4
 + 5
 ⊕ 6

1 – старажытныя пасяленні IX – пачатку X стст., 2 – горад у XI – XIII стст., 3 – поплаў, 4 – мяркуемае размяшчэнне курганных могільнікаў, 5 – месцазнаходжанне падмуркаў цэркваў, 6 – існуючыя цэрквы XI – XII стст.

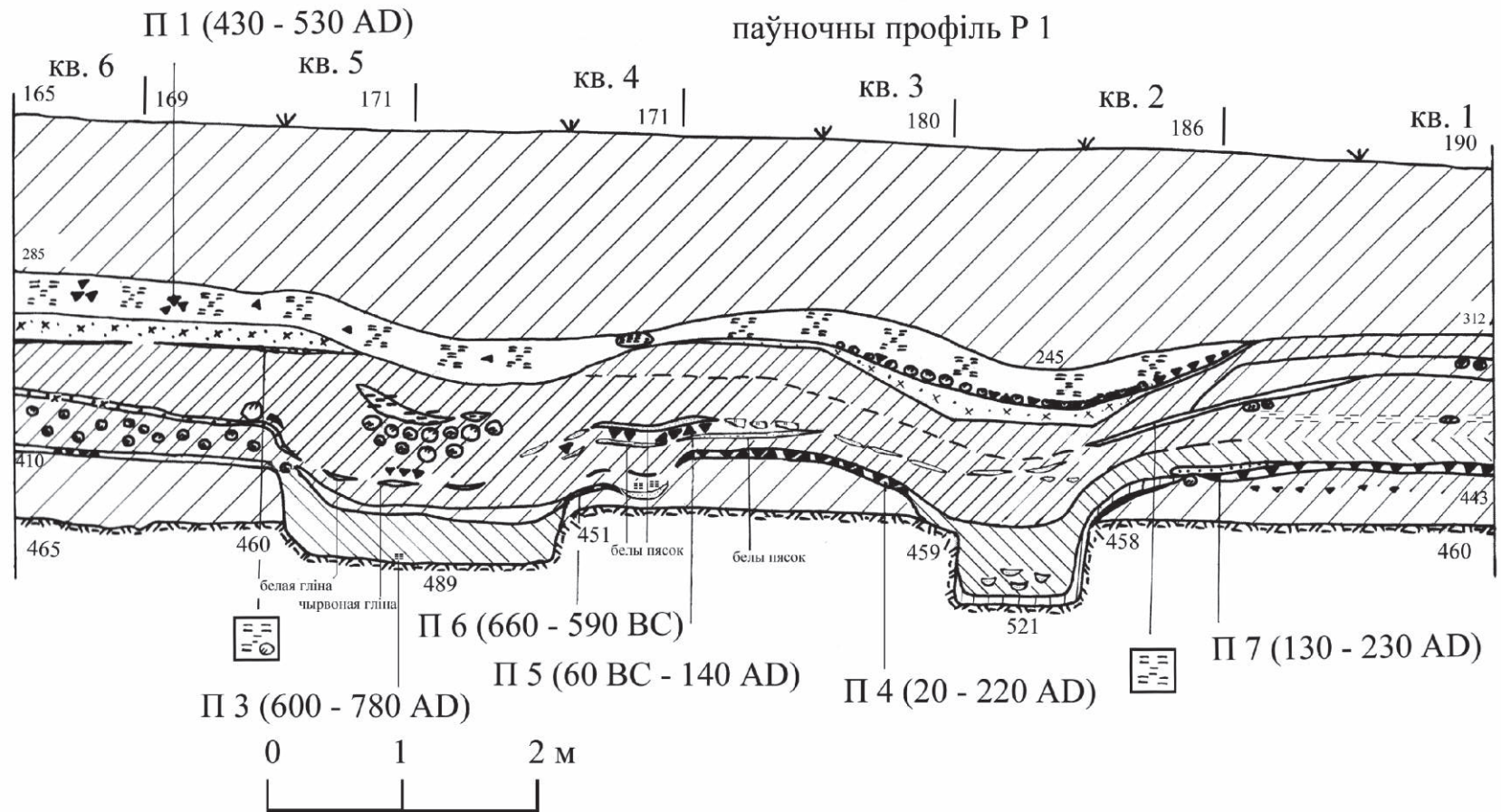
Малюнак 1.9 – Рэканструкцыя тэрыторыі старажытнага Полацка паводле Г.В. Штыхава [315, рис. 14]

- Зона культурнага слоя да 4-6 м
- Зона культурнага слоя звыш за 2 м
- Зона культурнага слоя да 2 м
- Мяжа археалагічнага запаведніка да 1991 г.

1 – старажытнае гарадзішча, 2 – Верхні замак, 3 – Ніжні замак, 4 – Запалоцкі пасад,
5 – Вялікі пасад

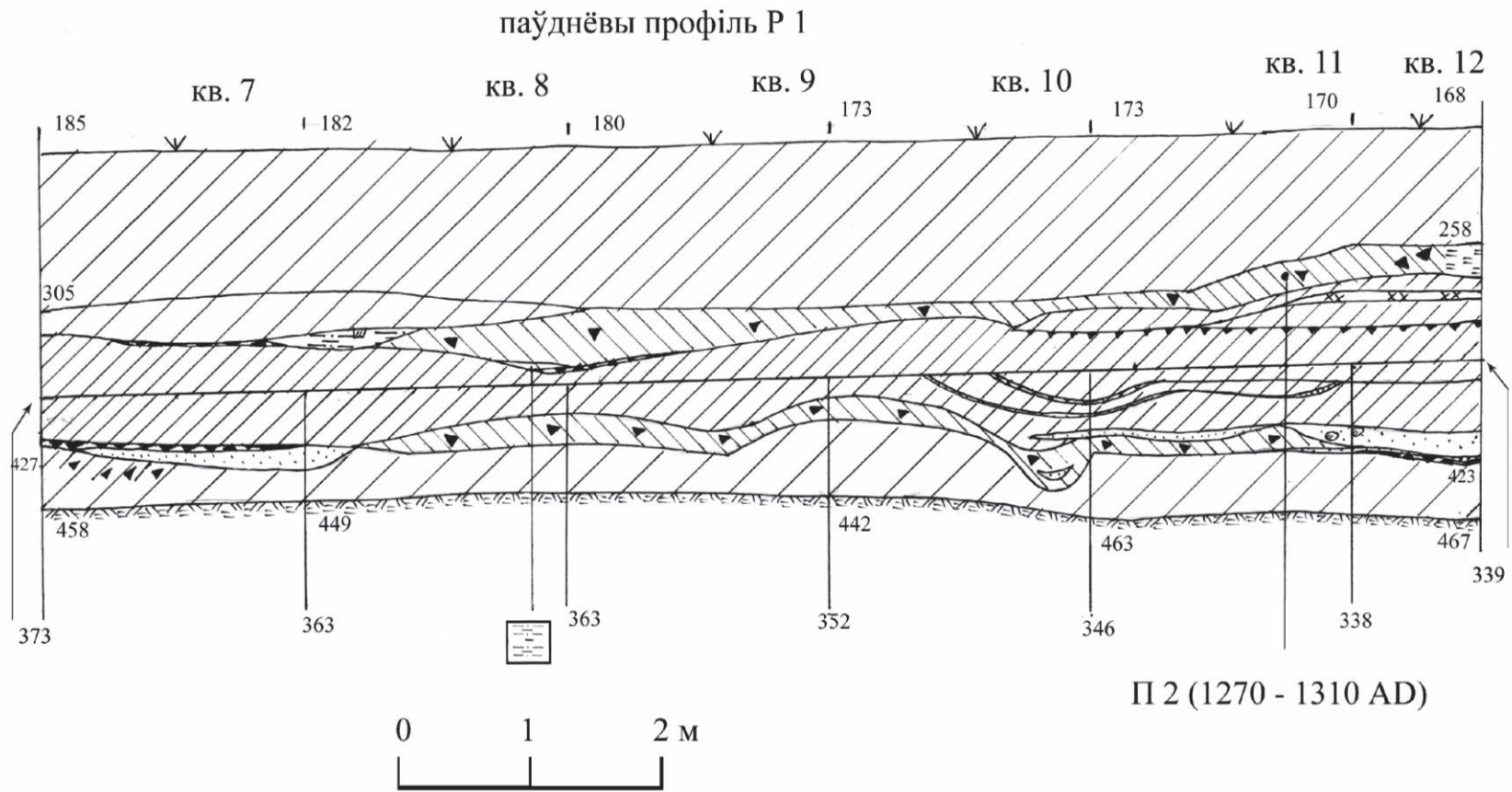
Малюнак 1.10 – Распаўсюджванне культурнага пласта г. Полацка паводле С.В. Тарасава [271, мал. 42]

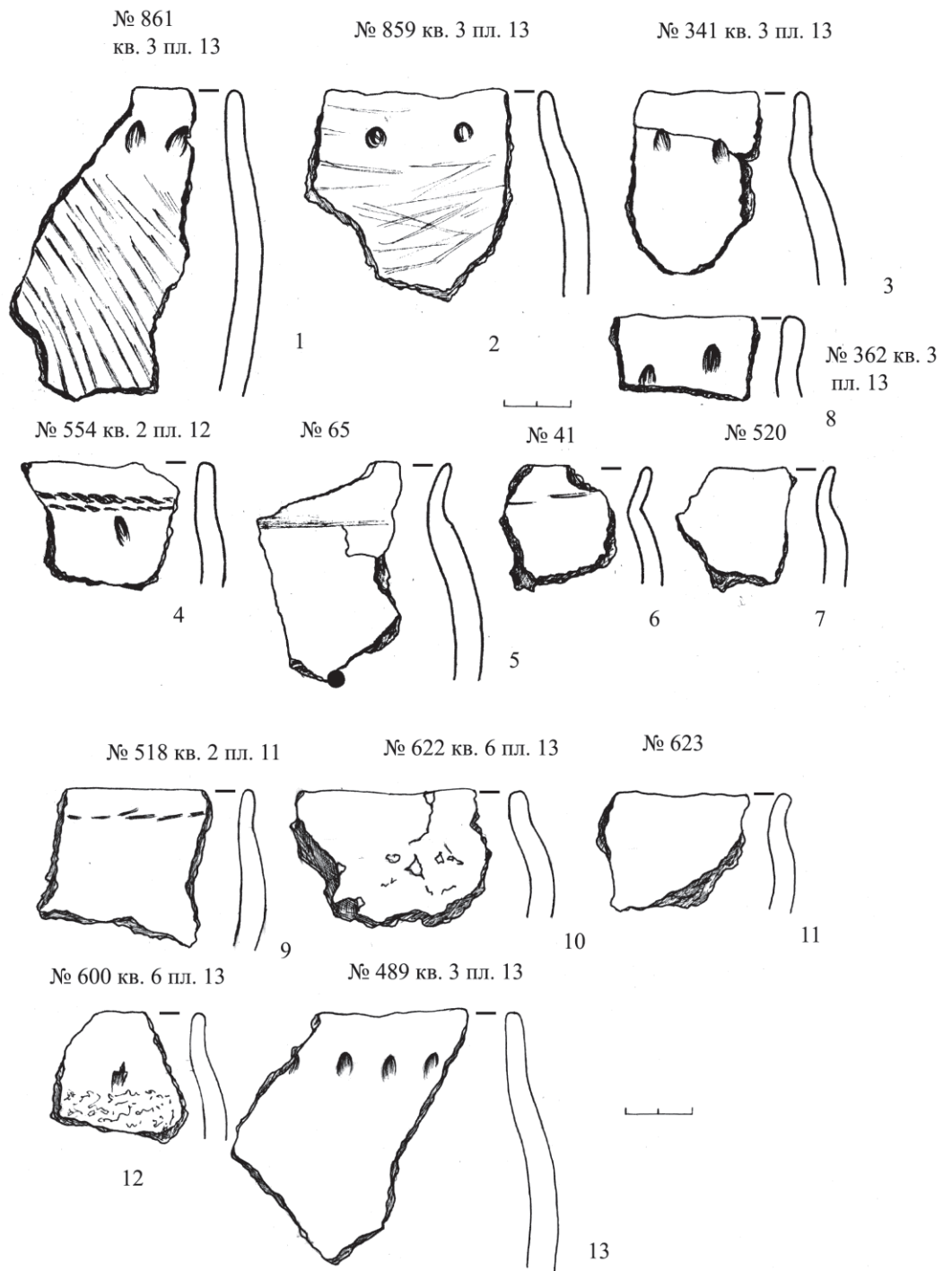
Малюнак 1.11 – Паўночны профіль раскопа 1 (2007 г.) на полацкім гарадзішчы

	Баласт, перакоп		Попел
	Светла-шэры		Пясак
	Цемна-шэры		Вапна
	Чорны		Будаўнічае смецце
	Гумус		Шчэпкі
	Гліна		Гной
	Гліна абпаленая		Вугаль
	Парахня		Цэгла, плінфа
	Цагляны мур		Суглінак
	Камяні		Дрэва
	Дзірван		Мацярык

Малюнак 1.11 (працяг) – Умоўныя абазначэнні

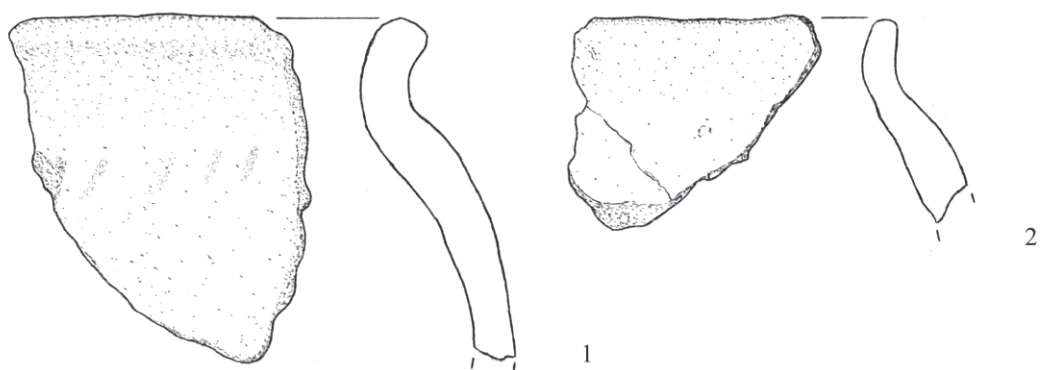
Малюнак 1.12 – Паўднёвы профіль раскопа 1 (2007 г.) на полацкім гарадзішчы

Малюнак 1.13 – Ляпныя гаршкі днепра-дзвінскай культуры з раскопа 1 (2007 г.) полацкага гарадзішча

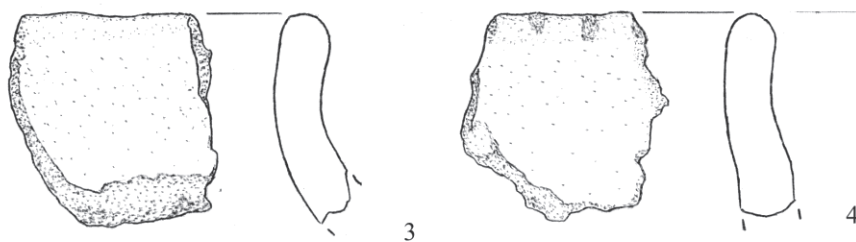
№ 786 кв. 4 пл. 7

№ 69

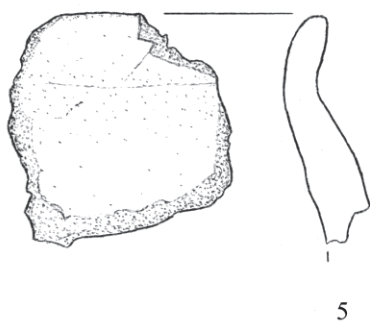

№ 66 кв. 5 пл. 13

№ 67 кв. 5 пл. 13

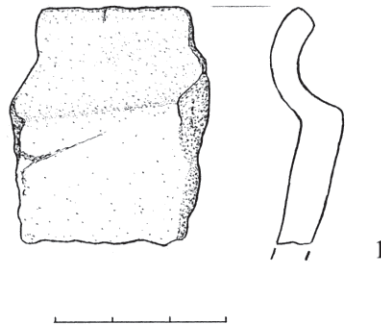

№ 41 кв. 5 пл. 13

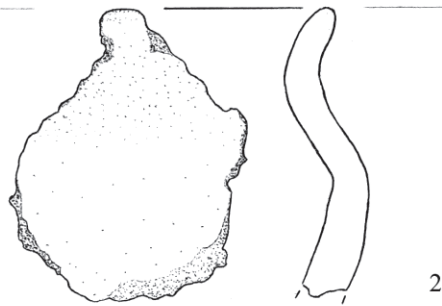

Малюнак 1.14 – Ляпныя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з раскопа 1 (2007 г.) полацкага гарадзішча

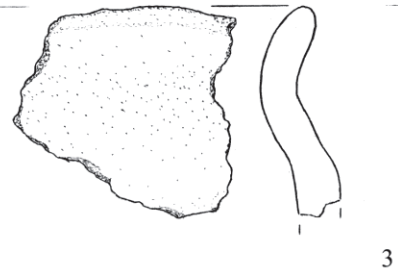
№ 693 кв. 4 пл. 13

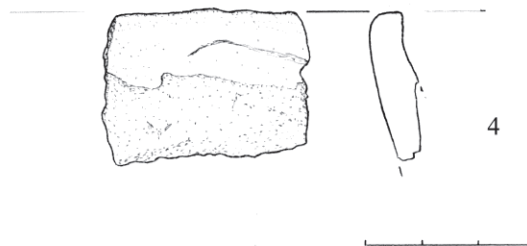
№ 707 кв. 5 пл. 13

№ 708 кв. 5 пл. 11

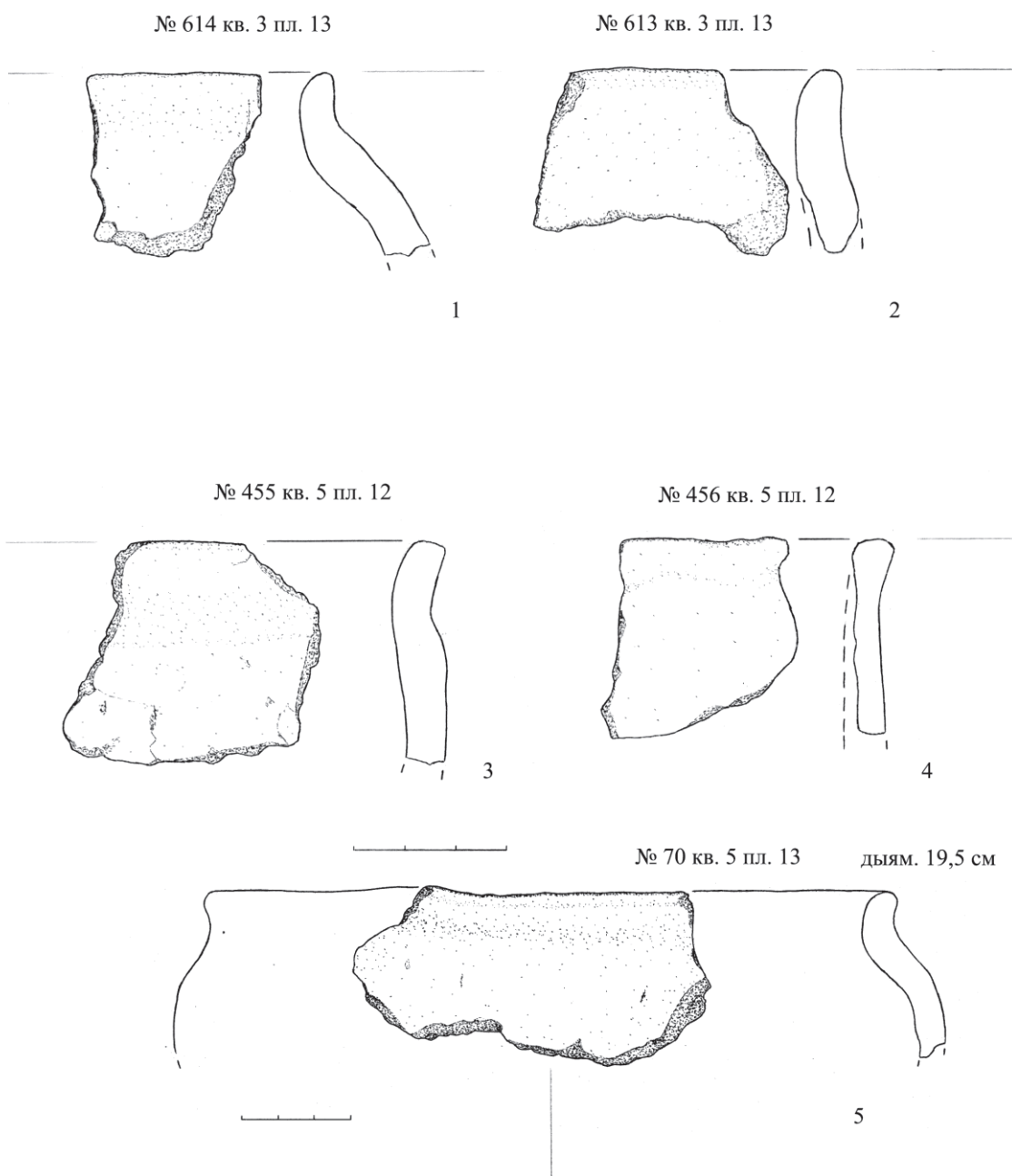

№ 672 кв. 3 пл. 12

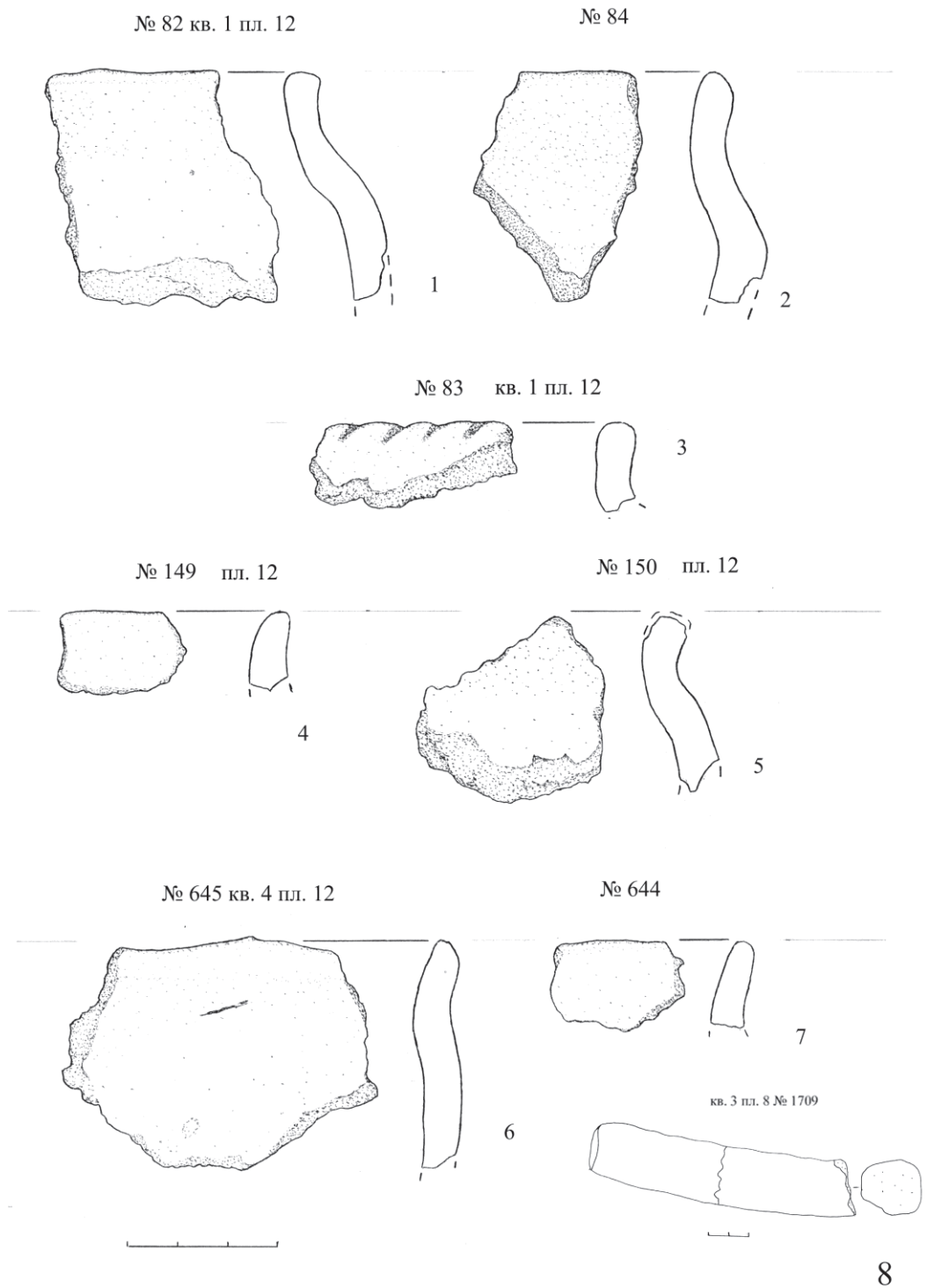

Малюнак 1.15 – Ляпныя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (1 – 3) і банцараўска-тушамлінскай культуры (4) з раскопа 1 (2007 г.) полацкага гарадзішча

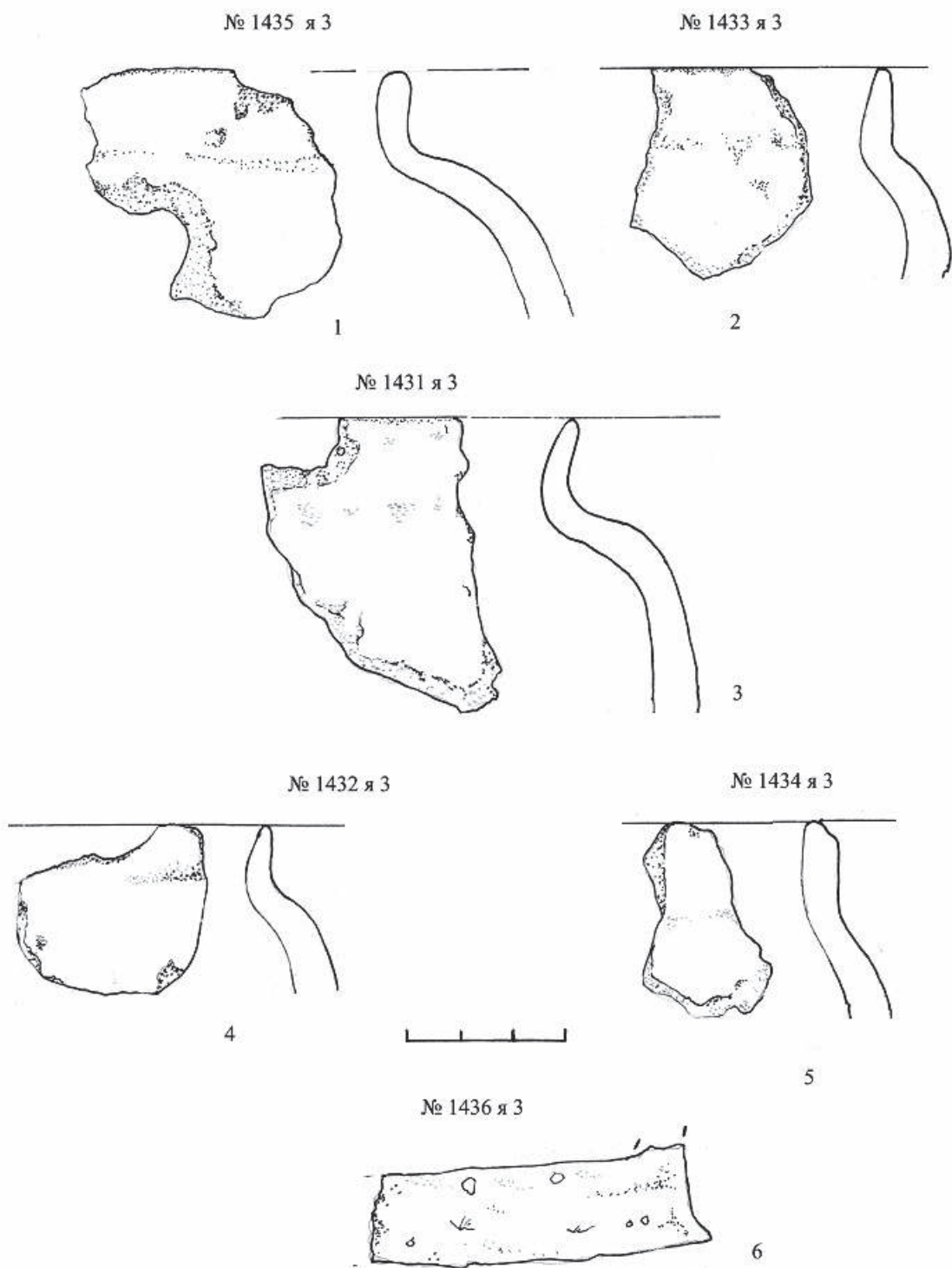

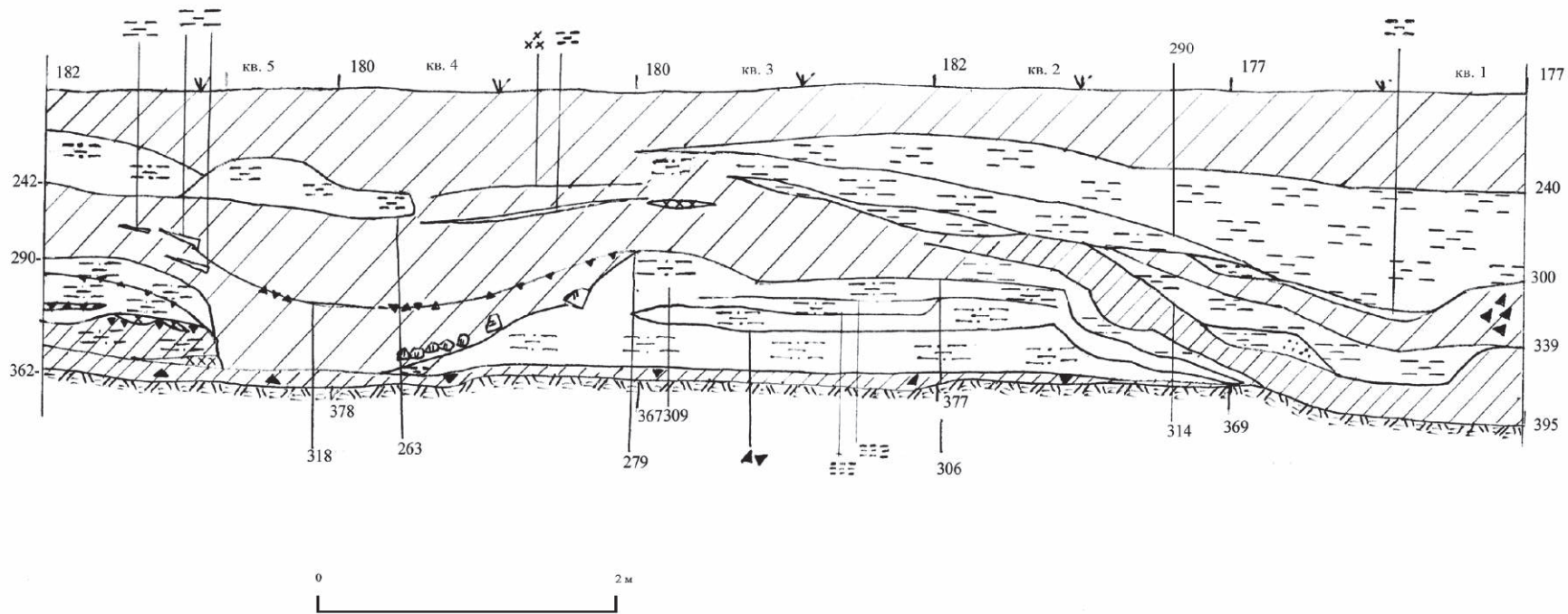
Малюнак 1.16 – Ляпныя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (1, 5) і банцараўска-гушамлінскай культуры (2 – 4) з раскопа 1 (2007 г.) полацкага гарадзішча

Малюнак 1.17 – Ляпныя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з раскопа 1 (2007 г.) полацкага гарадзішча

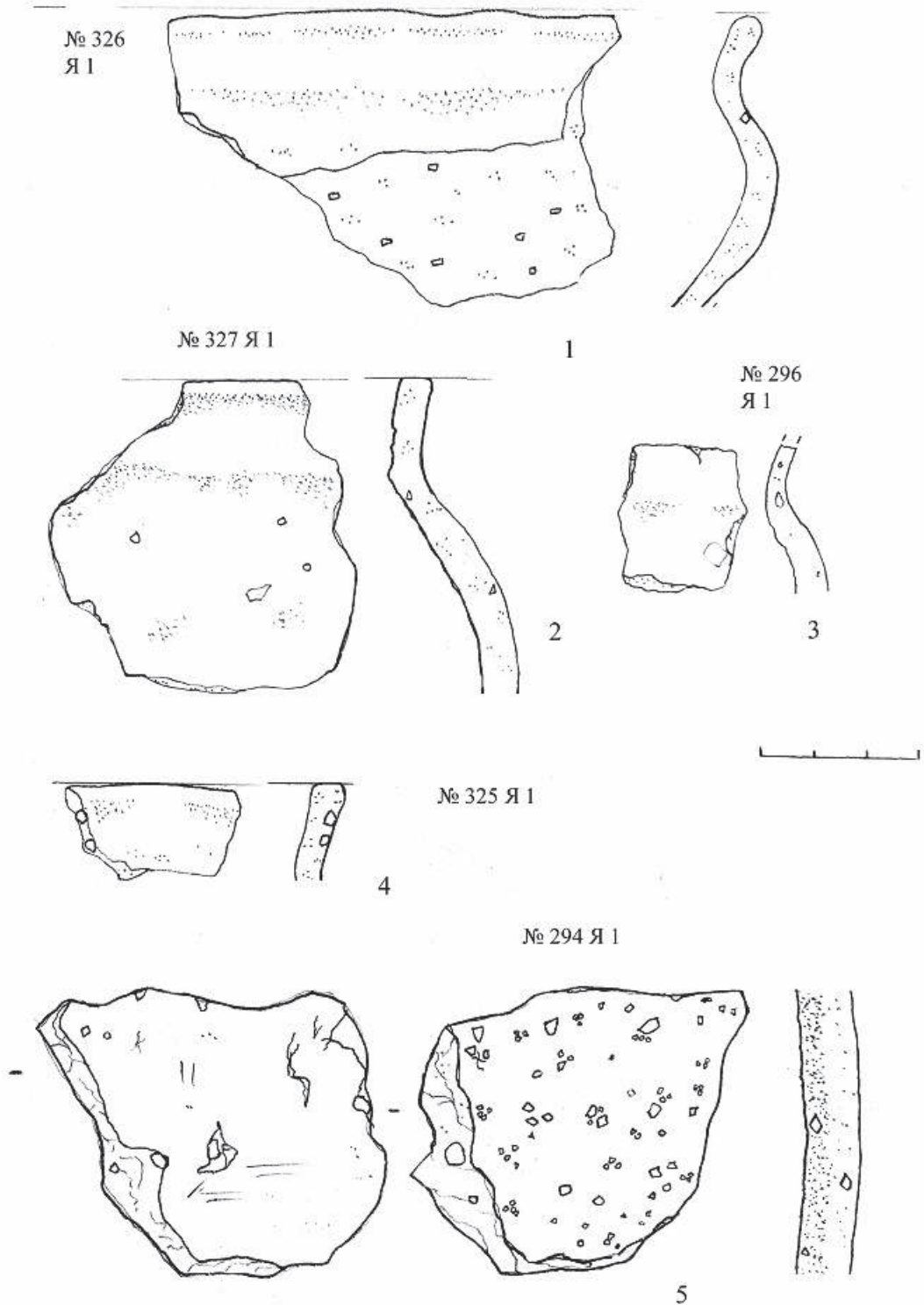

Малюнак 1.18 – Ляпныя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з мацерыковай ямы 3 раскопа 1 (2007 г.) полацкага гарадзішча

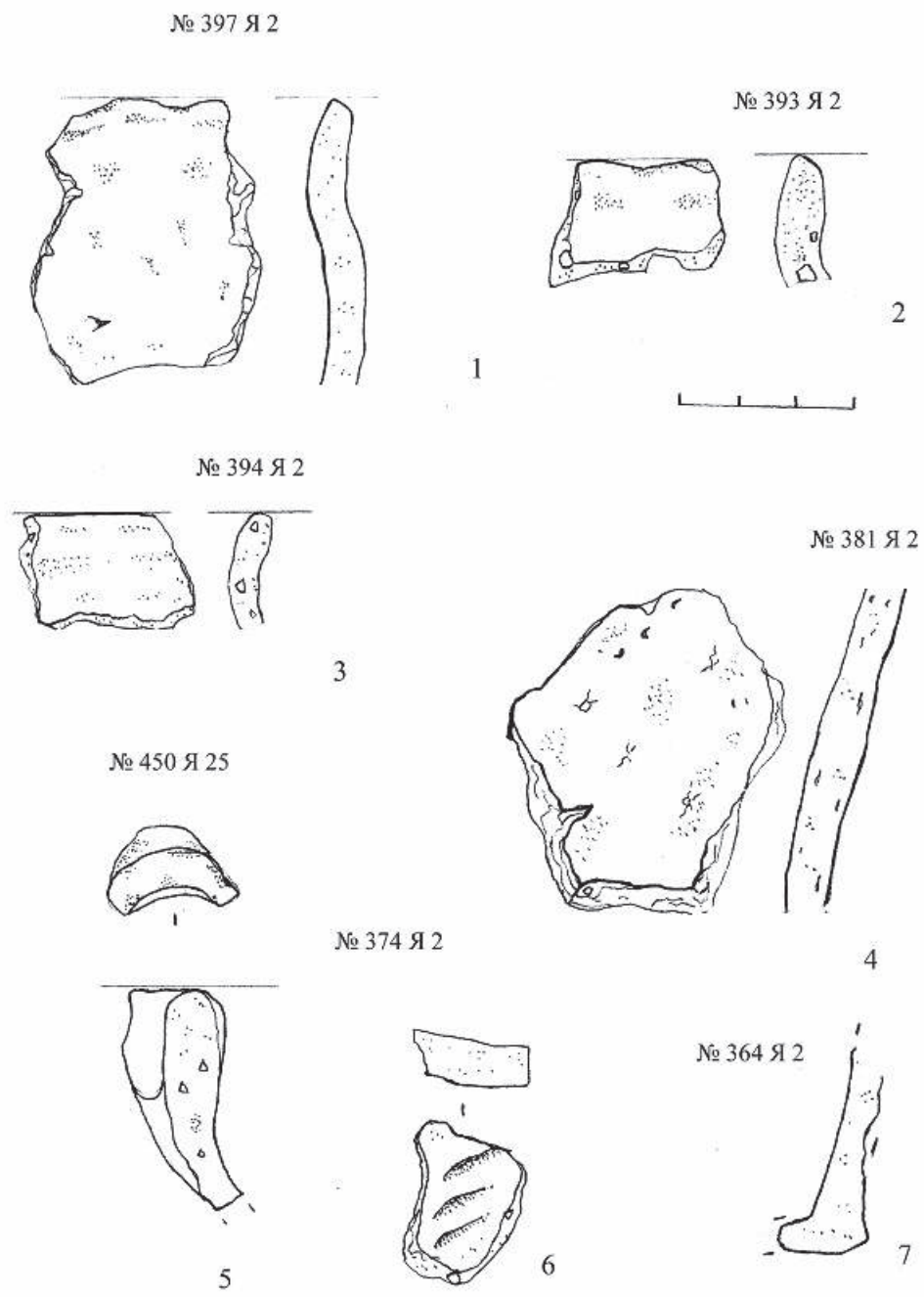

Малюнок 1.19 – Західні профіль раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

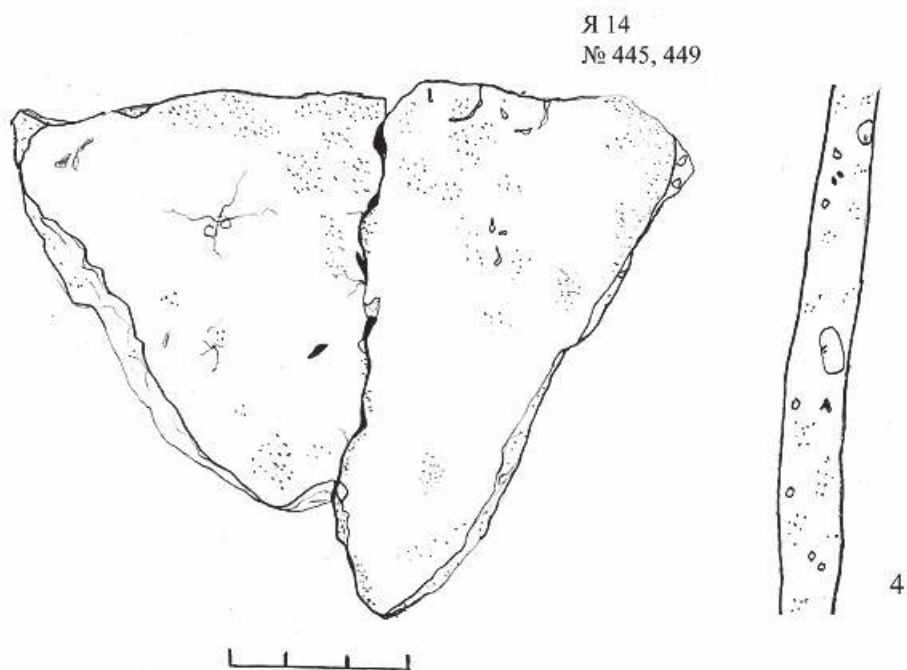
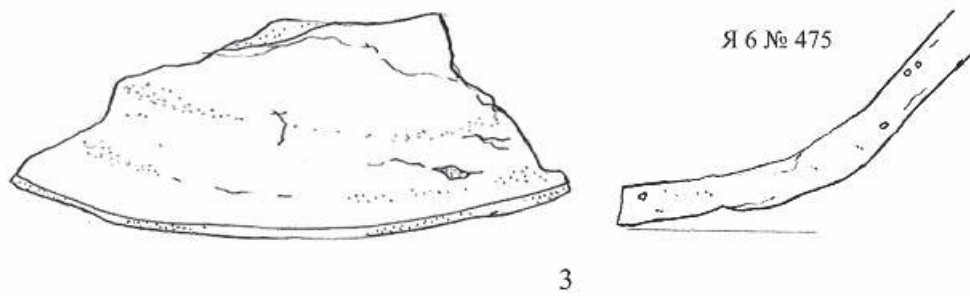
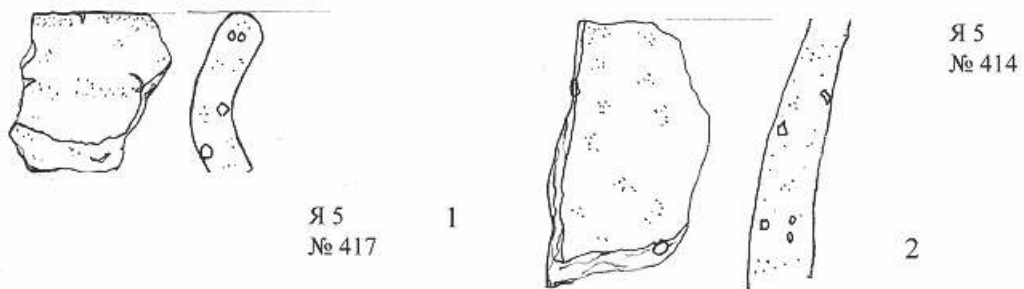

Малюнок 1.21 – Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 1 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

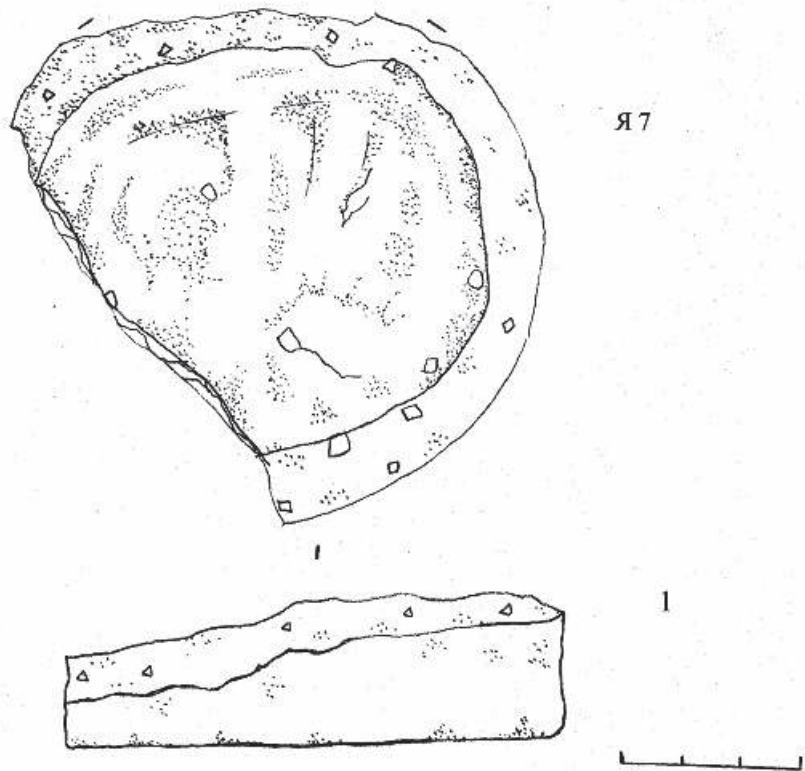

Малюнок 1.22 – Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 2 (1 – 4, 6 – 7) і ямы 25 (5) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

Малюнок 1.23 – Ляпная кераміка з мацерыковых ям 5 (1, 2), 6 (3) і 14 (4) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

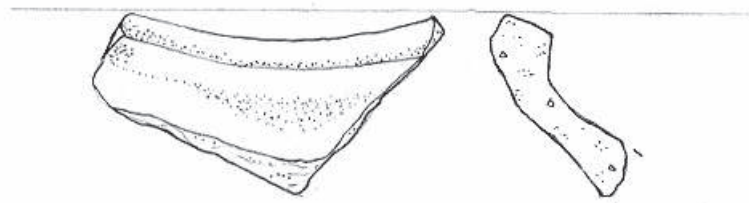

Я7

1

1

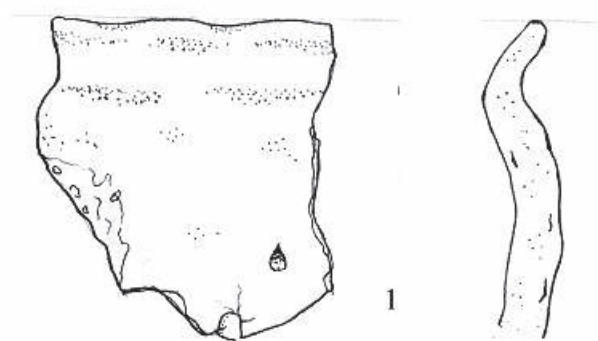
Я 23 № 288

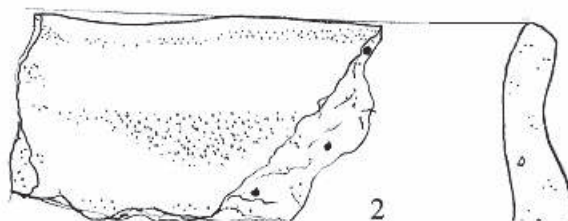
2

Малюнок 1.24 – Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 7 (1) і ганчарная (?) кераміка з ямы 23 (2) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

Я 8 № 462

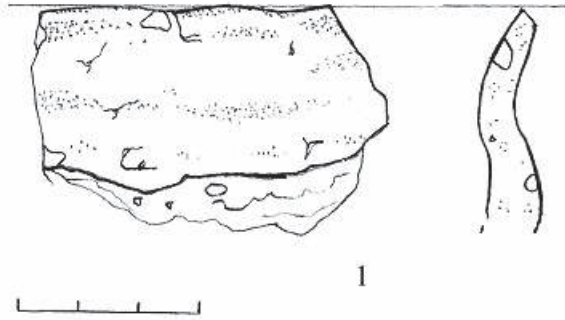

Я 8 № 461

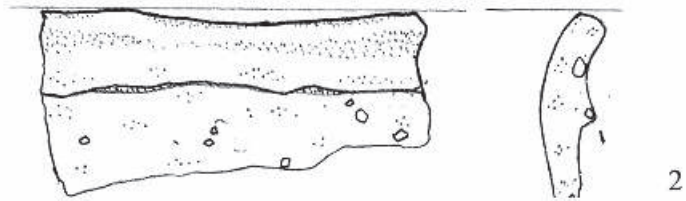

Малюнок 1.25 – Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 8 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

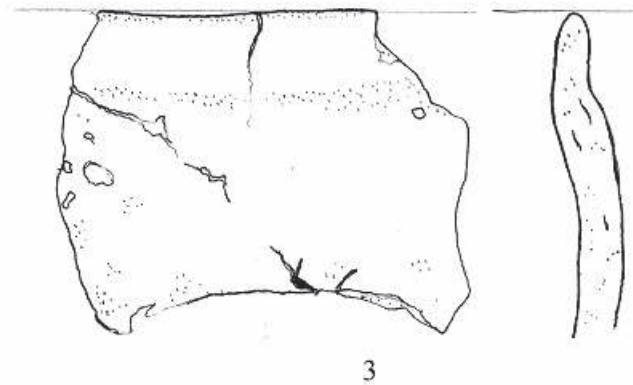
Я 12 № 398

Я 12 № 399

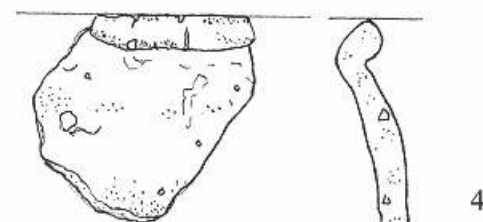

Я 22 № 397

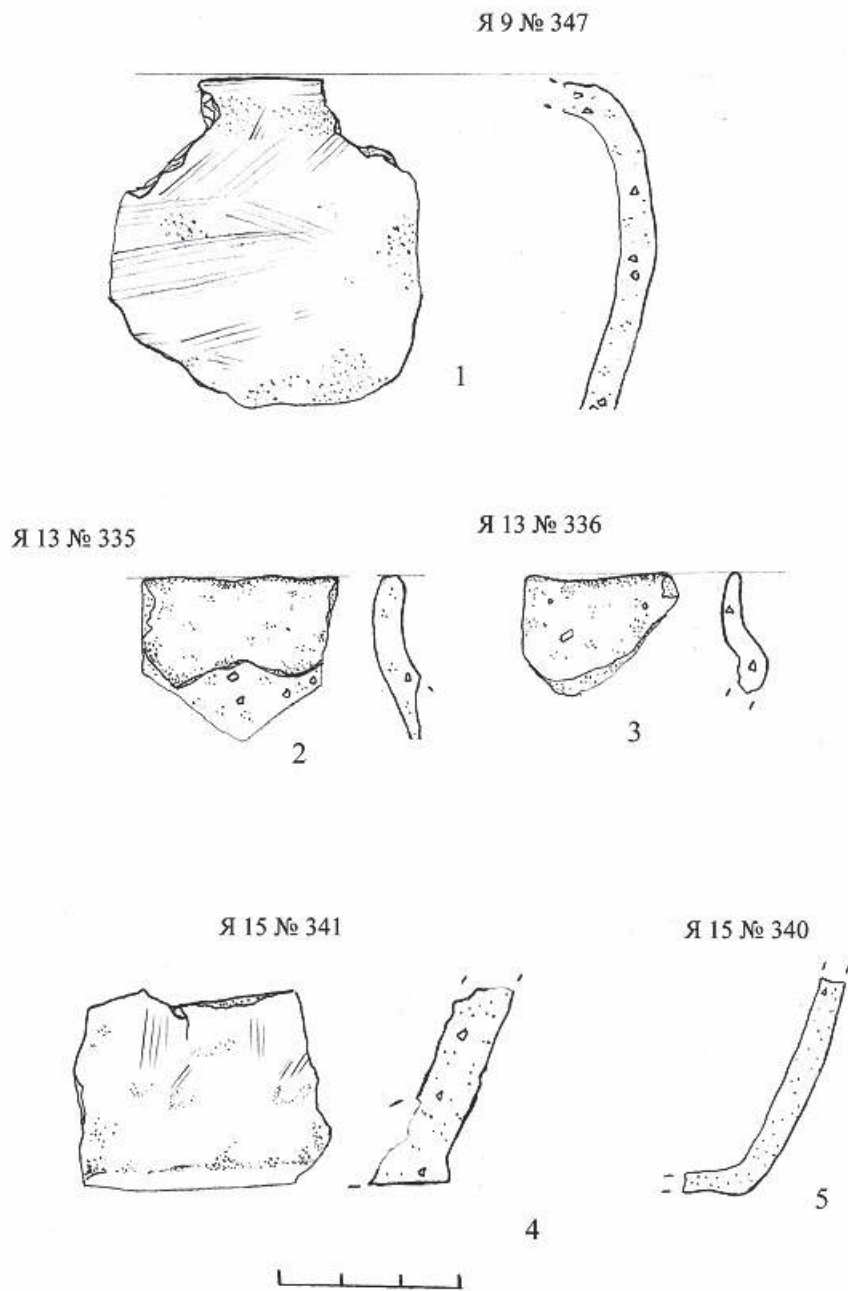

Я 26

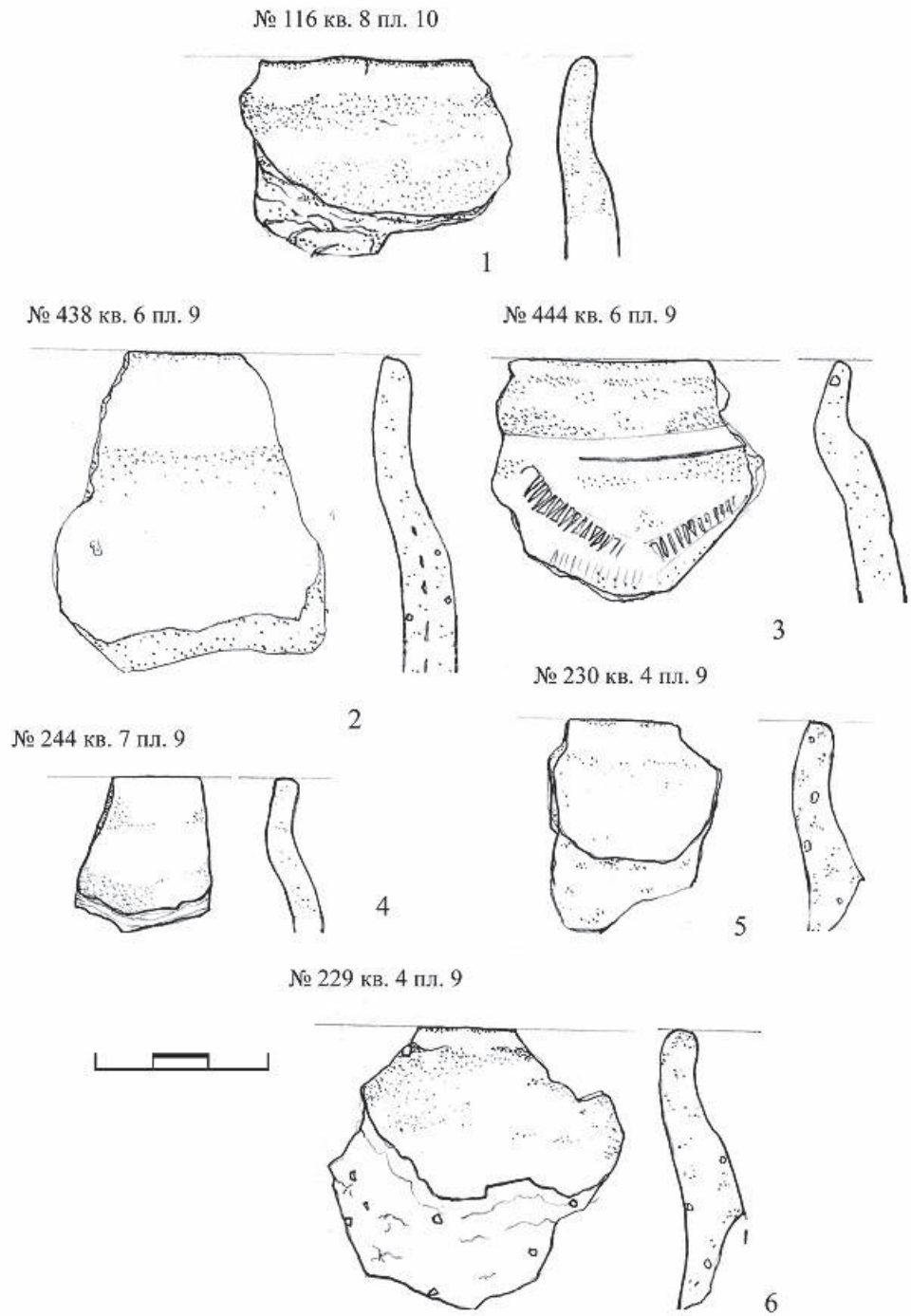
№ 408

Малюнок 1.26 – Ляпная кераміка з мацерыковых ям 12 (1, 2), 22 (3) і 26 (4) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

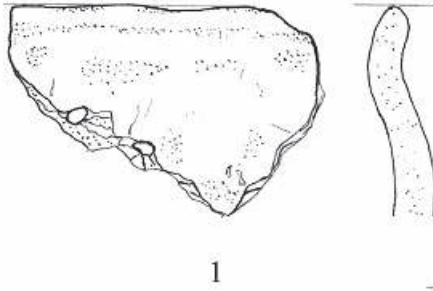

Малюнок 1.27 – Ляпная кераміка з мацерыковых ям 9 (1), 13 (2, 3) і 15 (4, 5) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

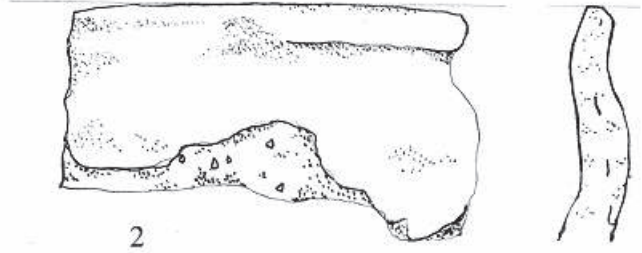

Малюнок 1.28 – Венцы ляпных гаршкоў групы 1 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

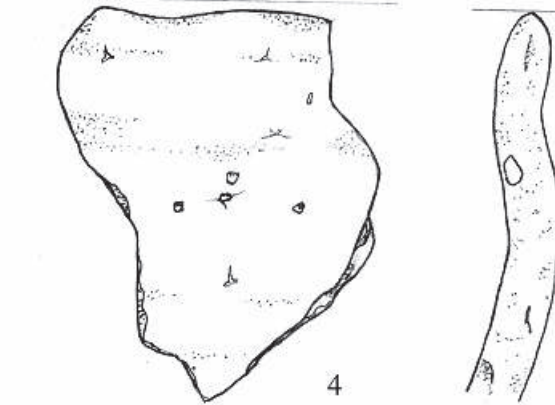
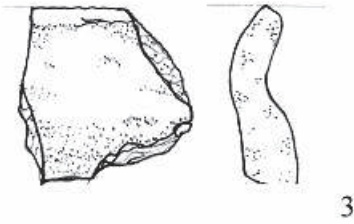
№ 140 кв. 4 пл. 5

№ 115 кв. 8 пл. 10

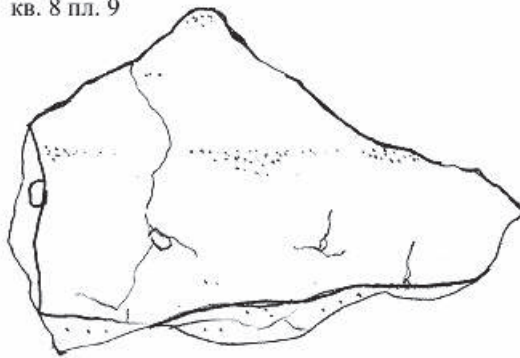

№ 205 кв. 1 пл. 9

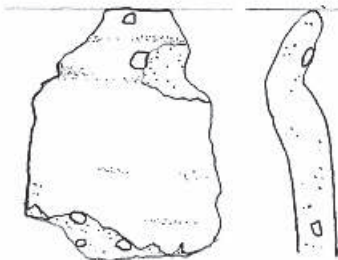

№ 163
кв. 7
пл. 8

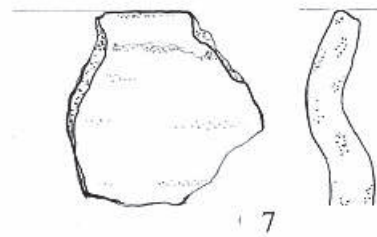
№ 266
кв. 8 пл. 9

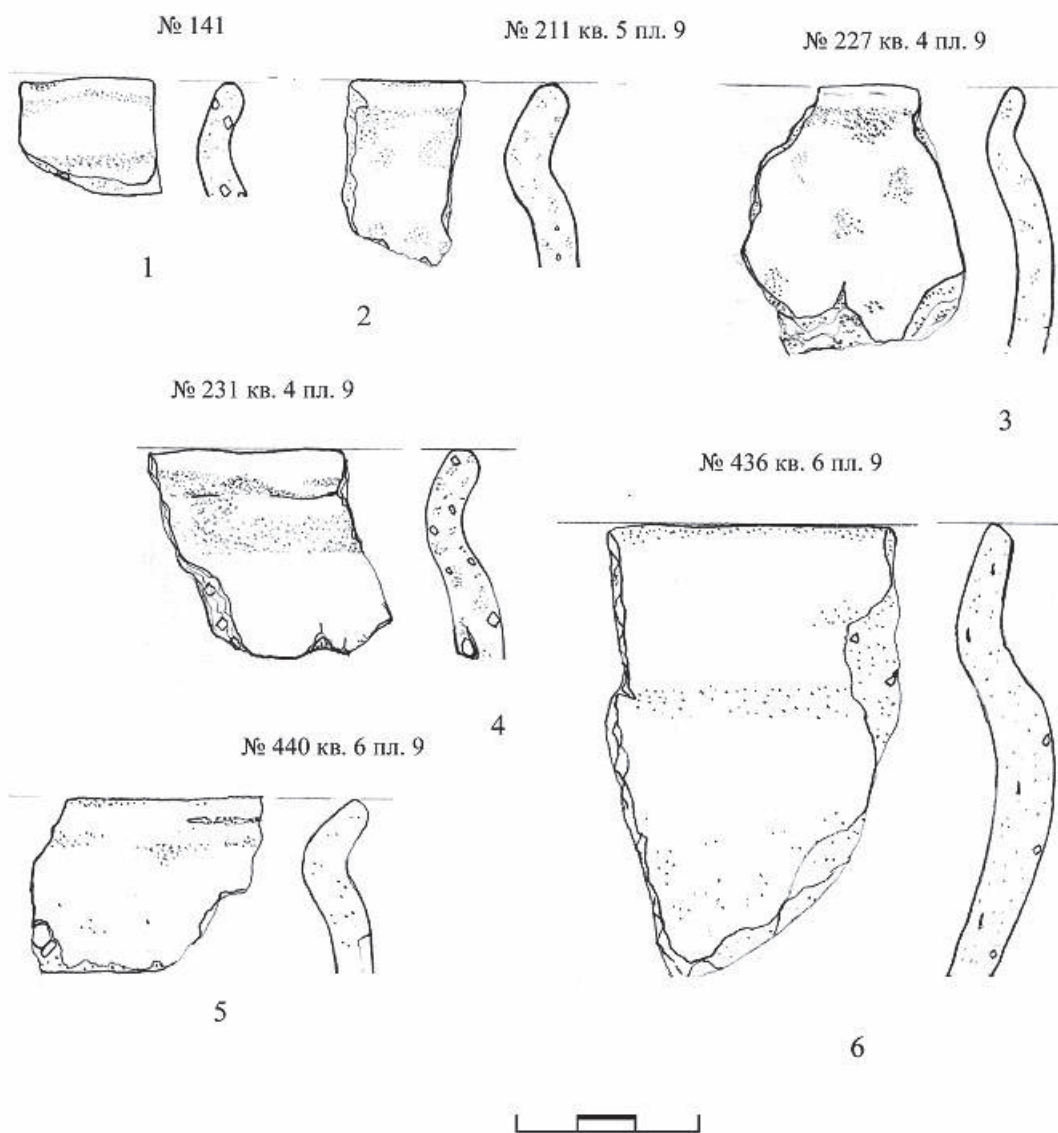
№ 220 кв. 10 пл. 9

№ 243 кв. 7 пл. 9

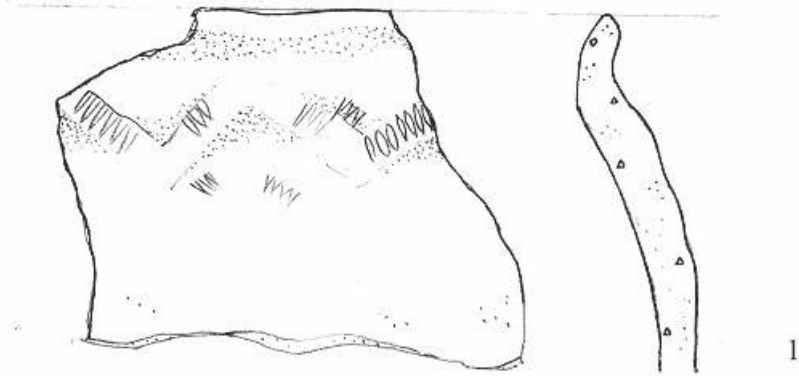

Малюнак 1.29 – Венцы ляпных гаршкоў групы 1, пераходных да групы 2 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

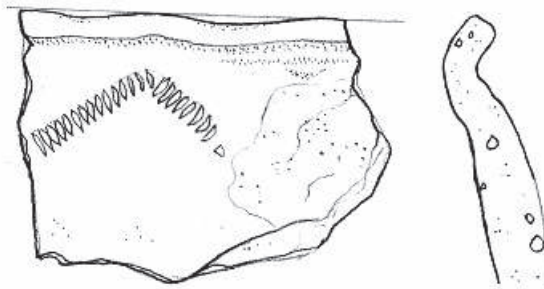

Малюнок 1.30 – Венцы ляпных гаршкоў групы 2 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

№ 442 кв. 6 пл. 9

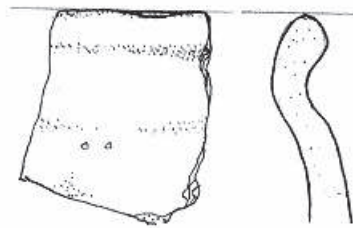

№ 439 кв. 6 пл. 9

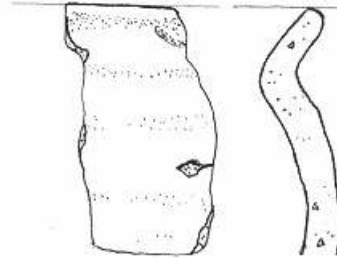
2

№ 169 кв. 3 пл. 9

3

№ 220 кв. 10 пл. 9

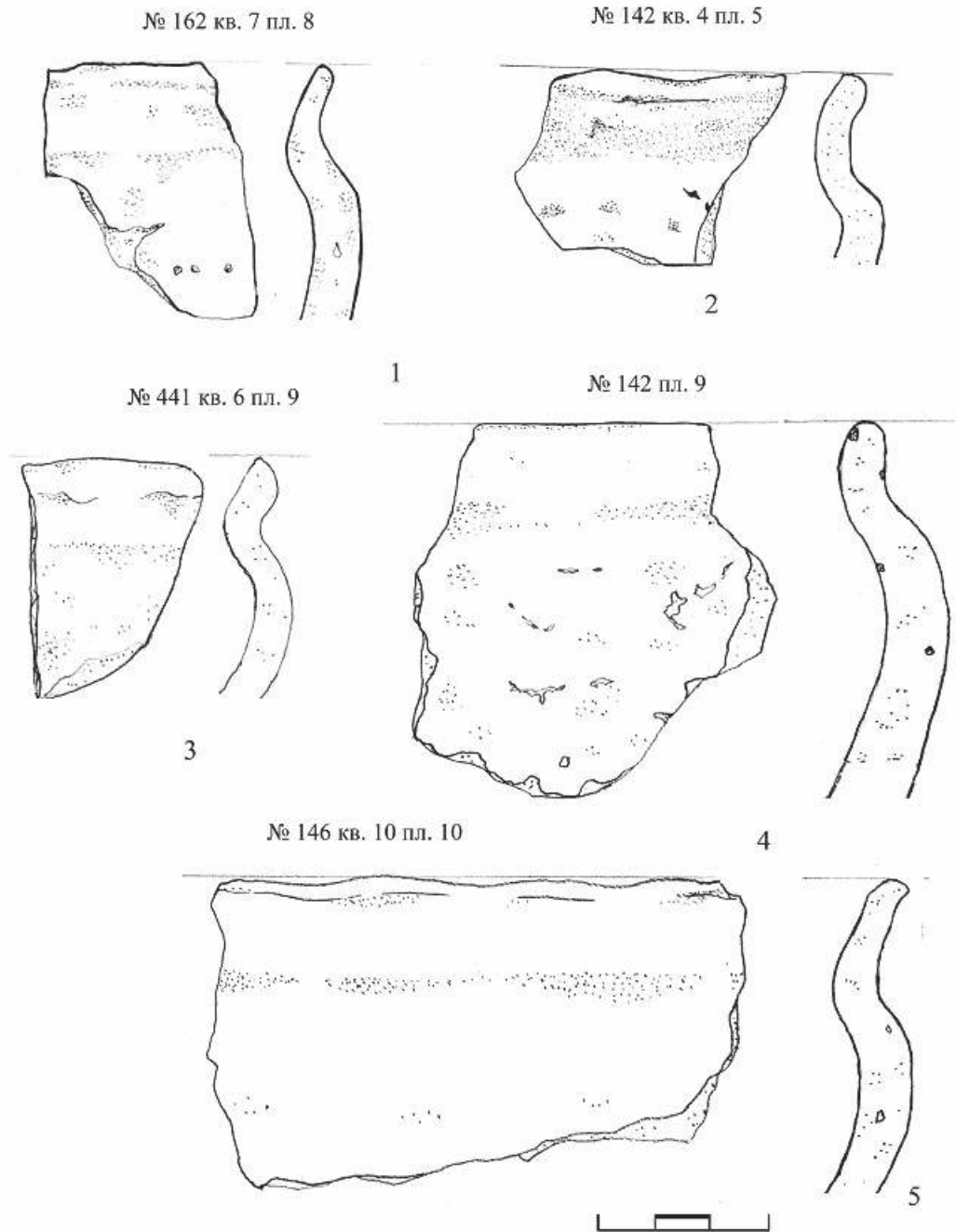

4

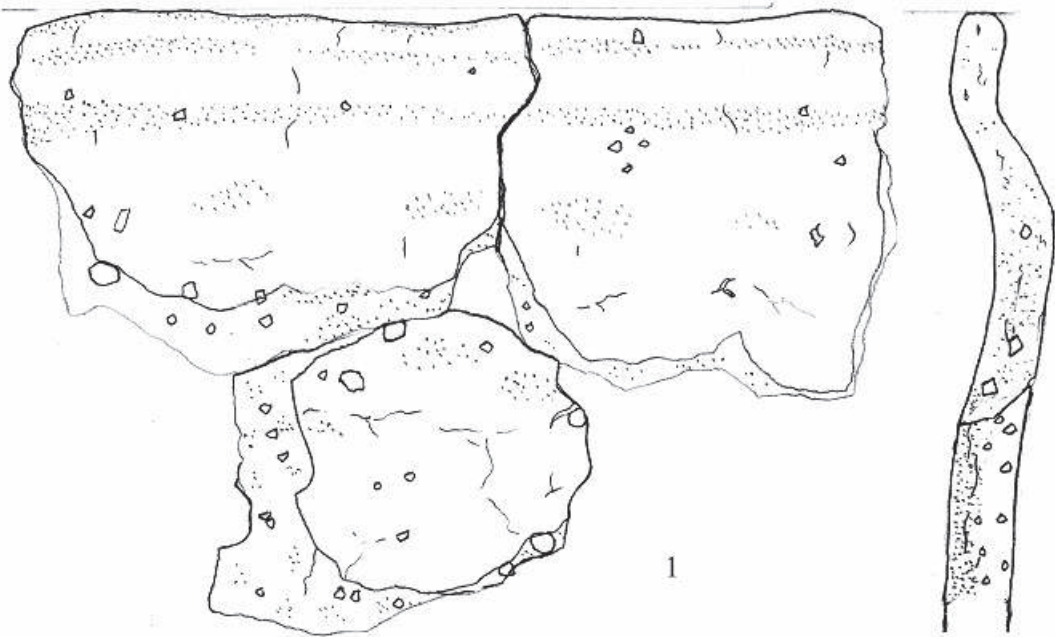
Малюнок 1.31 – Венцы ляпных гаршкоў групы 2 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

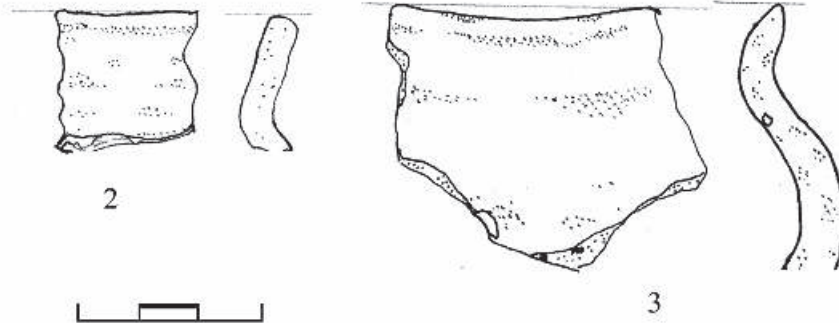
Малюнок 1.32 – Венцы ляпных гаршкоў групы 3 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

дiameter 42 см № 214, 215, 216 кв. 2 пл. 9

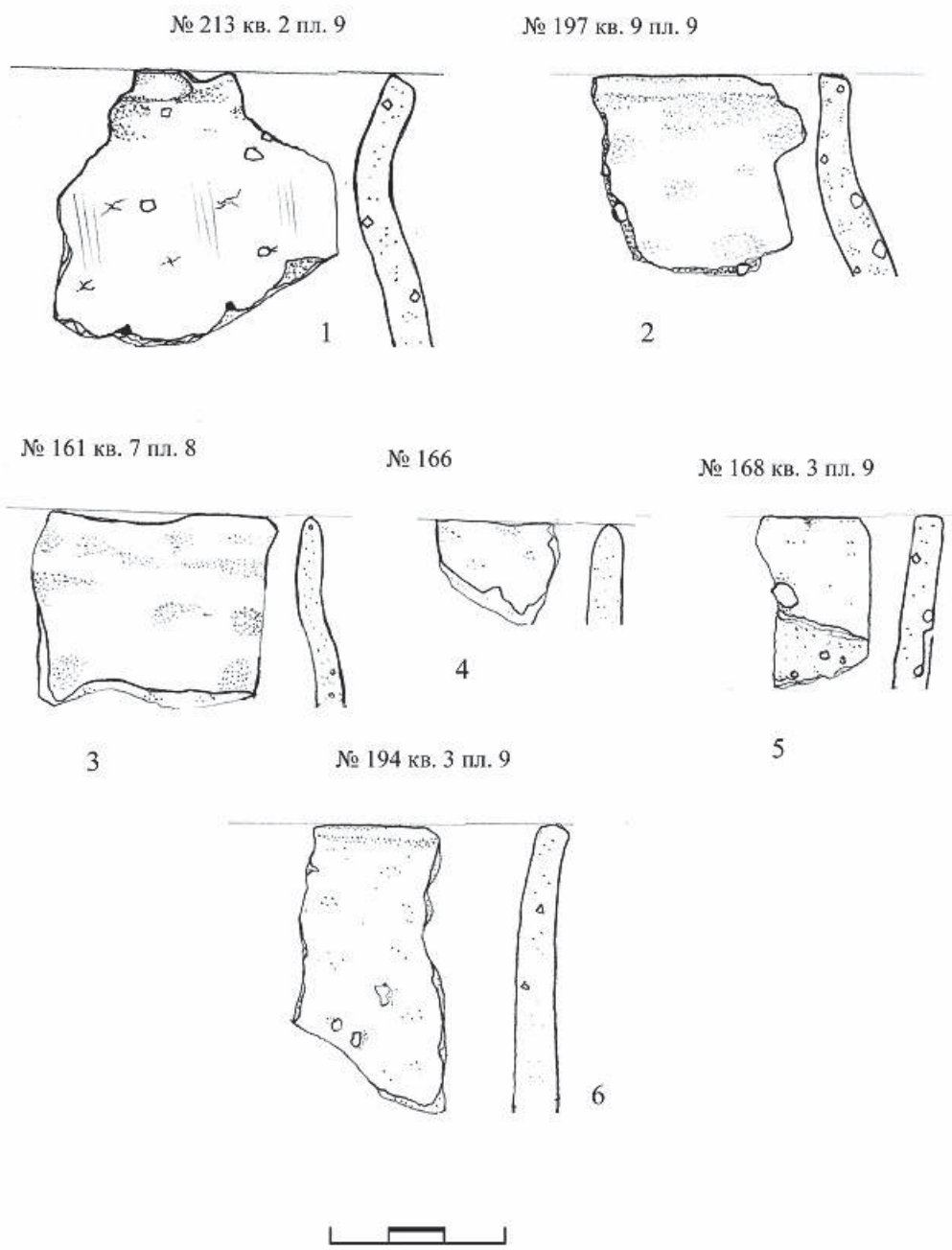

№ 155 кв. 5 пл. 9

№ 261 кв. 8 пл. 9

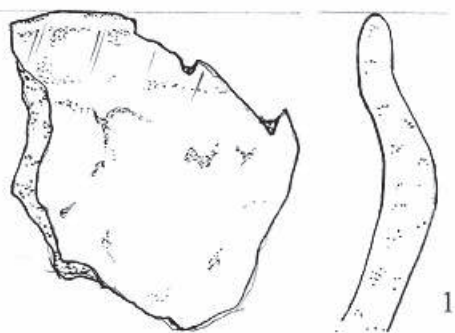

Малюнак 1.33 – Венца ляпнога гаршка групы 1 (1) і венцы ляпных гаршкоў групы 3 (2, 3) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

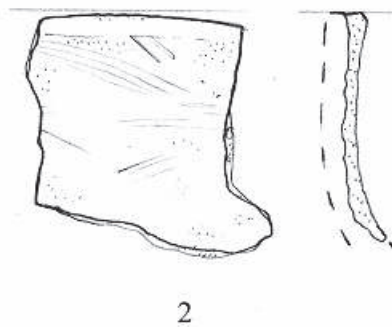

Малюнок 1.34 – Венцы ляпных гаршкоў групы 4 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

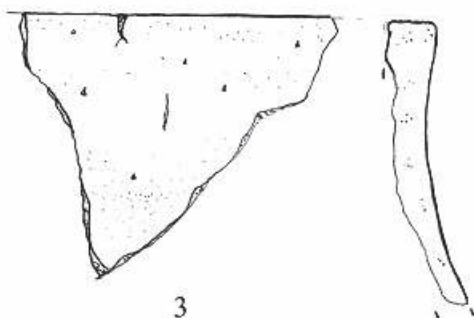
№ 228 кв. 4 пл. 9

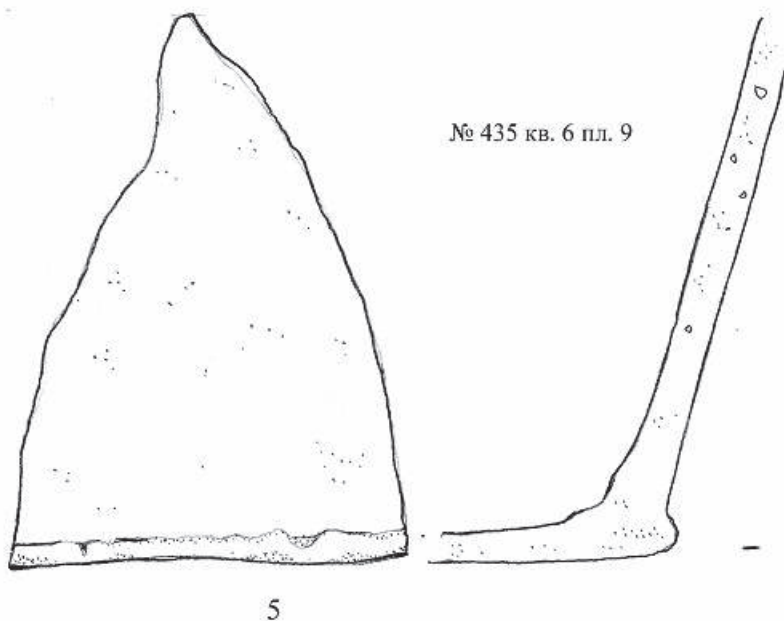
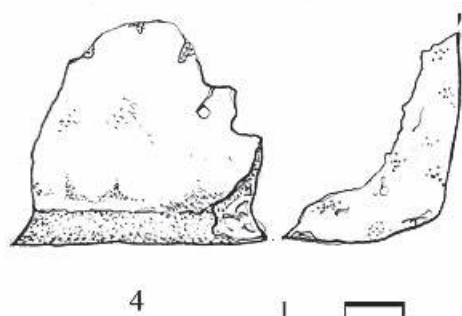
№ 189 кв. 3 пл. 9

№ 170 кв. 3 пл. 9, дьяметр каля 23 см

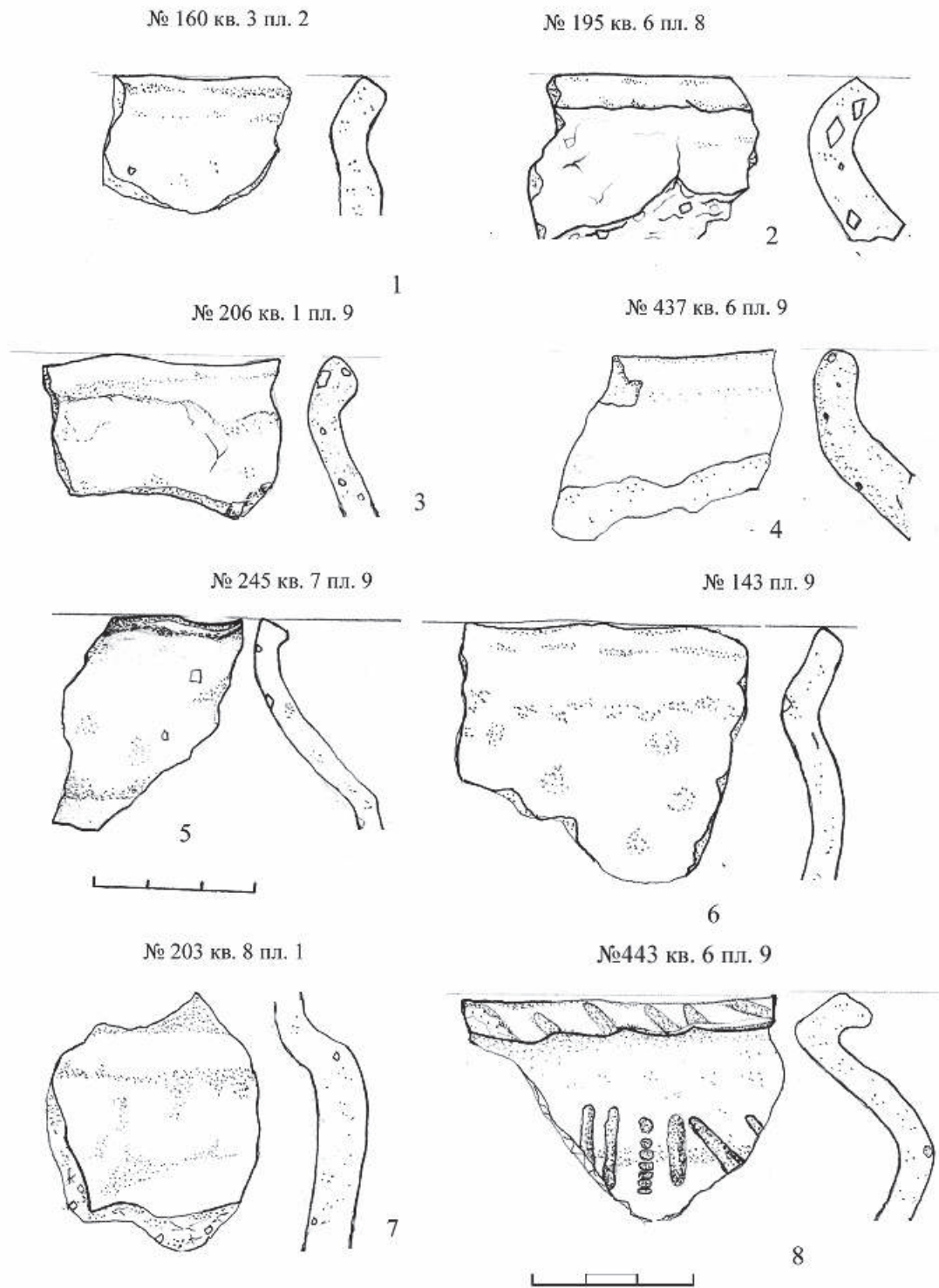

№ 240 кв. 4 пл. 9

№ 435 кв. 6 пл. 9

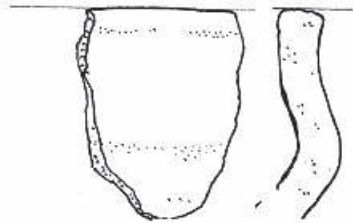
Малюнак 1.35 – Венцы (1 –3) і донца (5) лянных гаршкоў групы 4 раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

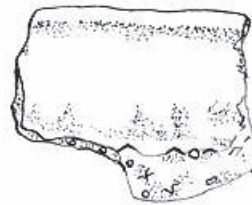
Малюнок 1.36 – Венцы лянних гаршкоў індыўідуальных форм раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

№ 133 кв. 5 пл. 10

№ 132 пл. 6

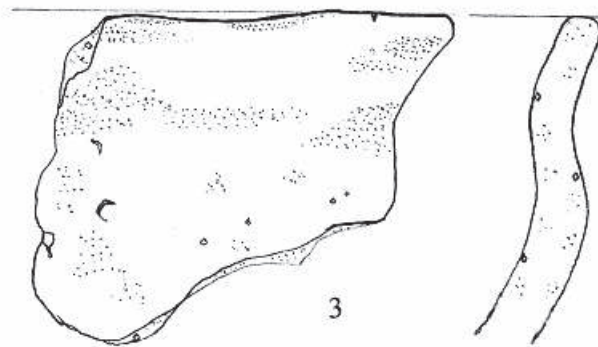

1

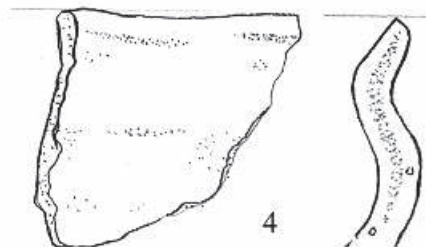
2

№ 212 кв. 9 пл. 8

3

№ 221 кв. 10 пл. 9

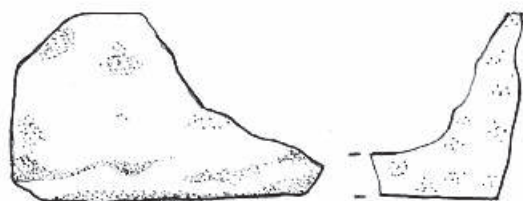

4

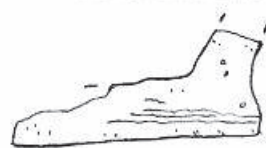
Малюнок 1.37 – Венцы ляпных місак раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

№ 258 кв. 7 пл. 9

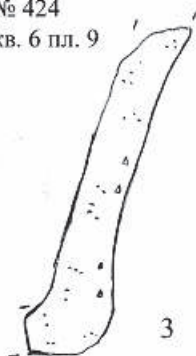
1

№ 434 кв. 6 пл. 9

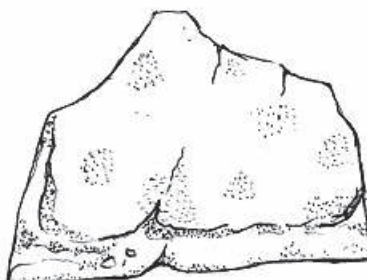
2

№ 424
кв. 6 пл. 9

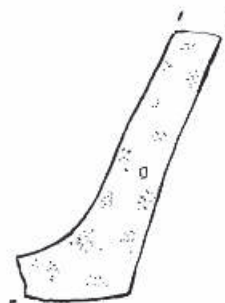

3

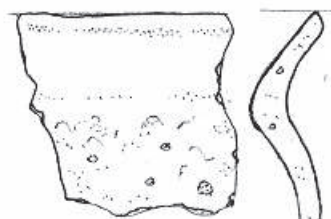
№ 239 кв. 4 пл. 9

4

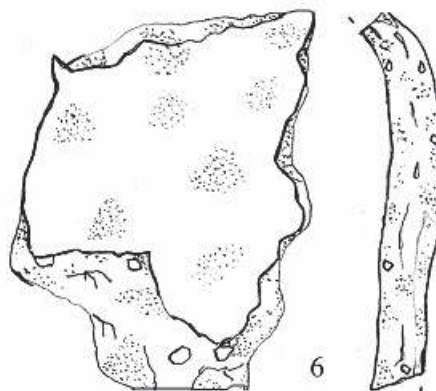

№ 204 кв. 9 пл. 7 (падпіраўлены на ганчарным крузе)

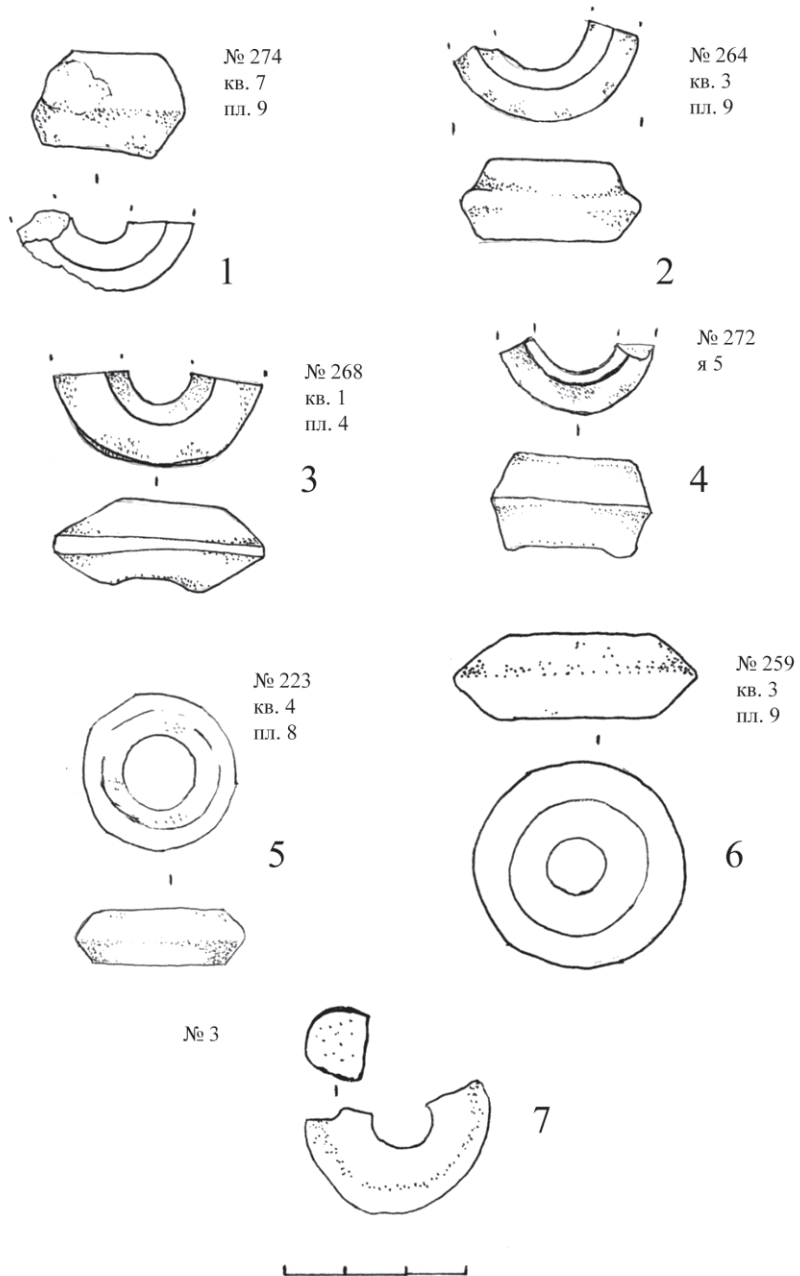
5

№ 235 кв. 4 пл. 9

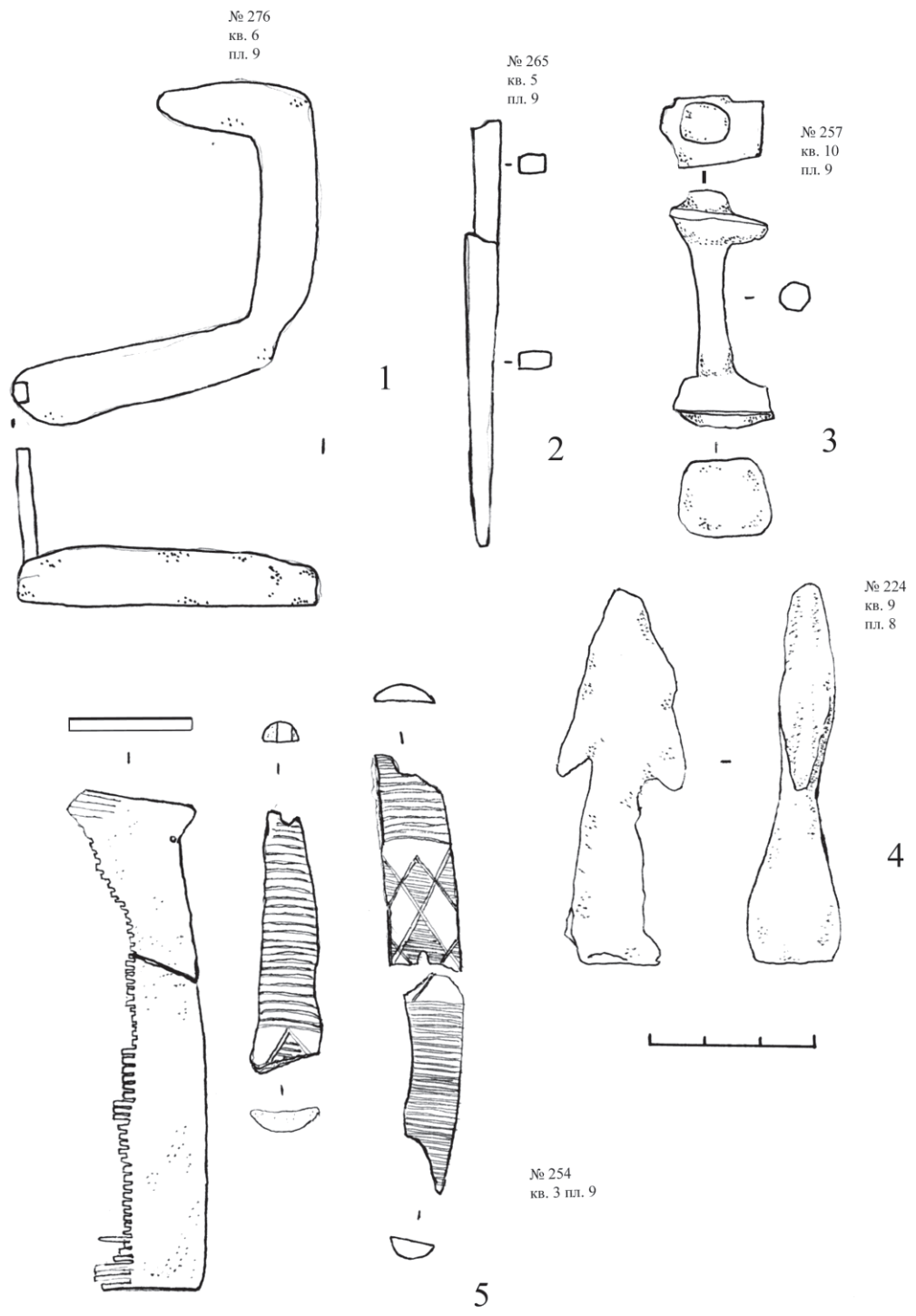
6

Малюнак 1.38 – Донцы ляпных гаршкоў (1 –4) і венцы гаршкоў індывідуальных форм (5 –6) раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

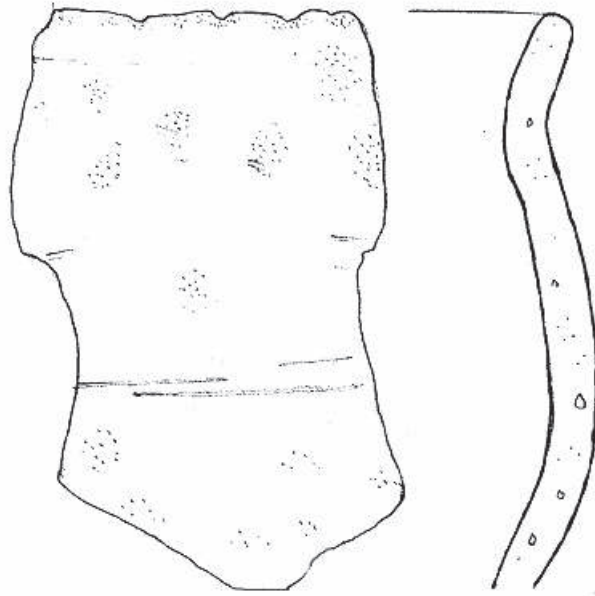
Малюнок 1.39 – Керамічнія праселкі раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

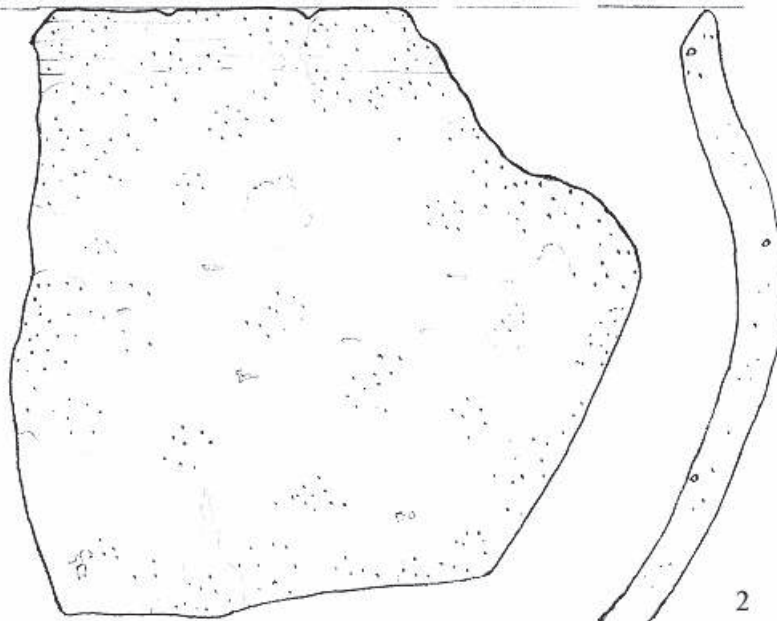
Малюнок 1.40 – Жалезныя (1 – 4) і касцяныя (5) вырабы з ніжняга стратыграфічнага пласта раскопа 1 (2008 г.) на Ніжнім замку

№20iA2 - 1

1

№1201m B1-3

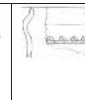

2

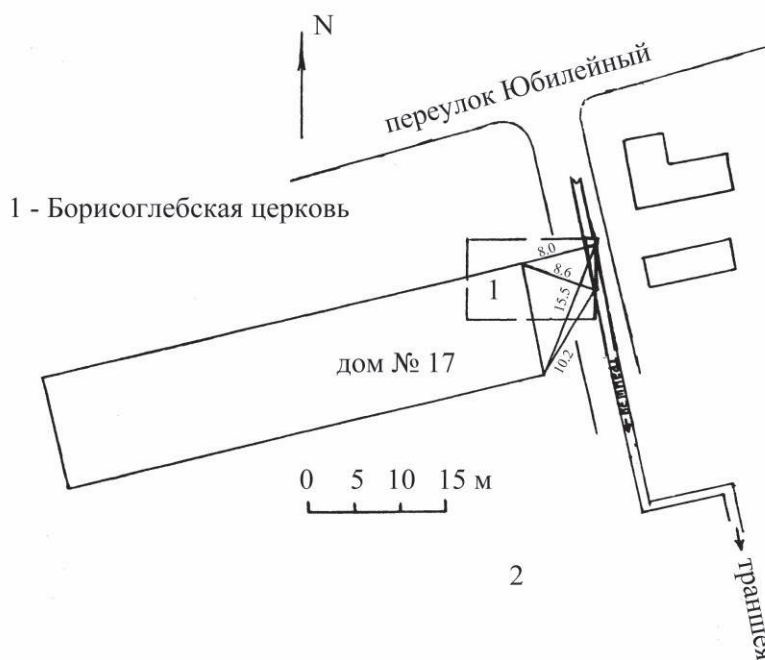
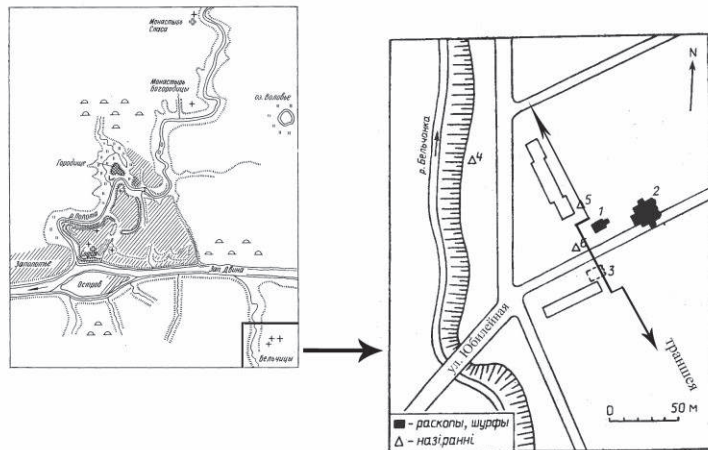
Малюнок 1.41 – Венці ляпных гаршкоў з раскопа 1 (2010 г.) у Запалоцці

Век	горизонт	I			II		III			IV	V		VI	
		A	Б	В	A	Б	A	Б	В		A	Б	A	Б
XVI-XIV-XIII	III										40	22	11	51
	IV										69	15	80	58
	V										61	14	105	
2-я пол. XIII-XII	VI										132	15	115	
	VII										67		6	
	VIII										8			
	IX										25			
1-я пол. XIII	X										11			
	XI													
	XII													
XII-XIII	XIII													
	XII													
	XI													
XI-XIV	XIV													
	XIII													
	XII													
X-XI	XIV													
	XIII													
	XII													
		41	11	62	8	15	432	92	168	132	413	87	317	109

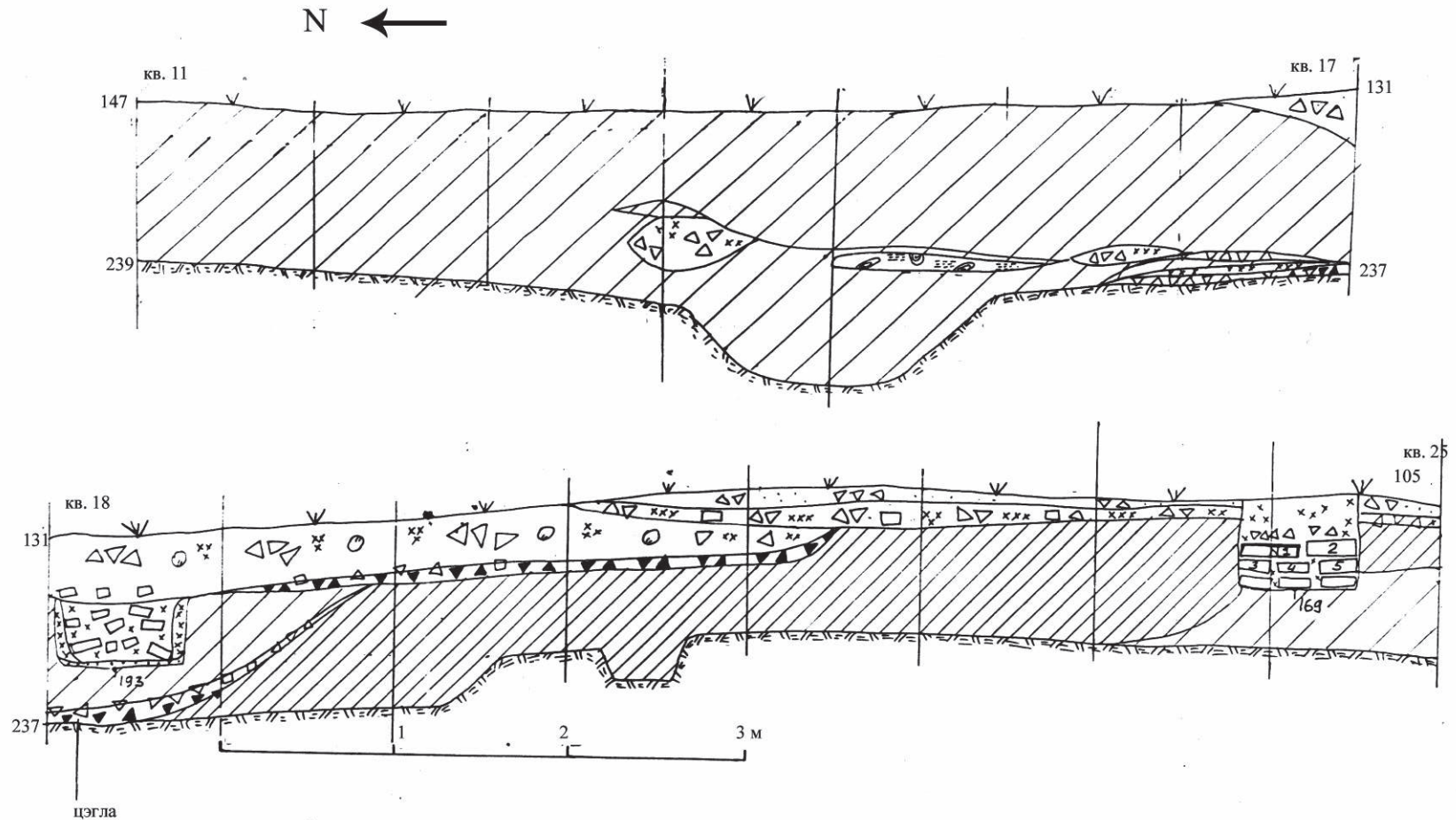
Малюнок 1.42 – Зводная табліца кухоннай керамікі XI – XVI стст. з Верхняга замка паводле Г.В. Штыхава [315, рис. 40]

Выва керамікі														
Пласт / тып керамікі	А 1	А 2	А 3	А 4	Б	В	Г	Д	Е 1	Е 2	Ж	З	К 1	К 2
1														
2		2	13		1	7	2		1				1	
3	1	4	17	7		10	1	2	3	1	1		1	
4		4	19	3	2	2	1	1	1		2			
5	2	9	26	3	6	9	5	2	2					
6	4	6	30	6	1	24	2		2		2		2	2
7	27	25	121	53	18	88	26	24	15	4	6		6	3
8	3	31	32	30		18	12		2	1	3		2	
9	3	4	5			1	1							
9а	1	4	22	12		13	14	18	5		1	2	2	
9б-10	4	5	45	9	2	17	17	22	4		7	6	2	
11			10	5	4	18	9	3	1					
12	1		1			1								
13	1		2	1	2	1	2	2						
Усяго:	47	94	341	129	37	209	92	74	36	6	22	8	16	5

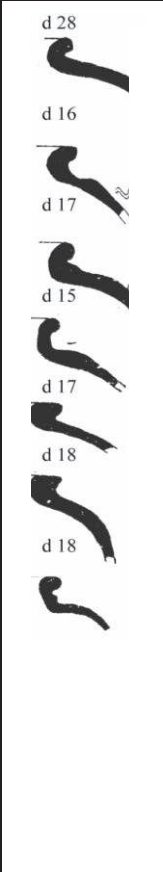
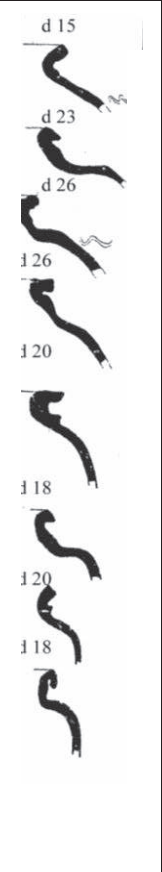

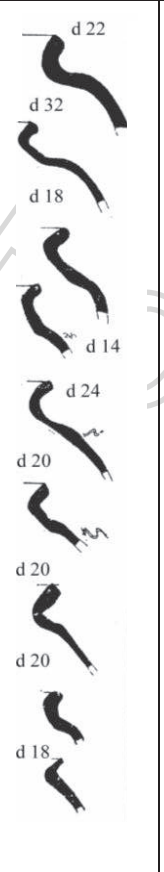
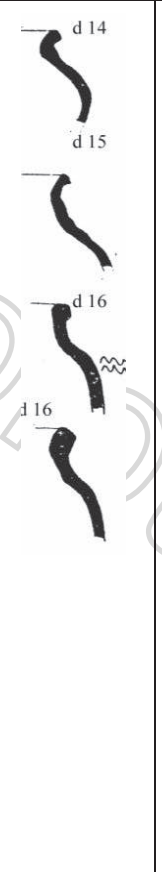
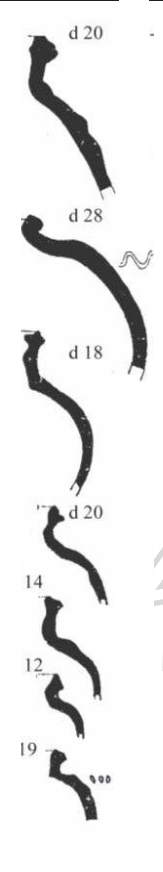

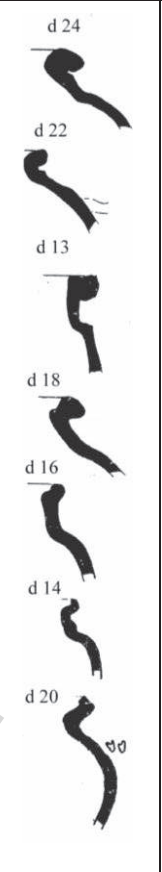
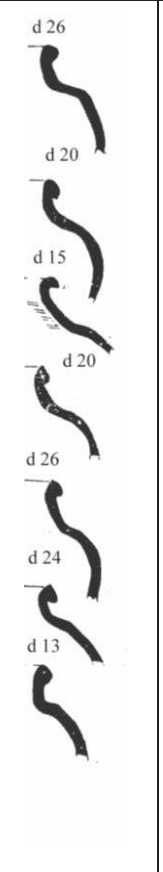
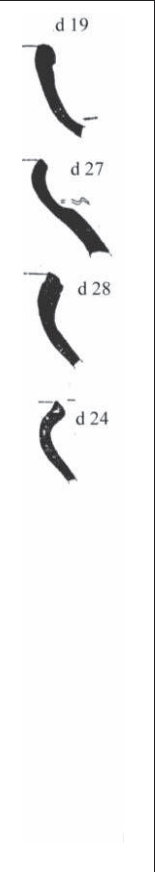

Малюнак 1.43 – Зводная табліца кухоннай керамікі XI – XIII стст. з полацкага гарадзішча

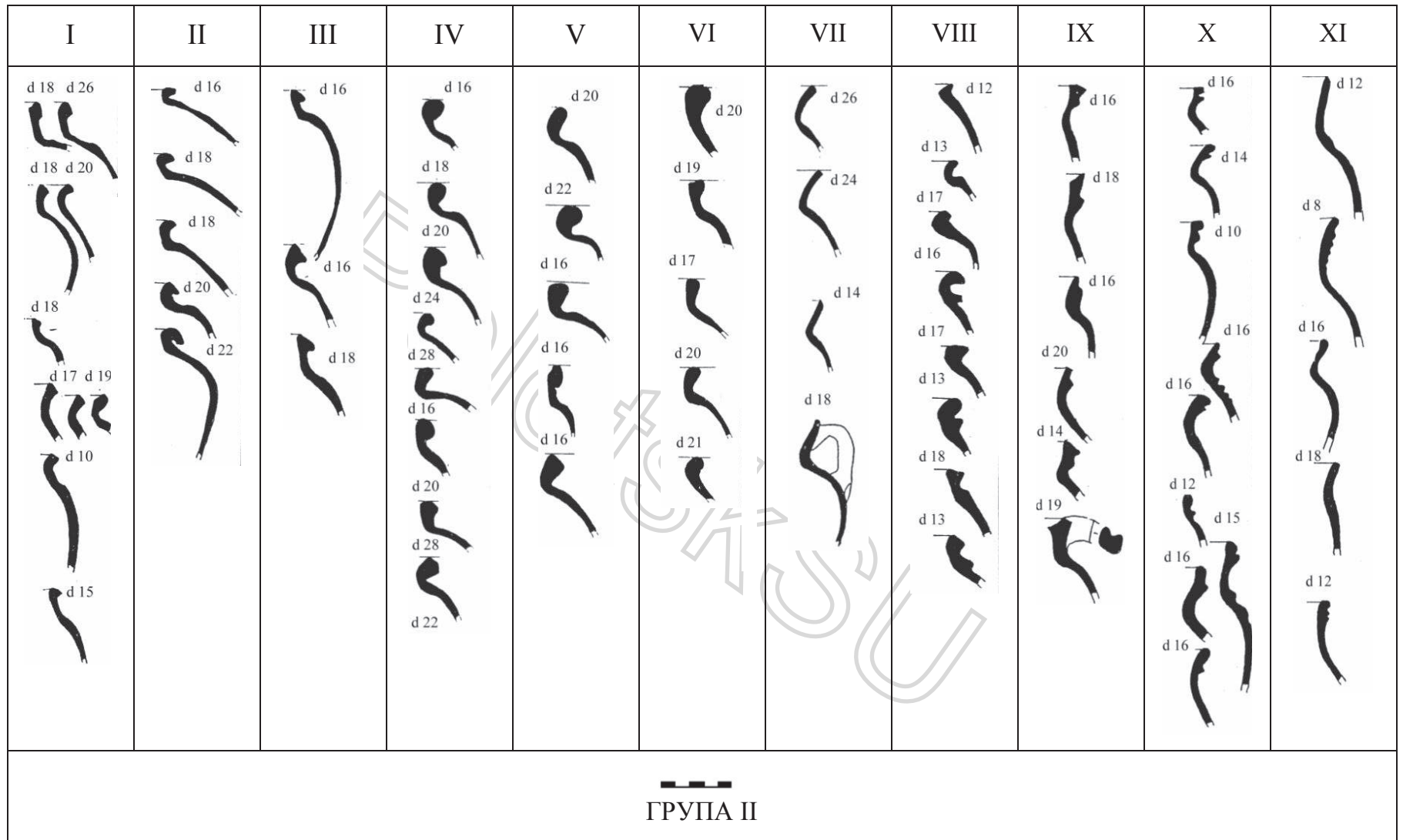
Малюнак 1.44 – План месцапалажэння Бельчыцкага манастыра з мяркуемым размяшчэннем цэркваў (паводле Г.В. Штыхава [315, рис. 62] і С.В. Тарасава [271, мал. 23]) (1) і лакалізацыя Барысаглебскай царквы (2)

Малюнак 1.45 – Стратыграфія культурнага пласта часткі будаўнічай траншэі ў межах кв. 11 – 25 у Бельчыцкім Барысаглебскім манастыры (археалагічны нагляд 2003 г.): у кв. 18 – 25 рэшткі падмурка прытворна Пятніцкай царквы

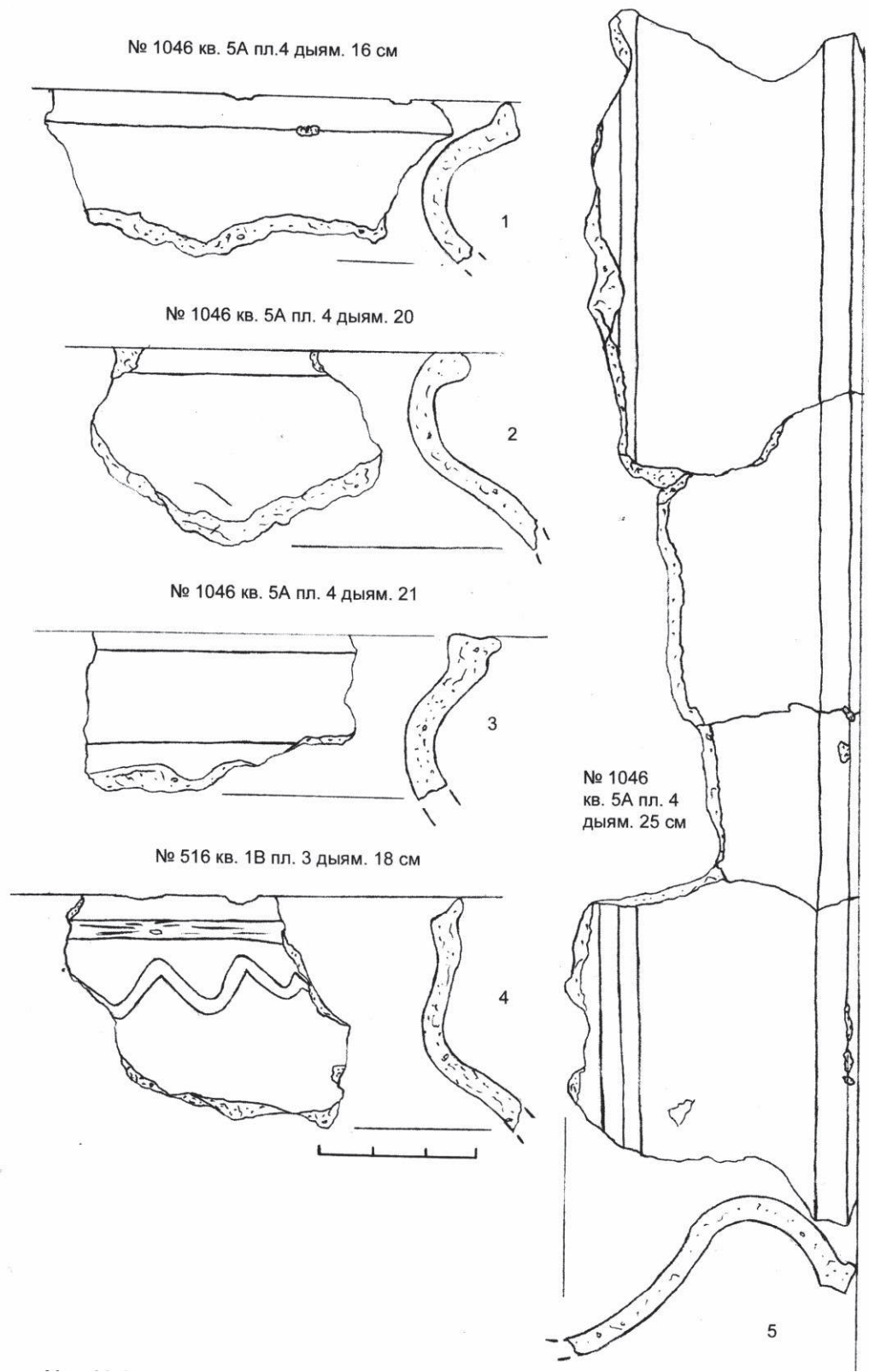
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
d 28 d 16 d 17 d 15 d 17 d 18 d 18 d 18	d 15 d 23 d 26 d 26 d 20 d 18 d 18 d 20 d 18	d 22 d 22 d 16 d 14 d 16	d 22 d 32 d 18 d 14 d 24 d 20 d 20 d 20 d 20 d 18	d 14 d 15 d 16 d 16	d 20 d 28 d 18 d 18 d 20 14 12 19	d 24 d 28	d 18 d 14 d 20	d 24 d 22 d 13 d 18 d 16 d 14 d 20	d 26 d 20 d 15 d 20 d 26 d 24 d 13	d 19 d 27 d 28 d 24
 ГРУПА I										

Малюнок 1.46 – Тыпалогія венцаў полацкіх гаршкоў XIV – XVI стст.

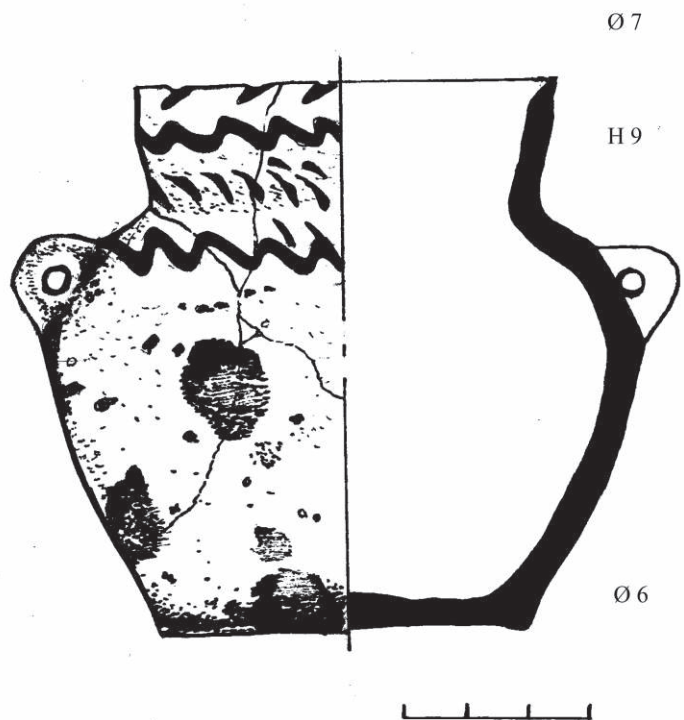

Малюнак 1.47 – Тыпалогія венцаў полацкага посуду канца XV – XVIII стст.:
гаршкоў (I – IX); збаноў (X – XI)

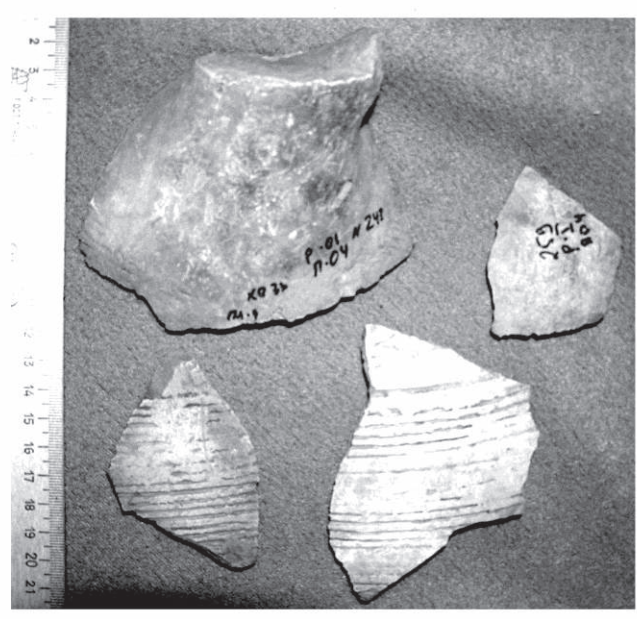

Малюнак 1.48 – Ганчарная кераміка XI – XIII стст. з Вялікага пасада (раскоп 1, 2009 г.)

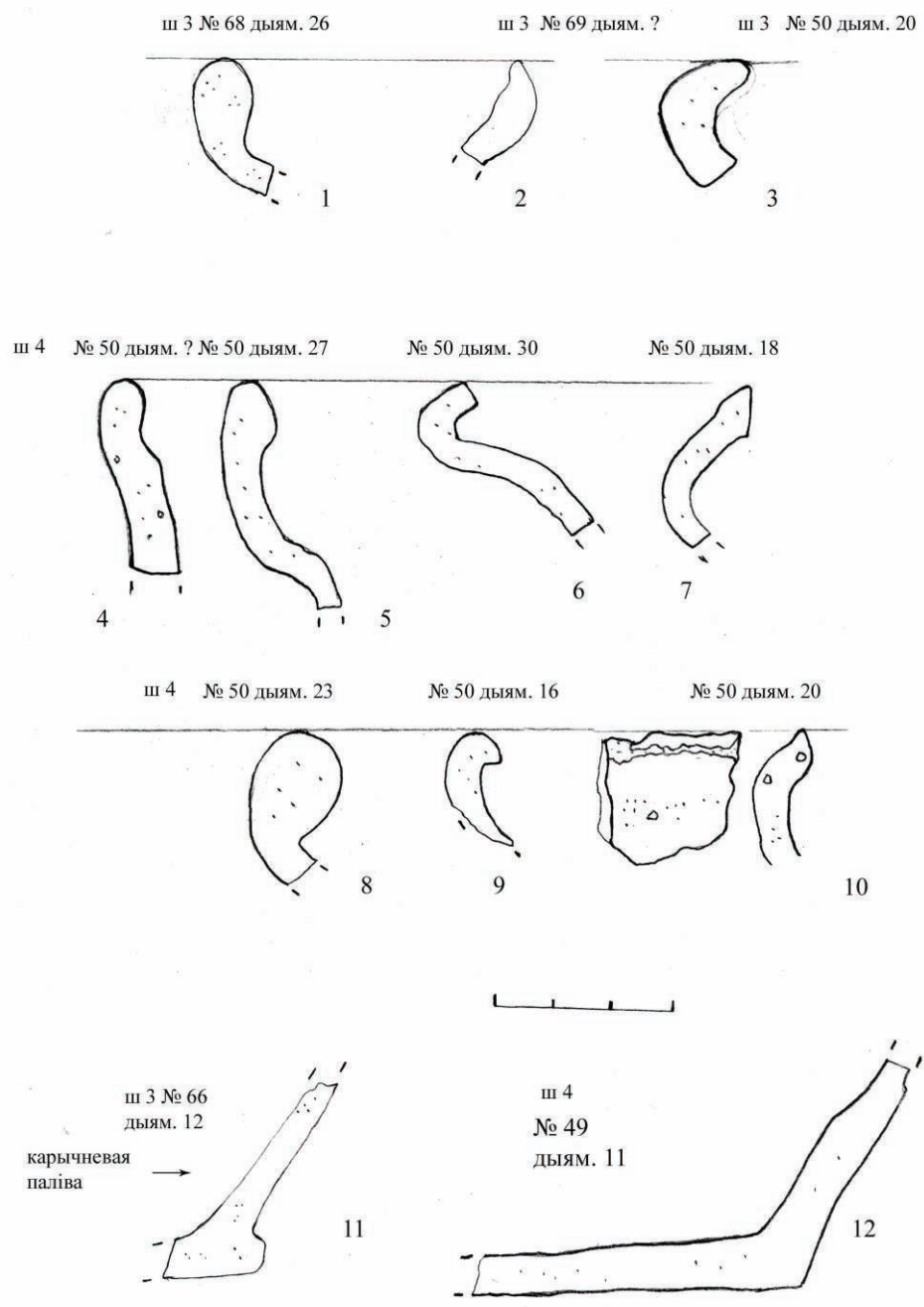

1

2

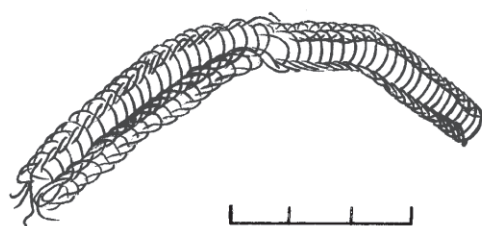
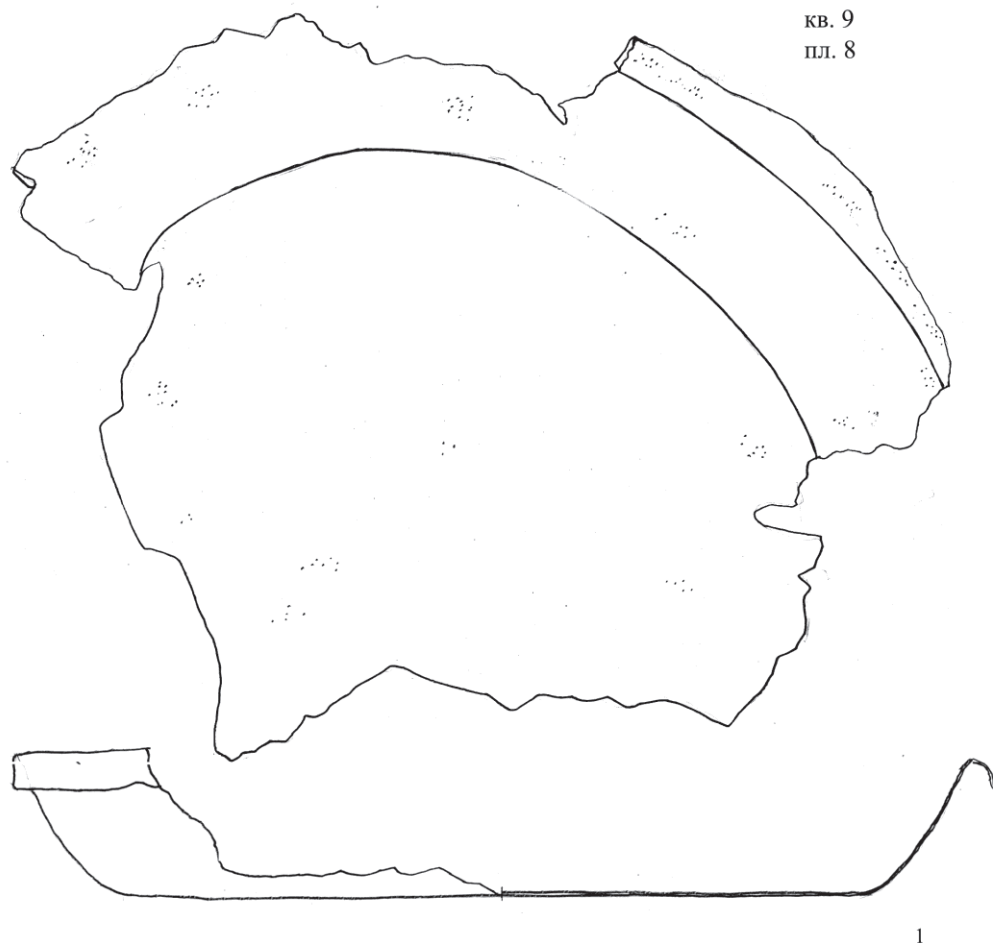
Малюнок 1.49 – Ганчарная кераміка XI – XII стст. з Запалоцкага пасада (раскоп 1, 2004 г.): 1 – гаршок, 2 – кавалкі амфар

Малюнак 1.50 – Ганчарная кераміка XI – XVII стст. са Старой Слабоды (раскоп 1, 2009 г.)

дыяметр венца каля 23 см,
донца - каля 17,5 см,
вышыня 3,5 см

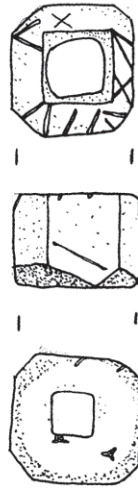
№ 408
кв. 9
пл. 8

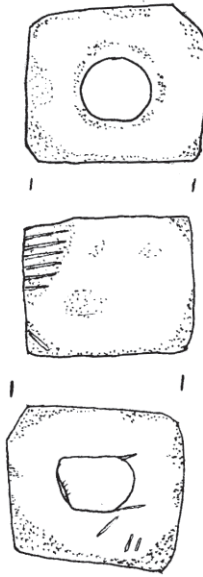
№ 338
кв. 10
пл. 8

**Малюнак 2.1 – Вырабы з каляровых металаў з полацкага гарадзішча
(раскоп 1, 2007 г.)**

№ 13
кв. 18
пл. 2

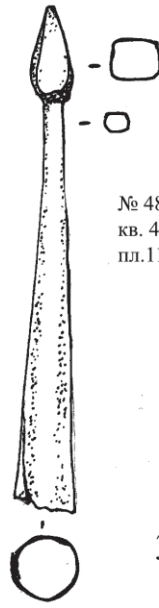

1

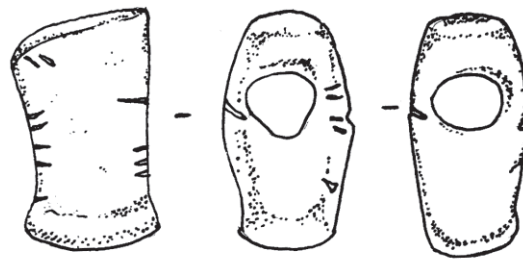
2

№ 246
кв. 1,
пл. 7

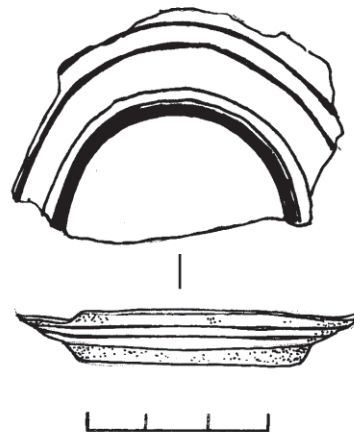
3

№ 483
кв. 4
пл. 11

4

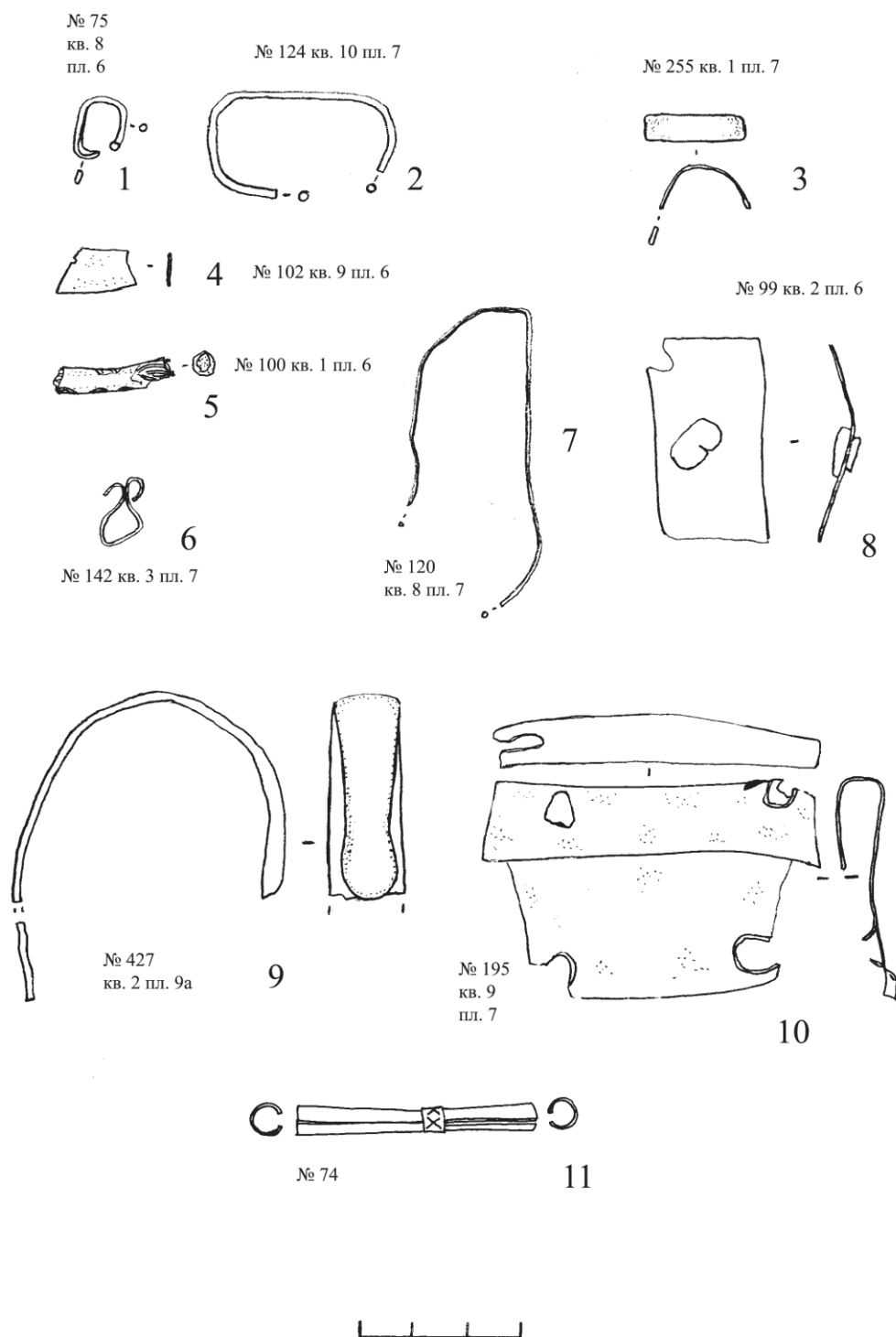
№ 18
кв. 1
пл. 2

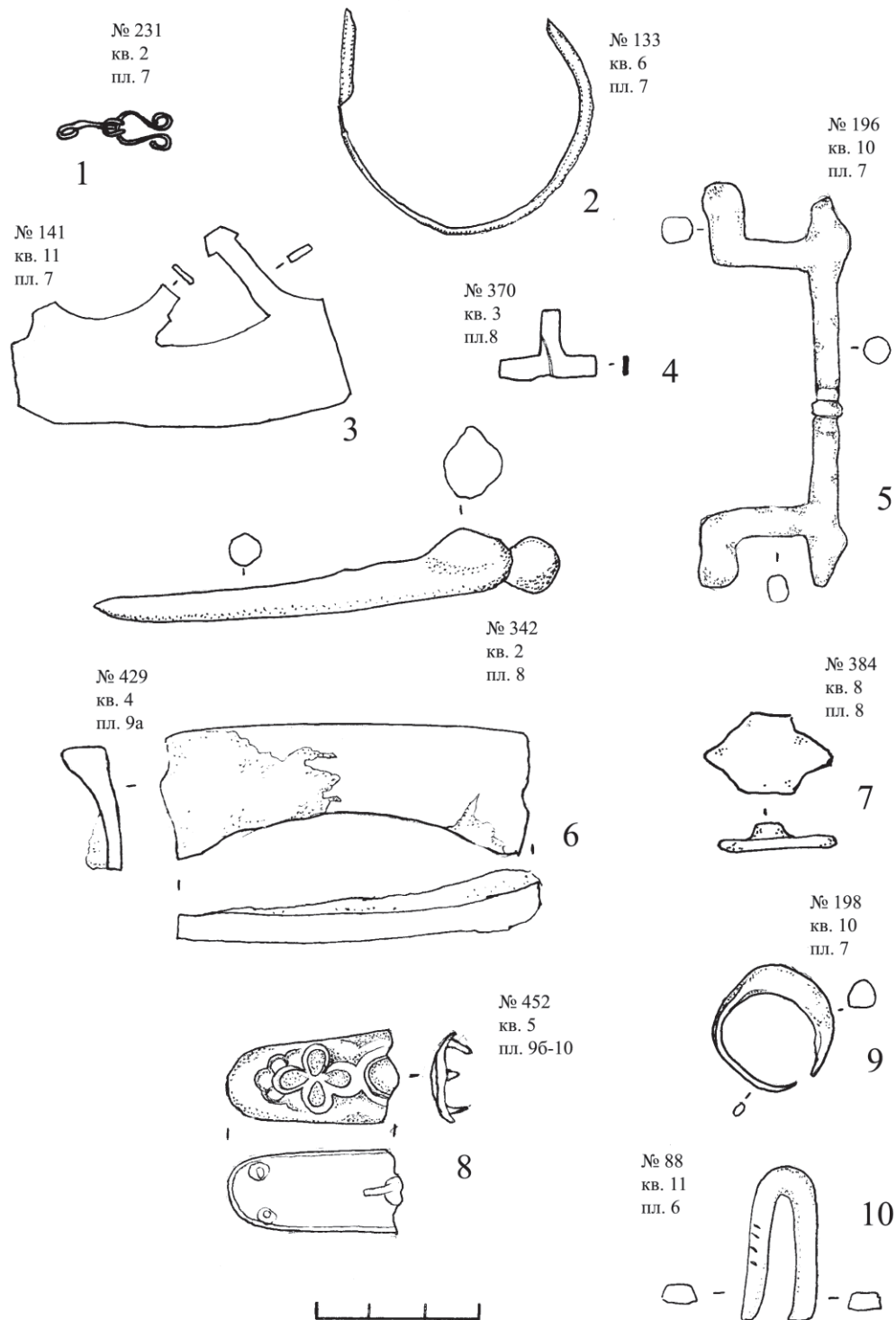
№ 10
кв. 8
пл. 1

5

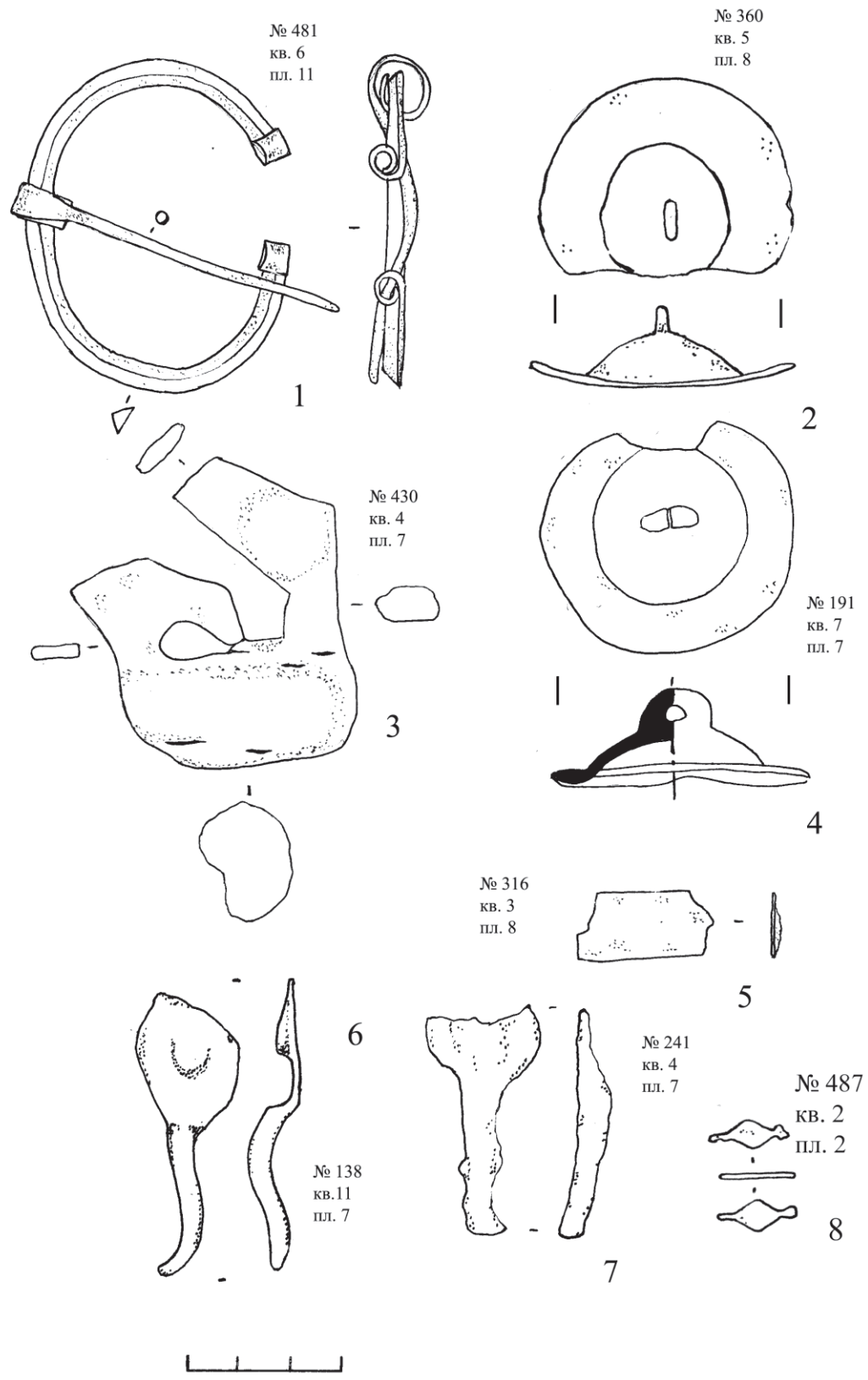
Малюнок 2.2 – Вырабы з каляровых металаў з полацкага гарадзішча
(раскоп 1, 2007 г.)

Малюнак 2.3 – Вырабы з каляровых металаў з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

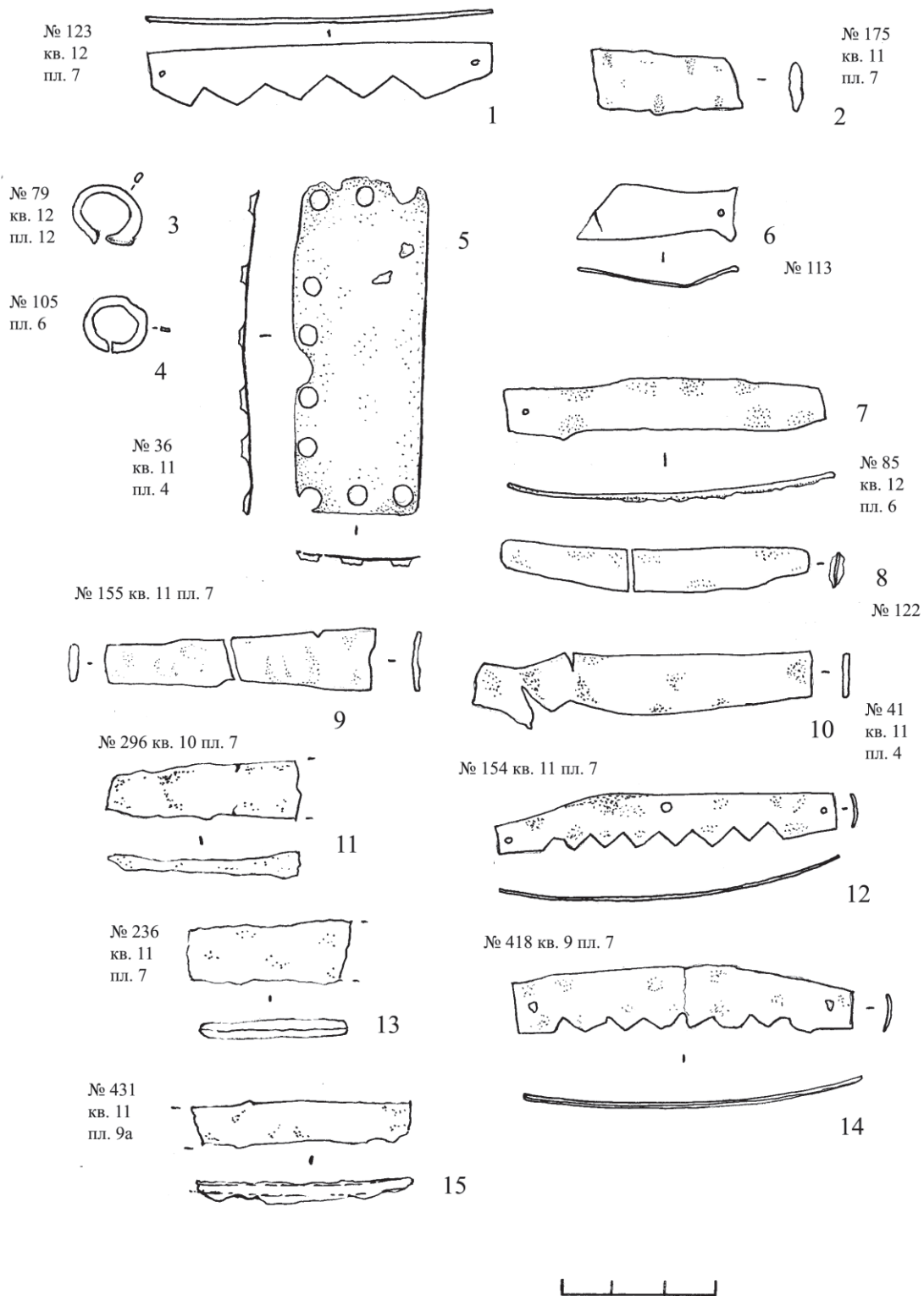

**Малюнак 2.4 – Вырабы з каляровых металаў з полацкага гарадзішча
(раскоп 1, 2007 г.)**

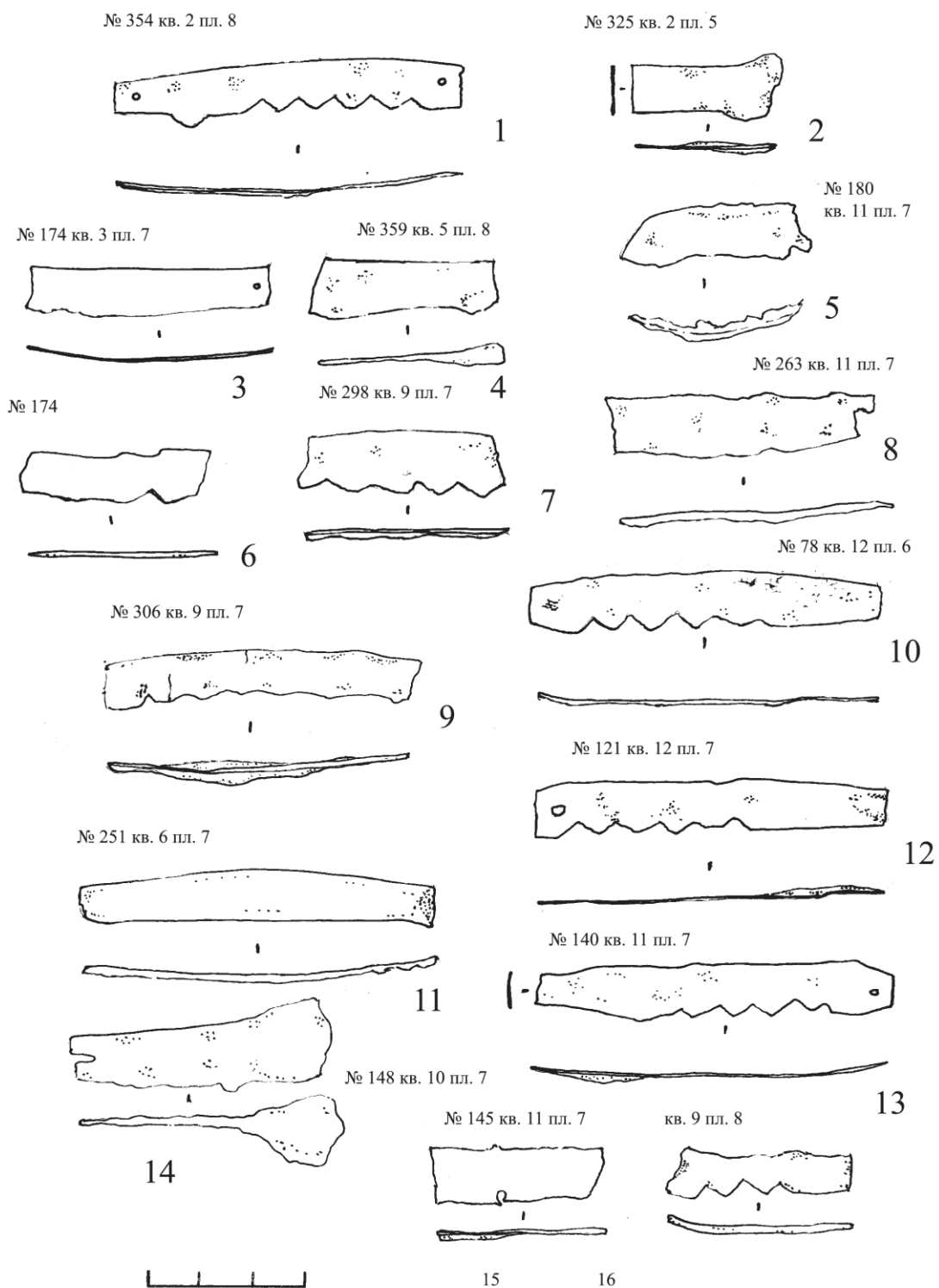

Малюнак 2.5 – Вырабы з каляровых металаў з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

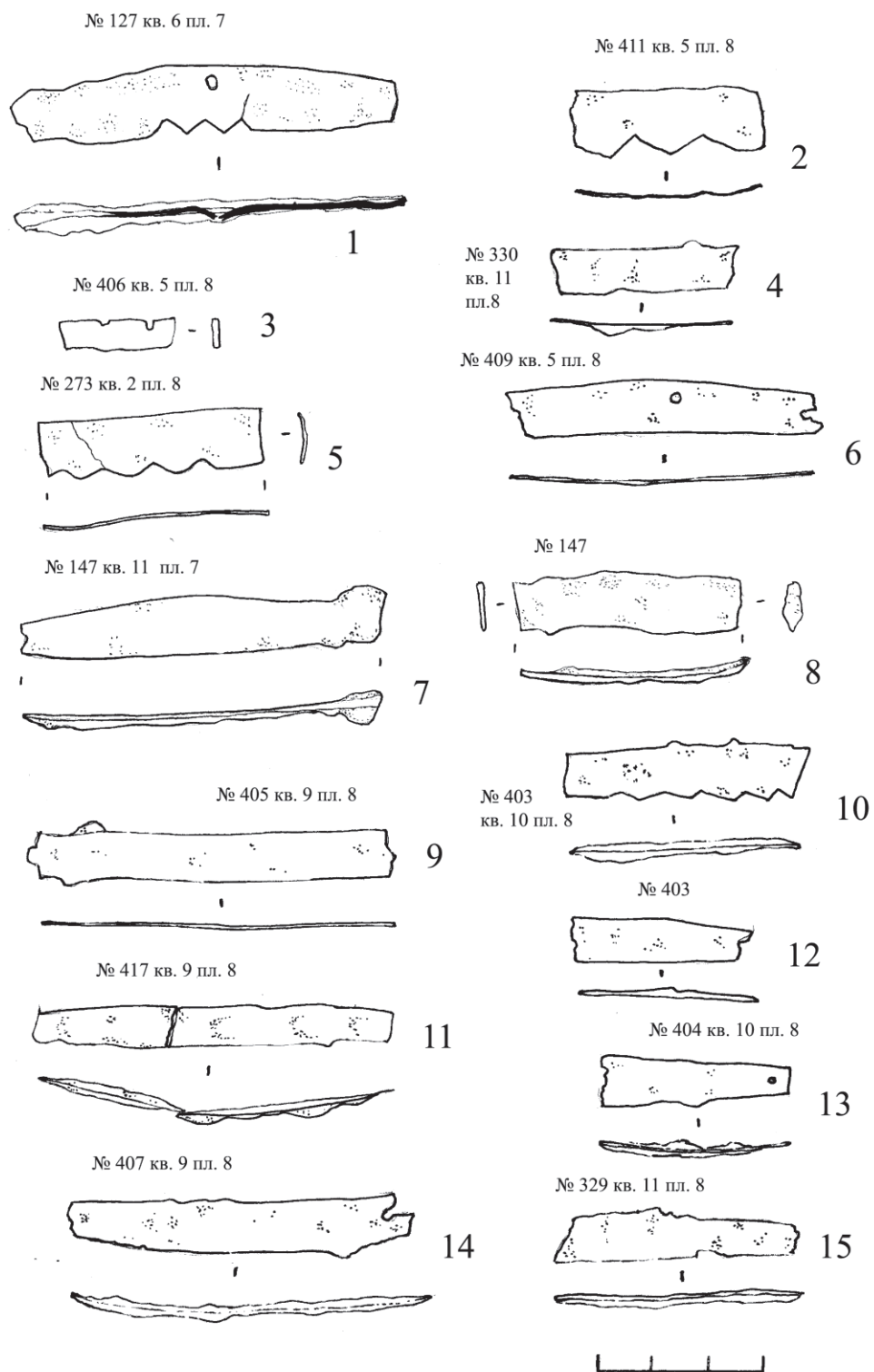

Малюнак 2.6 – Жалезныя вырабы зброевай майстэрні з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

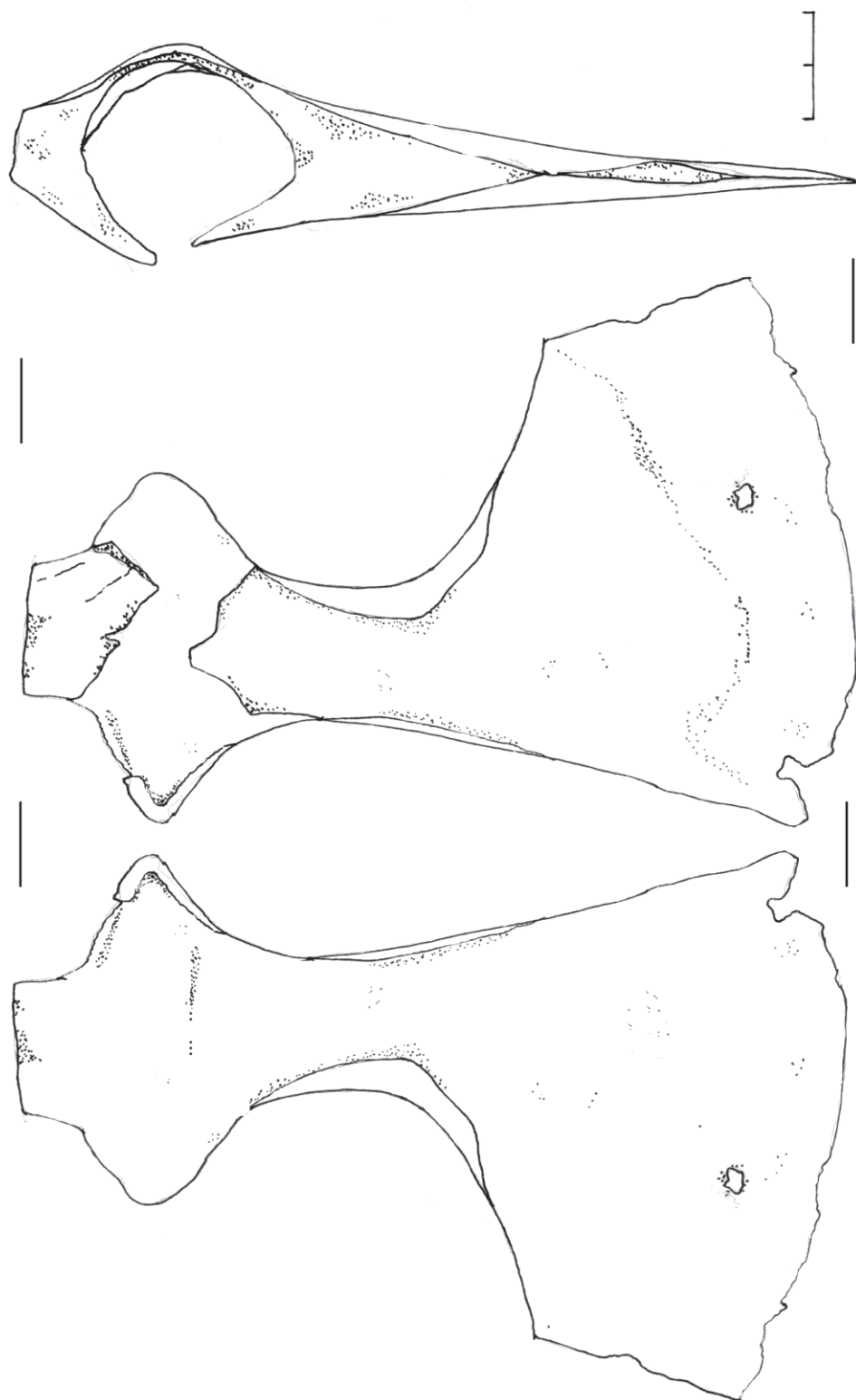

Малюнак 2.7 – Жалезныя вырабы зброевай майстэрні з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

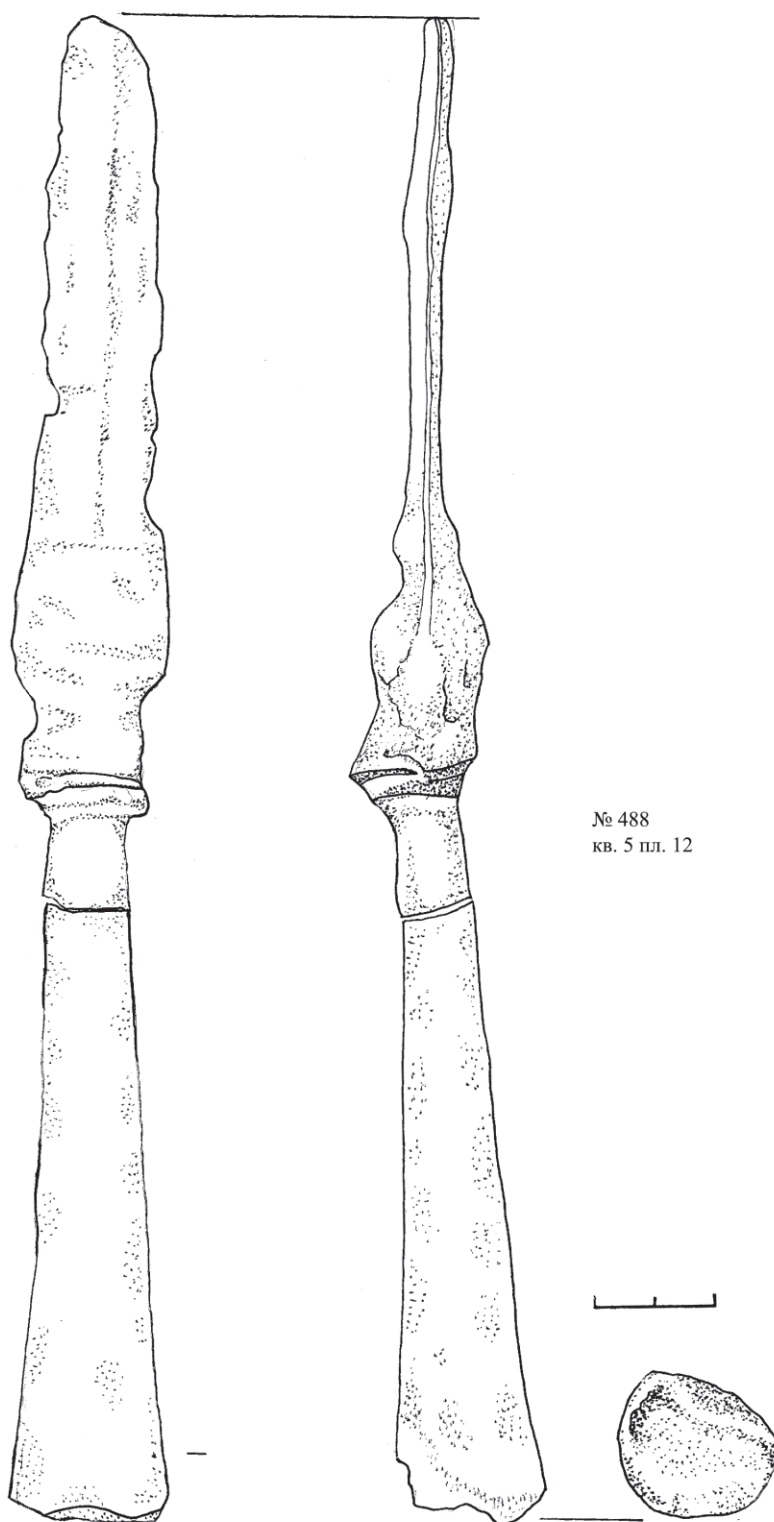

Малюнак 2.8 – Жалезныя вырабы зброевай майстэрні з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

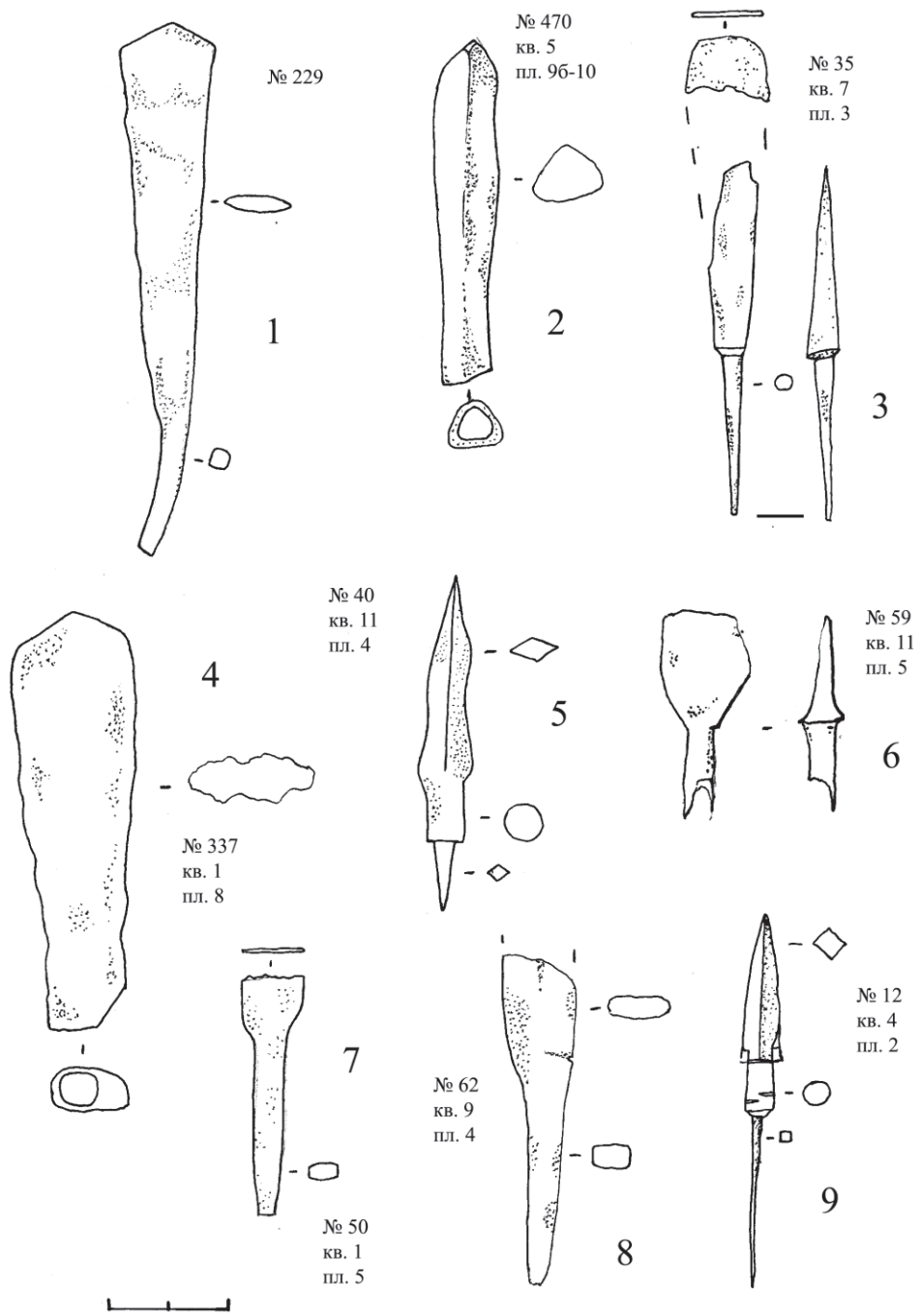
№ 316
КВ. 8 ПЛ. 8

Малюнак 2.9 – Жалезная сякера з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

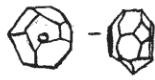

Малюнак 2.10 – Жалезны наканечнік кап'я з полацкага гарадзішча
(раскоп 1, 2007 г.)

Малюнок 2.11 – Жалезныя наканечнікі стрэл з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

№ 491 кв. 3 пл. 13

1

№ 310 кв. 8 пл. 7

2

№ 484 кв. 2 пл. 11

зялёны колер

3

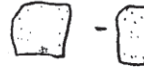
№ 492 кв. 2 пл. 13

4

№ 450 кв. 5 пл. 96-10

зялёны колер

5

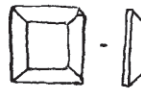
№ 493 кв. 5 пл. 11

жоўты колер

6

№ 16 кв. 4 пл. 2

зялёны ко.

7

белае шкло, серабрэннае

№ 456

кв. 1

пл. 96-10

8

№ 483

кв. 4 пл. 11

жоўтае шкло

9

№ 489

кв. 5

пл. 12

10

жоўтая смальта

12

№ 477

кв. 2

пл. 96-10

11

№ 448

кв. 5 пл. 96-10

бежавае шкло

13

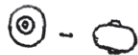
№ 485

кв. 4

14

пл. 11

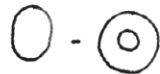

№ 385

кв. 6

16

пл. 8

18

светла-блакітнае шкло

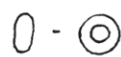
кв. 9 пл. 7 № 306

жоўтае шкло

19

№ 282 кв. 9 пл. 7

№ 468

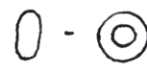
кв. 3 пл. 96-10

15

зялёнае шкло, № 474

кв. 3

пл. 96-10

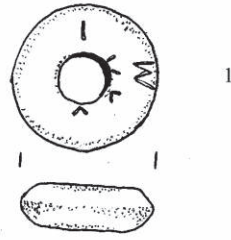

17

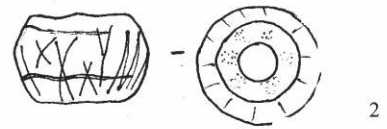

Малюнак 2.12 – Вырабы са шкла і каменю з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

№ 170 кв. 11 пл. 7

№ 21 кв. 5 пл. 7

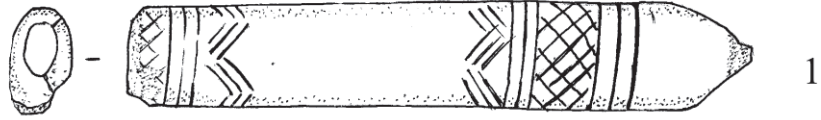
№ 422 кв. 11 пл. 9a

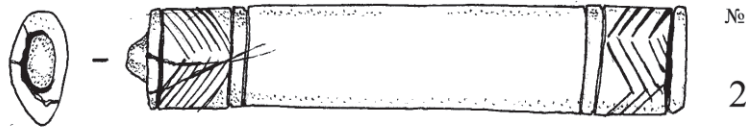
Малюнак 2.13 – Вырабы з каменю з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

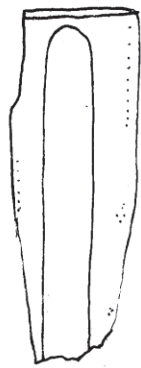
№ 321 кв. 4 пл. 8

№ 303 кв. 11 пл. 7

№ 363 кв. 10 пл. 8

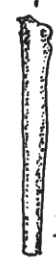
3

№ 149 кв. 3 пл. 7

4

№ 356 кв. 10 пл. 8

5

№ 104 кв. 12 пл. 7

6

№ 361 кв. 3 пл. 8

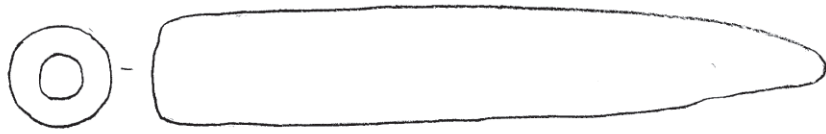
7

7

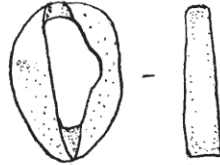
Малюнак 2.14 – Вырабы з косці з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

№ 495 кв. 2 пл. 14

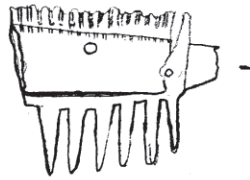
1

№ 181 кв. 8 пл. 7

2

№ 202 кв. 12 пл. 4

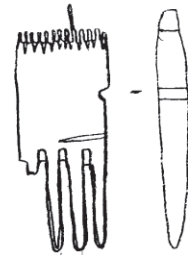
3

№ 401

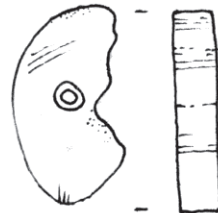
4

№ 205
кв. 5 пл. 7

5

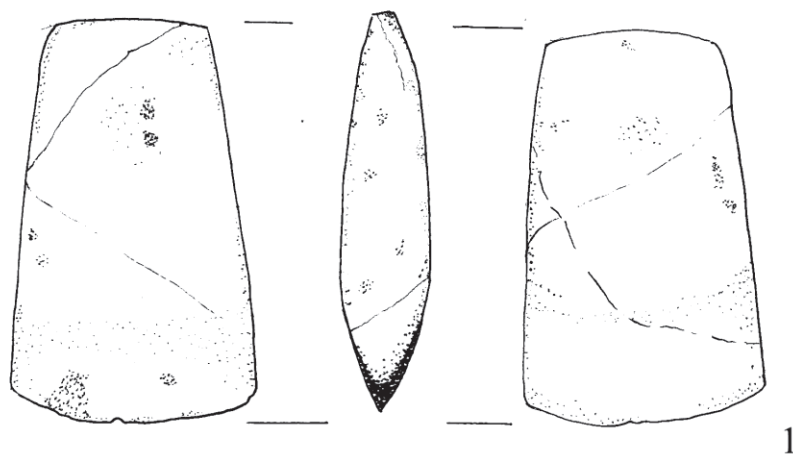
№ 377
кв. 10
пл. 8

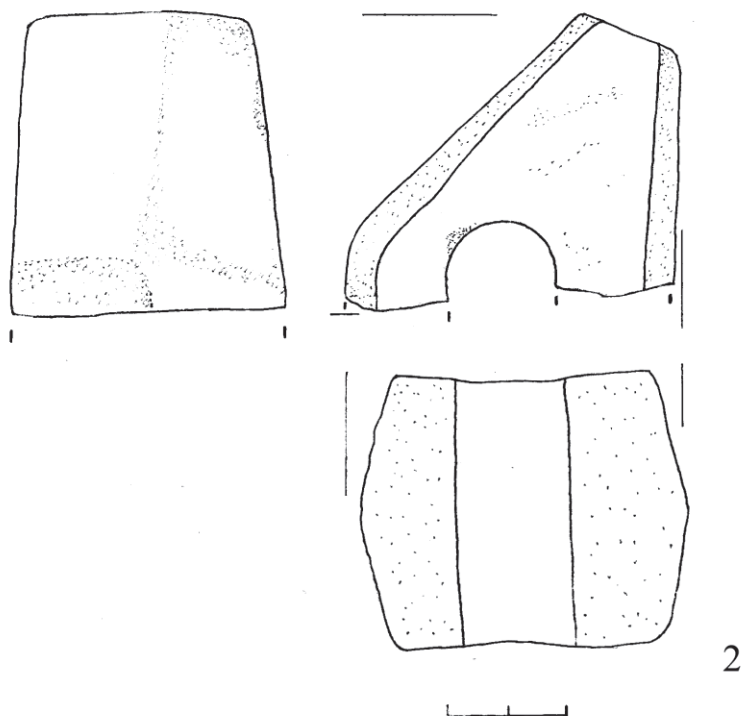
6

Малюнок 2.15 – Вырабы з косці з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

№ 490 кв. 4 пл. 13

№ 265 кв. 10 пл. 7

Малюнак 2.16 – Вырабы з каменю з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

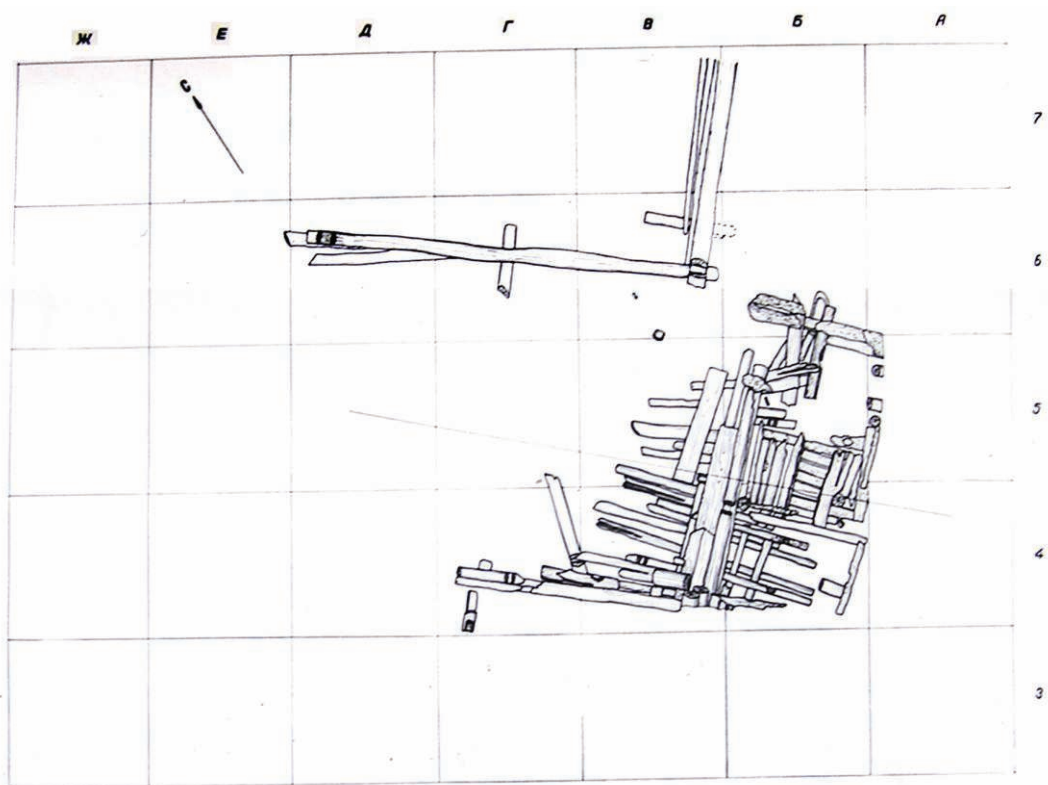
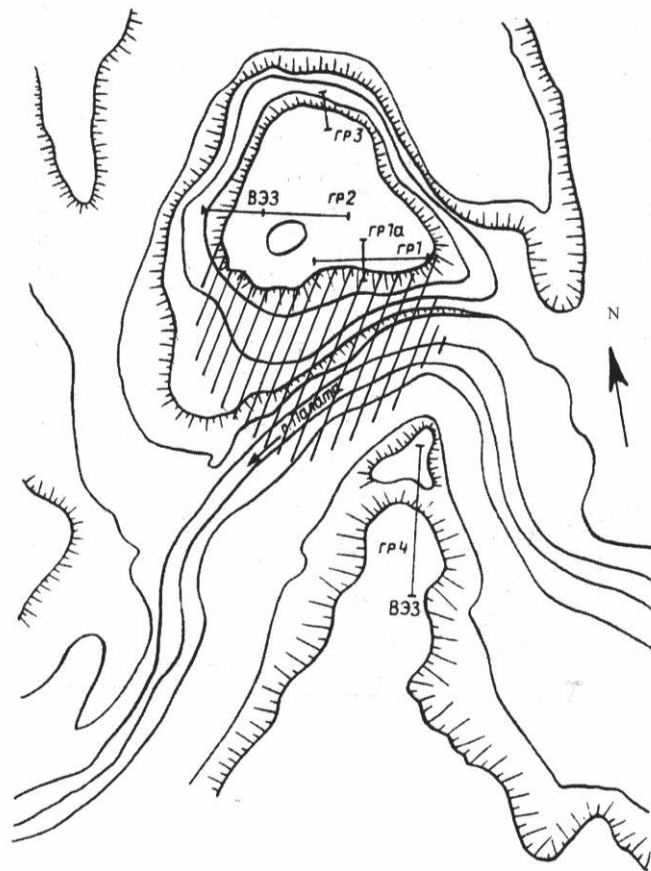

Рис. 4. ПЛАН ПОСТРОЕК I ЯРУСА

Малюнак 3.1 – Драўляныя канструкцыі першага яруса раскопа М.К. Каргера ў 1957 г.

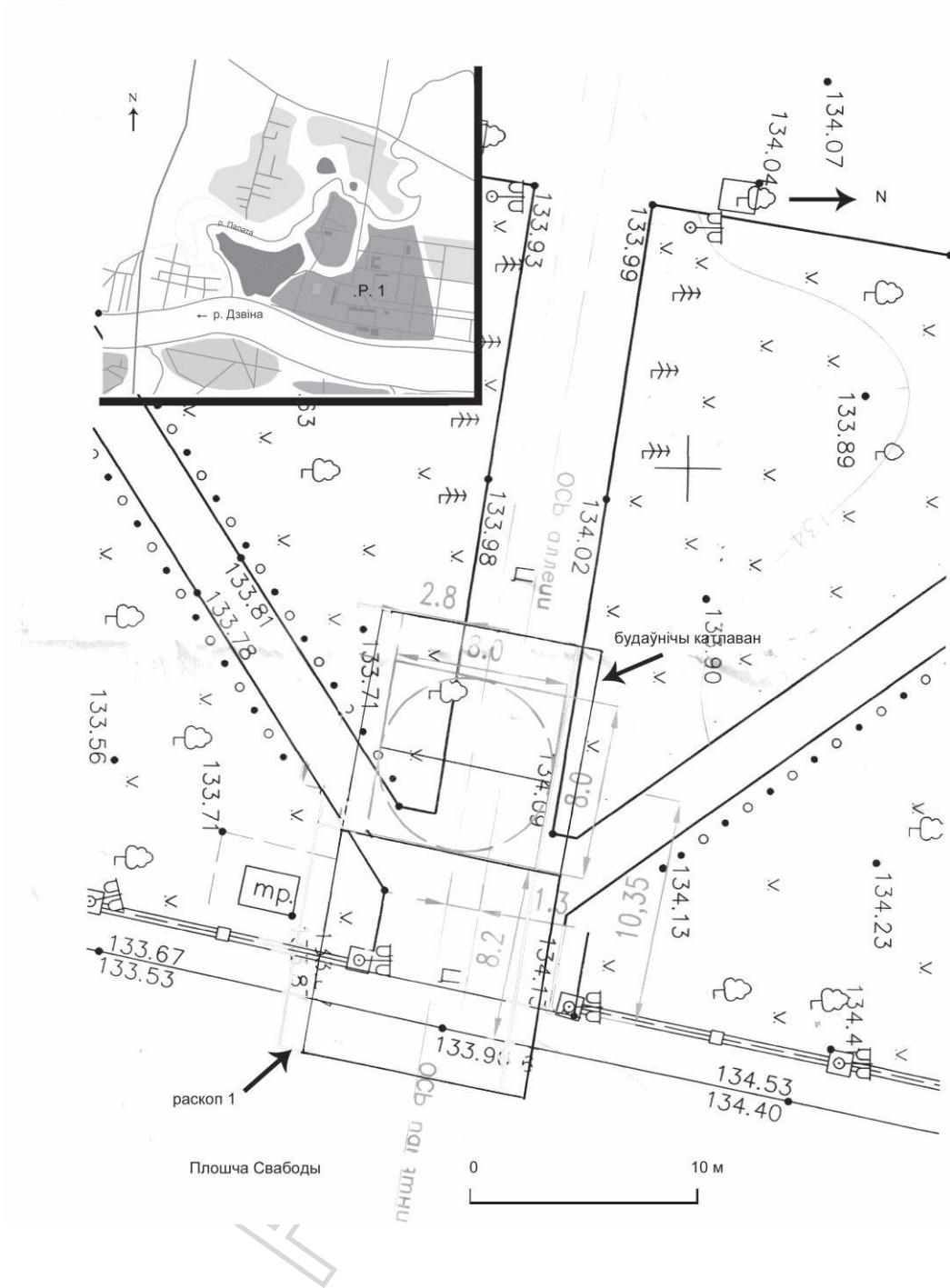

**Малюнак 3.2 – фрагмент фрэскі Віленскага касцёла святых Францішка і
Бернардзіна з выявай Верхняга замка ў г. Полацку**

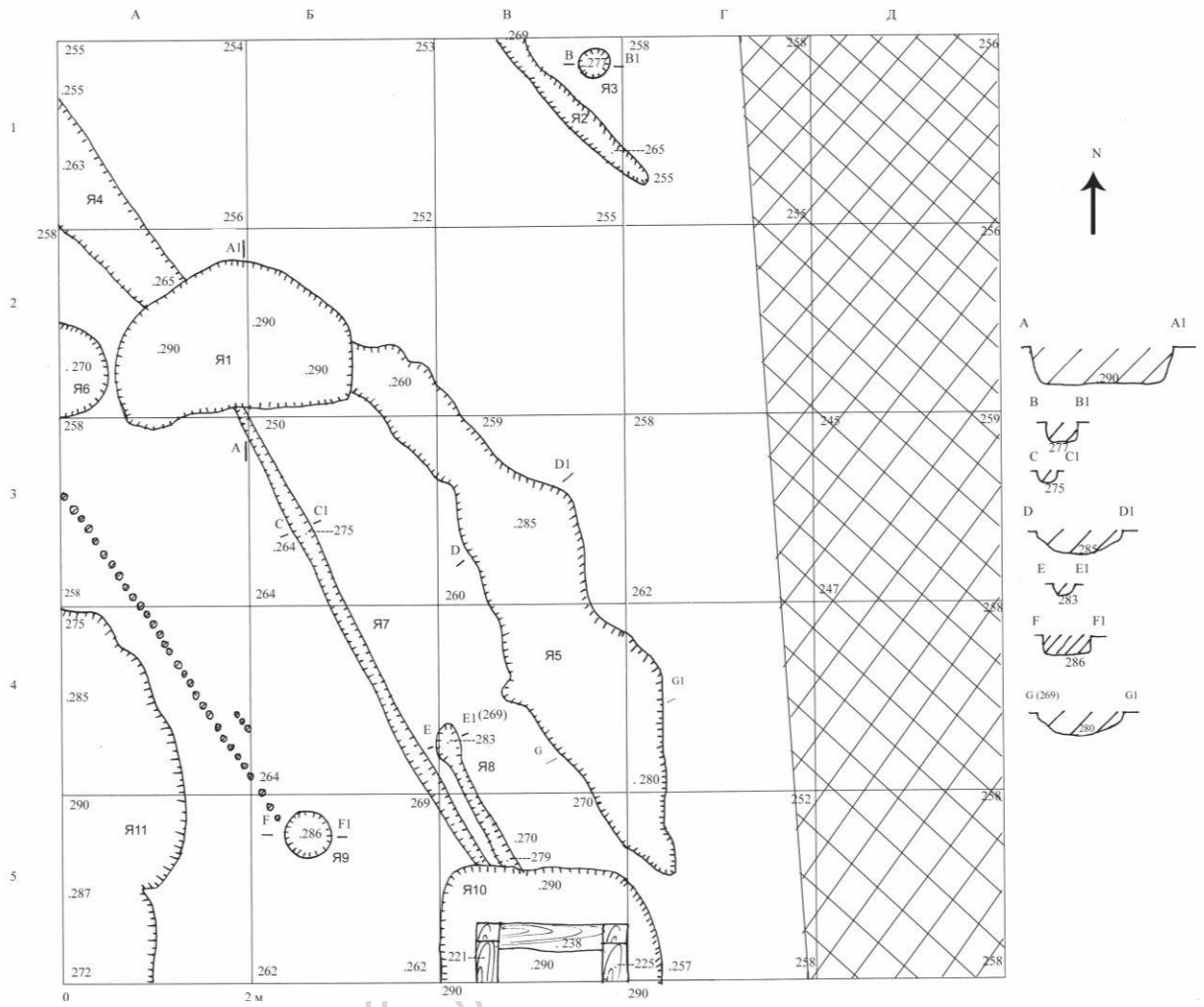

 - тэрыторыя мяркуемага максімальнага пашырэння полацкага гарадзішча да 1563 г.

Малюнак 3.3 – Геафізічныя даследаванні на гарадзішчы і стрэлцы Ніжняга замка ў 1988 г. [271, мал. 16] і мяркуемая тэрыторыя максімальнага пашырэння гарадзішча да 1563 г.

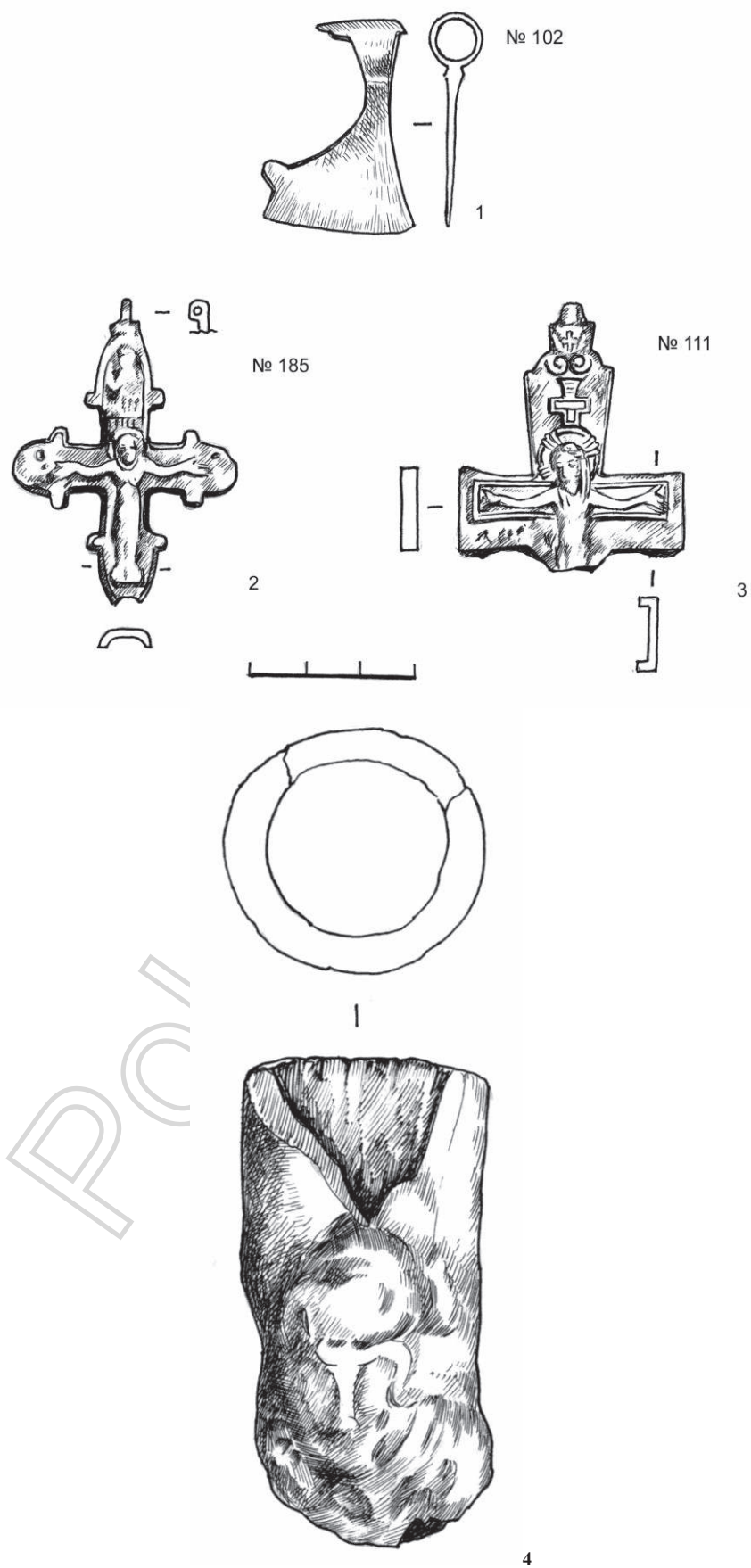

Малюнак 3.4 – План размяшчэння раскопа 1 на Вялікім пасадзе (2009 г.).

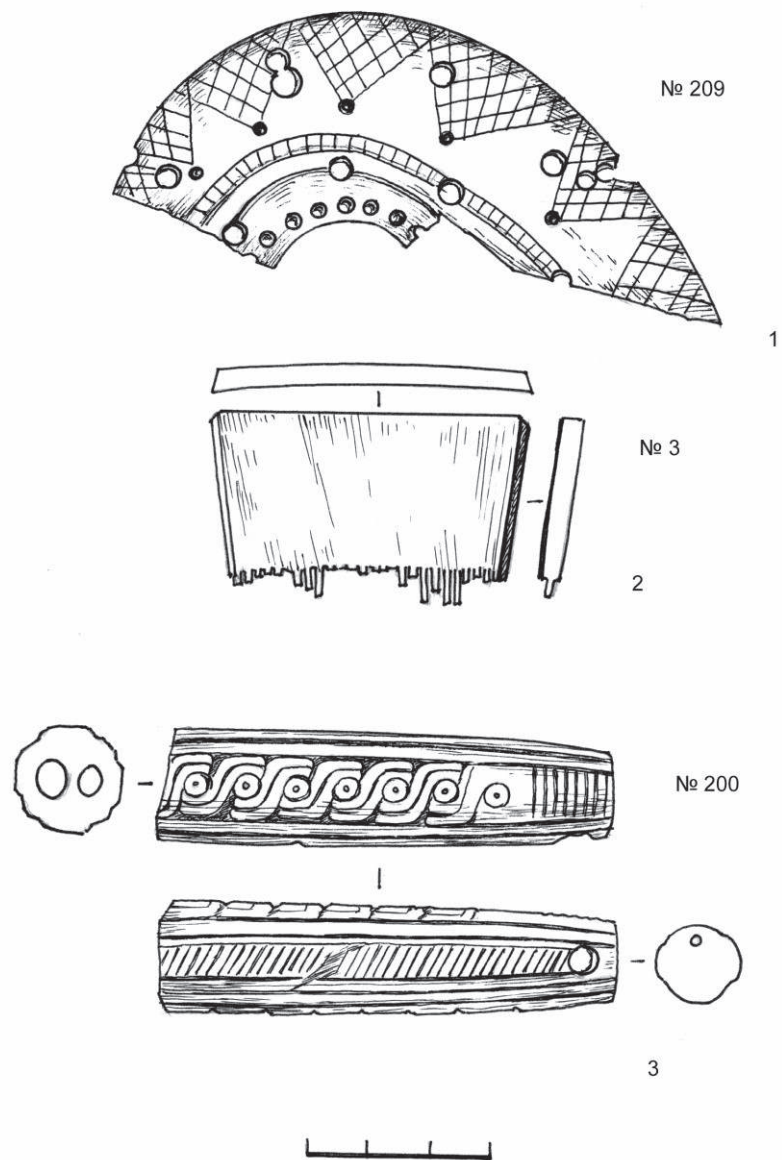

Малюнак 3.5 – План мацерыка раскопа 1 на Вялікім пасадзе (2009 г.).

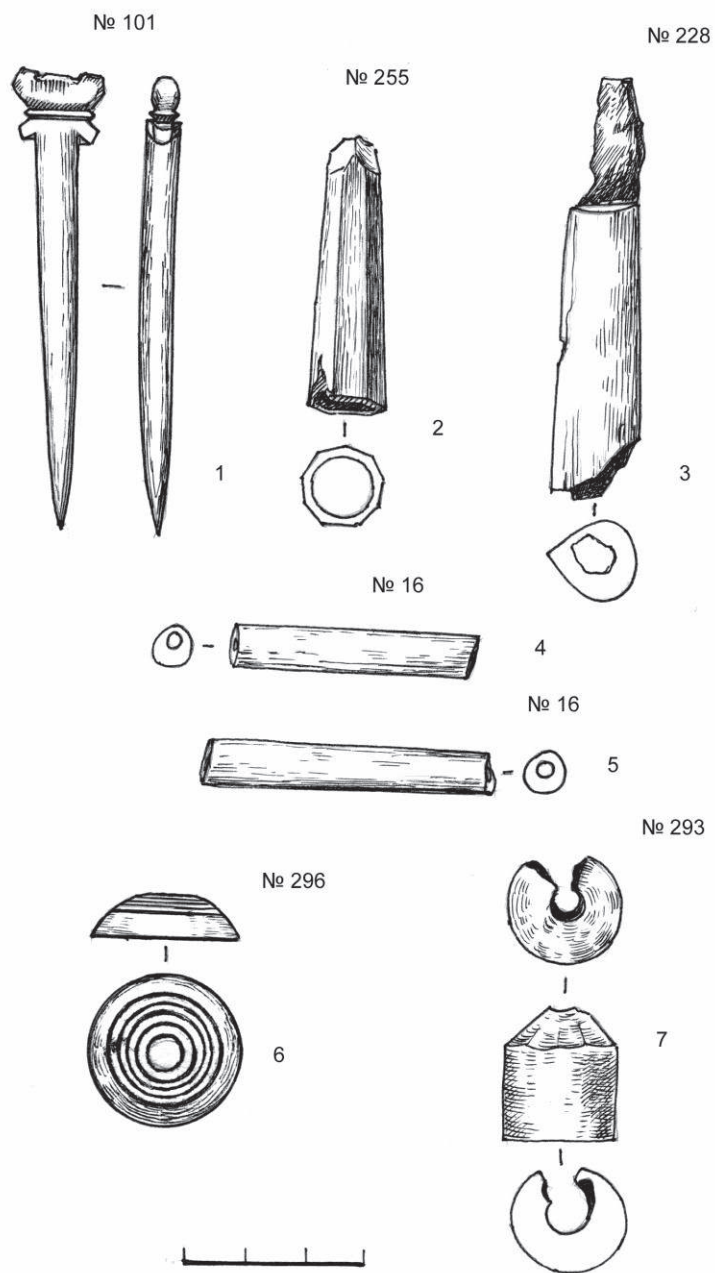

Малюнак 3.6 – Вырабы з каляровых металаў (1 –3) і керамікі (4) з раскопа 1 на Вялікім пасадзе (2009 г.).

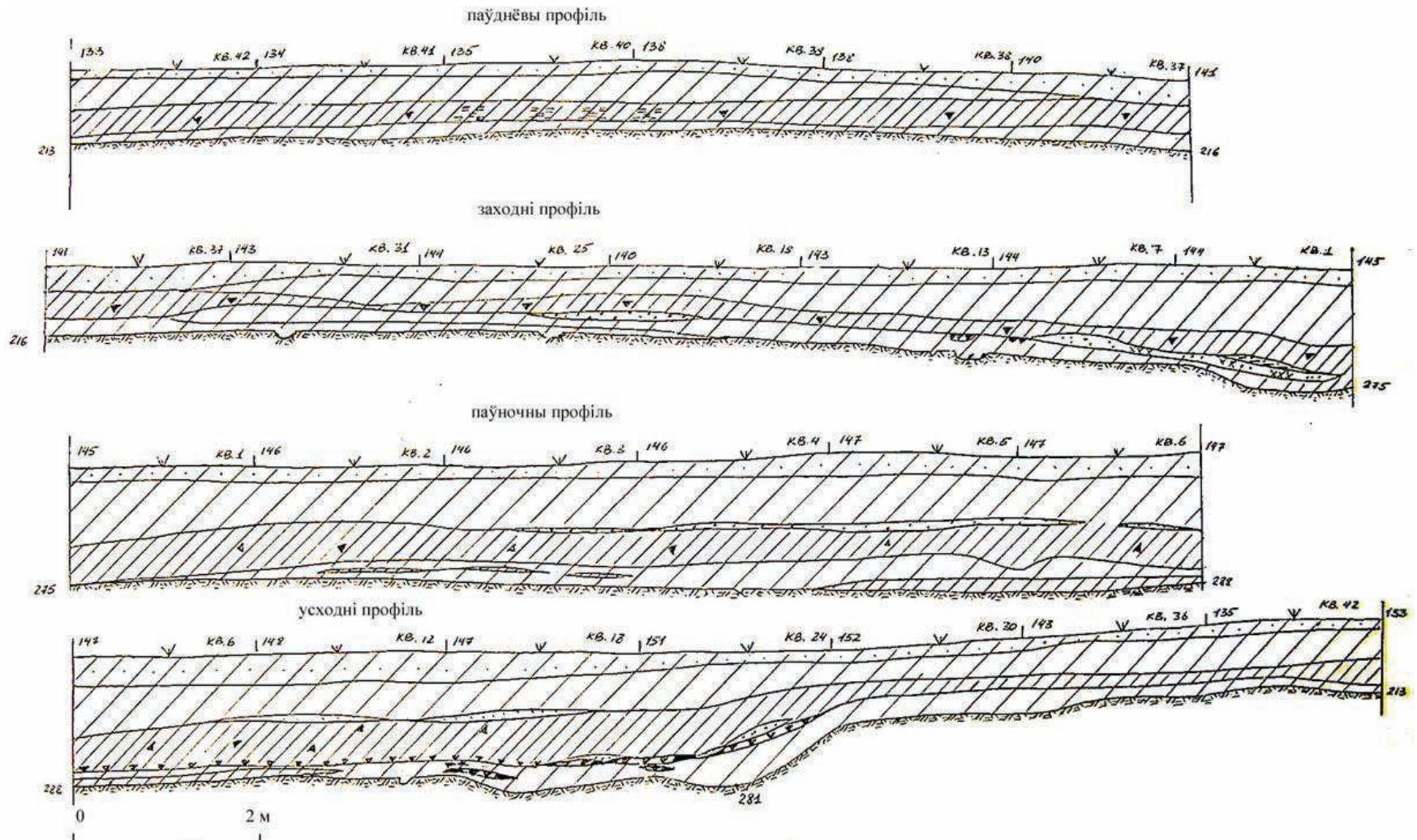

Малюнак 3.7 – Вырабы з косці (1, 3) і дрэва (2) з раскопа 1 на Вялікім пасадзе (2009 г.).

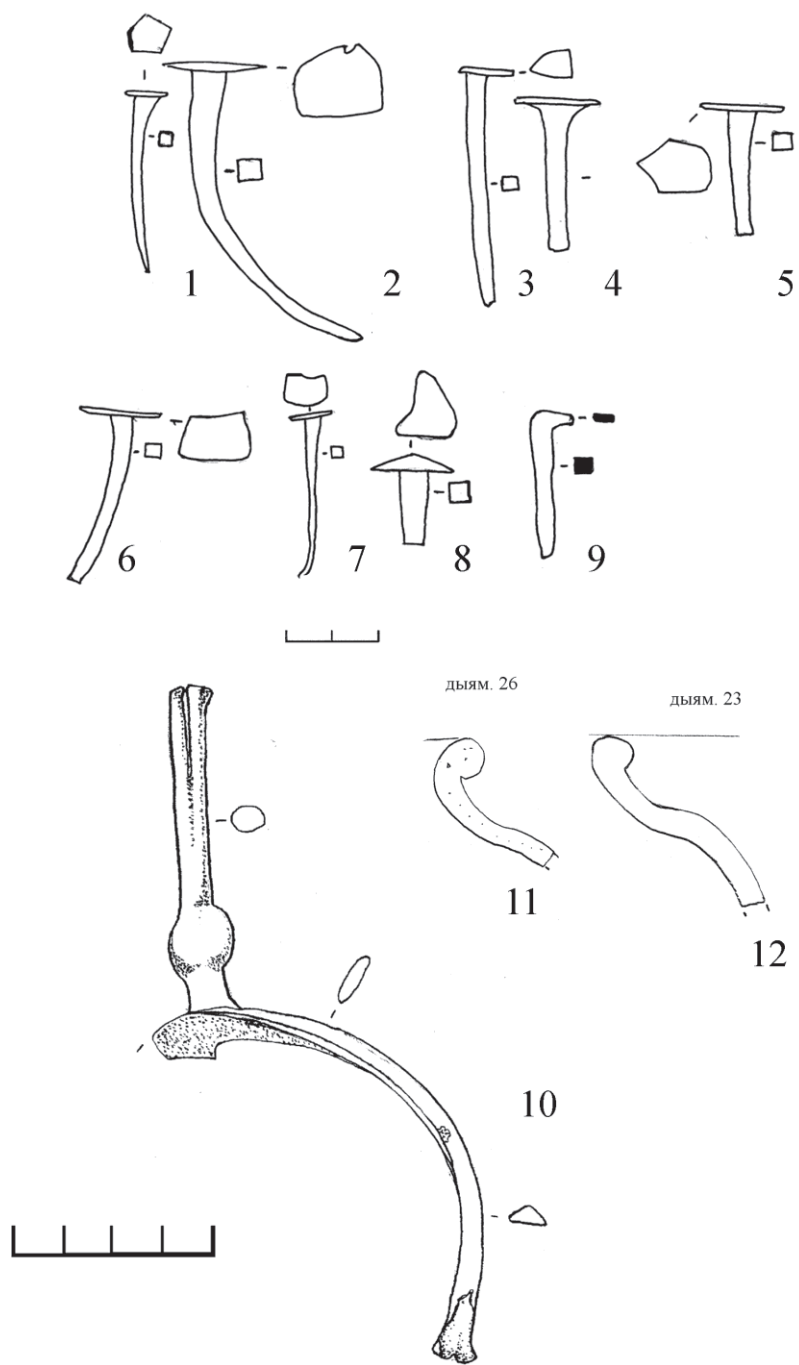

Малюнок 3.8 – Вырабы з косці з раскопа 1 на Вялікім пасадзе (2009 г.).

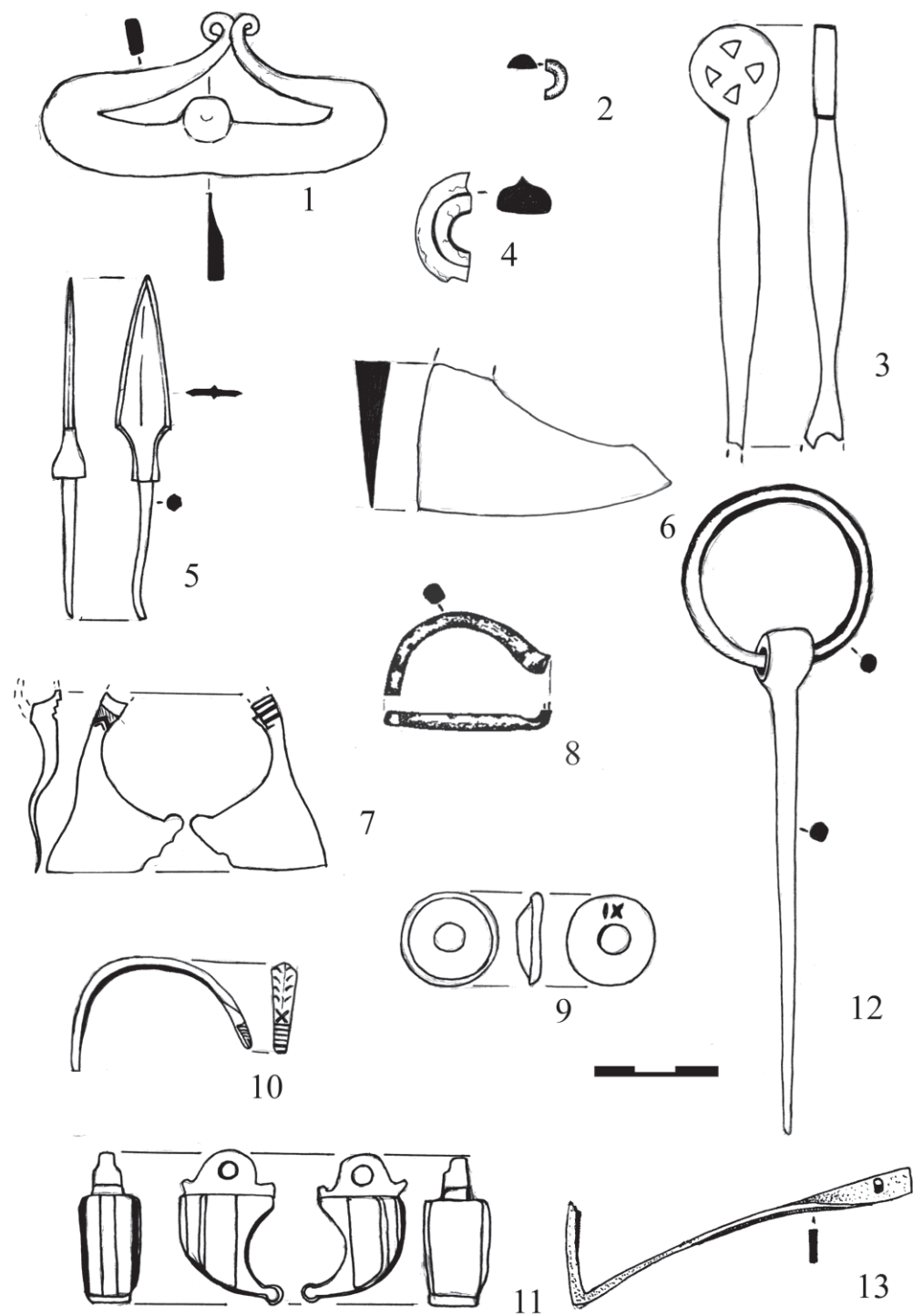

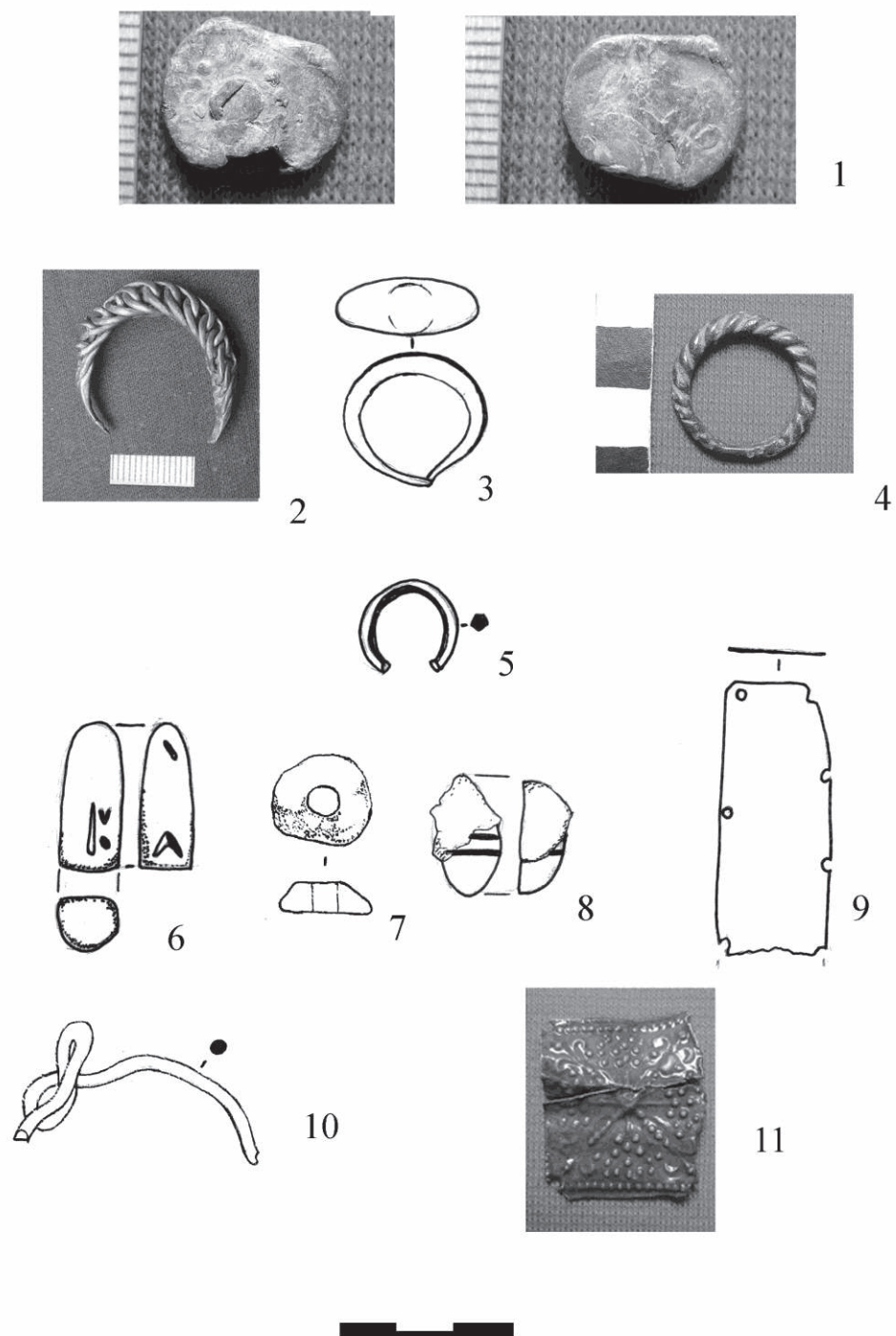
Малюнак 3.10 – Стратыграфія культурнага пласта раскопа 2 (2006 г.) у Запаллоці

Малюнок 3.11 – Жалезныя (1 – 10) і керамічныя вырабы (11 – 12) з раскопа 2 (2006 г.) у Запалоцці

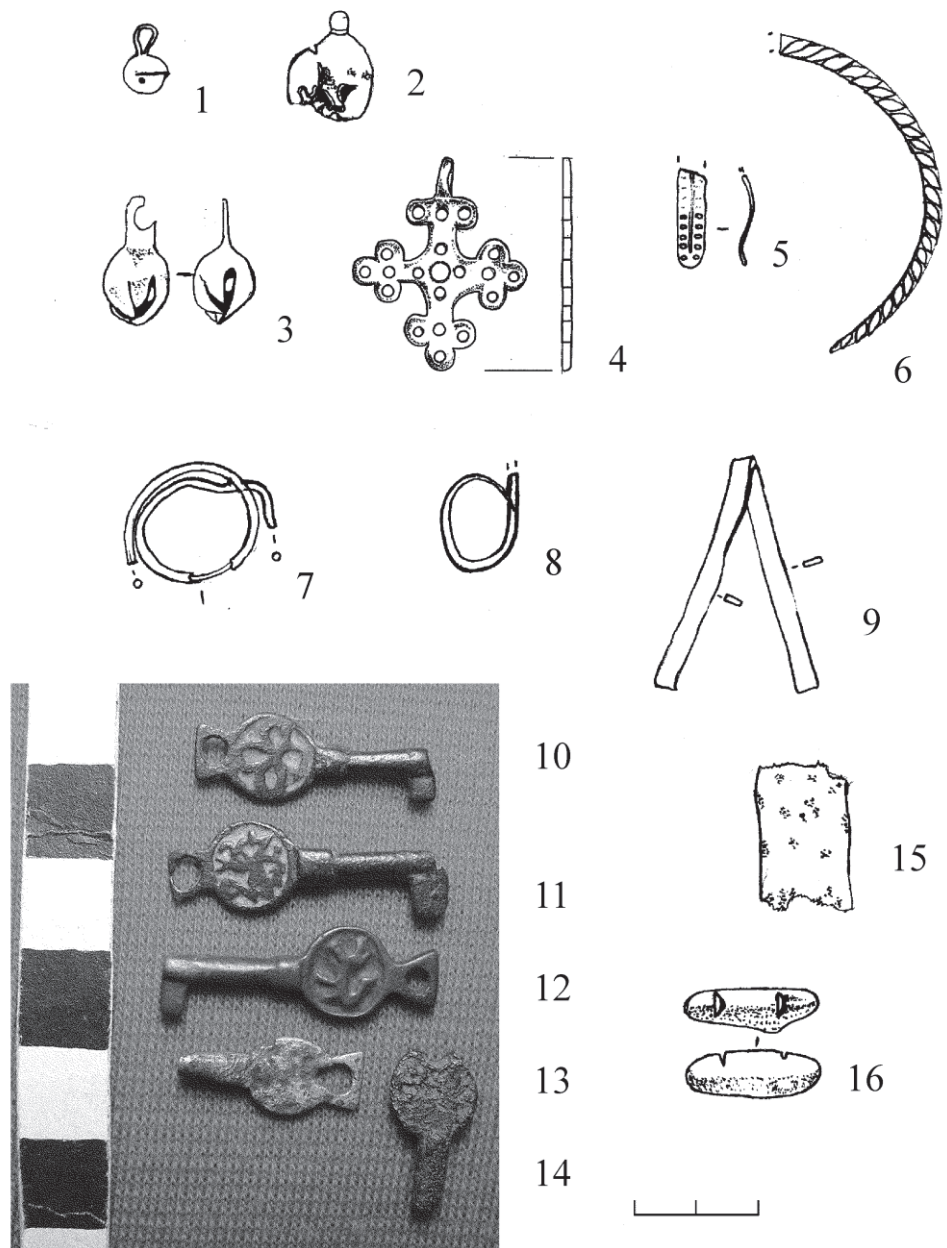

Малюнок 3.12 – Рання ханалагічная група знаходак з жалеза (1, 3, 5 – 6, 11 – 13), бронзы (7, 8, 10), свінцу (9), шкла (2), гліны (4) з заходняй часткі Запалоцкага пасада

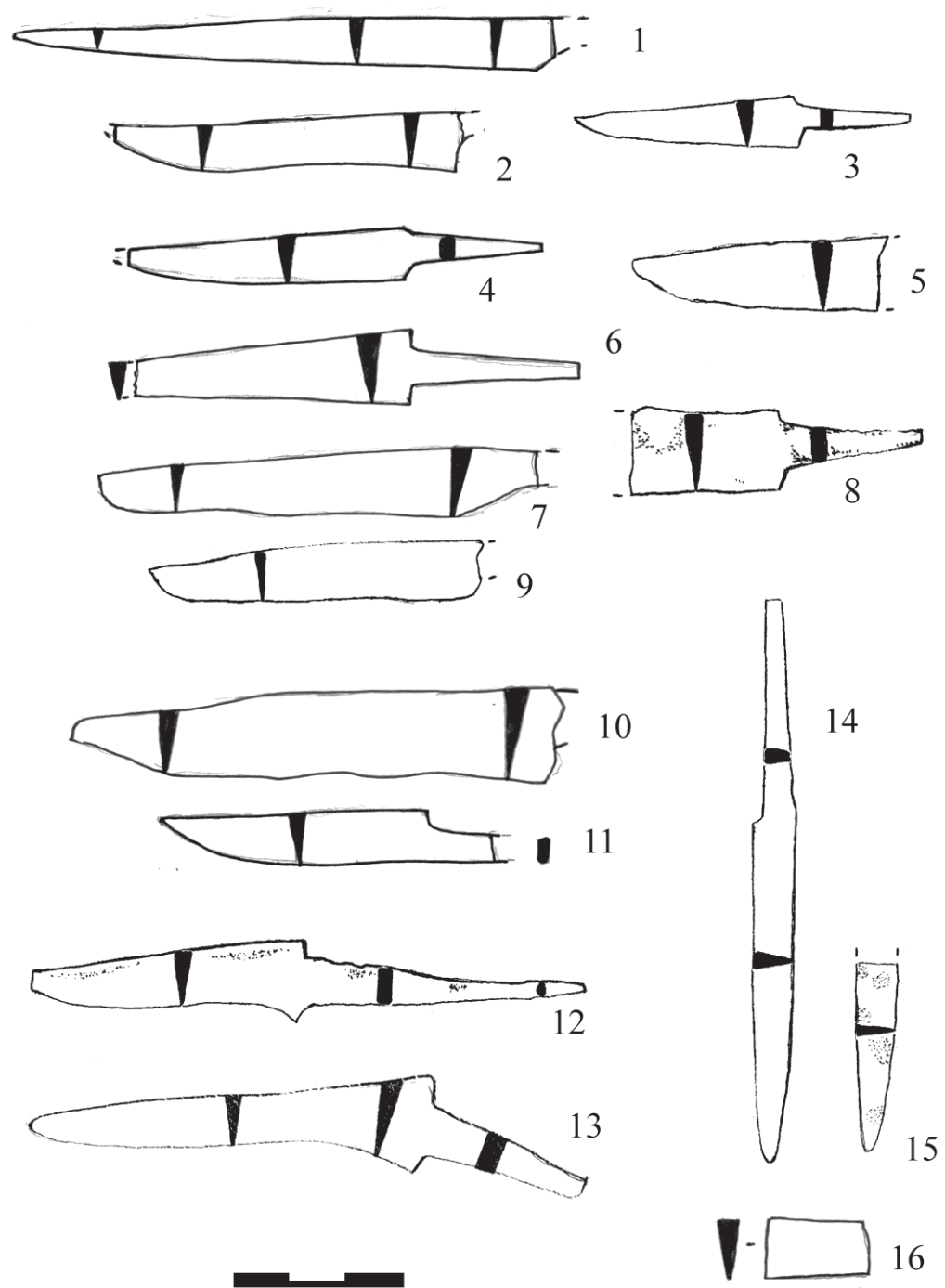

Малюнок 3.13 – Знаходки са свінцу (1, 7), серабра (2), бронзы (3 – 5, 8, 10 – 11), медзі (9), волава (6) з заходняй часткі Запалоцкага пасада

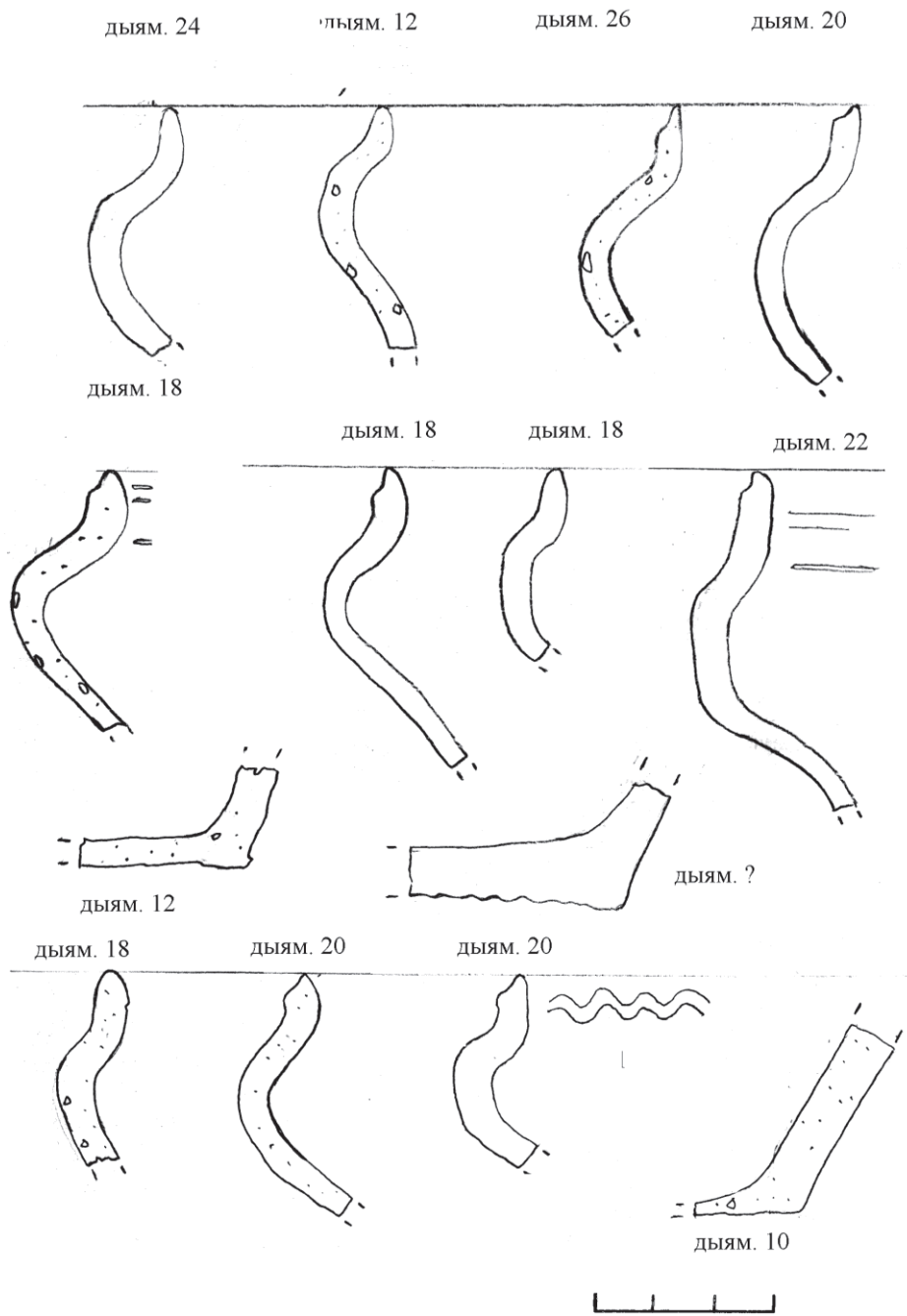

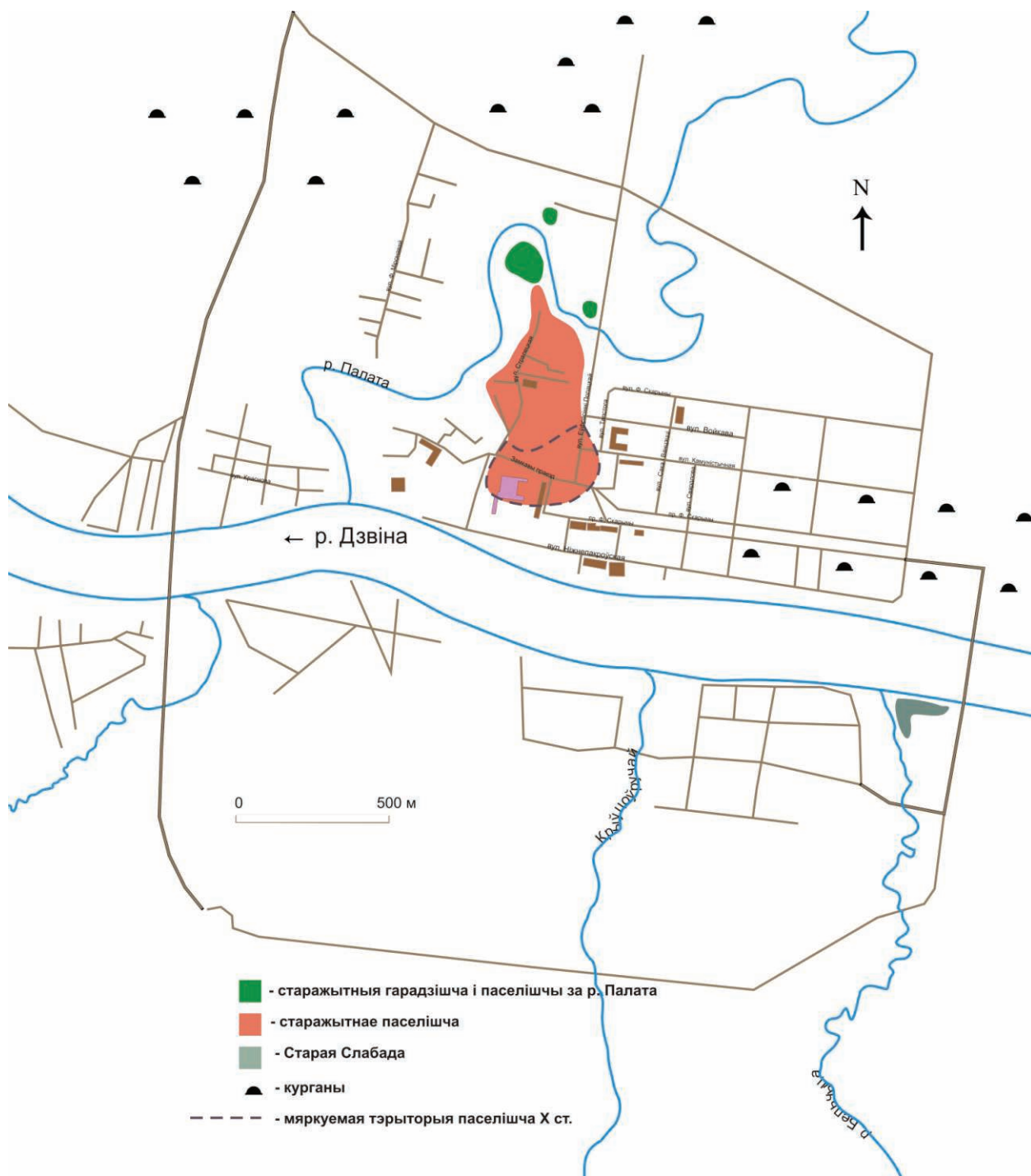
Малюнок 3.14 – Знаходки з бронзи (1 – 6, 8 – 16), жалеза і бронзи (7) з заходняй часткі Запалоцкага пасада

Малюнак 3.15 – Жалезныя нажы з заходняй часткі Запалоцкага пасада

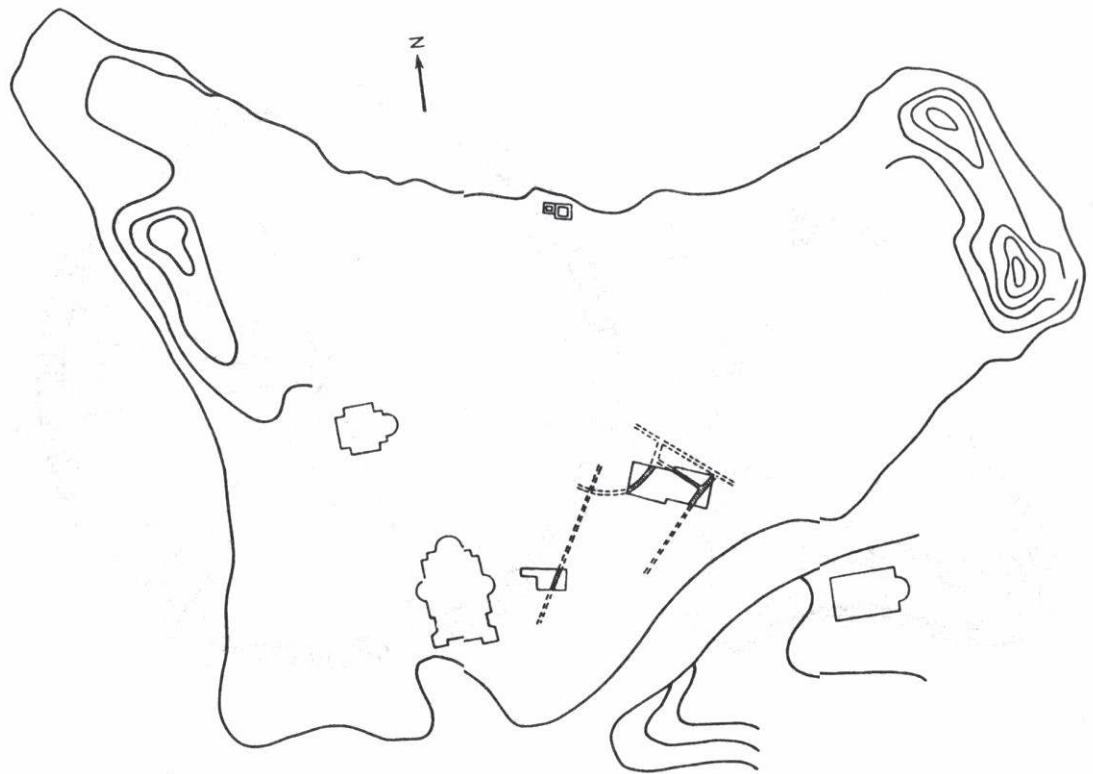
Малюнак 3.16 – Венцы і донцы гаршкоў з заходняй часткі Запалоцкага пасада

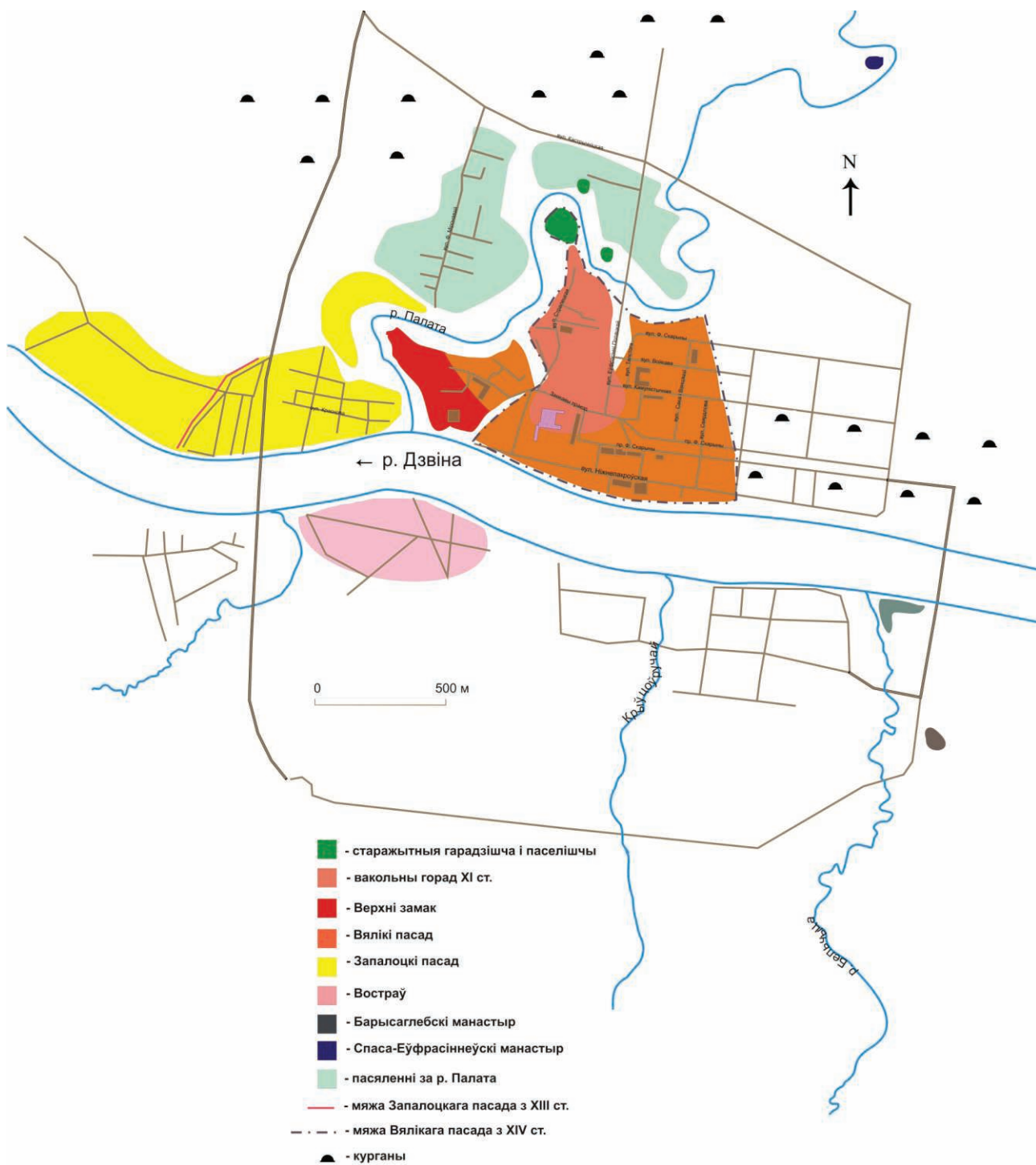
Малюнак 5.1 – Гістарычныя помнікі Полацка IX – X стст.

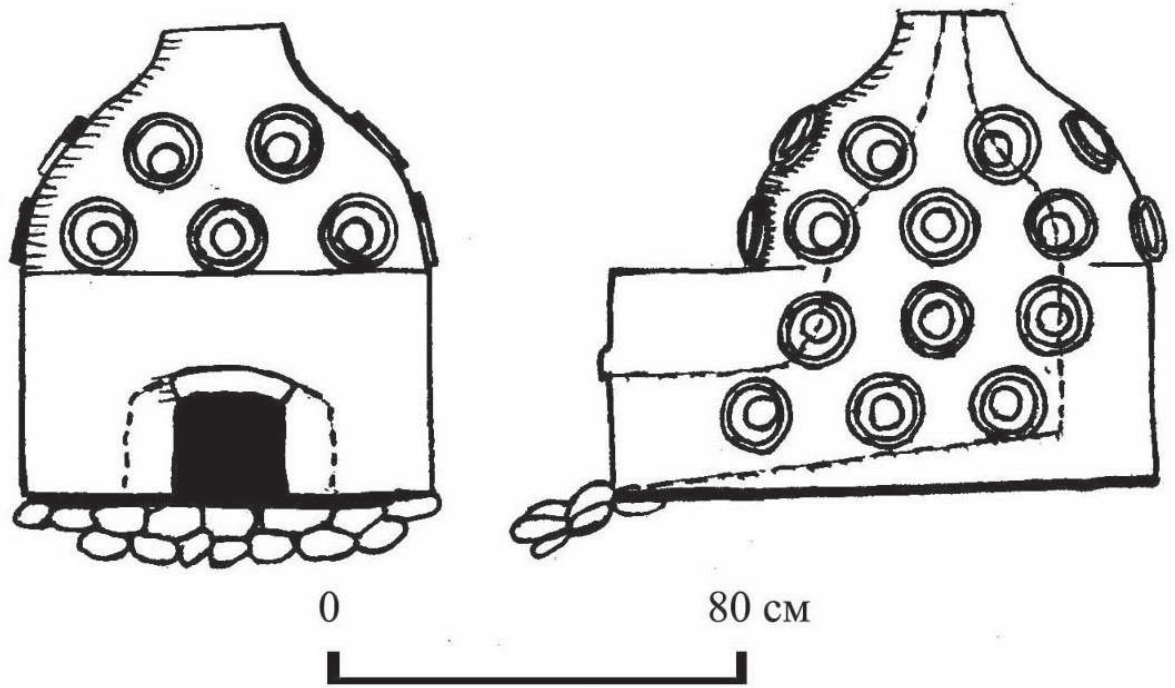
Малюнак 5.2 – Св. Еўфрасінія Александрыйская гаворыць са сваім бацькай, фрэска Спаса-Праабражэнскай царквы [247, с. 166]

Малюнок 5.3 – Фрагменти вуличної трасіроўкі Верхняга замка паводле С.В. Тарасова [271, мал. 69]

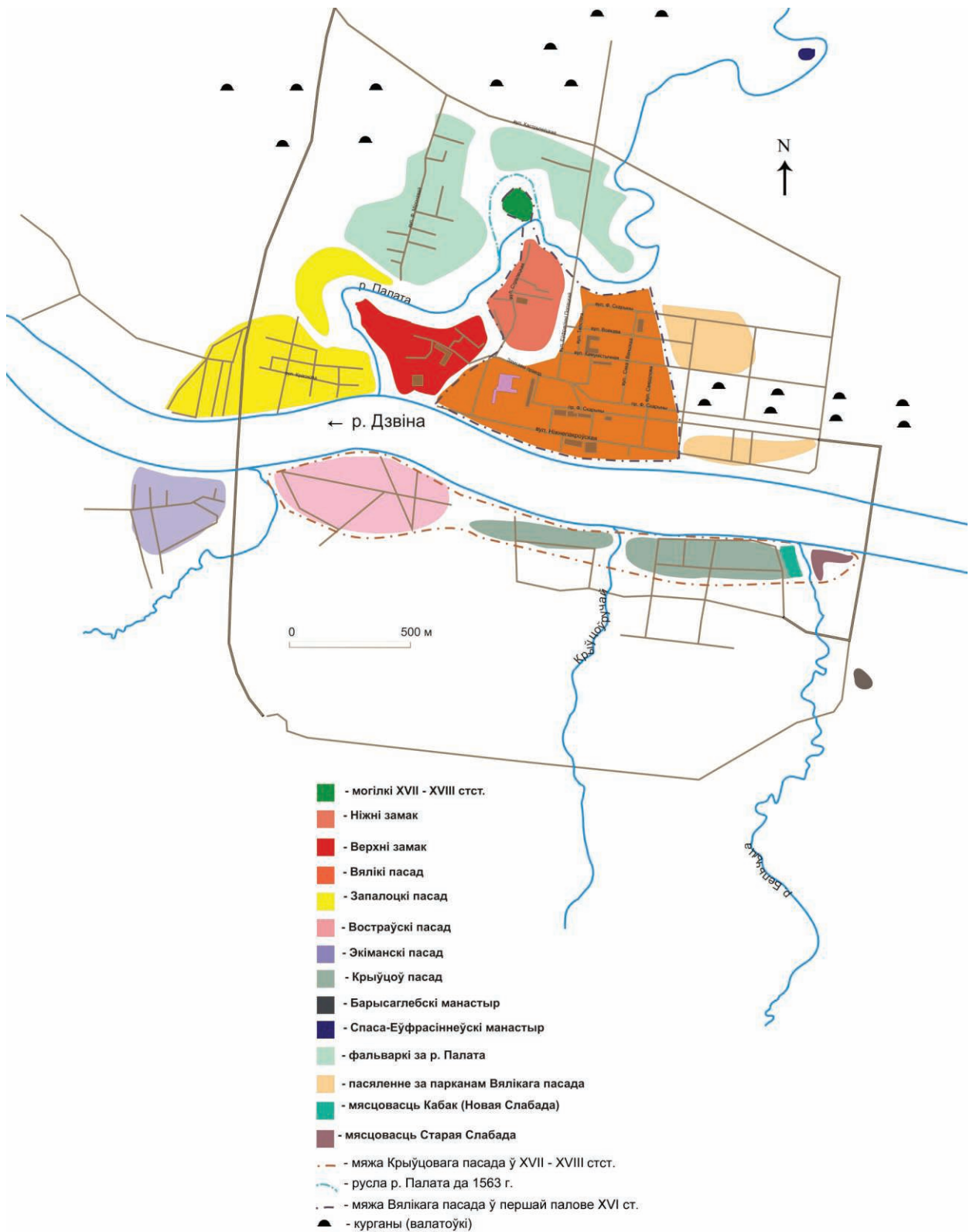
Малюнак 5.4 – Гістарычныя помнікі Полацка XI – XV стст.

Малюнак 5.5 – Графічная рэканструкцыя печы з Запалоцця (зроблена А.А. Салаўёвым па матэрыялам раскопак Д.У. Дука)

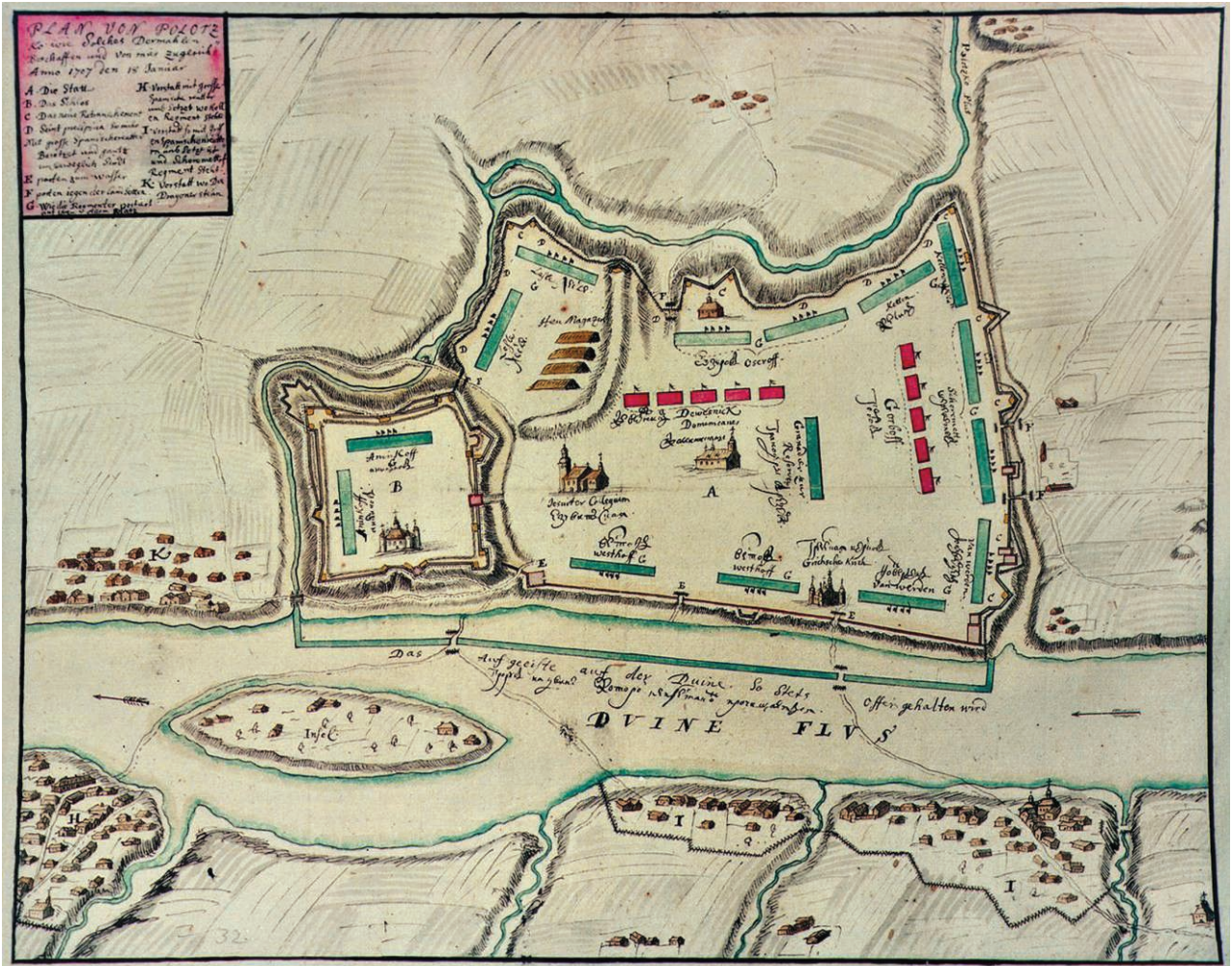

Малюнак 5.7 – Гістарычныя помнікі Полацка XVI – XVIII стст.

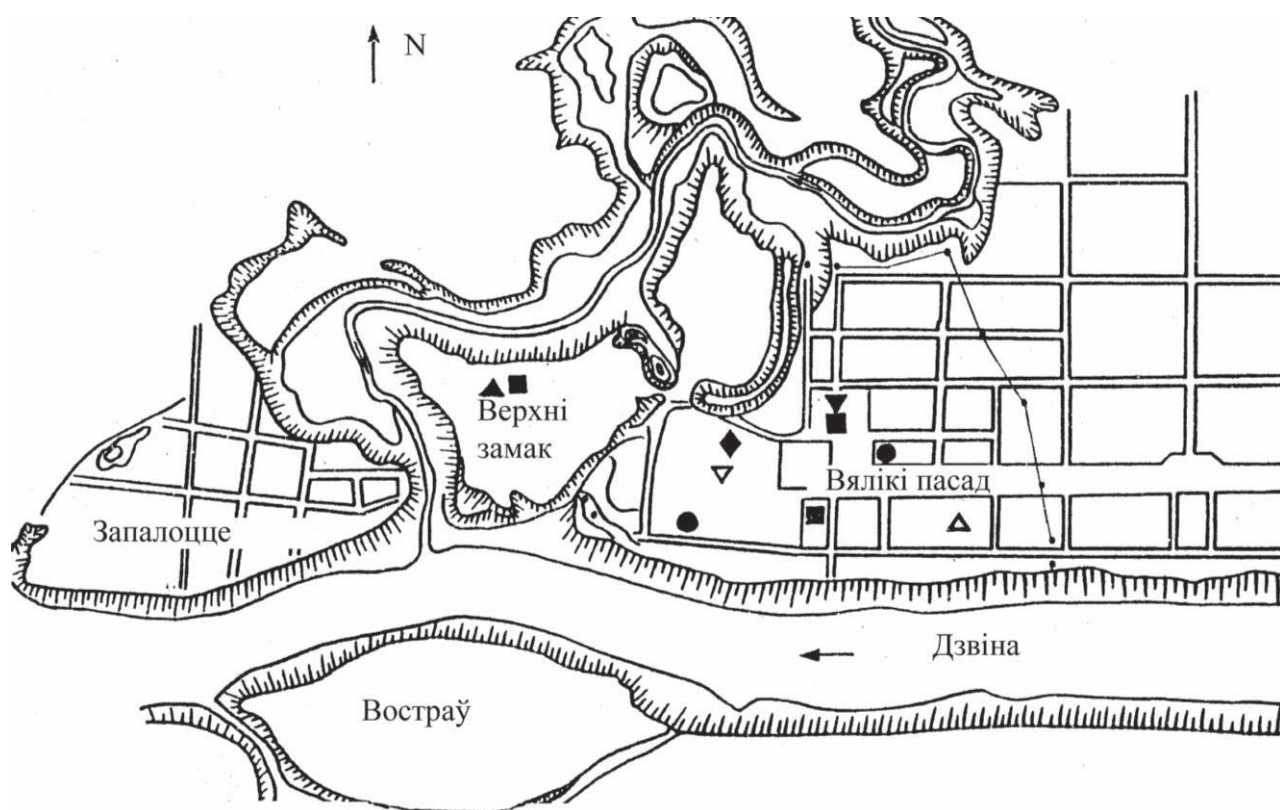
Малюнак 5.8 – Прарысоўка часткі плана С. Пахалавіцкага “Узяцце Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г.” (П 2) [271, мал. 2]

Малюнак 5.9 – План Полацка 1707 г. [16]

1 – Верхні замак, 2 – Ніжні замак, 3 – Вялікі пасад, 4 – рынкавая плошча, 5 – езуіцкі калегіум, 6 – дамініканскі кляштар (?), 7 – Запалоцкі пасад, 8 – Сабор св. Сафіі, 9 – Чырвоная (Каралеўская вежа), 10 – Богаяўленскі манастыр
Малюнак 5.10 – План Полацка 1707 г. (копія з дапаўненнямі) [301, рис. 187]

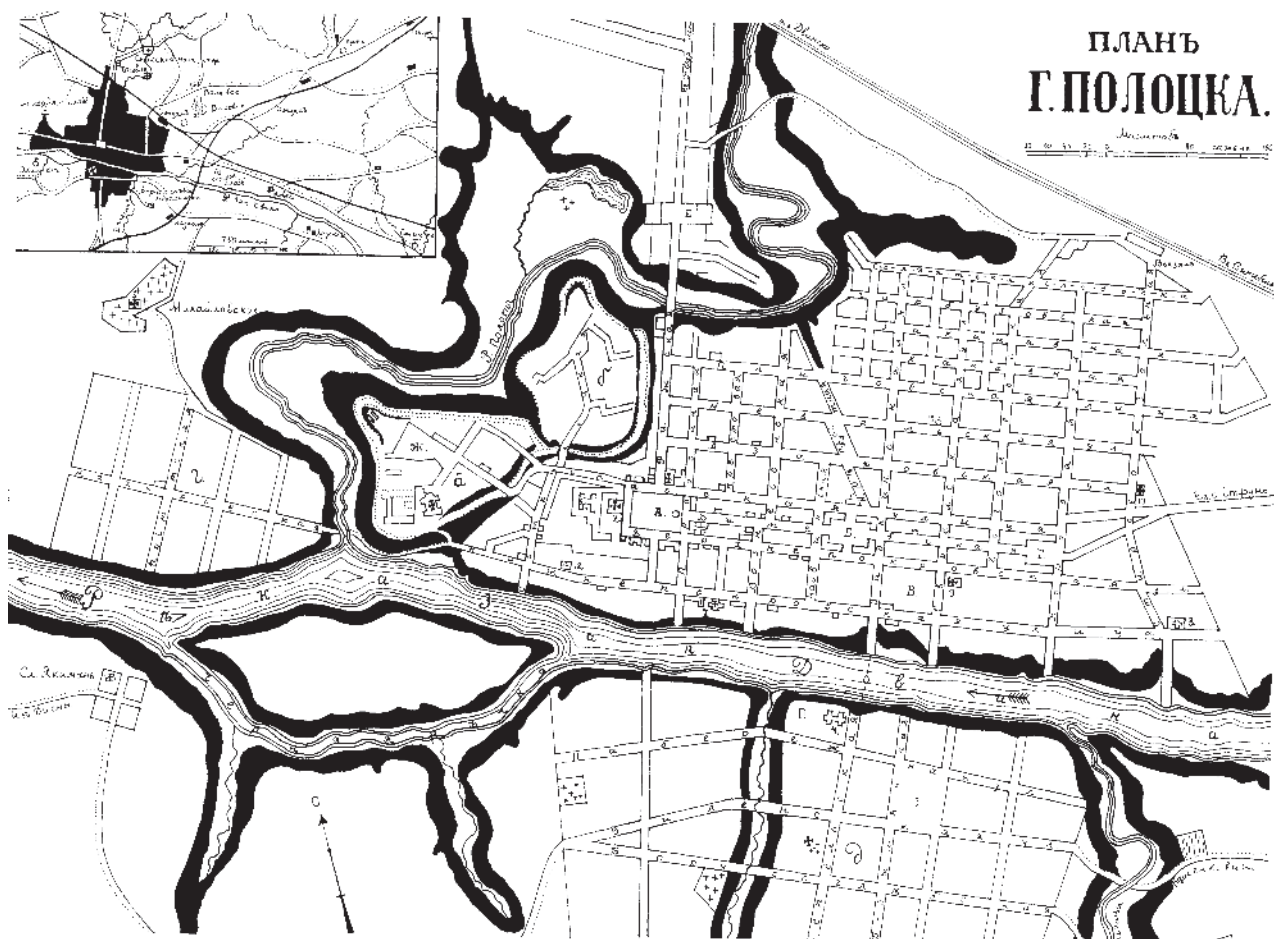

△ – кафля з гербам М. Дарагастайскага; ▽ – кафля з гербам М. Друцкага-Сакалінскага; ■ – кафля з гербам М. Зяновіча; ▲ – кафля з гербам Я. Кішкі;

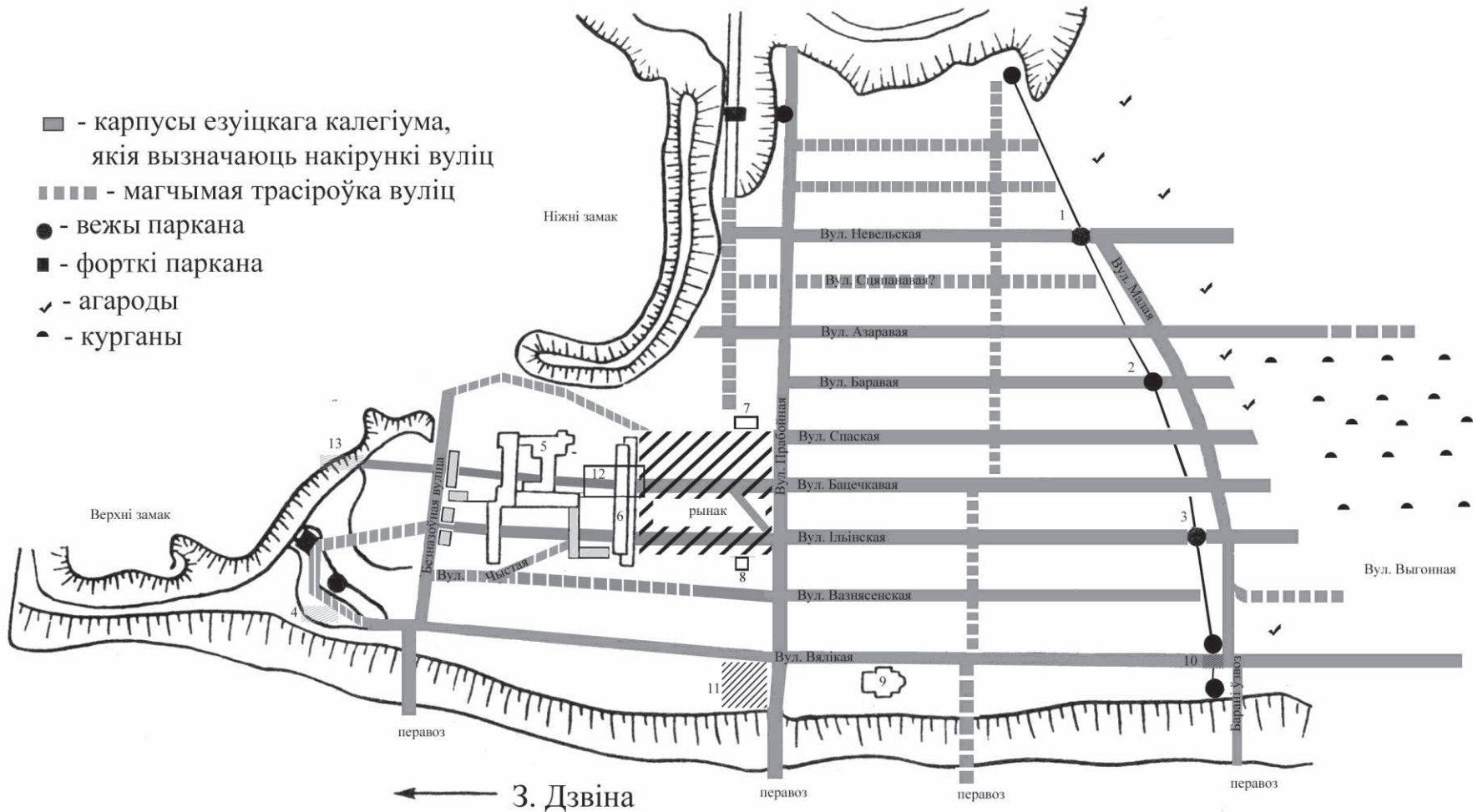
▼ – кафля з гербам Д. Шчыта; ◆ – кафля з гербам Шантыроў;

● – кафля з гербам Я. Сялявы; — — абарончыя ўмацаванні Вялікага пасада XVII ст.

Малюнак 5.11 – Месцазнаходжанне кафлі з выявамі гербаў полацкай шляхты

Малюнак 5.12 – План Полацка 1910 г. (з фондаў НІГКМЗ)

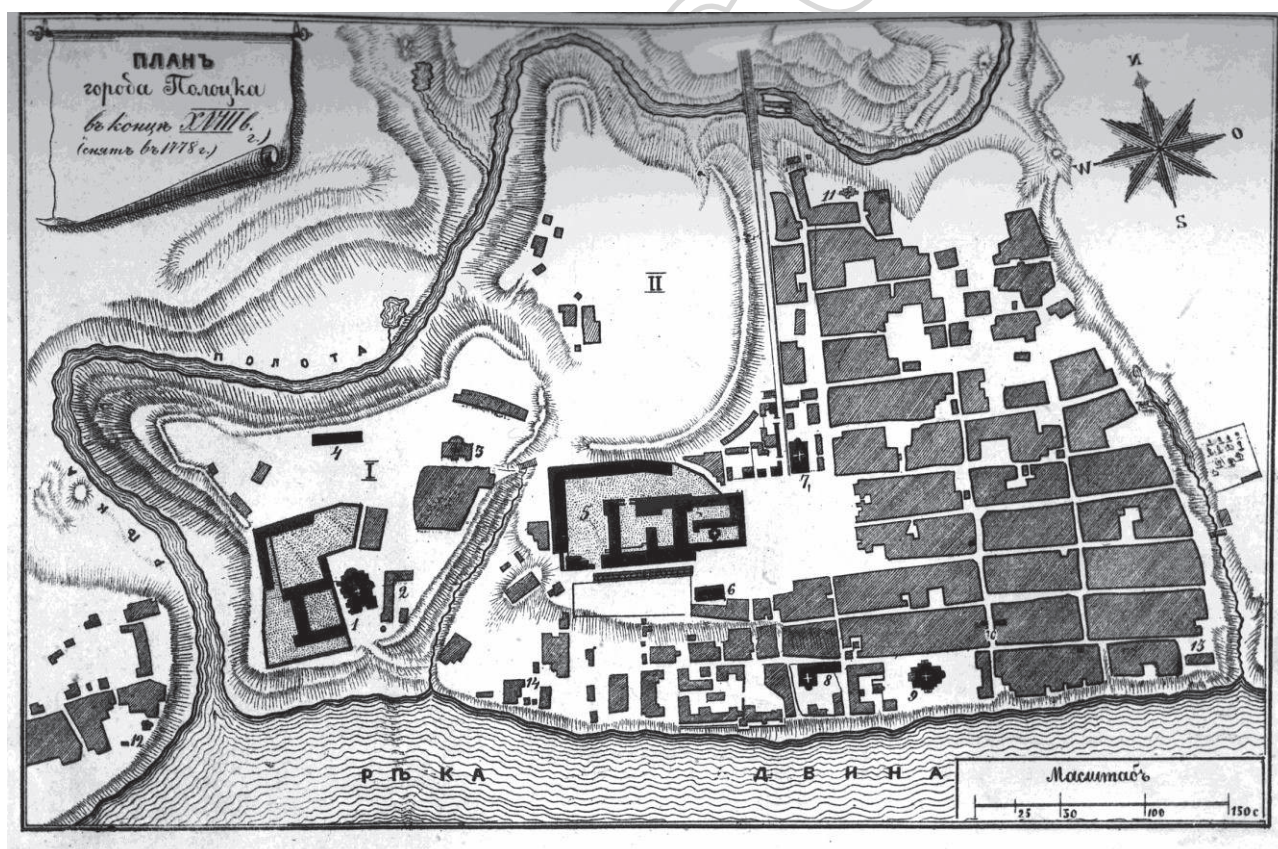
1 – Невельская праяздная брама 1654 г., 2 – Скарбная вежа 1654 г., 3 – Іллінская вежа 1654 г., 4 – Шэвердзін рог, 5 – езуіцкі калегіум, 6 – сучасны жылы дом, 7 – дамініканскі кляштар, 8 – ратуша, 9 – Богаяўленская царква, 10 – масток 1779 г. праз роў былога паркана, 11 – Плігаўкі, 12 – касцёл св. Стэфана (Мікалаеўскі сабор), 13 – мост праз Чорны ручай

Малюнак 5.13 – Размяшчэнне вуліц у цэнтральнай частцы г. Полацка ў XVI – XVIII стст.

Малюнок 5.14 – Частка копії з дапаўненнямі плана Полацка 1707 г. з выявай сінагогі і маста праз р. Дзвіну

1 – сабор Св. Сафіі, 2 – базыліянскі кляштар, 3 – езуіцкі касцёл св. Пятра і Паўла, 4 – правяніцкі склад, 5 – езуіцкі калегіум, 6 – палац генерал-губернатора, 7 – дамініканскі касцёл Найсвяцейшай Дзевы Марыі, 8 – францысканскі касцёл св. Антонія, 9 – Богаяўленская царква, 11 – езуіцкі касцёл Паднясення Св. Крыжа, 12 – базыліянская царква, 14 – сінагога

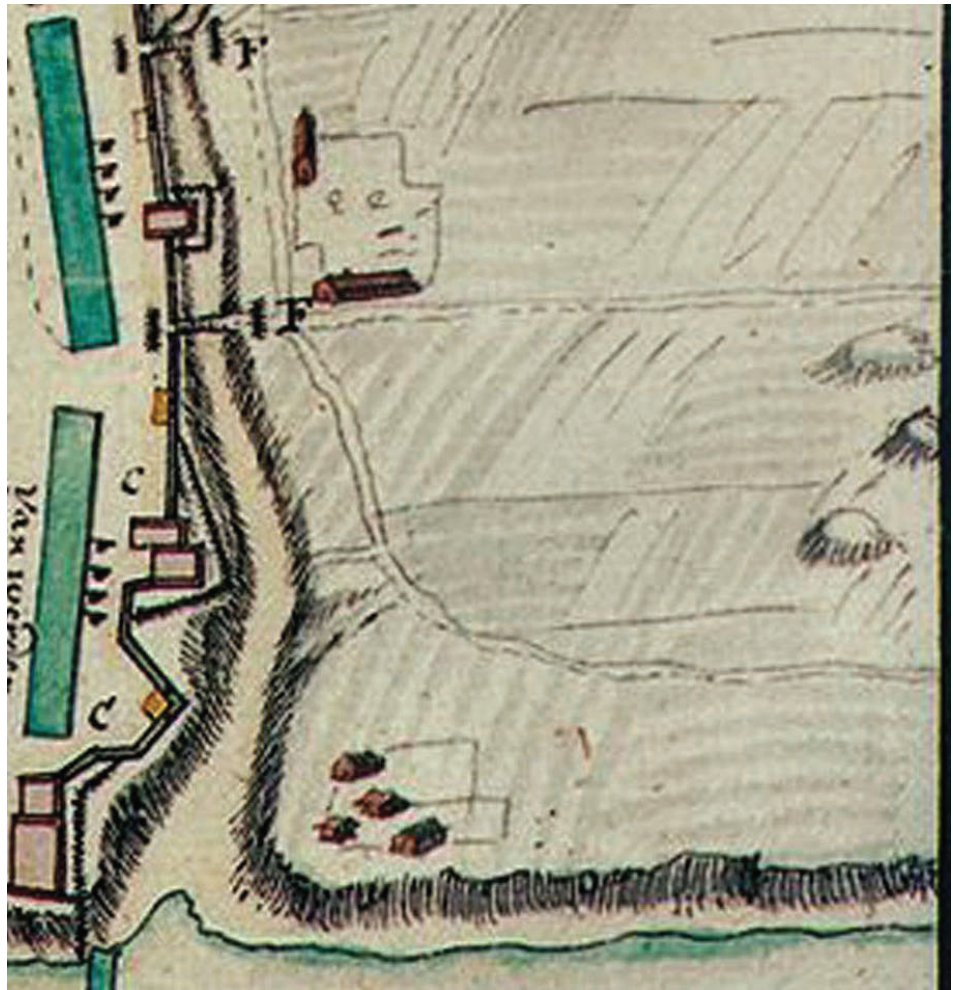
Малюнок 5.15 – План Полацка 1778 г. [263, рыс. 243]

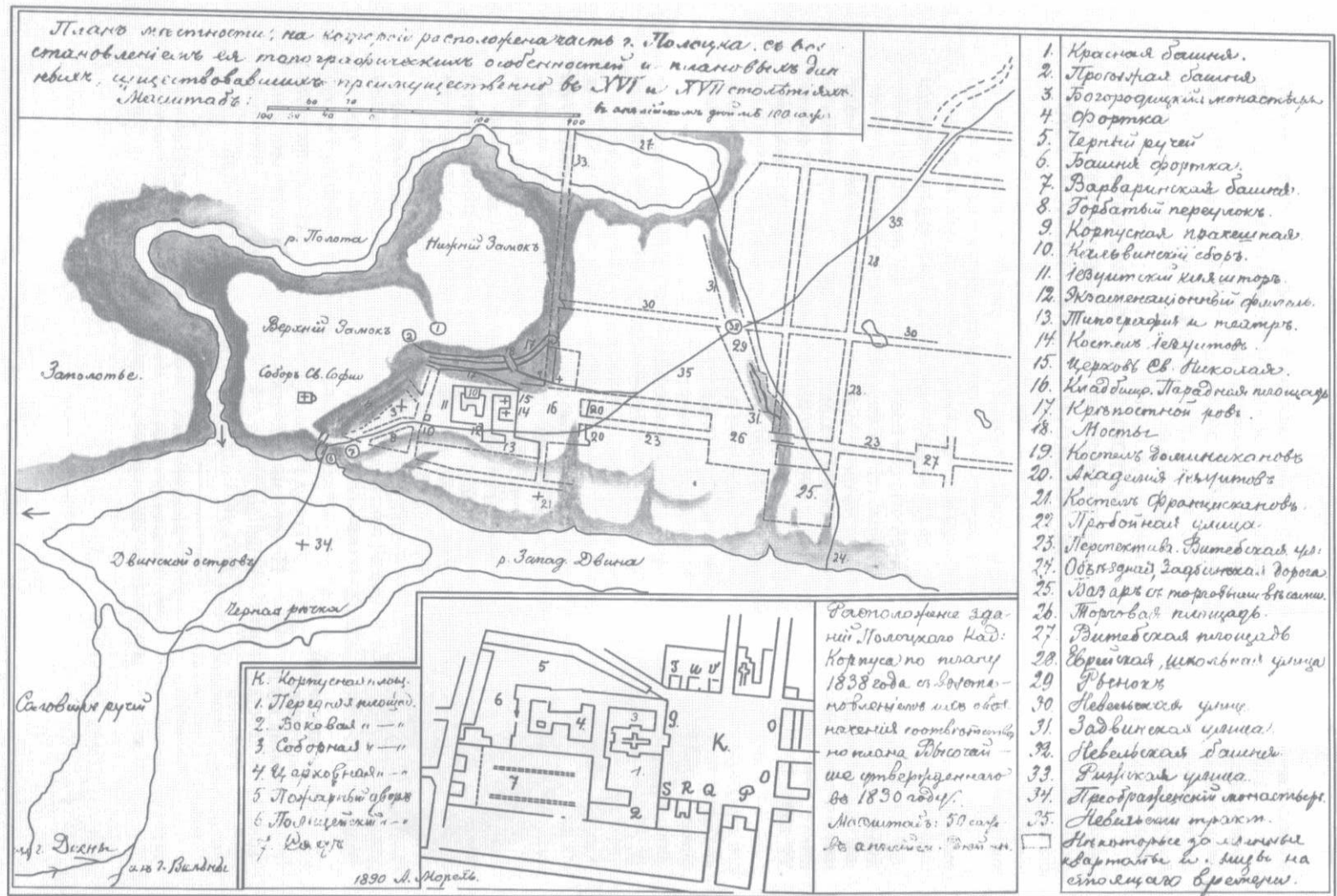
Малюнак 5.16 – Абраз св. Мікалая, сярэдзіна XVIII ст. з фондаў НІГКМЗ

Малюнак 5.17 – Мяркуемая выява полацкай ратушы на абразе св. Мікалая

Малюнак 5.18 – Частка плана Полацка 1707 г. з выявай курганнага некропаля (справа) і мясцовасці Барані ўзвоз (злева)

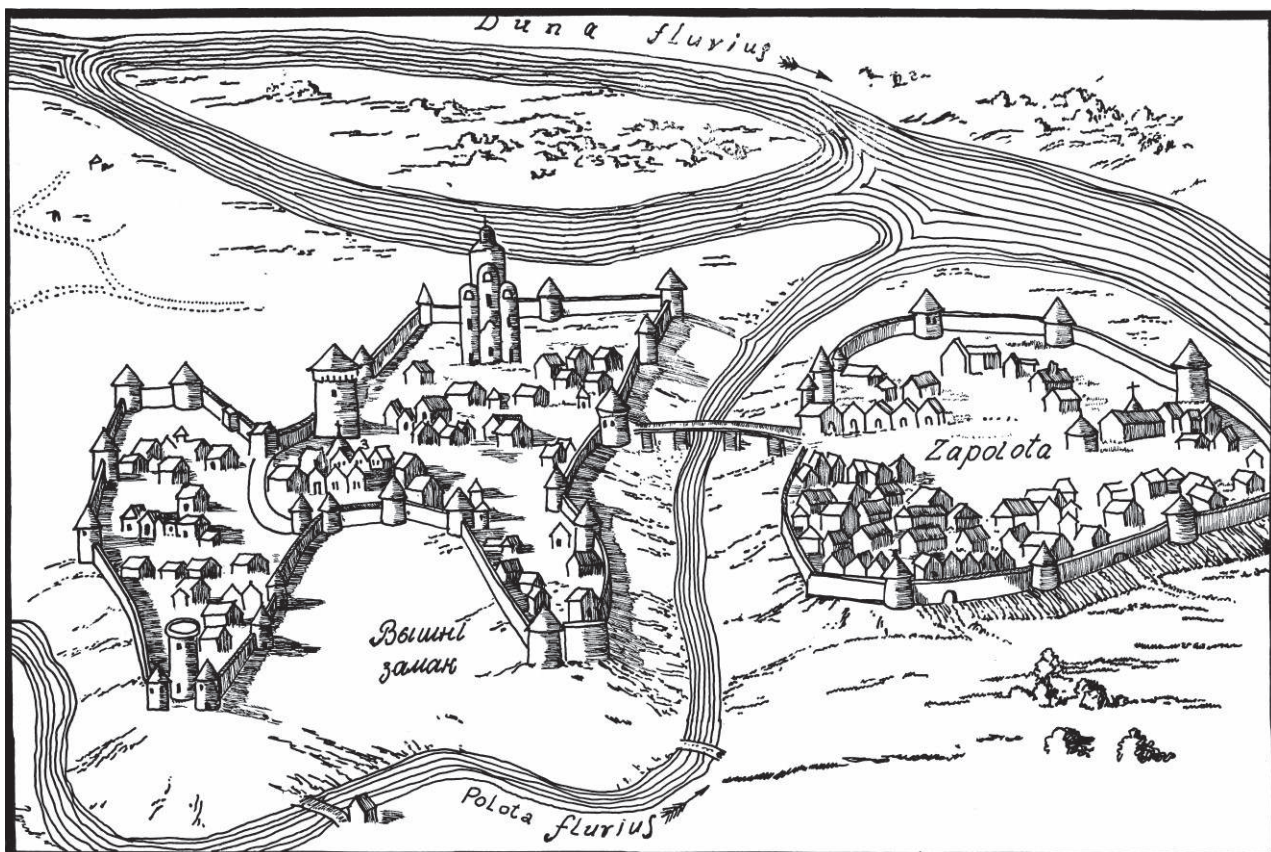
Малюнак 5.19 – План Полоцка А.К. Марэля з аднаўленнем тапаграфічных асаблівасцяў XVI – XVII стст. [114, с. 8]

Малюнак 5.20 – фрэска з выявай Полацка сярэдзіны XVI ст. Віленскага касцёла святых Францішка і Бернардзіна. Фотаздымак В.В. Глінніка

Малюнак 5.21 – фрагмент фрэскі Віленскага касцёла святых Францішка і Бернардзіна з выявай Запалоцкага пасада і бернардзінскага кляштара ў г. Полацку

Малюнак 5.22 – Прарысоўка Полацка з плана С. Пахалавіцкага “Асада Полацка каралём Стэфанам Баторыем у 1579 г.” (П 1) [208, с. 146]

Малюнак 5.23 – Частка плана Полацка 1707 г. з выявай Запалоцця

Малюнак 5.24 – Крыж-энкалпіён XII ст. з Экімані, знаходка Н.І. Баравік

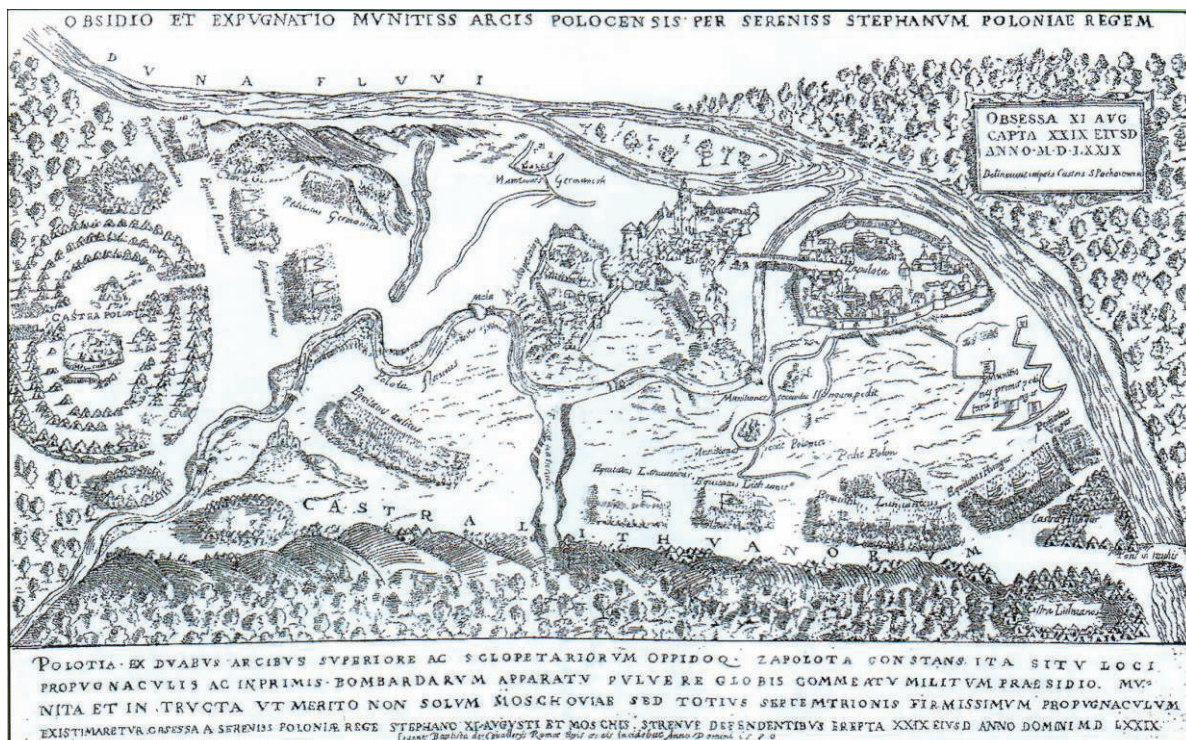

Малюнак 5.25 – Частка плана Полацка 1707 г. з выявай Экімані

Малюнак 5.26 – Сценовая кафля з выявай манаграмы AS (Antoniј Sielawa), раскопкі Д.У. Дука ў 2009 г.

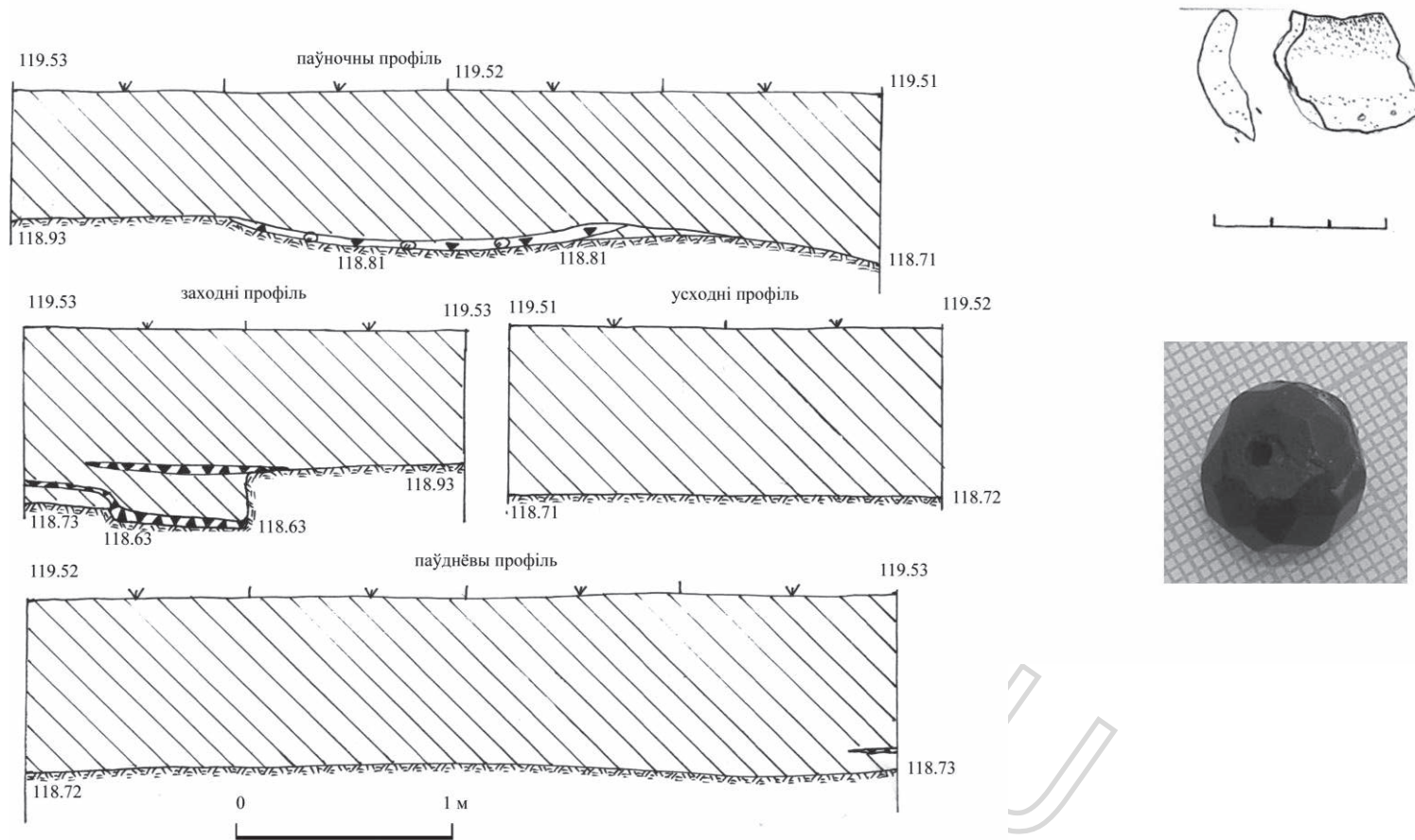
Малюнак 5.27 – План С. Пахалавіцкага “Асада Полацка каралём Стэфанам Баторыем у 1579 г.” (П 1) [50, с. 82]

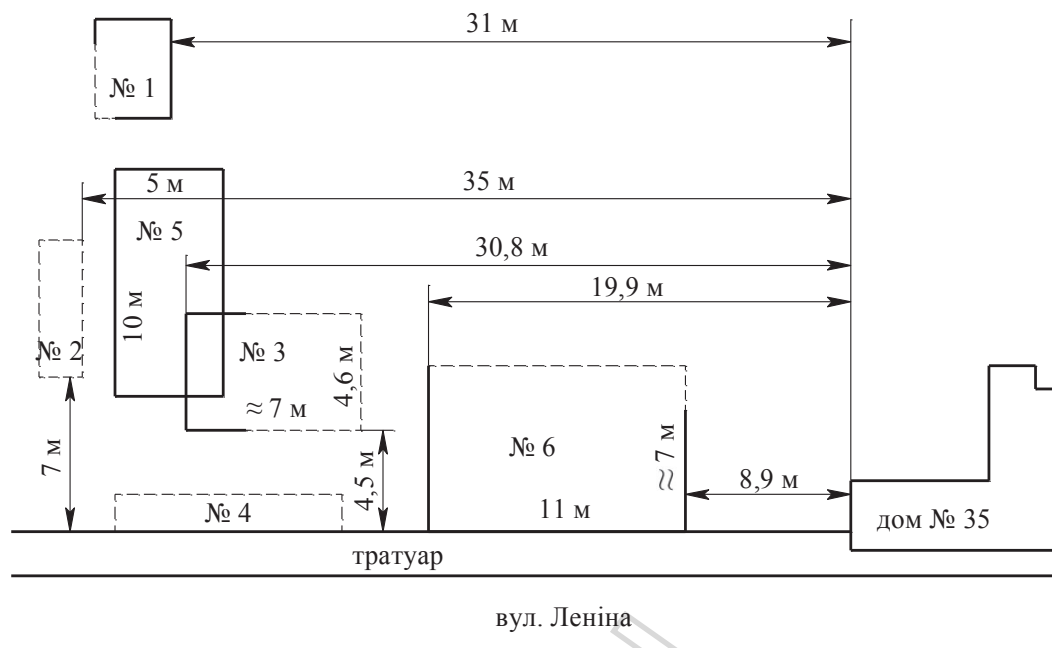
Малюнак 5.28 – Частка плана Полацка 1707 г. з выявай Крыўцовага пасада

Малюнак 5.29 – Частка копіі з дапаўненнямі плана Полацка 1707 г. з выявай Крыўцовага пасада

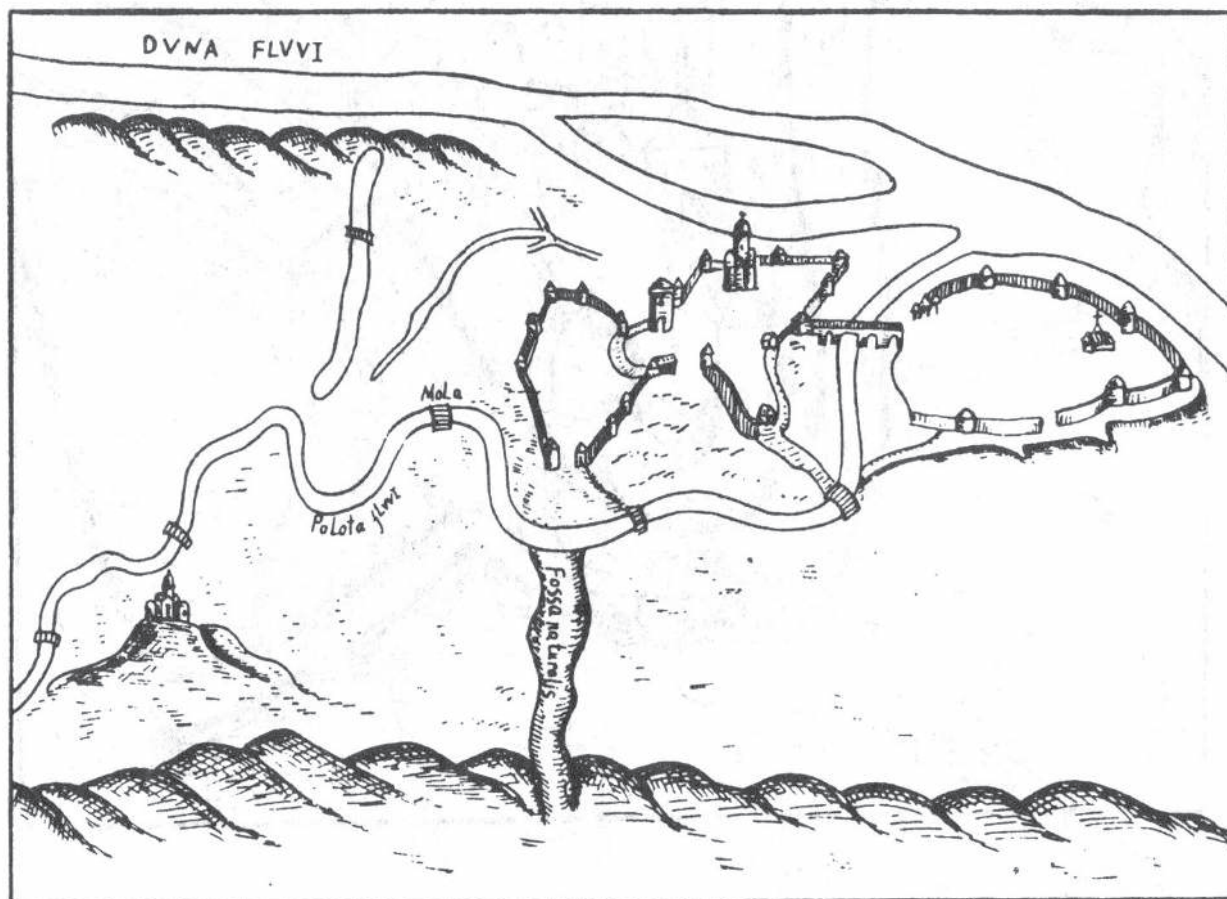
Малюнак 5.30 – Стратыграфія раскопа 1 ў Старой Слабазе (2009 г.) (1) і храналагічна ранняя група артэфактаў: ляная кераміка (2) і шкляная пацерка X – пачатку XI стст. (3)

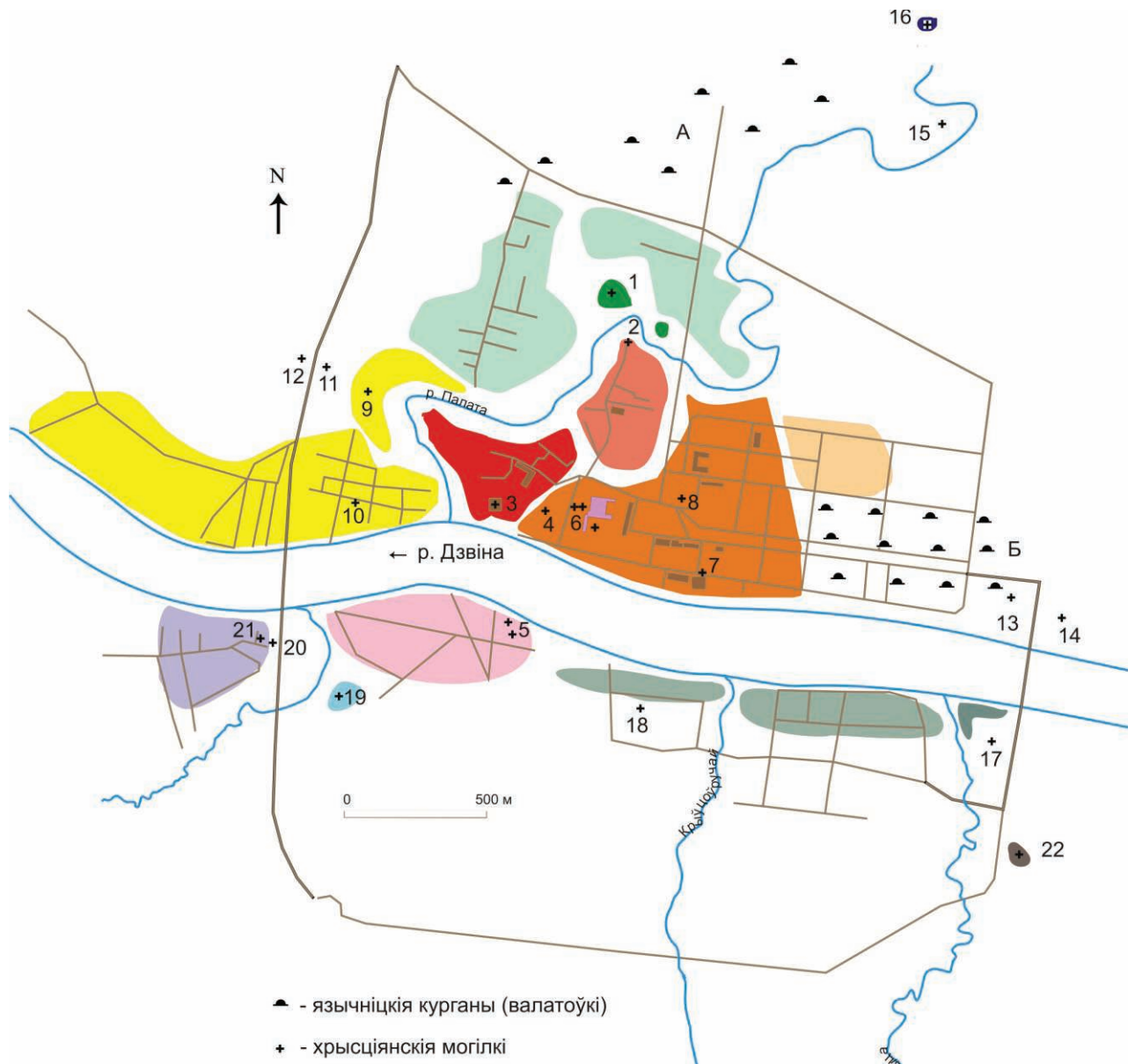
1 – 3 – дамы XVI ст., 4 – 5 – дамы XVIII ст., 6 – дом канца XVIII – XIX стст.
Малюнак 5.31 – План-схема размяшчэння розначасовых будынкаў на даследаванай пляцоўцы каля дома па вул. Ніжнепакроўскай (Леніна), 35 (паводле Н.І. Здановіч) [102, мал. 2]

Малюнак 5.32 – Выява абарончых умацаванняў Запалоцкага пасада з зямлі і дрэва (уверсе злева) на гравюры 1579 г. з нюрнбергскага лятучага лістка [50, с. 82]

Малюнак 5.33 – Прарысоўка з плана С. Пахалавіцкага “Асада Полацка каралём Стэфанам Баторыем у 1579 г.” (П 1) [271, мал. 1]

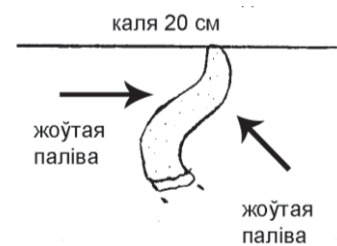
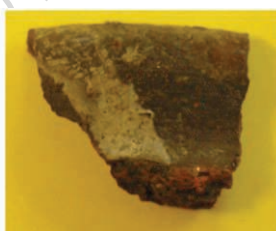
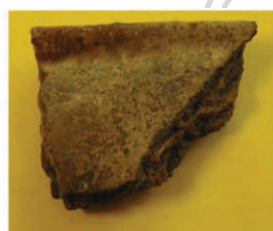

А – “паўночны курганны некропаль”; Б – “усходні курганны некропаль”; 1 – могілкі XVII – XVIII стст. на гарадзішчы; 2 – могілкі XVI ст. на Ніжнім замку; 3 – пахаванні ў Сафійскім саборы і каля яго; 4 – пахаванні каля царквы Ражаства Хрыстова; 5 – могілкі на Востраве; 6 – могілкі каля езуіцкага калегіума; 7 – цвінтар Богаяўленскага манастыра; 8 – пахаванні ў дамініканскім кляштары; 9 – 10 – пахаванні ў Запалоцці; 11 – яўрэйскія могілкі ў Запалоцці; 12 – Міхайлаўскія могілкі; 13 – могілкі каля Свята-Пакроўскай царквы; 14 – яўрэйскія могілкі; 15 – касавер’еўскія могілкі; 16 – пахаванні ў храмах і на цвінтары Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра; 17 – яўрэйскія могілкі ў Задзвінні; 18 – могілкі на Крыўцовым пасадзе; 19 – могілкі на Батарэ; 20 – могілкі каля царквы св. Мікалая; 21 – могілкі каля царквы св. Георгія; 22 – пахаванні ў храмах Барысаглебскага манастыра

Малюнак 5.34 – Размяшчэнне могільнікаў X – XVIII стст. у г. Полацку

Г – гарбарная майстэрня; З – зброевая майстэрня; К – касцярэзная майстэрня; КВ – кавальская майстэрня; П – плінфяная печ; Ю – ювелірная майстэрня
Малюнак 6.1 – Размяшчэнне археалагічна выяўленых рамесных майстэрняў X – XVIII стст. у г. Полацку

Малюнак 6.2 – Паліванае венца гаршка XI – XII стст. з раскопа 1 у Запалоцці (2010 г.)

1

2

Малюнак 6.3 – Бронзавыя фігуркі Прадстаячай Багародзіцы і апостала Іаана (1), і фібула (2) з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

1

2

Малюнак 6.4 – Бронзавыя адваротная створка крыжа-энкаліпіёна з выявай князя Глеба (1) і дэталёў хораса (2) (раскоп 1, 2007 г.)

1

2

Малюнак 6.5 – Бронзавыя нацельны крыж з выявай Ускрыжавання, знаходка А.Г. Бухавецкага (1) і падвеска (2) з раскопа 1 на полацкім гарадзішчы (2007 г.)

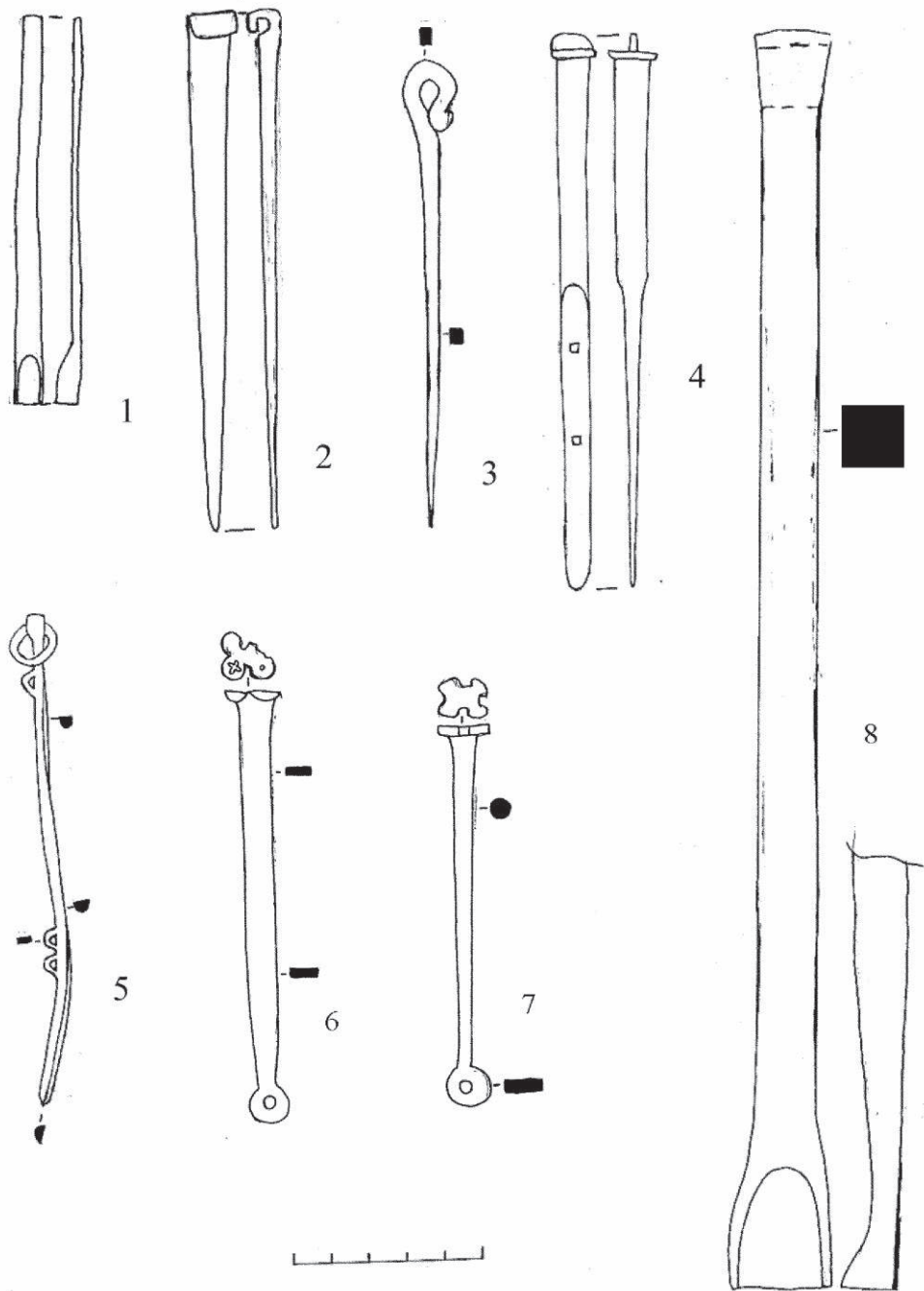

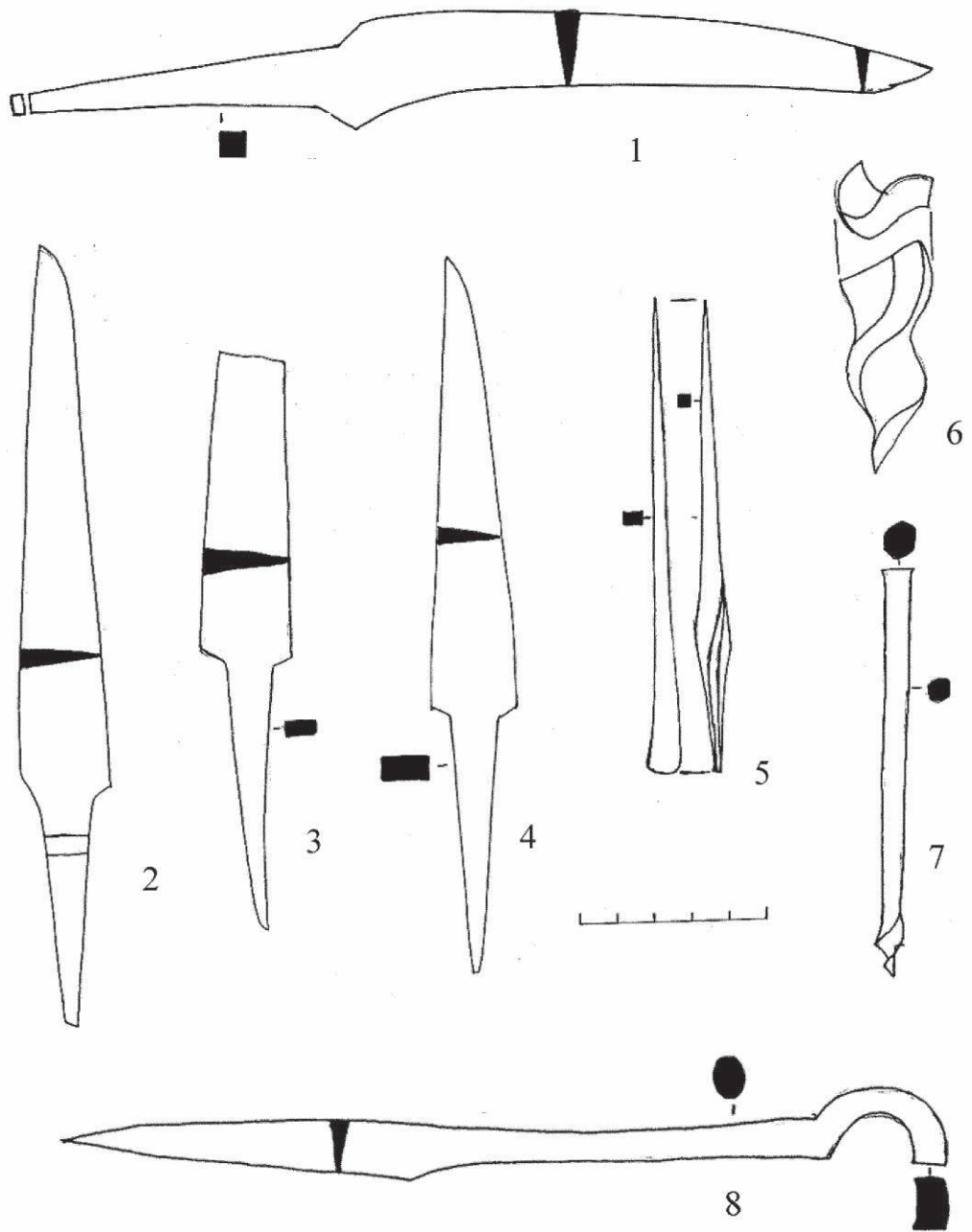
Малюнак 6.6 – Бронзавая накладка на чару з выявай грыфона з полацкага гарадзішча (раскоп 1, 2007 г.)

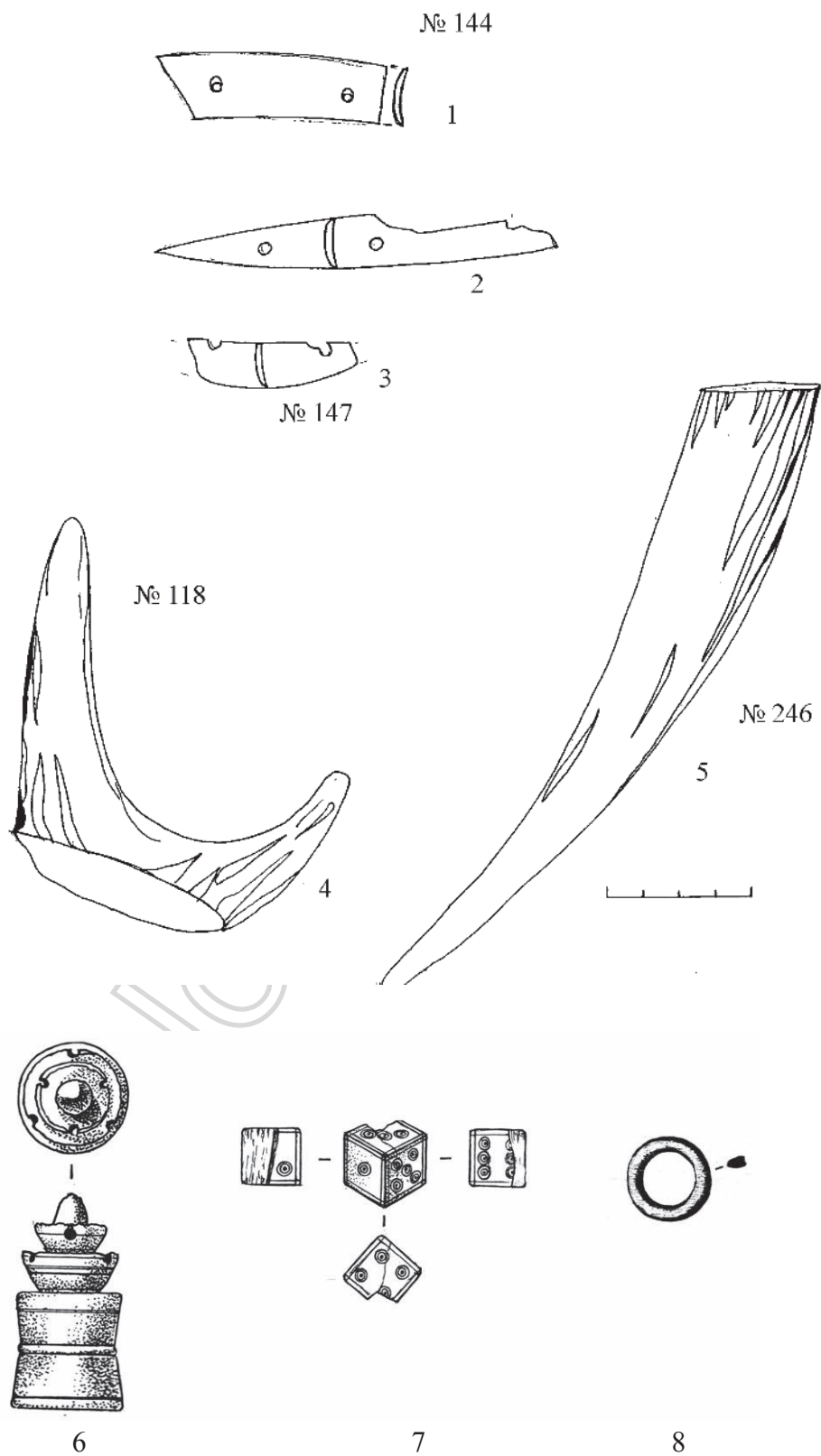
Малюнак 6.7 – Крыж Еўфрасінні Полацкай. Фотаздымак 1896 г.

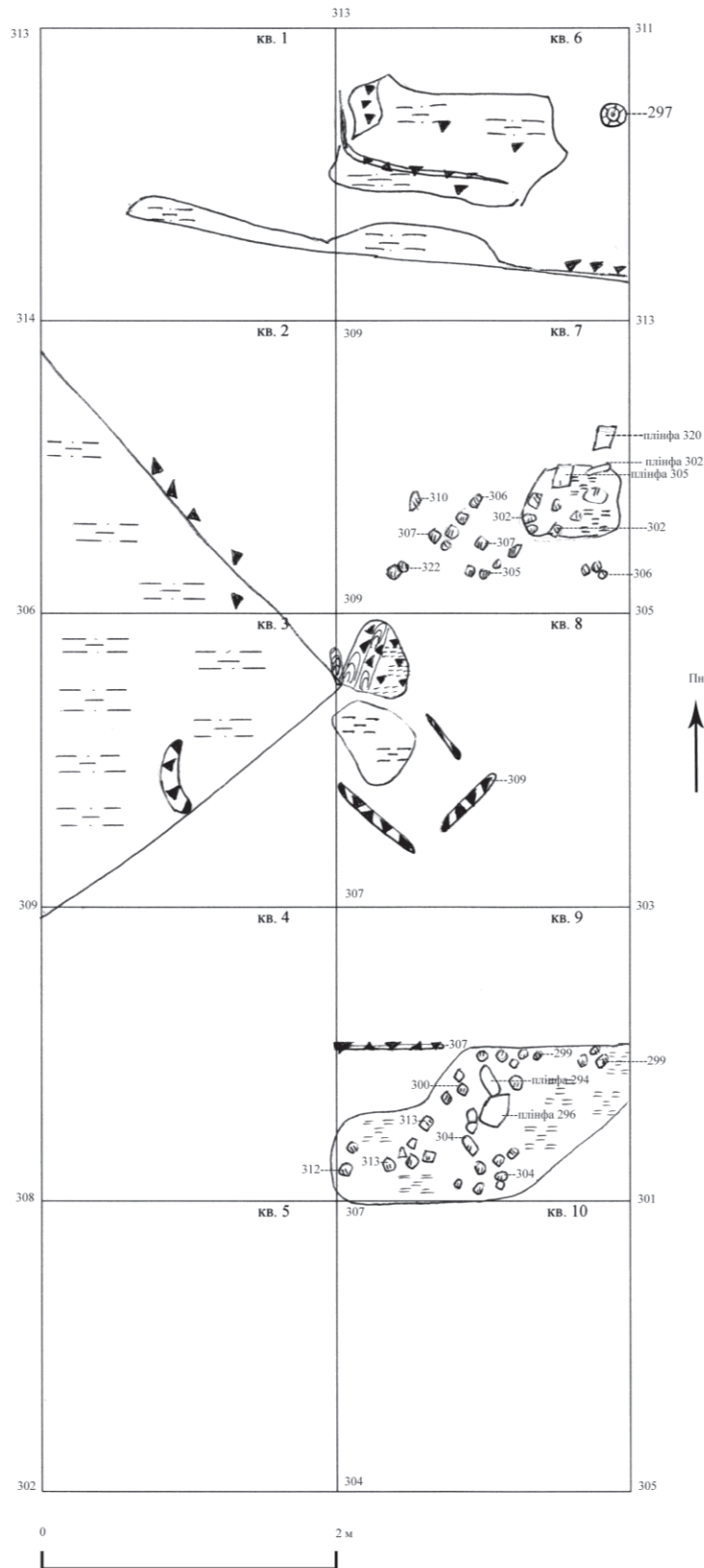
Малюнак 6.8 – Жалезныя прылады працы з касцярызнай майстэрні на Вялікім пасадзе (раскоп 1, 2003 г.)

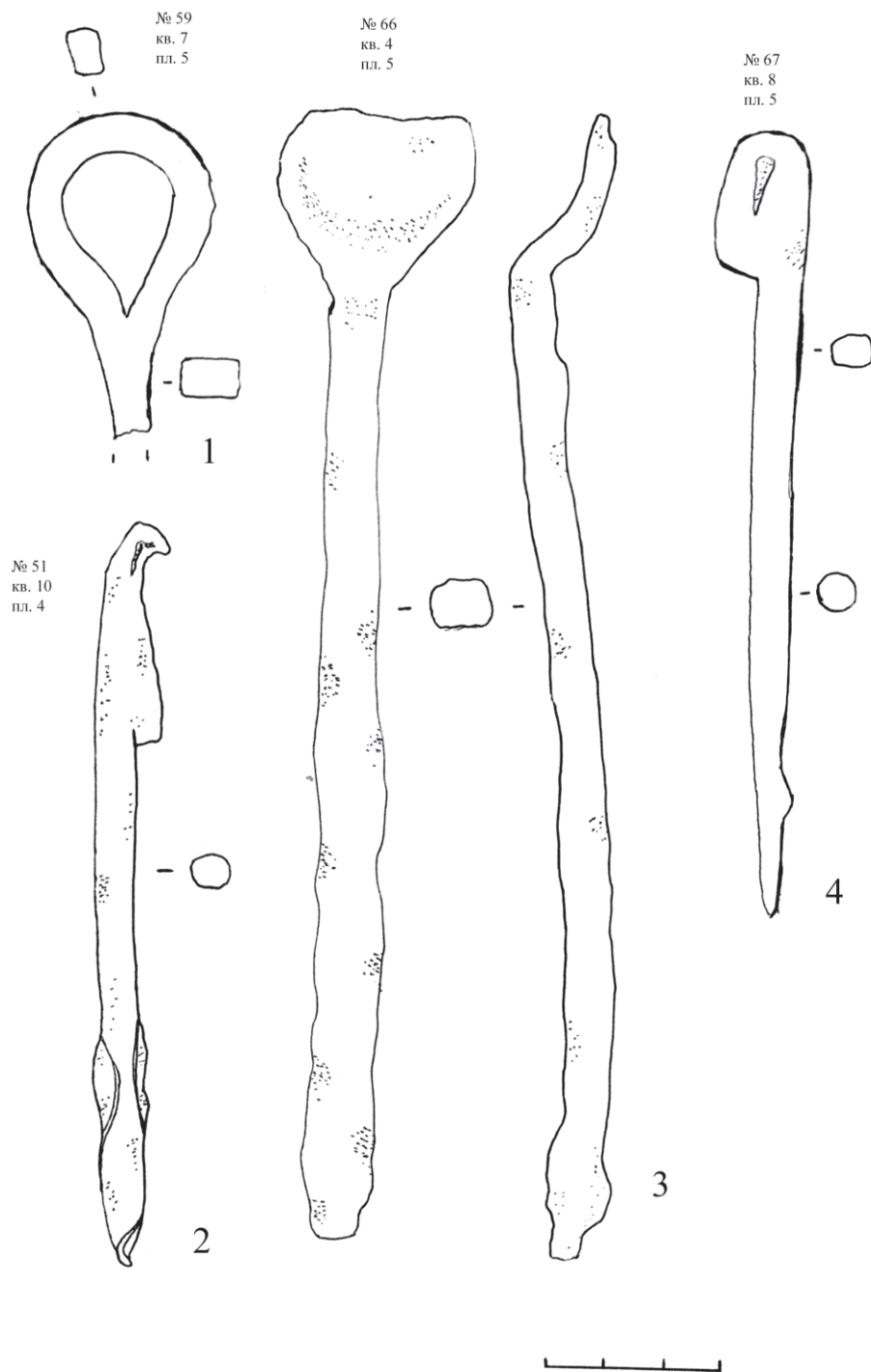
Малюнак 6.9 – Жалезныя прылады працы з касцярэзнай майстэрні на Вялікім пасадзе (раскоп 1, 2003 г.)

Малюнак 6.10 – Касцяныя бракаваныя нарыхтоўкі (1 – 3), паўфабрыкаты (4 – 5) і гатовыя вырабы (6 – 7) з касцярэзнай майстэрні на Вялікім пасадзе (раскоп 1, 2003 г.)

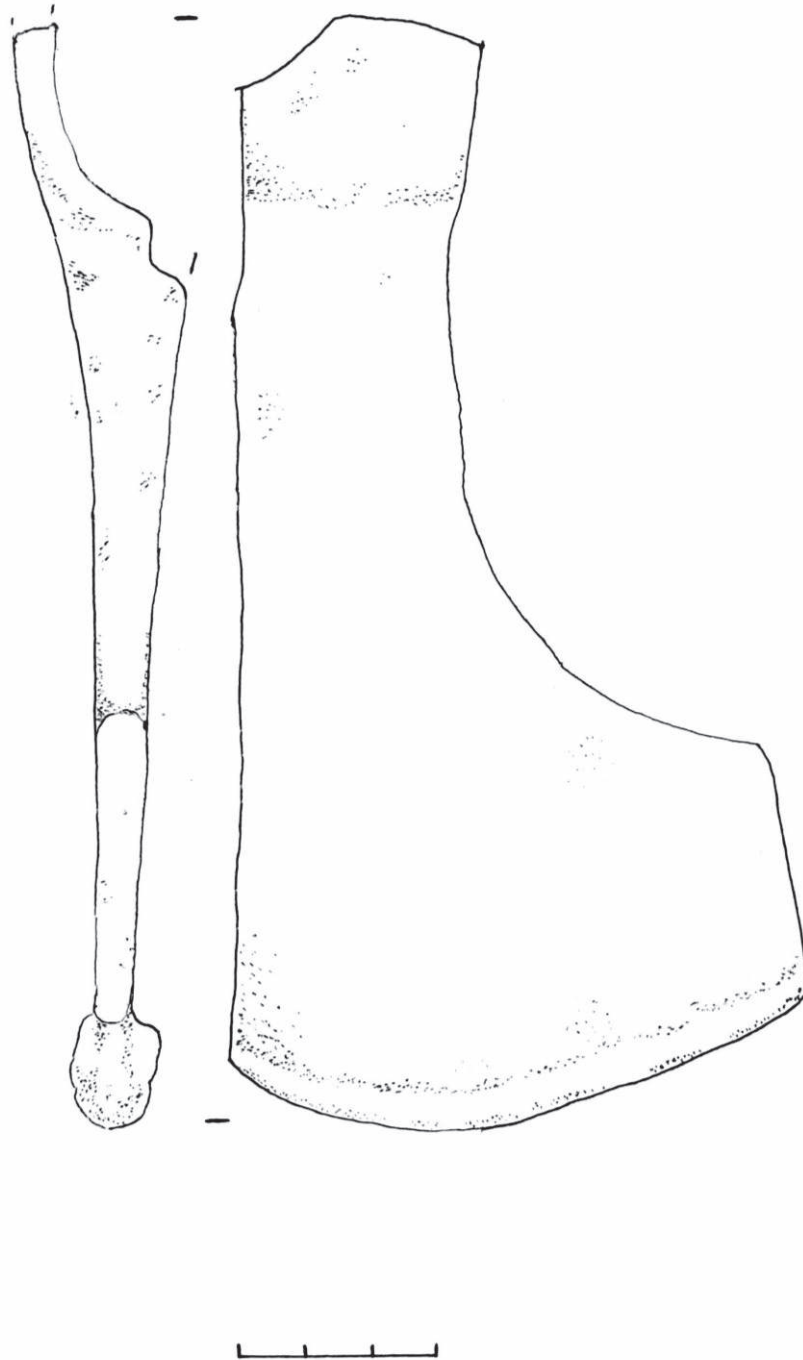

Малюнок 6.11 – Гарызантальная стратыграфія культурных напластаванняў раскопа 1 на Ніжнім замку (2008 г.) на глыбіні 1,2 – 1,4 м (адпаведна паўднёвая і паўночная частка); у кв. 2 і 3 пласт суглінка на месцы пабудовы рамесніка-касцярэза

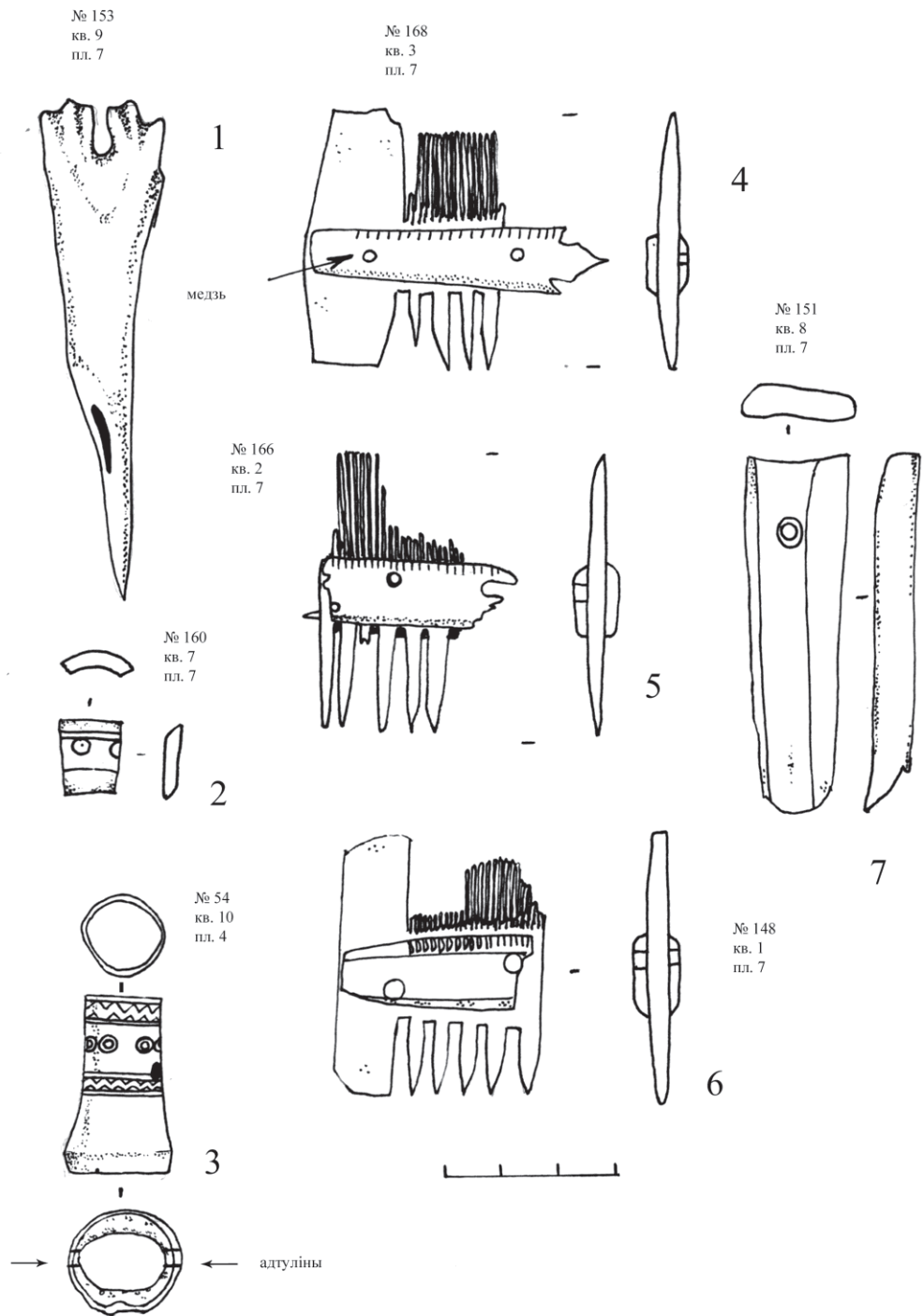

**Малюнок 6.12 – Жалезныя вырабы з раскопа 1 на Ніжнім замку
(2008 г.)**

№ 57
кв. 7
пл. 5

**Малюнок 6.13 – Жалезная сякера з раскопа 1 на Ніжнім замку
(2008 г.)**

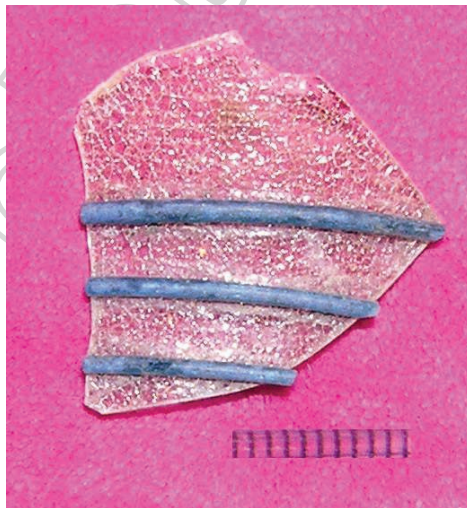

Малюнак 6.14 – Касцяныя вырабы з раскопа 1 на Ніжнім замку (2008 г.)

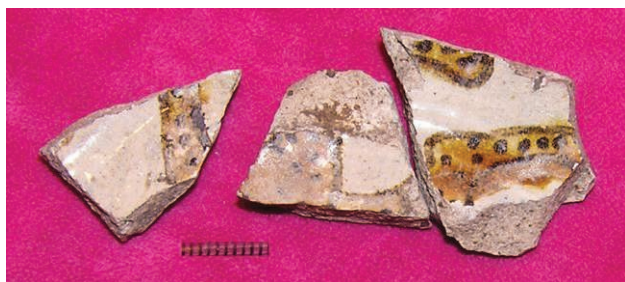
**Малюнок 6.15 – Рогавья нарыхтоўкі з раскопа 1 на Ніжнім замку
(2008 г.)**

**Малюнок 6.16 – Фрагмент шклянога начыння з раскопа 3 на
Вялікім пасадзе (2002 г.)**

1

2

1 – знешні выгляд, 2 – унутраны выгляд
Малюнак 6.17 – Фрагменты візантыйскай керамікі з раскопа 3 на Вялікім пасадзе (2002 г.)

Малюнак 6.18 – Фрагменты рэйнскай керамікі з раскопа 3 на Вялікім пасадзе (2002 г.)

Малюнак 6.19 – Фрагменты рэйнскай (злева) і турэцкай (справа) керамікі з раскопа 3 на Вялікім пасадзе (2002 г.)